

ÉLETEM ÉS KOROM.

ÍRTA

PULSZKY FERENCZ.

MÁSODIK KÖTET.

MÁSODIK KIADÁS.

BUDAPEST.

FRANKLIN - TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET KÖNYNYOMDA

TARTALOM.

SZÁM KIVETÉS ALATT AMERIKÁBAN ÉS ANGOLORSZÁGBAN.

	Lap
Előszó.....	7
Bevezetés.....	11
Az emigráció.....	13
Kossuth Kiutahiában.....	36
A bellebezés vége, Kossuth Angolországban.....	58
Kossuth Amerikában.....	71
Körút Amerikában.....	100
Angolország s Amerika.....	118
Angol barátink.....	146
Angol szokások és sajtóságok.....	170
Az olasz háború.....	186
Levelezés Deákkal.....	219
A magyar képzők és ragok a szanszkrit nyelvészeti rendszer világában.....	230

SZÁMKIVETÉS ALATT OLASZORSZÁGBAN.

Bevezetés.....	280
Olaszország állapota 1860-ban.....	203
Meghasonlás köztem s Kossuth közt.....	307
Összeütközésem Kossuthal.....	332
Olasz és magyar viszonyok.....	345
Levelek a számkivetésből báró Kemény Zsigmondhoz.....	357
Aspromonte.....	375
Mazzini.....	400
Az olasz egység alkotói.....	400
Turin és Flórencz.....	422
Az idegenek Flórenczben.....	440
Műgyűjtemények, műúrusok, művészek.....	450
A porosz háború.....	482
Hazajöttem.....	495
Függelék: Levelek a «Daily News »-hoz, 1852. augusztusban és szeptem-berben.....	502

SZÁM KIVETÉS ALATT

AMERIKÁBAN ÉS ANGOLORSZÁGBAN

ELŐSZÓ.

A közönség kedvezően fogadta ezen művemnek első részét, hőt hallom, hogy a kiadás két év alatt csaknem egészen elfogyott, mindamellett, hogy a lapok tüzetesen nem bírálták, rövidebb hosszabb ismertetéssel s egy pár bókkal megelégedtek, amint az szokásos, de komolyabban nem beszéltek meg. Magánúton azonban figyelmezttettem több hibára, melyeket mostan helyreigazítani kötelességemnek tartom. Az első kötetben Kossuth ellenjelöltjének Ballát, a megye háznagyját említem, holott nem az öreg úr. hanem annak unokaöcscse, Balla a főjegyző köré csoportosult a conservatív választók táborá. Szontágh Pál barátom pedig, a háznak mostani alelnöke, 1848-ban concipistám, figyelmeztetett, hogy Helferttel, az osztrák felsőházi taggal, és az 1848-iki események feketesárga írójával összetévesztettem Helferdinget, az orosz író. ki természetesen a schwechati csatáról nem írhatott semmit. Megemlítő továbbá, hogy midőn báró Huszár a Lamberg-féle kiáltványokat és utasításokat hozzánk hozta, ezeket nemcsak két példányban írták le, hanem ezen két példányból, Wargha intézkedései folytán, készült még valami nyolez vagy tíz másolat, melyeket Szontágh Pál mind magával vitt Pestre, s ott ismerősei közt elosztott. Ivánka Imre is helyreigazította néhány állításomat, melyek őt illették s ez alkalommal csinos czikksorozatot írt az

«Ellenőr»-be, sőt abból külön lenyomatot is készítettett, melyben elmondja valóságos drámai érdekekkel bíró sorsát, miként találták őt a márcziusi napok mint főhadnagyot, miként lett julinsban kapitány, mint vitte fel szerencséje, harmadfél hónap alatt, egész az alezredesig, s miként volt alapos reménye még magasabb rangra. Képét adja nekünk az eszmezavarnak, mely mind a magyar, mind a Jellasich-féle seregben a tiszteknél uralkodott, lak nem tudták, váljon ellenségek-e vagy pajtások; miként Fligellv csodálkozik, hogy elfogják, midőu vonalunkon túlmegey, miként Ivánka maga. a pákozdi csata alatt, kedélyes beszélgetésbe bocsátkozik az ellenség tisztjeivel, csakhogy a szerezsánok nem értik ezen pajtásságot, körülveszik, és minden tiltakozása daczára a liorvát főhadiszállásra viszik. Itt azonban visszaküldik az ellenségnek egyik főtisztjét, mint ki rendellenesen esett fogságba, s csodálkoznak, hogy mi nem viszozzuk udvariasságukat, s hogy Fligellyt, Jellasich legkitünőbb vezérkari tisztjét, midőn kezünkbe került, nem küldjük vissza az ellenséghez. Hibásan állítottam, hogy mi ezt csakugyan megtettük, s abban is tévedtem, hogy Windischgrätznek tulajdonítottam Ivánka második s végleges elfogatását, midőn a scliwechati csata előtt parlamentairként megvitte neki Kossuthnak felszólítását, holott Windischgrätz visszautasította ugyan őt azon szavakkal, hogy rebellisekhez nincs semmi köze, de tisztességesen elkísértette a Jellasich táboráig, hol csakugyan letartóztatták és elfogták, őt, kit Mészáros és Batthyányi annyira kedveltek, hogy valószínűleg, ha a seregnél maradhat, ő nyerte volna el a fővezérséget, nem Görgey.

Téves állításomnak köszönhetjük Ivánka igen érdekes, élénken írt vázlatát, ami ismét bizonyítja, hogy a tévedés is sokszor jobb, mint a hallgatás, mely feledésnek engedi át emlékeinket, holott ezek nemzeti életünknek egy igen érdekes időszakát világosíthatják meg. Reményilem, hogy művem, melynek első meg-

jelenésen «Budapesti Szemlé»-ben, Fiáthnak s később Wirknernek kedvet adott emlékirataiknak megírására, még többször is hasonló eredményre fog vezetni s hogy az 1848-49-diki események minden oldalról s minden szempontból fel fognak világosíttatni úgy, hogy az újabb nemzedék részrehajlatlan ítéletet mondhasson az események és a vezérférfiak felett.

Budapest, 1881, május 1-sején.

PULSZKY FERENCZ.

BEVEZETÉS

A világosi nap megpecsételte a rectio győzelmét egész Európában. Franciaország már régóta csak névleg volt köztársaság, Németországban a parlament szét volt ugrasztva. Olaszországban Szicília, Róma, Velence megadták magokat, Magyarországon legtovább folyt a szabadságharcz, most ez is megszűnt, a reactió az egész continensen ülte sötét diadalünnepét. Midőn börtönbe s vesztőhelyre küldte a szabadság mártyrjait. Angolország volt ekkor az egyedüli biztos menhely, hová nem élt a fejedelmi boszú nehéz keze. Itt gyűltek össze a száműzött francziák, oroszok, németek, olaszok, románok s magyarok, de Kossuth és társai bellebbezvt voltak a eilieiai hegyekben messze Ázsiában, nekünk, kik Magyarországot képviseltük volt s összeköttetésben álltunk a magasabb körökkel, fenmaradt tehát azon kötelességünk, mindent elkövetni hogy barátink mielőbb Kiutahiából kerüljenek vissza. Végnélkülinek látszott a két év, mely alatt sikertelenül ostromoltuk az államférfiakat s a közvéleményt, s midőn iparkodásunk ez oldalról célra nem vezetett, megkísértettük a szöktetést s előkészítettük a lehetőséget, hogy Kossuth valahára a nyugat czivilizált országaiba kerülhessen vissza. Végül az északamerikai államok léptek közbe, szolgálatot téven egyszerűsrimind Kossuthnak és a continentális államoknak, midőn a szultántól kieszközölték, hogy Magyarország volt kormányzója amerikai hadihajón, mint az északamerikai államok vendége, Washingtonba vitessék. A continentális hatalmak nem szerették Kossuth jelenlétét Európában; sem Olaszországban, sem Franciaországban nem engedték, hogy a hajóból kiszálljon, mert személyessége már a kikötőben is villanyos hatással volt az egész vidékre. Kossuth azonban még sem ment egyenesen Amerikába, Gibraltárban elhagyta

az amerikai hadihajót, átjött elébb Angolországba, hol jelenléte és beszédei leírhatatlan lelkesedést szültek s csak innét ment az észak-amerikai államokba, hol királyi tisztelettel fogadtatott s hét hónapig beutazta az államokat tele reményekkel a forradalmi szellemnek legközelebbi megújulása iránt.

Visszajövet Angolországba, alkalmazkodni kellett a polgári élet követelményeihez, élni kellett, hogy conspirálhassunk, míg végre a conspirációkban is elvesztettük hitünket. Ez volt a száműzés idejének első epochája, mely tíz évig tartott, s melyet Napoleon IIliborúja Ausztria ellen, az olasz függetlenség érdekében, szakított meg. Ebben mindjárt kezdettől fogva részt vett a magyar emigráció, melynek tekintélyesebb része ezentúl Olaszországban központosait.

A villafrancai béke meghíúsította ugyan reményeinket egy időre, de Napóleon és Cavour érdeke még mindig megkívánta a magyar közreműködést s reményeink még mindig éltek. De Garibaldi szükségtelenné tette a külháborút, Olaszország legnagyobb része maga szabadította fel magát, Napoleon Róma megszállása által most csak akadályul szolgált azon eszmének, melyet elébb felkarolt volt, Cavour meghalt s ezzel vége szakadt a magyar száműzöttek tetteleges működésének. Kossuthnak minden lehető szerepe megszűnt s nekünk át kellett látnunk, hogy külföldről hazánk jövőjére semmi befolyásunk nem lehet. így talált bennünket a kiegyezés és az amnestia 1807-ben s ez azon időszak, melyben élményeimet a következő kötetekben azoknak elmondom, kik magokat irántam s a magyar száműzöttek s emigránsok sorsa iránt érdeklík. Sok szívességet tapasztaltunk főleg az angoloktól, kik a magyar ügynek s az ezt képviselő személyeknek valódi barátai lettek, sok szívességet az olaszoktól is, kik bennünket többször felhasználtak. Odysseánk megszerezte a magyar névnek a tiszteletet még az óceánon túl is; ha szenvedtünk, szenvedéseink csak egyéniek maradtak, míg a nemzet. szerencsétlenségünk által, ismeretessé lett ott is, hol azelőtt nevét sem hallották.

AZ EMIGRATIO.

I.

1831-ben Varsó eleste után igen sok lengyel menekedett vagy vándorolt ki hazájából, s ámbár a kormányok sem az osztrák tartományokban, sem Németországban meg nem tűrték őket, a népek rokonszenve oly nagy volt irántok, hogy például Magyarországon sok ily lengyel menekült maradhatott meg idegen név alatt, kisebb nagyobb földbirtokosoknál, mint titkár, gazdatiszt, mint könyvtárnok vagy bánni más név alatt. Franciaországban tárt karokkal fogadták őket. Belgiumban alkalmat adtak nekik belépésre az újonnan felállított rendes hadseregbe, s úgy ti franczia kamarák mint az angol parlament évi segélyt voksoltak meg számokra. Ez lebegett sok magyarnak szeme előtt a világosi nap után: s ily reményben vándoroltak ki sokan, kik bátran és büntetlenül maradhattak volna az országban. Azt hitték, hogy külföldön kényelmesebben élhetnek meg szabad institutiók alatt mint hazájokban. hol német tisztviselők megváltoztattak minden igazgatási formát, melyhez gyermekségünk óta szokva voltunk s hol a rendőrség az állapotokat tűrhetetlenekké tette. Lassan, lassan érkeztek sokan mint menekültek, kikre otthon halál vagy fogság várt, mások mint emigránsok, kik megmaradhattak volna a hazában, de a fennálló körülmények közt inkább próbáltak szerencsét a külföldön, mint hogy otthon tűrték volna a német kormány kellemetlenségeit. Ilven volt mindjárt az első nagyobb csapat, mely Londonba érkezett, a komáromi várőrség azon része, mely Ujházy vezénylete alatt Amerikában új Magyarországot akart alapítani. A komáromiak teljes amnestiát nyertek a capituláció által, csak Klapkának és Ujháznak meg kellett ígérniük, hogy az országot elhagyják, a többi maradhatott volna büntetlenül; de

Újházy magyar gyarmatról álmodott Amerikában, és találkozta sokan, kik őt követték, mindnyájan Hamburgba küldettek a leg-rövidebb úton. A szabad Hanzaváros volt az első hely, hova az osztrák kormánynak s rendőrségének egyenes befolyása nem hatott többé. Itt nagyon szívesen látták a magyar emigránsokat, Vámosi egy magyar kereskedő, ki már régóta Hamburgban telepedett le, fogadta őket a legszívélyesebben, s a hamburgi polgárok rokonszenve a szabadság ügye iránt tetteleg is nyilatkozott; ünnepélyek és pénzbeli segély megvigasztalta a honkeresőket, de maradásuk itten nem lehetett; a hamburgi városi tanács, az osztrák s burkus kormány intésére, sürgette a vándorlás folytatását. Londonba jöttek, s mindjárt kezdetben megharagudtak reám, hogy itt nem várja őket semmi ünnepély, minden angol sympathiák daczára, melyeket a hírlapokból ismertek. A szegények nem tudták még, hogy Londonban a menekült s emigráns épen nem újság s hogy az angol népnek több baja van önmagával, mint, hogy a nagy világvárosba vetődött idegenekkel sokat gondolhasson. Újházy s társainak egy része kevés nappal később csakugyan elvitorláztak az északamerikai államokba, de a komáromiaknak egy része Londonban maradt, hová különben is a főbb menekültek közül Beöthy Ödön, gróf Eszterliázv Pál, Vetter tábornok, ezredes báró Kemény Farkas s ennek pártfogója Juhász alezredes. Klapka tábornok, a két Szabó s Mednyánszky ezredesekkel lassan-lassan összegyűltek. Párisban sokkal több volt a notabilitás, de a közönséges emigránsokat, kik megélhetésüket nem tudták igazolni, nem tűrte a francia kormány; Angolországba küldettek át s velők nekem gyűlt meg a bajom. Nem tudtak angolul, nem volt semmi tervük, miként fognak idegenek közt megélhetni, sem fogalmuk az angol viszonyokból és szokásokról; gondoskodni kellett róluk, pedig pratensiójuk nagy volt, dolguk semmi, e szerint nyakamra jártak, találják módot, hogy megélhessenek.

II.

Voltak a magyar ügynek sok barátai, kik magán úton pénzt adtak össze a magyar emigránsok fölségelésére, ezek között az előbbkelők, az igazi menekültek, természetesen nem vették igénybe a segélyt, mely különösen azok számára szolgált, kik, habár némi

kellemetlenséggel, Magyarországon is megmaradhattak volna. Az angolok egyébiránt, gyakorlatiak lévén, kijelentették, hogy három hónapig szívesen segíyeznek minden magyart, azalatt tanuljon meg angolul, ismerkedjék meg a viszonyokkal, s találjon munkát; ha nem volna képes erre, akkor szívesen adnak költséget, hogy Amerikába mehessen s ott egy hónapig élhessen. Angolhon régi ország, melyben minden hely jóformán el van foglalva, s hol idegennek megélni nehéz, Amerika ellenben új ország, mely örvend annak, ha új erők vándorolnak be hozzá, ott van még elég tér mozgásra s aki dolgozni tud s akar, mindig találhat munkát, holott Angolországban még a benszülött is nehezen élhet meg, a roppant verseny következtében; a létért való küzdelem sokkal terheesebb a régi világban, mint az újban. A magyar emigránsok, hiszen magok is úgy nevezték magokat, nem menekülteknek vagy bujdosóknak, mint egykor Thökölyi s Rákóczy hívei, semmiképen nem tudtak beleszokni ezen eszmekörbe, azt várták, hogy ők is, mint a lengyelek a harminczas években penziót kapjanak, s engem okoztak, hogy ilyet nem eszközölök ki számokra. Rossz dolguk volt, de kezdetben nem tettek semmit, hogy magok segítsenek magokon, mindent csak másoktól vártak, együtt búsongtak, nem egyszer szemtelenkedtek velem; volt olyan is, ki, midőn megmondtam neki, hogy a segély ki kezd fogyni, communistikus felfogással azt felelte: «miért éhezem én, ha önnek arany órája s óraláncza van?» Az átszállítást Amerikába, melybe sokan szívesen beleegyeztek, mások deportátió-nak nevezték, szóval számtalan kellemetlenséget okoztak nekem.

Legjobban viselték magokat a zsidók. Életrealóbbak voltak s csakugyan három hónap alatt majd mindegyik talált helyet vagy foglalozást, melyből némiképen megélhetett. Volt köztük olyan is, a ki egy térítéseiről híres angol paphoz ment s elbeszélte neki, miként skrupulusa van, váljon Jézus nem volt-e igazán a Messiás? — Ezen kérdés felett hetekig tanakodott a pappal, a ki őt magához vette, de teljesen capacitálni nem volt képes, elküldte tehát ajánló levéllel más anglikánus térítő paphoz, kinél ugyanazon jelenet ismétlődött, ez ismét tovább küldte papokhoz, kanonokokhoz, püspökökhöz s Manovil — ez volt neve — egy évnél tovább igen jól élt megtérési szándékából. Később Svédországba ment s ott tisztességes állást szerzett magának. Mauksch, az aradi forradalmi német lap szer-

kesztője, a börze körül mint galopin élt meg, esténként Juhász alezredessel együtt búsongtak sör mellett s beszélgettek a magyar dolgokról. Mauksch megjegyezte, hogy legnagyobb bajunk az volt, hogy Kossuth még sem volt igazi demokrata, ha az lett volna, felakasztatta volna mind az aristokratákat, akkor — Juhászhoz fordulva ön tábornok volna, én pedig báró. Legkülönb volt köztük Dióssy, azon angol bizottságnak titkára, mely a segélypénzt kezelte, az által jött összeköttetésbe sok üzleti emberrel, kik megismerve ügyességét és megbízhatóságát, őt később a magok ügyeiben felhasználták, úgy hogy nemcsak megélhetett, de idővel szorgalma és tapintata által maga is nyithatott üzletet, most vagyonos kereskedő Londonban. Volt egy-kettő, ki szűcsnek állt be, mert Mayer, egy szépebbé magyar, már évek óta Londonban tekintélyes szűcsüzlet élén állt s nagy rokonszenvvel viseltetett szerencsétlen honfitársai iránt. Zálmsdorf, a magyar aranyműves, szintén kész volt mindig az emigrációt segíteni tanácssal és pénzzel, szóval sok történet érdekében, de azért mégis nagy volt a nyomor köztük, nagyrésztben élehetlenségök következtében, s nagy az elégedetlenség, melynek kifakadása majd mindig ellenem volt intézve. Még a főbbek is kényszerült tétlenségükben egymás közt sokszor vesztek össze. Szemere, ki Párisba jött meg, külön állást foglalt, mert nem titkolta gyűlöletét Kossuth személye ellen. Megérkezése után mindjárt írt nekem, vájjon nem adhatna-e hírt feleségének összeköttetésem által. Tudtára adtam, hogy nyílt levelet, olyat, melyet a bécsi policzia is elolvashat (mert ez leveleimet anyósomhoz fel szokta bontani) szívesen elküldhetek Bécsbe. Erre küldött nyílt levelet, de chiffrirozottat. Mindjárt észrevettem titkos írásának oly ügyetlenségét, hogy azt kevés percz alatt meglehetett fejteni, el is olvastam a levelet, visszaküldtem hozzá a megfejtéssel együtt s figyelmeztettem, hogy ilyet írni talán még sem volna tapintatos. Ezt ő nagyon röstellte. — midőn Londonba jött, meg sem látogatott, sőt gyűlölni kezdett, a mint észrevette, hogy Kossuth elleni szenvedélyében nem osztozom. Telekivel is megszűnt 50-nek végén minden összeköttetésein. Branyiczky, a gazdag lengyel emigráns, még a világoosi catastrophal előtt augusztus havában 25,000 frankot tett Teleki dispositiójára. a magyar ügy előmozdítására, amint azonban a világoosi napnak hírei megjött, Teleki ezen pénzt visszaadta, mert azt tartotta, hogy ezt

politikai célra volt adva, nem az emigratio felsegélésére. Én ezt egyszer Bikkesynek elbeszéltem azon illőben, midőn tervünk volt Kossuthot Kiutahiából megszöktetni. mire Hennigsen ajánlkozott. Erre pénz kellett, lord Dudley Stuart és Zalusdorf készek voltak a költségek egy részét megadni, de a főösszeg még mindig hiányzott. Bikkesy tehát elment gróf Branyiczkyhoz s előadta neki a tényállást. Branyiczky ugyanazon 25.000 frankot, melyet annak idejében Telekinek átadott volt, most e célra lord Dudley Stuartnak küldte meg. Teleki, kinek a londoni emigratio Vukovics révén időről-időre szintén alkalmatlankodott, megtudta, hogy én Bikkesyt nagyon megdicsértem tapintatos eljárása miatt Branyiczkynál, ez hiúságát megbántotta s szenvedélyes levelet írt nekem, igaz-e, hogy én Bikkesynek tulajdonítom az érdemet a Branyiczkytól szerzett pénz dolgában, holott ő szerezte meg azt először s nála nélkül a lengyel gróf Bikkesyt nem is ismerte s a magyar ügygel nem sokat gondolt volna. A felvilágosítás megnyugtatta ugyan, de a további levelezéssel mégis felhagyott velem annál is inkább mivel a nemzetiségi kérdésben, nézeteink eltérése következtében, tökéletesen elvonta magát nemcsak tőlem, de magától a magyar emigrációtól. s Kossuthal is csak 1859-ben lépett ismét összeköttetésbe.

III.

A párisi menekültek kevésbé ismerték a londoni emigratio nyomorát, többnyire olyanok voltak ottan, kik otthonról kaptak, habár szűk jövedelmet. Haynau kegyetlenkedése idejében sokan jöttek ki Franciaországba. kik. amint kedvezőbb idők álltak be. visszamentek a hazába, mint Lónyay, ki alig egy pár hónapot töltött száműzésben. Gorove. gróf Andrássy Gyula, gróf Csáky László, gróf Eszterházy Pál és Bittó. Szegény báró Mednyánszky Gesar és Orosz dózsef öngyilkosokká lettek: báró Kemény Farkas meghalt. Asztalos ezredes párbajban esett el: Horhy. Kékesy ezredes és Zukky megtévelyodtak: gróf Teleki Sándor, gróf Bethlen Gergely, Klapka. Mednyánszky Sándor. Vukovich. Nemeskéri Kiss Niki hol Párisban, hol Londonban éltek. Mindnyájan várták Kossuth megérkezését, Kiutahiából, minden terv és remény megjöveteléhez volt kötve, főfeladatunk az volt. hogy őt a ciliciai hegyekről mielőbb nyugati

Európába hozhassuk, erre irányoztuk minden igyekezeteinket, megjelenésétől vártunk oly fordulatot, mely további sikerünkre eldöntő lesz. E részben azonban a párisiak igen keveset tehettek, ők tehát a nagy politikával foglalkoztak, s midőn híre járt, hogy Ausztria Magyarországot is bele akarja kebelezni a német szövetségbe, ez ellen igen szép tiltakozást és emlékiratot szerkesztettek s engem is felszólítottak, írjam alá. Nem tettem, meid tudtam, hogy a magyar emigránsok szava semmi tekintetbe nem vétetik, s angol befolyásomat nem akartam kockáztatni oly lépés által, mely államférfiaknál, ha csakugyan tudokra jön az okmány, csak szánakozó mosolyt idézhet elő.

Azon két esztendő alatt, mely Kossuth megjelenéséig lefolyt, összesen 313 menekült íratott be a londoni menekültek könyvébe, ezek közt huszonhatan a lengyel légiónak tagjai közül, telivér lengyelek; volt egynéhány német is, sokan csak vendégül jöttek át Párisból Londonba; volt sok közhonvéd, ki bátran Magyarországbán maradhatott volna, százötvennyolczan szabad átmenetelt kaptak Amerikába s némi pénzsegély, hogy ott az első időben, míg munkát kapnak, ne éhezzenek. Így a megmaradt bujdosóknak összes száma Angolországban alig haladta meg a nyolczvanat. Kiutalnából Mézsáros Lázár vezetése alatt a Szultán gőzösön, egy pár héttel megelőzve Kossuthot magát, jött kilenczvennégy személy, kikhez még húszan csatlakoztak Londonban s így összesen száztizennégyen eveztek szintén Amerikába. Ezeken kívül sokan a «Mississippi» hajón Ázsiából egyenesen szállítottak Amerikába, néhányan Törökországban maradtak, néhányan Párisban éltek, az összes magyarság a külföldön nem ment többre mint nyolczszáz főre. Lassan-lassan mindnyájan beletörődtek az egészen szokatlan viszonyokba, becsületesen éltek, koplaltak, de idegennek terhére nem estek. Sokan közülök jó állást szereztek magoknak, mindnyájan féltékenyen őrizték a magyar név becsületét. Büntény miatt csak egy Schusztér nevezetű honvéd, ki magát egyébiránt bárónak adta ki, került az esküdtszék elé, ezüst kanalat lopott volt a vendéglőben, nem is védte, s bűnösnek vallotta magát, de az ellen tiltakozott, hogy magyar honvédtiszt lett volna, osztrák hadnagynak adta ki magát, nehogy a magyar honvédnév általa kárt valljon becsületében.

IV.

Őszszel megjöttek gyermekeink. Gutherz bécsi ügyvédnek sikerült az öreg Toyernának. anyósom harátnéjának útlevelet szerezni külföldre, melyben három kis unokája befoglaltatott. de ezek leányok lévén, fiaimat, kiket a hű Tanárky Felixdorfba Gutherzhez hozott, mintán egy darabig Somogy vármegyében lappangtak, leányruhába kellett öltöztetni, ami csaknem hajba keverte őket. mert Guszti mindig tiltakozott, hogy ő fiú s nem akar leány lenni. Tanárky is kijött velök Londonba, mert az életet Magyarországbán német tisztviselők és zsandárság felügyelete alatt tűrhetetlennek tartotta.

Arról is kellett gondoskodnunk. miként éljünk meg, jószágunk el volt kobozva. apósom a policzia felügyelete miatt nem mert kezdetben pénzt utalványozni számunkra, e szerint tollunkra voltunk utalva s lázas tevékenységgel dolgoztunk. John Edward Taylor barátunk több. Magyarországra vonatkozó könyvet adott ki e tájban, lefordította Max Schlesinger könyvét és Auerbach bécsi naplóját.

Ezekhez írtam hosszú élőbeszédeket vagy utóiratokat, angol tiszteletdíjért, mely a magyarnál a németnél jóval magasabb. Feleségem is hozzákezdett memoirejainak írásához. melyeket Colbume könyvárus száz guineáért vett meg. Newmann Ferencz barátunk pedig szíves volt az angol irályt könyvünkben kijavítani s ezt nemcsak pontosan megtette, hanem mindenütt ki is magyarázta, miért nem jó» vagy nem angolos a kifejezés, melyet használtunk. Emlékezem, hogy egy szer a «progress» szót ige alakban használtam, mire Newmann odajegyezte »amenkanismus, ámbár Shaksperében előfordul még most nem szokásos«. Az amerikaiak t. i. némely régi alakokat és fordulatokat megtartottak beszédükben, melyek Angolországban elavultak.

V.

Klapka is megjött Londonba s ő is hozzálátott a szabadságháború történetének leírásához. Orosz József segített neki a szerkesztésnél s vezette be az irály titkaiba. Ez Telekinek, ki magyar természeténél fogy a mindenütt kémet szaglált s Oroszt már régebben gyanúba vette, semmiképen nem tetszett. Ez időben Kossuthtól

jött meg egy hosszú levél, a magyar ügynökökhöz külföldön intézve, melyben a catastrophát elbeszéli s Görgeyt okolja mint árulót. Ezen okmány a közönség számára volt írva, de Teleki itt-ott változásokat akart még benne tenni, némely kifejezéseket lágyítani, másokat elhagyni s az egészet csak ily, némileg módosított alakban közrebocsátani, mire nézve velem is értekezett s a publicatio csakugyan az ő akarata szerint történt meg. Orosz azonban németre fordítván le a levelet, ezt Wigand Ottónál Lipcsében az eredeti szöveg szerint adatta ki, több bíráló jegyzetekkel, melyek itt-ott Kossuth nézeteitől eltértek. Erre Teleki annyira megharagudott, hogy Oroszt ki akarta zárni az emigrációból s csak nehezen engedett, midőn őt arról capacitáltam, hogy az ily kizárás bennünket nevetségessé tesz, miután a határt a menekültek s kivámlorlottnk közt soha szorosán nem tartottuk fenn s magunk is nem egyszer az emigrációról szoltunk, nem refugiékről; emigrálni pedig mindenkinek szabad, hiszen mindenki jogosan nevezheti magát emigránsnak, ki hazáját elhagyta, s a visszatérést csak bizonyos oly föltételekhez köti. melyek nehezen állnak be.

Az egyenetlenség az emigránsok közt számukkal növekedő tt, voltak köztük, kik azt hitték, hogy csak azért, mert egy évig lerótták kötelességüket hazájok iránt, jogot szereztek arra, hogy ezentúl mások gondoskodjanak jövőjükéről és existenciájokról. s miután Párisban azokat nem túrték, kik megélhetésüket nem tudták igazolni, a legélhetetlenebbek s ugyanazért legtöbb igényt formálók s legszemtelenebbek mind Londonban gyűltek össze, az én nagy terhemre. Mihalóczy, kinek még kabátomat is odaajándékoztam, annyira szemtelenkedett, hogy szobámból ki kellett dobatnom. Kihítt, s midőn megjegyeztem neki, hogy tulajdon kabátomat nem tudom kilyukasztani, folytonosan fenyegetődött s engem egyszer éjjel, midőn feleséggel s több barátainkkal egy magyar meetingről hazatértünk, az utcán orozva támadott meg. A rendőrbíróshoz idéztetem őt, ahol neki kezességet kellett állítani, hogy a királyné békéjét ezentúl zavarni nem fogja. Szabó Imre ezredes azonban nem hagyott békét, verekedjem meg Mihalóczyval. mert bármily haszontalan ember, mégis honvédtiszt volt. Ráálltam, de Londonban nem oly könnyű a párbaj mint máshol, nehéz volt kardot keríteni elő. Gróf Andrassy Gyula, mint secudánsom, végre előkerített egyet a manchesteri herczegtől, a

másik megvolt valamelyik honvédnél. Andrassy kibérelt egy elővárosban két szobát elég gyanús helyen, hol találkoztunk, TÜRRE volt Mihalóczy segédje, s míg mi vívtunk, az orvos erősen verte a zongorát a mellékszobában. hogy a kardcsörgést ne hallják a házban vagy az utcán. Mihalóczy erős vágást kapott karján, én csekély karczólást. Amint ellenfelem sebéből kigyógyult, ő is Amerikába ment, ott jól viselte magát: midőn Kossuthal az északamerikai államokba érkeztem, ő volt egyike az elsőknek, ki pártfogásomat kikérte, később szolgálatot vett az éjszakiaknál, a secessionista háborúban s ha jól emlékszem, Vicksburgh alatt esett el.

Lassan-lassan az emigráció azon része, mely az angol segélyt vagy épen nem, vagy kevés ideig vette igénybe, polgári állást szerzett magának. Schlesinger, kinek apja londoni volt, mindjárt kezdettől fogva politikai levelezési lapot alapított, mely még most is virágzik: Mednyánszky ezredes a gazdag Spartalis görög kereskedőháznál talált alkalmazást; Róth Mátyás orvos a svéd rendszer szerint rendezett be gyógyintézetet s rövid idő alatt hírnévre kapott, dr. Dombori magnetismussal gyógyította a szélhűdés következtében nyomorékká váltakat nagy sikerrel, Figyelmes őrnagy volt az assistense. Duka Péter, ki mint sárosmegyei esküdt kezdte pályáját s a háború alatt mint kapitány Görgey segédtisztje volt, Londonban az orvosi tudományokat tanulta s nemsokára a keletindiai társulat szolgálatában Indiába költözött; Hoschek Edvárd családjával együtt leczkeadásból megélt Sheffieldben; Simonyi Ernő nevelőnek állt be egy quaker családban; Nanthus nem barátkozott meg a londoni viszonyokkal. Amerikában talált szélesebb hatáskört tevékenységének s végre mint alkonzul Mexicóban időzött, honnét nemcsak a Smithsonian Institution, hanem a magyar nemzeti muzeum számára is folyvást küldött madár- s egyéb állatgyűjteményeket; Rónay John Benjamin Smith parlamenti tagnál mint nevelő talált foglalkozást: Éber Nándor, ki későbbben jött csak. angol folyóiratokba írt czikkeket s mint a «Times» levelezője hírnevet szerzett magának; gróf Vas már előbb ment Amerikába; Molitor és Rombauer szintén ott szereztek magoknak állást. szóval a művelt részé az emigrációnak megtudott élni külföldön is, habár nehéz körülmények közt: túrték a sorsot, melyet a haza szerencsétlensége után magok választottak. Beöthy Ödön is, ki egy darabig Hamburgban

élt Vámosynál. eljött Londonba, hol egy ideig Cobdennek vendége volt. de a londoni égalj áldott az aszthmatikus öreg úrnak, s ő később mégis csak visszament Hamburgba, ahol végre meghalt.

A párisi emigráció tagjai időnként átjöttek Londonba. Andrassy Gyula írt egy tanulmányt a magyar viszonyokról s kívánta, hogy az «Edinburgh Review»-ba hozzam bele. ami nekem nem sikerült, végre kijött az «Ecclectic Review»-ben. Gorove is átjött, s unta magát, kívánta, hogy angol ismerőseimhez vezessem be, de nem beszélvén angolul, nem érezte magát otthonosnak a világárosban, visszament tehát Parisba, hol nemsokára amnesztiát kapott.

VI.

Mindamellett, hogy Komárom feladása után a magyar kérdésnek aktualitása megszűnt, a magyar ügy számos barátokat talált folyvást Angolhonban, nemcsak a liberálisok, hanem a toryk közt is. Sir Jolin Macneill. a maga idejében híres angol követ Persiában, kinek még később is nagy tekintélye volt az angol politikai s irodalmi világban, kitűnő cikket írt Magyarországról a «Blackwood Magazin»-ba. Erőkart visszajött Kisásziából s Ciliciából, hol Kossuthot s a magyar bellebbezetteket meglátogatta volt s most tökéletesen magyarbaráttá vált. Elbeszélte nekem, hogy többedmagával utazott Konstantinápolyból az ömrény fensík felé. Társai közt volt Regaldi a kitűnő olasz improvisator, ki természetesen a görögök mellett rajongott, mit Urqhart mint törökbarát restéit. Amint a kisázsiai partokon kiszálltak, s a dragomán által lovakat kerestettek, hogy tovább utazhassanak, mindjárt ott termett néhány görög s nagy lármával kínálgatta lovát bolond áron, s míg Regaldi hosszasan alkudozott, olasz módra fenhargon kiabálva, és semmire sem mehetett. Urqhart rendbe hozta az egyik ló szerszámát, felült s a földre vetette a tíz tallért, mely nézete szerint illő, habár telével csekélyebb ár volt, mint az, melyet a görög követelt, de ez mélyen meghajtva magát, felszedte és megköszönte a pénzt. Regaldi követte útítársa példáját, de sajnálkozását nem titkolhatta el, hogy a mostani görögök csakugyan elűtnek őseiktől. Kiutahiában Szolimán Bey, a várparancsnok, szívesen fogadta a vendégeket, kik Kossuthot s Batthyányit látogatták meg és nagy vacsorát adtak, mélynél Re-

galdi azon gyönyörű improvisációval köszöntötte fel Kossuthot, mely munkái közt megjelent. Urqhart angol módon mondott toastot a magyar s török érdekek azonosságáról, végre Szillejman is megszólalt s mondá: «Volt egy arany díszedény, nagybecsű művészi alakja által is. Két szikla esett rá s kivette formájából, de habár meglapítva, az arany mégis csak arany marad s értékét megtartja, a szikla pedig most sem egyéb mint haszontalan kő.» Regaldi elismerte, hogy a török túl tesz rajta.

Monkton Milness, a mostani lord Houghton, barátja volt a külföldi menekültek legkitűnőbbjeinek s időről-időre meghitt, néhányat közülök reggelijére s igazi angol humorral nem tekintett ami, mik voltak kölcsönös viszonyaik hazájokban; így például Louis Blanc-t és Guizot-t hitt*) meg együtt. Engem is meghitt egyszer s csakugyan ott volt a vendégek között Bunsen a porosz követ: nagyon természetes, hogy én ezt észre nem vettem, s inkább Grote-tal Görögország történelmének híres írójával mulattam. A reggeli után azonban Bunsen felém fordult:

— Ha nem csalatkozom, volt szerencsém Ont több év előtt Fraseatiban, házamnál látni. Miért nem ismer itten?

— Nem tudtam, vajjon nem alkalmatlan-e a porosz király követének a magyar rebellis találkozása.

Kezet nyújtott.

— A tudósok köztársaságának nincs semmi köze a politikához.

Szívesen látom minden vasárnap a porosz követségénél, ahol tanulmányozhatjuk a régi műemlékek evangéliumát.

Azóta gyakran fordultam meg a porosz követség palotájában, mindaddig, míg egyszer megtudtam, hogy Bunsen ellenségei Őt feladták, mint a ki külföldi politikai izgatókkal társalkodók. Ez egyrészről reám czélt, másrészt azon pártfogásra, melyben Semper építésszt részesítette s melynek következtében ez a Marlborough Housei mintarajztanodában tanárnak neveztetett ki, épen akkor, midőn kétségbeesetten Amerikába készült kivándorolni.

Én teliéit ezentúl elmaradtam Bunsenéktől. míg egyszer leánya egy angol ismerősünkkel, lady Dice Sombre-val feleségemet meglátogatta s hozzám fordulva megkérdezett, miért nem látogatom meg többé apját, ki mindig örül, ha velem régiségekről beszélhet. Ezentúl ismét eljártam Bumenhez, még jobban tisztelve őt, hogy a

kegyvesztéssel is daczol. Lord Lansdownenál is többször voltunk ebéden, ki ismerőseinek mint count Pulszkyt mutatott be mindig. Rösteltem. Meg is kérdeztem egyszer, miért teszi ezt, miután régóta tudja, hogy nem vagyok gróf.

— Tudom, de ön nem ismeri szokásainkat. Nálunk nem létez czínméltküli nemesség. NIV. Lajos óta vagyunk összeköttetésben a szárazföldi társasággal s azokat, kik ott régi nemesek, csak nem nevezhetjük egyszerűen mistereknek. A continentális nemeseket jó családból countnak nevezzük, az angol társaság igen jól tudja, mit jelentsen ez.

— Igaz, de hátha continentális gróf jő ide, mégis különbséget kellene tenni

— Az is csak count, nem eurl.

Az angol aristocrazia oly büszke, hogy a szárazföldit nem tarlja egyenlőjének.

— Az angol nonconformisták ez időben az University College mellett nagyobb épületet emeltek, University College Hall név alatt, hol az egyik egyetemi tanár felügyelete alatt egyetemi polgárok lakást vehetnek. A terem felavatásának ünnepére engemet hittak fel egy felolvasásra. Newman tanár szíves volt nekem különös órákat adni az angol kiejtésben s a felolvasás válogatott szép közönség előtt csakugyan elég jól sikerült. Angol barátaim körülvettek, midőn a szószékről leléptem s szerencsétlettek, hogy az angol mássalhangzókat semmiképen meg nem csonkítom, pedig ezek a nyelv gerince. Már is hittem, hogy tökéletesen elsajátítottam az angol kiejtést, midőn dr. Oppenheim, a német író. hozzám jött s megdicsért, hogy oly kitünően beszéltem: ő minden nap eljár a parlamentbe, hogy angolul tanuljon meg, hallotta Peelt, Cobdent, Disraelit, de sohasem tudta őket tökéletesen megérteni, holott felolvasásomban minden szót úgy értett meg, mintha csak németül beszéltem volna.

Megijedtem, láttam, hogy még távol vagyok az angol jó kiejtéstől.

VII.

Lord Lansdownenak tökéletesen igazsága volt, hogy a menekült, a száműzött, a bujdosó nem ritka vendége Angolországnak, hol ugyanazért nem sokat gondolnak velők. Espartero, a spanyol

volt régens, ki öt esztendőt töltött száműzésben Londonban. az én időmben nem volt többé ottan, de Saldanha tábornagy Portugálból még mindig ott időzött, nem igen járt társaságba s nem sokára visszakerült Lissabonba mint miniszterelnök. Orense. az Albaidai marchese, a spanyol republikánusok feje, szintén csak rövid ideig volt száműzésben, ezzel sem találkoztam sehol. Herczeg Metternich Richmondban lakott, a legnagyobb magányban, az angol arisztokratia nem gondolt vele; még a conservatively is. kik a forradalmat gyűlöltek. nem közeledtek hozzá, sőt öt okozták leginkább, hogy ellentállva bármi reformtörekvésnek, ő idézte elő a catastrophát. A francia királyi család Claremoutban székelt. Leopold belga király kastélyában, a nyála hónapok kivételével, melyeket Sanct Leonardsban a tenger mellett töltött. Ezek is a legnagyobb visszavonultságban éltek, a királyné meglátogatta ugyan őket. de az angol népnél nem voltak népszerűek, különösen midőn a király halála után fiai a nagy spanyol képtárt, melyet a francia köztársaság az Orleansoknak nagylelkűleg visszaadott, mindamellet, hogy az már évek óta a Louvrebán ki volt állítva, elérvereztek, sőt még azon csinos kisebb képtárt is. melyet Standish, egy hóbortos angol, személyes tiszteletből végrendeletében Lajos Fülöpnek hagyományozott. De a francia republikánusok sem voltak népszerűbbek. Ledru Rollin nem értette meg az angolokat, mindamellet hogy felesége angol eredetű volt, s nem tudta magát beleélni nézeteikbe és szokásaikba, sőt könyvet is írt Angolország hanyatlásáról, melyben világosan kimutatta, hogy az angolok már régen elérték hatalmuk s hírük tetőpontját, hogy India el fog töltik szakadni, s hogy az ország ezentúl csak másodrendű állást foglalhat el. A kis Louis Blanc sokkal népszerűbb volt. s jobban fogta fel az angol jellemet es viszonyokat, a francia forradalom történetét írta és politikai levelezést folytatott a párisi lapokkal. Sokszor találkoztam vele Rockénál, kinél az angol arisztokratia leányai francziául tanultak, sőt még lord John Russell is, midőn nagykövetnek ment Parisba rendkívüli missióban, néhány leczkét vett itten, hogy kiejtését valamennyire kisimítsa. Roche felesége, Aloschelesnek, a híres zongoraművésznek leánya, feleségem régi barátnéja volt, ki vele sokszor zongorázott. A szellemes Louis Blanc gyakran megfordult a háznál, s szeretett a francia s angol irodalomról beszélgetni. Thiersről és Lamartineről volt egyszer szó,

kikről megjegyezte, hogy meglátszik rajtuk a déli francia, mert irályok nem szabatos. Ezt Roche kereken tagadta, mire Louis Blanc egy pár fordulatot idézett ezeknek műveiből s kérdezte, vajjon ez szabatos-e a francia akadémia szabályai szerint. Roche bevallotta, hogy ez csakugyan hibás, de kérdezte, hol van a francia író, ki e hibát nem követné el. — Hát itt van — monda Louis Blanc némi büszkeséggel mutasson munkáimban egyszer is ily hamis szófüzést. Erre megjegyeztem, hogy ez természetes, minthogy ő a francia nyelvet tanulta; ez nem anyanyelve, hiszen corsicai születésű: aki pedig valamely nyelvet alaposan tanult, az rendszerint kikerüli a hibákat. Most is megmagyarosodott germánok és sémiták tanítanak bennünket tisztén magyarul beszélni.

Az olasz menekültek Különös tekintetben részesültek Angolországban, kevesen is voltak, mert legnagyobb részük Piemontban talált menhelyet. Manin pedig, Pallavicini. Cernuschi s Belgiojoso hercegasszony Párisban éltek; Angolországban csak néhány szicíliai s a conspiratorok. Mazzini. Saffi, Quadrio, Mario. A szicíliaiakat minden társaságban lehetett találni, különösen Hcaliát és Lacaitát; ez utóbbi Gladstonenak lett titkára, ki az olasz ügy iránt a legnagyobb rokonszenvvel viseltetett; ezzel ment később Corfnba is, hol előkészítették azon nagyszerű ajándékot, melylyel az oly sokszor önzőnek kikiáltott Angolország a világot meglepte, midőn a hét ióniai szigetet minden befektetésekkel, erődökkel, felszereléssel a kis Görögországnak odaajándékozta, mindamellett, hogy a görögök még mindig sok millióval adósai voltak. Lacaita végre meghonosodott Angolországban, ott is maradt s lovaggá üttetett a királyné által. Hasonlóan angollá lett a még a karbonári időkben ide menekült Panizzi, a British Museum híres könyvtárnoka, ki mint ilyen az egész intézet élén állt. a könyvtárt rendezte, elkészítette példás katalógusát s felépítette azon nagyszerű olvasó-termet, mely Európában pártit keresi. Emigrationalis politikába nem keverte ugyan magát, de honfitársainak szívesen szolgált mindig tanácscsal és segélvlyel, különben sok liberális tudóssal, kik az uralkodó hatalommal kibékültek, bő levelezésben állt.

Mazzinival szintén Rocheéknál találkoztam először, ritkán lehetett őt látni, mert kerülte a társaságot; mint igazi összeesküvő titokba szeretete magát burkolni, még lakását is csak igen nehezen

lehetett maradni. Emlékezem, hogy egyszer nevezetesebb közlés végett szólnom kellett vele. tudtomra adatta, hogy 15 és 1 óra közt az On slow Square 15-dik számában kérdezősködjem Felix úr után. ez ő lesz. Elmentem tehát az Onslow Sqnnrhoz néztem jobbra-balra, a rendőr megpillantott s megszólított:

— Bizonyosan Mazzinit keresi? — itt találja az első emeleten.

— Hogy tudja, hogy kit keresek?

— Hát bajszos ember, hát idegen, kit is kereshetne mást. mint Mazzinit. Ő mindig délben felszokott menni ezen házba, köpönyegébe hurkolva, pedig minden gyermek ismeri és szereti: derék ember ám az.

Nemcsak a nép, hanem a társaság is tisztelte Mazzinit Londonban, elismerték nemcsak hazafiságát, de tudományos bölcsészeti műveltségét is, mely a nálunk egészen ismeretlen irodalmi munkáiból kitűnik. De ő nem járt társaságba, csak néhány meghitt angol baráti családban szokta az estéket tölteni, kik annyira ragaszkodtak hozzá, hogy valahányszor szüksége volt biztos közlekedésre Olaszország bármely pontjával, azok mindig készen voltak odautazni s meghagyásait teljesíteni.

A német menekültek igen számosan jöttek Angolországba, sokkal többen mint Párisba. Londonban magában egyébiránt különben is harmincz-negyven ezer német lakott s az érintkezés Németországgal mindig élénk volt: a német menekültek azonban folyvást külön váltak egymástól, egyetértés köztök sohasem létezett. Itt volt Freiligrath a költő, mint könyvvezetője egy angol kereskedő-háznak; itt Blind, politikailag a legműveltebb köztök, ki jóformán angollá vált. Semper, a genialis építész is itt nyomorgott. míg Marlborough Houseban rajztanárrá nem nevezték ki. Kinkel, kit felesége és Schurtz Károly tanítványa, a későbbi belügyminiszter Amerikában, épen oly ügyesen mint merészen várfogságából kiszabadították, regényes sorsa, férfias szépsége és gyönyörű előadása által feltűnést okozott a londoni németek közt. Buge, az új begeh iskola Igycik főembere, nehezebben tudott megélni itten: nem igen gondoltak vele. Tausenau leczkéket adott és könyveket gyűjtött. Dr. Goldstücker az University Collégénél a szanszkrit nyelv tanára volt s Angolországban mint a legalaposabb szanszkritista különös tiszteletben állt. Bucher Lothár is, most Bismarck herczeg leghívebb és

legügyesebb tanácsosa, szintén száműzésben élt akkor Londonban, szomszédok voltunk s nem egyszer találkoztunk, hol nálam theánál, hol nála pomerániai füstölt lúdmellnél. A schleswig-liolsteini Noer berczeg és fia is itt éltek, az utóbbi gyakori vendégünk, de a német forradalmi férfiakat nem lehetett egy kalap alá hozni, a part ieularismns a száműzésben is nyilatkozott sokkal erősebben, mint az olaszok közt, kiknél az olasz egység eszméje a különböző királyságokhoz tartozó egyéneket mégis összpontosító.

VIII.

A lengyelek már régóta Angolország vendégei voltak, hanem ezek közt legélesebb volt a meghasonlás, a demokraták gróf Vorcel vezérlete alatt a legszélsőbb elveket vallották, az aristokrata párt, mely magát nemzetinek szerette nevezni, herczeg Czartoryszki Adamot vallotta vezérének, ki Párisban élt, de fiát Ulászlót s nnoka-öcscsét gróf Zamoyszkít időről-időre Angolországba küldötte. Emlékezem, hogy a francziák egyszer megkísértették az összes forradalmi menekülteket egyesíteni s meghívták a különböző nemzetiségeket, küldjön mindegyik két-két képviselőt az ülésre; meg is jelentek mind, de a lengyelek közül négyen, két különböző bizottságban, melyek közül mindegyik azt igényelte, hogy csak ő képviseli Lengyelországot. A francziák ismert udvariassággal fogadták mind a két bizottságot, de ezek kijelentették, hogy ők egymás mellett nem foglalhatnak helyet, határozzák el a többiek, kik képviselik közülök Lengyelországot törvényesen, a másik párt tüstént visszavonul, de együtt meg nem maradhat, Míg e kérdés eldöntésére a rendező-bizottság visszavonult, a lengyelek Herzennek, ki őket addig mulattatni akarta, elbeszéltek, hogy az angol nemzet a szabadság nemzete. a francziák képviselik az egyenlőséget, de a lengyelek mindig a testvériséget írták zászlóikra. Mire Herzen megjegyezte, valószínű-íül megemlékeztek a legelső testvérekről, Ábelről és Káinról, kik szintén egymás mellett nem tudtak megmaradni a világon.

Az oroszok közül kezdetben csak Golovin Iván képviselte a menekülteket. Az oroszok egyáltalában nem szerették Angolországot, nagyobb részint Párisbun éltek; Herzen azonban, midőn a «Koloko»-t, azon híres forradalmi hírlapot megalapította, mely tíz

esztendőn keresztül az orosz társasága a legnagyobb befolyással volt. Angolországba költözött, mert nyomdája csak itt kerülhette ki a rendőség zaklatását. Itt volt egyébiránt herceg Lubomirszki Marczelin is, kinél néha a romániai menekültekkel találkoztunk. Teleki meghitt egyszer hozzá s csakugyan ott volt Klapka is. és románok, lengyelek és Golovin. Ez előadta nekünk, hogy szükséges volna egy kelet európai párttá és összeesküvéssé egyesülnünk, mely Kelet európát felszabadítsa. Bécsületszavunkat adtuk, hogy a legmélyebb titkot megtartjuk, s el is határoztuk, hogy Golovin dolgozza ki az alapszabályokat. Legközelebbi ülésünkön Teleki nem volt többé jelen, Lubomirszki elnökölt helyette. Golovin előadta a tervet, természetesen hírlapról volt szó, melyet ki fogunk adni. hogy a forradalmat előkészítsük, s melynek szerkesztőségét Golovinra bízuk; függőben maradt azonban, honnan kapjuk a pénzt. Golovin ezen pontnál rám nézett és Klapkára, mi Golecora és Bratiano Demeterre, ezek pedig Lubomirszkira, úgy látszott, hogy mindegyik mástól várta a pénzt, mely egyikünkönél sem volt meg. Hogy a beállt zavarodásunknak véget vessék, megkérdeztem Golovint, hát az a bizonyos paragrahus, mely minden ilyen titkos szövetségnél nélkülözhetetlen, a törrel és az áruló megbüntetéséről, elmarad-e?

Kérem alásan — monda Golovin — itt van bizony, a sanctio a végére tartozik.

«Az árulónak büntetése halál, a végrehajtás arra bizatik. a ki a fekete golyót kihúzza.»

Ekkor megjegyeztem, hogy erre csakugyan rá nem állok, párbajban, ha kell, a pisztoly szája elébe állok s ha a sors úgy hozza magával lövöm ellenemet, ha ő nem lö le; de törrel, orozva valakit leszúrni, ahhoz nem értek, arra nem adom rá magamat soha. Mindnyájan nézetemhez csatlakoztak s elhatároztuk, hogy az árulónak büntetése általános megvetésünk, mely súlyosabb mint a tördöfés.

Alig kell megjegyezni, hogy az egész titkos társaság, melyet Golovin kezdeményezett, azért ment füstbe, mivel a hírlaphoz szükséges pénz sehol sem találkozott s a szerkesztőség e szerint elmaradt. Egyszer azonban mégis össze lettünk hívva Lubomirszkihoz a párisi opera comique összeesküvés idejében. Azt kérdezte tőlem,

mint ki az angol törvényekben némileg járatos, vájjon az angolok ki fognák-e adni egyik ide menekült előkelő román barátunkat Franciaországnak, aki ezen, még idejekorán fölfedezett összeesküvésben compromittálva van. Az összeesküvők az opera comique azon részét, melyben az elnök páholya volt, levegőbe akarták röpiteni.

Megmondtam, hogy az angolok ezt nem fogják politikai vétségnek tartani, hiszen ez száz meg száz ártatlan néző élete elleni merénylet, magam is örülök, hogy ezen terv idejekorán fedeztetett föl. A kiadás, ha követelik, bizonyos, a compromittált azonban könnyen megmenthető, ha valaki tekintélyesebb honfitársai közül a békebíró előtt leteszi az esküt, hogy barátja elmeháborodott, ha ezt orvosi bizonyítvány által támogatja s magára vállalja az eltartás költségeit. Van nekem egy ismerősöm Manchesterben, ki kitünően rendezett maison de santé-t igazgat, hol barátunk, ha ebbe beleegyezik, egy ideig igen kényelmesen megmaradhatna; amint Parisban az ijedtség a kormánykörökben megszűnt, s az ügy feledésbe megy, az angol orvos bizonyítványa mellett barátunk ismét felszabadul. Tanácsom el lett fogadva, Napóleonnak azonban nem volt akkor érdekében összeesküvésekből, melyeknek végrehajtására még igen kevés előkészület történt, nagy lármát ütni, az egész ügy nemsokára elaludt s román ismerősünk kevés hét múlva ismét köztünk jelent meg.

IN.

Az osztrák kormány röstellte, hogy a magyar ügy Angolországban oly népszerű, s hogy mi a társaságban el vagyunk fogadva, pociig tudhatta, hogy Londonban minden nagy estélyen szükséges egy distinguished foreigner, minék következtében mi is vittünk némi szerepet a társaságban. Hogy tehát állásunkat megrontás, a bécsi minisztérium Angolországba küldött egy tisztviselőt azon felhivatalos röpirattal, mely, ha jól tudom, még most is a bécsi állományomdában megkapható s melyben én mint Latour hadügyminiszter gyilkosa szereplek; ezt lefordíttatta angolra, s a teljes kiállítási költségek kifizetése mellett egy előkelő könyvtáros által kiadatta. A könyvtáros azonban nem találta szükségesnek ezenfelül hirdetésekre is pénzt költeni, s az egész röpirat jóformán ismeretlen maradt, magam is csak nagy nehezen tudtam egy példányra szert tenni.

Az öreg Croker azonban, a «Quarterly Review» ismert munkatársa, régóta osztrákbarát s minden forradalomnak ellene, hosszú cikket írt a «Quarterly»-be osztrák szellemben, melyben végül szemére veti az angol arisztokrátiának, hogy ily forradalmi férfiakat elfogad, sőt hogy még miniszter is találkozik, ki kastélyában megvendégeli a gyilkost. Ez természetesen reám való czélzás volt az osztrák röpirat nyomán, és lord Dudley Stuart csakugyan mindjárt hozzám jött s felszólított, hogy a magyar ügy érdekében kezdjek pert a «Quarterly Review» szerkesztője ellen a lord Chief Justice törvényszéke előtt. Tudván, mily kényes és költséges dolog Angolországban a perlekedés, nem szívesen álltam reá, de lord Dudley maga vezetett sollicitorához, kivel hosszasabban értekeztem, s be akartam neki bizonyítani, hogy nem lévén senki megnevezve, bajos lesz sikert aratni. Az ügyvéd azonban biztatott, megtette a szükséges lépéseket, felfogadta prókátorul Sir Alexander Cockburnt, az akkor leghíresebb ügyvédet, s a bizonyos napon megjelentünk lord Campbell bírószéke előtt. Alig kezdte el Sir Alexander a maga beszédét, midőn lord Campbell beleszólt, megnézte a bevádolt szöveget, s röviden azt mondta, ne töltjük hosszasan az időt, az egész világ tudja, hogy Count Pulszky kitűnő hazafi s nem gyilkos, a kérdéses szavakat senki nem fogja úgy értelmezni, mintha ez reá való czélzás volna. Ezzel vége volt a pernek, angol barátaink nagy meglepedésére, kik lord Campbell ezen ünnepélyes elismerésében elégséges elégtételt láttak. De hátra volt még a fekete leves, a sollicitor megküldte számláját, mely hatszáz forintot meghaladt, s megemlítette, hogy ő arról szívesen lemondana, de alvó társa soha nem enged el semmit a számlából. Bármennyire nehezemre esett, meg kellett fizetnem a költséget, melybe még azon óra is húsz forinttal he volt számítva, melyben az ügyvédet capacitálgattam, hogy talán jobb volna a pert meg nem kezdeni. Az igazság Angolországban drága portéka!

Az angolok egyébiránt nemcsak akkor, midőn a magyar ügy még divatban volt, hanem később is mindig a legnagyobb barátsággal és előzékenységgel viseltettek irántunk. Nincs nemzet, mely gyengédebben érezze, mint az angol. Cobden például és felesége s Mr. Schwabe, az ő gazdag manchesteri barátja, ki nem fáradtak szívességükben. Midőn feleségem lebetegedett, s dajkára volt szükségünk, Mrs Cobdent kértem meg, szerezzen egyet számunkra s

meg is mondtam. mit adhatunk annak bérül: kérdeztem, vajjon ez elégséges-e? Barátnénk azt találta, hogy teljesen elégséges, szerzett is igen jó írlandi dajkát, kivel tökéletesen meg voltunk elégedve. Csak évek után tudtam meg történetesen, hogy ő és Mrs Schwahe pótolta ki tudtunk nélkül a dajka fizetését. Francis Neumann professor a legnagyobb szorgalommal javította ki mindig a nyomtatásra szánt kéziratainkat, s ki nem fáradott abban, hogy az angol kiejtésre reá tanítson. Sokat voltunk Toulmin Smithnél Highgateben, főleg miután mi is a város éjszaki végére, szomszédságába költöztünk. Ez ismerte legjobban az angol parlamenti viszonyokat és ezeknek történetét, rajongott a municipalis önkormányzat mellett, melyet a parlamenti mindenhatóság az utolsó száz év óta erősen megnyirbált volt, különben kitűnő geológiai gyűjteménynyel bírt, nekünk pedig jó barátunk volt, igazi régi nyakas angol a Cromwell követőinek fajából. Gneist sokszor látogatta meg, midőn Angolországban tanulmányozta az angol viszonyokat s híres könyvében nem egyszer ismertem rá Toulmin Smith nézeteire. Bücher Lothar is nagyra becsülte parlamentáris tudományát és sokat tanult társalgásából.

Sir Charles Lyell és ipja, az öreg Horner, családjokkal együtt legkedvesebb barátainkká lettek, úgy néztek, mintha csak a családhoz tartoztunk volna. Itt ismét más kitűnő társaság jött össze, mert London oly nagy, hogy sok kitűnőség elfér, anélkül, hogy mindenütt érintkezzék. Egyszer Darwinnal ebédeltünk ottan, még mielőtt híres epochális könyveit megírta volna. Ismertein egyébiránt legelső munkáját. az útleírást a föld körül a »Beagle« hajón s kérdeztem, mit csinál azóta, hiszen ez nagy tudós, és évek óta nem hallani róla semmit. Sir Charles azt felelte, hogy Darwin galambokat nevel jószágán, minden galambkiállításnál övé az első díj. Csodálkoztam s nem is gyanítottam, hogy ezen galambtenyésztés mély tudományos vizsgálódás tárgya; egy évvel később megjelent híres munkája a fajok származásáról.

A British Museum tisztviselői a legnagyobb szívességgel viselkedtek mindig irántam, különösen Samuel Birch, az aegyptolog, nagy barátságot kötött velem: a régiségtár s annak lomtárai mindig nyitva álltak előttem s a vésett drágakövek vételénél nem egyszer kérték ki szakértő véleményemet, mert e tekintetben Gerhard is, a ber-

lini múzeum régésze, nyilván elismerte szakismeretemet felolvasásaiban.

A múzeum tisztviselői egyszer felhívtak, tartsak felolvasást a Royal London Institutionban, tréfából ígértem, hogy olvasok a British Museum elrendezésének és igazgatásának fogyatkozásairól. Szavamon fogtak s csakugyan tartottam felolvasást, melyben sok oly körülményt említettem fel, melyet a hivatalnokok is igen jól ismertek s mely az igazgató választmányának hibája volt.

A felolvasás sikerült, feleletül Mr. Oldfield méltán kiemelte a British Museum előnyeit minden európai múzeumok felett, de arra, a mit kifogásoltam, szántszándékkal nem felelt; ezen értekezéseinket azonban nem nyomattuk ki. Meg kell még említenem Raikes Currie bankárunkat is, ki szintén mindig nagy szívésséggel viseltett irántunk, és mindjárt reá állt, hogy nagybátyámnak, Fejérváry Gábornak régiséggyűjteményét halála esetére megvegye, azt Pesten magának átadassa, s ugyanakkor nekem ugyanazon áron eladja, nehogy az Magyarorszában elkoboztassék. Szóval bármennyire higgye a világ, hogy az angol hideg, elzárkózott és önző, én azt tapasztaltam, hogy önzetlenebb, melegebb és ragaszkodóbb barátokat mint Angolországban sehol sem lehet találni.

A magyar tragédiának epizódjai közül egy sem hatotta meg melyebben az angol közönséget, mint Maderspachnének nyilvános megvesszőtetése Fehértemplomban. Az angolok hazájok történetéből elegendően hozzá voltak szokva ahhoz, hogy a ki fejedelme ellen fegyvert fog s győzni nem tud, életével fizeti merényletét; ezt természetesnek tartották Magyarországon is, sajnálták az áldozatot, rosszalták a győzedelmes fél azon felfogását, mely a hatalmat a vérpadra akaija alapítani, de ennek jogosultságát nem tagadták. A ki a legmagasabb javakért, a szabadságért és függetlenségéért megkezdi a küzdelmet életre-halálra, az nem panaszkodhatik, ha a játék vesztét vérével fizeti; de az, hogy nő, hogy művelt nő, a piacon szemérmetlenül megvesszőztessék, ezt a morális érzület oly hiányának, a barbár kegyetlenség oly jelének nézték, minőt a nyugati civilizáció a mostani korban lehetetlennek gondolt, s a mint a nép mindig megszokta, hogy egy egész időszakot egy-két emberben testesítsen meg, a magyar dicsőség és győzelem megtestesítője Kossuth volt és Bem, s a reakció összes kegyetlensége és gyalázata a

népnél Haynau nevéhez tapadt, úgy látszik, hogy a magasabb osztrák körök nem is gyanították, mily ellenszenv uralkodik ellenök egész nyugati Európában, mert Haynau ennek daczára, alig egy évvel a kivégzések után, Londonban jelent meg, nem tudva, mennyire ismeretes és utált az ő neve. Megnézte Londonnak látványosságait, természetesen nem a múzeumot és képtárt, hanem a színházakat, a parlamenti házat, a Towert és Barclay s Perkins híres sörfőző gyárát, melyben minden nap több sör gyártatik, mint a mennyit Haynau hazája, Haszszial egy év alatt meginni képes. Illő bámulattal ment a táborszernagy a gyár egyik tereméből a másikba s hiúsággal vette észre, hogy a munkások mindinkább csoportosulnak körültre; egyszerre azonban reáesik egy szénacsomó, a munkások elkezdik döngötni, kidobják az utczára, kiabálják: így kell annak, ki nőket vesszőztet meg. Az utczán összesereglett már a legpiszkosabb csöcselék nép, lerántja a táborszernagy minden ruháit s rúgja veri őt kegyetlenül. A rendőrség csak nagynehezen tudta megmenteni életét, köpenyüvel betakarván, s bérkocsiban haza kísérvén őt. Ezen eset nagy feltűnést idézett elő a diplomatikus körökben, lord Palmerston azonban mosolyogva jegyezte meg, hogy Angolországban mindenki előtt nyitva áll a törvényszék, ha a táborszernagy jury elébe hozza bántalmát, bizonyos lehet, hogy tizenkét angol polgár igazságos ítéletet fog hozni, a kormánynak ehhez semmi köze, és angol törvény szerint nem is lehet. Haynau s az osztrák követség okosabbnak tartották tehát nem tenni semmit, a táborszernagy harmadnapra elhagyta Londont, hol azon tapasztalást szerezte, hogy senki nem sértheti meg a világ morális érzületét büntetlenül.

A londoni nép még soká mulatott Haynau esetén. A Cole-Holeban, egy meglehetősen aljas vendéglőben, egy vén korhely jogász már évek óta gyűjtötte össze a közönséget azért, hogy Judge and Jury cím alatt előadásokat adott. Ő mint bíró, tökéletes gálában, előtte két igen ügyes pajtása adták elő a törvényszéket, melyhez tizenkét vendég sorsoltatott ki jurynak. A tárgy mindig sikamlós volt, apasági kereset, vagy a házassági ígéret megtörése. Ezen előadásokat egy időben erősen látogatták a közép osztály alsóbb rétegei, mert bíró, vádló és védő igen ügyesen vették fel a legismeretesebb bírák és ügyvédek maszkját s valódi talentummal rögtönöztek

beszédeiket. A közönség azonban unni kezdte már a tárgyat, midőn Haynau esete új életet hozott a Cole-Holeba, hol Haynant szerepeltették mint panaszló sértett félt, s hol a tanúk kihallgatása s a vádbeszéd, melyben a magyarországi kegyetlenségek elő lettek adva, mindig tapsvihart idéztek elő; ez rendesen megújult, mikor a jury elnöke kimondta a nem bűnöst s az álbíró az áltáborszernagyot még egy félig komikus, félig komoly beszédben meglecczkéztette. Hónapokon keresztül ismétlődött ezen jelenet s ki nem hagyta aludni az alsóbb rétegekben a magyar sympathiákat.

KOSSUTH KI UTAH IÁBAN.

I.

Kossuth Ciliciában a régi Kotyaionban volt hellebbezve, távol az emigrációtól, mely tőle várta minden üdvét. Én ismételve kértem fel lord Palmerstont, vessen véget azon bellebbezésnek, melyet a török szultán csak a nagyhatalmak kívánságára rendelt el, és szívesen megszüntetné, de mindig azon feleletet kaptam: legyek türellemmel, Kossuth nem fog maradni száműzetésében, most azonban, mindaddig míg Ausztria nem fejezte be reorganisationális munkáját, nemzetközi tekintetek kívánják meg, még Angol országiól is, a teljes tétlenséget. O egyébiránt úgy tudja, hogy a törökök Kossuth és társai iránt a legnagyobb tekintettel viseltetnek s azon vannak, hogy a bellebbezés minél kevesebb alkalmat okozzon azoknak, kiket a szultán vendégeinek nevez s velök mint ilyenekkel bánik. Láttam, hogy a diplomatától nem várhatunk semmit s ugyanazért csak az forgott eszemben, miként lehessen Kossuthot megszöktetni. A kérdés azonban az volt, vájjon ő az ily tervbe beleegyez-e, melynek kivételére Hennigsen vállalkozott. Az összekötés Kiutahiával is igen nehéz volt, Czartoriszky herceg a maga konstantinápolyi ágensét Kossuthnak és az emigrációnak rendelkezésére bocsátotta ugyan, de azt igen jól tudták a hatalmasságok s Ausztriának Sokszor sikerült megakadályozni a levelek megérkezését. Czartoriszky ágense Csaikovszky volt, nemzetiségére kisoroszországi kozák, ki irodalmikig is ismeretessé lett a kozák mondákról és népköltészetről írt munkája által. Honfitársai számára Kisázsiaiban jószágadományt is kapott a szultántól s a birtokot lengyelekkel kezdte megtelepíteni. Kossuthnak is ilyesmi villant fel eszébe s ő is lépéseket tett egy magyar gyarmat alapítására a civilisatió ezen

régi bölcsőjén. Magyarországgal azonban sokáig nem juthatott semmi összeköttetésbe. Makk tízévezredes volt az első, ki hozzá juthatott be mint festész; francziának adta ki magát, s az alatt, hogy a török biztos jelenlétében Kossuth arczképét festette, képes volt vele érintkezni s utasításait vermi.

Telesi László ápril végével a következő levelet vette Kiutahiából:

Kiutahia, ápril 18. 1850.

Kedves Barátom!

Kiutahia egy borzasztó hely — körülbelül oly alatt fekszik, mint talán Palermo s mégis annyira hideg, hogy most ápril vége felé még semmi fa nem zöldel s levegője oly éles, hogy az embernek arcza fáj tőle: kopár kőporos hegyek veszik körül, melyeken semmi vegetáció, a város telve golyvás, deformis emberekkel, oly egészségtelen — a mellett annyira nyomorult, hogy különös gond kell hozzá, hogy valami ételnemet kigondolhassunk — ide a civilizációnak még csak legparányibb sugara sem jutott. — Ördögi gondolat volt minket épen ide küldeni — és még itt is fogva vagyunk, a «surveillance», miről magáról azt mondá Palmerston, hogy hála Istennek az angolnak nincsen reá szava — a mi esetünkben practice annyit teszen, mint «tömlöcz», köszönet érette az occidentális humán liberal kormányoknak.

Magok ezen körülmények is elegendő ösztönül szolgálhatnának arra, hogy megszabadíttatásunkra kísérletet tegyünk, miután fájdalommal keile meggyőződünk, hogy a török el van ítélve, s bár érdekünk közös, tőle mégis semmit nem várhatunk.

Azonban hozzájárult még az, hogy hitelesen tudósítottunk. miként az ausztriai követ Stürmer hivatalosan kijelentette, miként Ausztria ügyünkben a Porta első ajánlatát elfogadja s ekként a dolog kilévén végkép egyenlítve, diplomatikai összeköttetéseit újra fölvette.

A dolog t. i. ekként áll:

Ausztria kiadásunkat kívánta.

A Porta internálásunkat vagy kikergetésünket ajánlotta. Ausztria internációt választott; de kívánta, hogy a helyet s az időt, meddig tartson, ő határozza meg, s helyül Kiutahiát proponálta.

A Porta Kiutahiát helyül elfogadta, de azt, hogy meddig tartson az internátió, meghatározni magának tartotta fenn.

Ausztria erre rá nem állt, hanem előbb tizenöt, majd tíz, végre öt esztendő-t kívánt.

A Porta egyet ajánlott.

Ausztria erre nem felelt három hónapig.

A Porta ezalatt ide hurczoltatott s az internátiót effectuálta. Amerika kívánta kiadatásunkat, s a Mississipp-i gőzösön mindnyájunkat elszállítani ajánlkozott.

A Porta rá nem állt.

Végre most Ausztria kijelenti, hogy a Portának *első* ajánlatát fogadja el, azaz, hogy a szultántól függjön meghatározni, mikor szűnjék meg fogságunk. — És ennek a Porta annyira megörült, hogy Ausztriának tudtára adá, miként amint eddig is híven teljesítő ígérését, mert minket Kiutahiába deportáltatott, úgy, ami még ígérétéből hátra van, azt is híven teljesítendő.

T. i. egyszer, midőn az vettetett ellene, hogy ha az idő tőle fog függni, majd talán olyan időben ereszt el, midőn szabadságunk Ausztriának ártalmára lehet, a Porta azt felelte: hogy bízni kell a szultán becsületességében — nem ereszt el hamarább, mint midőn többé nem árthatunk, tehát Magyarország tökéletesen paciikálva lesz, mi pedig szép csendesen viseltük magunkat s különösen az európai hírlapokba Ausztria elleni incendiárius artikulusokat nem írogattunk s viseletünkkel jelét adtuk, hogy Ausztriának ártani nem akarunk!! (ezt a török külügyminiszter így diktálta számomra tollába az amerikai ügynöknek, Brown úrnak).

Ausztria gondolá magában, ha az ajánlott egy esztendőt elfogadná vagy fellebb húzná is, egy bizonyos időben mégis megszabadulnánk, s ezen időhöz előre tevékenységhez készülnénk — de ha az elsőt fogadja el, barátságos viszonyban lévén, bizonyosan őt is megkérdik, paciikálva van-e Magyarország? és ő mindig nemmel felelend s bizonyítványul időközzel mindig felakasztatnak egy két embert otthon, miszerint elmondhassák, hogy Magyarországon még mindig annyira forrongnak az elemek, hogy vérző szívvel!!! még akasztaniok is kell, s így kiszabadításunkat végtelen időig háta-áltathatja, a mellett pedig minket itt örökös tétlenségben tart, mert meg van mondva, hogy elbocsáttatásunk attól függ, békésen fogjuk-e

magunkat fogságunkban viselni. — És ím a szultán nevében csakugyan ki van jelente, hogy miután Ausztria oly barátságosan bízik a Portában, a Porta meg fogja mutatni, hogy e bizalmat megérdemli és ígérését mindenben teljesítendi, t. i. csak úgy ereszt el, ha szépen, csendesen viseljük magunkat s csak akkor, ha Magyarország tökéletesen pacifikálva van.

Látod tehát édes barátom! hogy ügyünk lehető legrosszabb állapotban van — s én alkalmasint el vagyok kárhozhatóva ezen vad, egészségtelen, barbár helyen elveszni.

Tetőzetül még azt is írják Konstantinápolyból, miként Ausztria megunván az orosz jármát, szövetségbe akar lépni a törökkel az orosz ellen; s az ügyünkbeni complacentia az első lépés erre.

Csak még ez kell, akkor bizonyosan itt veszünk örökre.

Azonban ha a Porta és Ausztria irányában rosszabbul állnánk mint valaha, az angol és francia (?) diplomatia irányában annyi- val jobban állunk, hogy most rés van mellettünk tenni valamit, — ha akar.

Palmerston azt mondta a parlamentben. nincs ügyünk megoldásával megelégedve — de nem segíthetett, mert a szultán szavát adta, s azt nem lehet vele megszegetni — hanem reményű, hogy fogságunk rövid lesz s minden lehető tekintettel kállaiidnak velünk.

Azonban velünk mint foglyokkal bánnak.

No már most a szultán beváltotta szavát — internált — és fogságunknak végét vetni Ausztria is a szultán akaratjára és ítéletére bízta.

Most tehát hely, idő s alkalom van reá, hogy Palmerston a parlamentnek adott szavát s kijelentett nézeteit valósítsa s energis közbenvetésével szenvedésünknek véget vessen.

Teszi-e? alig reményiem — de megkísértenünk kötelesség. Fordulnunk kell tehát először a diplomatiához, másodsor a közvéleményhez, de ehhez csak akkor, ha a diplomatia útján c-zélt nem él-tünk, mert tudod ez mennyire susceptibilis s mennyire kap az ürügyön azt mondani, magunk vagyunk okai, hogy semmit sem tehet mellettünk, minek csináltunk idő előtt lármát a hírlapokban.

Ezen szempontból indulva, következő lépéseket tettünk:

1. Írtunk az angol, francia és amerikai követeknek Stambulba.
2. Ezeket átadás végett a szárdinai követnek, Tecconak küldém

meg, célunk az lévén, hogy az átadó személyessége legyen garantiánk, hogy pozitív választ kapunk.

3. Írtuk Palmerstonnak az idezárt levelet, melynek capacitatióval kísért átadására, vagy Pulszky általi átadására ezennel szívesen megkérlek, magában értetvén, hogy ez esetben kellő értesítés végett Pulszkyval mind e levelemet, mind a mellékelt piecektől közölni leszesz szíves.

4. Írtunk egy memóriát a közvéleményhez — melyet hírlapokba kellene iktatnod; de csak azon esetre, ha a diplomacia útján célzott érnem remélhetünk. Ennek kinyomatása tehát attól függ, mit felel Palmerston, s mit felelnek Konstantinápolyban a követek. Teccot, a mint olvashatod, megkértem, hogy a követek feleletjét neked ezen depeche elküldésével együtt mindjárt írja meg — Palmerston válaszait látandjátok magatok.

Ha a követek válasza akként üt ki, hogy bizonyos biztosítást adnak, miként nem fogják engedni, hogy intematióknak egy eszterdön túl (mint a Porta maga ajánlkozott) tartson, ezen esetben a memóriát nem kell kinyomatni a hírlapokban.

Ha a követek válasza nem volna kielégítő, vagy csak határozatlan volna, vagy lord P. kevesebbet ígérne, mint a követek, ezen esetre ki kell nyomtatni, még inkább ha lord Palmerston nem adna semmi biztosítást.

Ezen esetben a lordnak meg kell mondani, miként a dolog így áll, s a népjog és humanitás benne sikeres, védelmet nem talál, nincs más mód, mint a közvéleményhez fordulnunk — mely esetben kérnék valamely pótlékot is nyomass hozzá, melyben ki legyen mondva a világ előtt, hogy az európai diplomacia miként hagyott el.

Ha ellenben lord P. biztosító ígéretet adna: ezen esetben egyenesen meg lehetne őt kérdezni, akarja-e, hogy a közvélemény előtt is felszólaljunk.

Szóval ezen memóriáinak használata a körülményeknek igen diskrétus megfontolását kívánja, nehogy a Porta és a cabinettek susceptibilitásait kárunkra megsértsük, a mivel csak azon esetben szabad nem gondolnunk, ha látjuk, hogy a diplomacia nem akar segíteni, tehát állapotunk rosszabb semmi esetre nem lehet.

Légy e mellett szíves a francia cabinetnél hasonló értelemben

hatni, ámbár tudom, hogy az egész haszontalan lépés — de a nemzet iránti tekintetből még sem akarnék kormányának ürügyet adni azt mondani: hogy ő tett volna érettünk, a mit lehet, de meg se kértük, elmellőztük s mellőzésünkkel megsértettük.

Angliában ügyünk nemes barátait, különösen a hatalmas Cobdent, a dolog mellett interessálatni kellene, s alkalmasint a definitiv arrangement tekintetéből helyen lehetne egy újabb parlamenti interpelláció, feltéve, hogy nem megint üres padok előtt történik, mint az első történt — mert az ilyen sokkal töltetért mint használnál, igen meztelenül decouvirozván azt, hogy vége van a sympathiának.

Meglehet, hogy lord Palmerston első pillanatra goutirozni fogja az ausztriai és török közti szövetség eszméjét az orosz ellen — véelve, hogy ha Ausztria kimenekszik az orosz járomból Ián mégis Magyarország elnyomatásával is elfoglalhatja azon helyet Knrópában, melyet lord Palmerston mostani rendeltetésének hitt és az erős és egy Ausztria koldus eszméjének mindent feláldozott.

Azért igen szükség felvilágosítani, hogy Ausztria ezen helyet el nem foglalhatja soha, legkevésbbé pedig egy oly alliance alatt, melyet az orosz ellen iutézne, sőt hogy egy ily alliance nemcsak nem nevelné Európa barrierejét az orosz ellen, sőt legbiztosabb szer volna az orosz suprematia terjedésére.

Most ugyanis a dolog úgy áll, hogy Ausztria mint orosz satelles *csak* nem használhat Európának az orosz ellen, de az oroszoknak sem használhat Európa ellen, — mert orosz segítséggel maradván csak megkorhadt trónusán, népei annyira gyűlölik Őt, hogy egy török vagy angol-orosz háború esetében Ausztria az oroszoknak egy embert sem adhatna segítségül, sőt minden erejével sem volna képes Magyarországon, Olaszthonban, Galiciában, Croatiában etc. magában Pécsben is a revolutiót megakadályozni, mely csak azért nem ütött ki ekkorig is, mert az orosz segítség rémképe áll ijesztőleg a népek előtt; de ha az orosz el volna foglalva, kiüt azonnal, s az ausztriai ház magában összerogyik.

Ellenben ha Ausztria az orosz ellen akarna szövetkezni, akkor háború esetében Ausztria minden népei az orosz mellé fogna fordulni; miért? mert az orosz maga fog agitálni az ausztriai népek között, — ügyes ágensei majd elterjesztik, hogy «ím lássátok, a

Habsburg-ház ott hevert legyőzve a magyarok előtt, én mentettem meg, én, Miklós cár; kegyelmemnek köszöni életét, s a hallatlan gyalázatos most ellenem fordul köszönet helyett — horvátok, szlávok, szerbek, rusznyákok, illírek lépjetek fel, mennyit véreztetek érte, mint megcsalt titeket is, mint engemet — keljetek fel és legyetek szabadok — én pártfogollak; — Istentől vett rendeltetésem a szlávoknak protect óra lenni.»

Ha így szól (pedig bizonyos, hogy így fog szólani) az egész monarchia minden szláv faja az orosz részen fog állani, sőt szóljon hasonlóképpen a magyarnak, mellette fog állani az is, mert az eleven ördögöt magát örömeztőbb elfogadja urának, mint Ausztriát — nem kell felejtetni, hogy szerencsétlen hazánkban is nyilatkozott már ezen hajlam inkább az oroszszal szövetekezni; ez kulcsa Görgey árulása executiv lehetőségének. En magam is azt mondom örökké, inkább orosz, mint ausztriai, ennek soha sem leszek alattvalója, amannak leszek, ha hazámat Ausztria jármától másképp meg nem mentetem.

Azért hát ne higye lord P., hogy az osztrák-török alliance Európának az orosz ellen erőt fog nyújtani — nem, az oroszoknak erőt nyújtani.

Nincs itt más mód az európai a-quilibriumot helyreállítani, mint az, hogy Ausztriával nem gondolva, az oroszoknak dolgot kell adni a török által, hogy Ausztriát ne segíthesse, mi végzünk Ausztriával, nem kell segítség mellettünk, csak ne legyen ellenünk, s ha majd győzelmünk fajt accompli lesz: akkor ismerjék el státus-existenciánkat eleinkbe szabandó európai érdekű feltételek alatt, s ekkor a magyar, lengyel, oláh, szerb confoederatio, mindenik megtartva, függetlenségét, képezendi Európának az egyedül biztos, egyedül rationális védfalát az orosz ellen; ha ez nem történik, az orosz fog parancsolni Konstantinápolytól a Rhénusig legalább, talán túl rajta is.

Ezen szempontokat igen ajánlom figyelmetekbe. Azon iratom, melyet tanácsold], hogy küldjék, fed világosítani a, népeket a magyar ügy természetéről, készen van — de míg e levélben foglaltatnak és a diplomacia eljárásának resultatumát nem tudom, nem küldöm el.

Lehet-e nekem a nélkül írnom valami nyilvánost, hogy Ausztriát ne átkozzam? Így írva pedig lehetetlenné tenném a diploma-

tíának közbenjárását s fogságom hosszabbodnék — vámunk kell. Kérlek édes barátom, rendelj meg vagy egy hírlapot számomra, ha teheted — nincs mit olvassunk — semmit sem tudok a világ felől.

Most többet nem írok. — gyakran veended leveletem. Áldjon meg a könyörület istene — az igazság már úgy is elhagyott. Tarts meg emlékezetedben és élj boldogul. Öllelek testvéri barátsággal

Kossuth.

Szarvadyt köszöntöm s köszönöm levelét.

II.

Én is juttattam levelet Kossuthhoz az olasz konstantinápolyi követség útján, melyben előadtam, hogy a diplomat iától egyáltalában ne váljon semmit szabadulása ügyében, de szabadsága mind a mellett is végtére csak tőle függ — ha merni akar — mert mi megadjnk az alkalmat a szökésre. Erre kaptam csaknem egyszerre a következő két levelet:

Kiutahia, november 8-dikán 1850.

Kedves barátom!

Szeptember 22-kei levélkéd nagy vigasztalásomra szolgált, első lévén, melyben tőled biztosítást veszek, hogy reád számolhatok. Fél-fíú férfíú irányában, hazafí hazafinak adván e biztosítást, én arra építek s reád számolni fogok. Isten, jellemed s hazafiságod biztosítanak, hogy e számolásban nem csalatkozandom soha.

Ha így állunk egymás irányában, azt hiszem, joggal számíthatok bizodalmadra is. S e várt és kéri bizodalom következtében arra is, hogy ha valamire megkérendelek, azt értelmed egész súlyával, jellemed egész erélyével eszközölni fogod, ha mindjárt okaimat s a czélt, melyre annak szolgálnia kell, tökéletesen nem értenéd is. azért mivel levelezésemet oly mesterségesen szótt «espionage» veszi körül, hogy terveimet s munkásságom részleteit és azoknak összefüggését levélre bízni még akkor is a legvigyázatlanabb könnyelműség volna, ha te tökéletesen biztosíthatnál, hogy hozzád jutva senkinek tudomására nem jutna. Pedig erről teljességgel nem biztosíthatasz, sem te, sem senki. Hogy valamit kivigyél, mások közremunkálására van szükséged, e végett abból, a mit tudsz, lehetetlen annyit meg nem mondanod, a mennyi körülmények szerint szüksé-

ges arra, hogy a kívánt közremunkálásra reá bírd. Te bizonyosan jól megválasztod emberedet, de annak is van confidence, melyet ő s nem te választasz; és ennek ismét más; míg végtére azt látja az ember, hogy titkai elárulvák és sikerük meg van akadályozva.

Ha látjuk azt a biztosságot, melylyel az orosz diplomatának minden sikerül, ha látjuk, miként úgy szolván minden eabinetek véganalysisben mindig az orosz politikának szolgálnak, valóban vagy azt kell hinnünk, a mit Urqhart állít, hogy Európának minden külügyminisztere orosz zsoldban van, vagy, ha azt nem hiszszük, az orosz diplomata snprematíájának kulcsát csak abban lelhetjük fel, hogy oly ösvényen, minőt fentebb Irinték, az orosz minden cabinet-titkot előre megtud — s mert tudja, még ellenségét is maga céljaira képei felhasználni; míg ellenben saját céljait összefüggésben senkinek nem fedezi fel, hanem csak partialításokra adja utasításait s azoknak kivitelére korán sem a valódi motívumokat használja, hanem olyanokat, melyek lépvezzöül szolgálni alkalmasak; ekként — mint Talleyrand a beszéddel — fedezvén, nem pedig tárván amit gondol.

Nekünk mint minden népnek, mely szabad lenni vágy, fő és legveszélyesebb ellenségünk az orosz. — Azt kell legyöznünk, de legyözésére nem elég a materiális erő, bármi nagyot tudnánk is kiállítani; kell még az is, hogy intellectualitásunkat a diplomatában az övéhez hasonló magasságra emeljük s ekként befolyását a cabinetekre contrebalancirozva, azon fegyverét tompítsuk el, melylyel eddig mindig gyözött — mert hiszen tudod, hogy minket sem az orosz fegyver, hanem az, orosz diplomata gyözött le — mi csak árulás és szakadás által veszhetünk. Ausztria nem tudott azt csinálni, de az orosz igen, és mi elveszünk, nem fegyvereinek, hanem diplomatái ügyességének áldozatai.

Ne neves, hogy ezen veszélyes hatalom contrebalancirozására látsz gondolni. En nem vagyok ábrándozó; tudom mit és miéi t beszélek. Nem becsülöm túl a tehetséget, melyet kezemben lenni érezek, de nem is túlbecsmérlem azt. Annyit merek mondani, hogy ha, azon sok ember közül, kik azt mondják, «számolhatok reájok», csak tizenkettőre akadok is, kik midőn e szót kimondák, annak egész értelméről magokkal tisztában voltak, bennem bíznak, teszik amit mondok s úgy amint, mondom, s e mellett értelmiségben, ha

hozzád nem hasonlók is (mert ezt bizony nem minden, kivált-magyar, bokor alatt lelünk) legalább, közelítenek — csodás eredményeket látandunk. — S mondhatom a dolog meg van kezdve; bár még fogoly vagyok, az előmenetel mégis meglepően öröndetes.

Bocsáss meg e doctrinair fejtegetésért — egyszer meg kellett azt mondanom, miszerint a következőkre megkérhesselek:

1. Bízzál bennem — hidd, hogy még sem morális halott, sem tehetetlen nem vagyok — és ha bizol, a mire kérendelek, tedd, habár motívumaimat nem látnád is.

2. Légy igen tartózkodó közleményeidben.

3. Leveleimet *senki* se lássa, és ha valamit kérésem következtében teendesz. ne tudasd senkivel, hogy a dologban nekem befolyásom van, hacsak különösen fel nem szólítandalak, hogy tudasd.

4. Anglia a politikai pártok hazája, nekünk ott nagy dolgokat kell keresztül vinnünk, és keresztül fogjuk vinni, de csak úgy, ha egyik politikai párttal sem identifikáljuk magunkat; ha ezt egyikkel teszed, ipso facto elleneddé tetted a másikat; nekünk elvet kell felláítanunk, olyat és úgy, mely körül cristallisalódhassanak präventiv antipathia nélkül a legkülönbözőbb elemek. — Szükségünk van a közvéleményre; de azokra is, kik vagy benn vannak a hatalomban, vagy «are likelv to come in». Ha ezen elvet nem tartjuk szem előtt, nem boldogulunk. A mód pedig ennek elérésére nem az, hogy kétszínűeit, s hogy minden párttal egyenlően jól legyünk, hanem az, hogy belkérdéseibe, pártsúrlódásaiba Angliának ne elegyedjünk, és senkivel ne látszassunk identitikaltnak, míg annak idején majd magunk akarjuk, hogy identifikáltassunk egy valakivel.

Ezeket előrebocsátva, tudatom veled édes barátom, hogy mi még mindig itt vagyimk, s ha csak akkor szabadulnánk ki, mikor lord P. és orgánuma Sir Stratford Canning^szabadítanak ki, úgy alkalmasint itt csücsülhetnék szép örökre.

Te a Mylordot igen jól characterizáltad leveledben, úgy van. csak azon különbséggel, hogy még ugyabban van, te csak azt mondd, nem fog tenni értünk semmit, én azt mondom, ellenünk teszen, — mint a múltban is nemcsak nem tett semmit hazánkért, hanem teil igen sokat ellene — mindent, mert az orosz invasiót megengedte, midőn meg nem engedni, a nélkül, hogy háborúba elegyedett volna, hatalmában állott. Ez több mint gyengeség, mint szinte több az

is, a mit most Konstantinápolyban az angol politika irányunkban teszem

Készítettem volt egy folyamodást egyenesen a szultánhoz, internátióink végét sürgetve, s ügynököm (Henningsen) által azon kérést intéztem az angol követhoz: vállalja magára annak beadását. — Itéld meg magad, harmóniában vala-e ezen lépésem azon rokonszenzettel, ígéretekkel s biztosításokkal, melyeket lord P. a parlament előtt ez ügy iránt nyilatkoztatott. — No, Sir St. Canning simpliciter megtagadta kérésemet.

Beadám másképen s felszólítám, pártolja legalább. — Megtagadta nemcsak, hanem azon kijelentéssel tagadta meg: «nagy játékot játszottam, elvesztettem, viseljem békén következeit; ne nyugtalankodjam, hanem mondjak le minden politikai életről.» Ugy-e szép nyilatkozat lord P. követjétől? és pedig midőn ezt mondá, ugyanakkor azt is mondotta, miként biztos kútfőkből tudja, hogy Magyarországon populáritásom s az íramami bizodalom nagyobb mint valaha volt; combinál ezt, s mi lesz a resultatun s az, hogy az angol diplomatia nem pártol, nem «*quoique*» hanem «*parceque*» Ausztriának s az oroszoknak szabadságomat visszanyerve bajt okozhatnék. — Oh ha nem okozhatnék, ha az volnék, mivé Szemere tenni akarna, t. i. semmi: akkor bizonyosan pártolnának. Tedd még ehhez hozzá, hogy St. Canning, midőn ekként tugaólag felelt, tudta, hogy lord P. bécsi chargé d'affairjének utasítást küldött, internátióink megszüntetésében megegyezésüket sürgetni. — Tudta, mert ezt ügynökömmel «*officieusement*» (nem officielement) tudatta — s még sem pártolt. Jegyezd meg ehhez, hogy ugyanekkor a Foreign office Stratford-Canningnak semmi utasítást nem adott, hanem csak másolatát a Bécsbe küldött utasításnak küldte el. — Érted ezt? Htambulba nem küldtek utasítást tenni, mert tudták, hogy itt sikere volna; hanem Bécsbo küldték, mert tudták, hogy ott nem lesz sikere — a rokonszenz külszínét doforálui kell azon ország közvéleményének, hol Anglia igaz barátainak s igaz ellenségeinek ösztönszerű tudata annyira el van terjedve a népben, hogy a serházművesek megverik Haynaut s a liberális sajtó a durván becsületes serházlegényeket Anglia becsülete fentartóinak nyilatkoztatja — tehát színleg kell látszani; de oly ügyesen, hogy ép ellenkezője történjék annak, mint a mit a publicum vakítására akarni

látszunk. Kérdezed, honnan tudom, hogy ha lord P. Stambulban tesz lépést, sikere is lesz? felelet: tudom positive; mert a nagyvezér úgy ügynökömmek mint a szardíniai követnek határozottan kinyilatkoztató, hogy ha Sir St. C. pártol, a porta teljesíti kérésemet. Én ezt tudára adattam St. Canningnak — még sem pártolt. Ezt kérlek, jegyezd meg jól.

De menjünk tovább.

Lord P. óhajtását nyilatkoztatta ki Bécsben, hogy internátióknak vége legyen. — Mint óhajtását nyilatkoztatta ki Petersburgban, hogy az orosz ne interveniáljon hazánkban. — Sz.-Pétervárot mint Bécsben is ösmerik már az ily óhajtások valódi értékét s azért kutyába sem veszik. Bolondok is volnának, ha vennék, hiszen a magyar ügybeni interventióval az orosz suprematia consolidáltatott Európában; az egész világ tudta, hogy ez lesz következése, még is mert az orosz interveniálni; s utóbb látták, hogy még csak meg sem haragudt Mylord érette; hát most ugyan miért deferálnának az ő óhajtásának, egy olyan embernek adva vissza szabadságát, kitől félnek, hogy ha szabad lesz, még kérdésbe vonattathatik az, mit az interventió által nyertek.

Maga az, hogy Bécsben tétetett lépés, compromissio reám nézve, és compromissio a Portára nézve. Reám, mert engem nagyobb alacsonyítás nem érhet, mint szabadságomat Ausztriától koldulva látni; a Portára nézve, mert egy kérdést — mely úgy a mint most áll, immár semmire nem lévén a szultán Ausztria irányában kötelezve — pusztán török administrationális belkérdés — egy kül s oly semmi külhatalom megegyezésétől függeszteni fel — annyit tesz, mint a Portát ezen külhatalom szolgájává tenni. Ha a Porta birodalmában meg akarna tartani, Ausztria pedig pro testálna, hogy ellensége itt a szomszéd birodalomban megtűretik — ez lehetne külpolitikai kérdés, de mikor a Porta ki akar utasítani s Anglia oda viszi a dolgot, hogy a Porta kénytelen legyen Ausztria tömlöcztartója lenni, míg ez őt ettől kegyelmesen feloldozza — ez a Portának roppant pofoncsapás.

Azonban az oroszoknak már régen sikerült Konstantinápolyban oda vinni a dolgot, hogy a küldiplomatia a Porta minden belügyeibe avatkozzék — mely avatkozásnak végeredménye mind csak az, hogy Stambulban az orosz kormányoz. De a Foreign officenak ezen bécsi

lépésében még az a baj is van, hogy a refugiék kérdésének állását egészen deplacirozza, s Ausztriának és általa az oroszoknak azt adja meg, amit egyenes tractatus útján a bár gyenge, de becsületes Portától kicsikarni nem tudtak. — Emlékezel, hogy Ausztria sokáig sürgette, hogy az internatio ideje tőle függjön, a Porta határozottan megtagadta ezen arrogans pradensiót; végre Ausztria is megegyezett, hogy csak a szultántól függjön. — Ez «tractatussá» vált s most lord Palmerston Pécsbe vive a dolgot, azt constatiozta, hogy Anglia a dolgot Ausztria kényétől függőnek ismeri el. Érted-e már, miért kellett nem Stambulban, hanem Bécsben történni e lépésnek?

Ámde talán a siker igazolandja a fonák lépést. Sikere csak úgy lehetne, ha azon nyilatkozattal kísértetik: «egyezzetek meg, mert ha nem, a Portának azt tanácslandom, hogy megegyezések nélkül is tegye meg.» Mondták-e ezt, kétlem, azt ellenben positive tudom, hogy ha mondták volna is, Bécsben igen jól tudják, hogy Konstantinápolyban mindennek meg kell ugyan történni, amit az angol *igazán* akar, de azt is tudják, hogy ily tanácsra a Porta azon kérdéssel felelend: «ha az orosz-osztrák ellenzés daczára megteszem s e miatt complicatiókba kerülök, biztosít-e engem Anglia, positiv segítségéről?» és Bécsben igen jól tudják, hogy ily kérdésre az angol követ *nemmel* fog felelni és hogy ezen *twín* kíséretében az említett tanács üres hang marad, sőt épen ezen *nemhez* elég esze lesz a Portának átlátni, hogy a Foreign office-ben tulajdonkép azt akarják hogy ne kövesse a Porta azon tanácsot, melyet a közvélemény valutására adtanak.

Erős vád. fogod mondani. De okom van azt mondani, mert tudom positive, hogy a Porta már többször tett ily kérdést Sir St. Canningnek s mindig tagadó választ kapott. — A Porta igen jól tudja, hogy Anglia positiv segítségéről biztosítva, oroszoknak, ördögnek bátran fittyet hányhat és semmit sem óhajt inkáid), mint ezt tenni — igen nagy kedve van reá — de Anglia segítségéről még soha sem kapott biztosítást; *noha*. — Unja ezt a Porta mondhatlanul s végtére kitörend Anglia daczára is, de ép azért huj, halaszt és kíván időt nyerni, hogy erejét kifejthesse, mert egész erejére van szüksége, miután Anglia őt nem segíti, *nem akarja segíteni*.

Kell adat reá? mondok egy borzasztót. Tudod, hogy midőn Sir

William Parker flottája a Dardanellákon átjött, az egész világ elibe úgy volt a dolog állítva, hogy célja: a Portát támogatni a mi kiadástunkat sürgető orosz-osztrák praetensio visszautasításában. Roebuck bizalmi motiója alkalmával lord Palmerston politikájának támogatói így említék azt Mylord dicséretére: s ő e dicséretet elfogadta, a 47 voks diadal utáni diplomatikus nagy ebédnél így említé azt Napier admirális; és a Lord ismét elfogadta. — No, én meg azt mondom, az egész dologban egy szó igaz sincs. Sir William Parker nem a végett ment be a Dardanellákon és sem ő, sem Canning egy szó ily utasítást sem kapott, sőt többet mondok, midőn a flotta ott volt, a Porta egyenesen kérte, kérdezte, fogja-e az őt pártolni, segíteni, ha az orosz-osztráknak nem enged? és Sir Stratford Canning nem adta meg a kívánt biztosítást «the porté could not get satisfactory assurances that it (the fleet) would support her».

Ez borzasztó úgy-e? — de igaz. A ki nem hiszi, eszközölje csak, hogy a parlamentben alkalmas ember (de alkalmas, kinél nem lát-szandik ellenséges indulatnak) a flotta missiójára vonatkozó irományoknak asztalra tételét indítványozza (oda értve az admirálisnak s a követnek adott utasításokat) a nélkül, hogy megmondaná, miért kívánja a nélkül, hogy nagy feneket kerítne neki — csak annyit mondjon (az emigránsok ügyét nem is említve), miként kétségei vannak, hogy a nemes Lord utasításainak teljesítése körüi mulasztás történt, mely a ház figyelmét megérdemli — ha rezolválják az iromány közlést — meglátjátok igazam van-e; ha (amint én hiszem) megtagadják, akkor álljon elé az indítványozó azzal, amit fentebbi pontban mondtam — fedezze fel a kétszínű játékot, melyről Konstantinápolyban vádoltatik és mondja, hogy a Lord saját és Anglia becsületének tartozik e hírt megczáfolni — meglátjátok, mi lesz a felelet, hogy fog a dolog kiörlődni. Én tudom, hogy vagy lord P. mystificált minket s a világot, vagy ő követje által van mystificálva.

Íme most kezembe adtam annak kulcsát, miként lettünk mi internálva s most még egyet mondok.

Lord P. azt mondta a parlamentnek múlt deczemberben, hogy az internációt meg nem akadályozhatta, mert a szultán megtette az ansztriai császárnak az ígéretet, mielőtt az angol követ arról valamit tudott volna, én pedig állítom s be is tudom bizonyítani, hogy az angol követ «was cognizant of, and concurred in, the arran-

gement*, melynek következtében a szultán az internáció iránti ajánlatot megtette a Ferencz Józsefnek írott levélben.

Fontold, kérlek, ezeket jól végig s talán magad is osztozandol azon gyanúmban, hogy mert lehetetlen, hogy ne gyanítsák, miként én ezen dolgokat tudom, és még sok más egyebet is tudok a török irányábani politikát illetőleg, azért nem szeretnének Londonban látni s azért kell itt vesznem Kiutahiában, hacsak más Isten nem segít, mint a londoni.

Mennyi bizalommal vagyok hozzád, mutatja e levelem. Ha te e levéllel vigyázatlanul, vagy tartalmával nem ügyesen bánsz, a mostani angol kabinetet dühössé teheted ellenem, de ha engem a játékból kihagysz, s a, különböző helyeken ügyesen mindig csald annyit közölsz az egészből, amennyit azon helyre mondani kell, és jól felhasználod az embereket és discretus, vigyázó leszesz, igen eredményes lépésekre használhatandod ezeket fegyverül.

Mert én — barátom — igen jól tudom, mennyi fontosság fekszik abban, hogy én mihamarabb Angliában legyek, feltéve, hogy a törököktől barátságosan válók meg; — tudom, hogy igazad van, midőn azt irod, hogy én ott roppantokat mivelhetek, talán még jobban tudom, mint tán magad is, mértté tán csak a sympathiára s az ügyünkben rejlő külérdekekre számítál, midőn ezt írad, én pedig a hatásnak más positiv eszközeivel is bírok, miket te nem ismerhetsz, de ép azért nagyon kell vigyáznunk, hogy a dolgot el ne rontsuk — mert vigasztalásodra mondhatom, hogy akár mit csinál a diplomatia — ha csak meg nem öl — azt meg nem akadályozandja, hogy én Kiutahiából is hatalmas factor legyek sok dolgokban, mikrei befolyásomat a világ bölcsei nem is álmodják. — Eljön az én napom — ha élek — hazám számára; arról bizonyos vagyok.

Miként használd a közlött adatokat? részletes utasítást nem adhatok. Hennigsennal — ha megjő — szólj, ő bírja bizalmamat s téged nagyon becsül.

Lord Palmerstonnak annyit megmondani jó lesz: hogy én fájlalom bécsi lépését — mert, mint írani, igen kártékonyán van általa a kérdés deplacirozva — s hogy mintán megtörtént, nincs más mód helyrehozni, mintha a Portának azt javasolndja, hogy «malgré»

* Tudta s beleegyezett a rendelkezésbe.

Ausztria ereszseri el. De hogy ezen tanácsnak természetesen csak úgy lesz sikere, ha a Portát positiv segítségről biztosítja. Mondd, hogy minap azt említette ő Lordsága, hogy ő nem mindenható Stambuliiin, hogy te ezt nekem megírtad s én azt feleltem, igaz, de lehet, a mely perczben akarja — semmi sem kell hozzá, csak a Portát segítségéről biztosítani, mert a Porta igen jól tudja (mint magának Mylordnak is lehetetlen át nem látni), hogy erről biztosítva nem félhet az egész világtól, Mylordtól tehát csak magaitól függ Stambulban mindenhatóvá lenni — de ily biztosítás nélkül a Porta természetesen menagementokra van kényszerítve, s ezekkel Anglia tekintete bizony gyakran szenved ott — igen gyakran. Mondd, hogy ha Mylord valamit ügyünkben igazán akar tenni, igen positiv utasításokat kell adnia Sir St. Canningnak — mert én ugyan nem panaszkodtam neked, de természetesen rapportod van ügynökségetől, hogy Sir St. C. igen hidegen, sőt ellenségesen viselte magát, elmondván neki, a mi e levelem 3-ik lapján *-gal van jelölve, s hozzá teheted azt is, hogy ügynököm erre azt mondván «lehetetlen, hogy e nyilatkozata s vonakodása lord P.-nak nézeteivel meg-egyezzenek», annyira elfelejtkezett, hogy azt mondaná: «it is very easy for a minister in England to say do this, that or other, but he does not know the difficulties.»*

Ennyit a levélből a Lordnak, többet nem.

A többire nézve a kérdés az, nem jó volna-e valaki olyannak, a ki «is likely to come in»,** némely kártyákat megmutatni — nagyon okosan, óvatosan. Mit mondasz lord Clarendonhoz?

Harmadik tér lesz a parlament — negyedik volna a sajtó, de ügyesen, nem többet mondva mint kell s jó orgánumok által, magát ernő megett tartva.

De valamint feltétele hatásunknak, hogy belpárt-surlódásokkal ne identifikáljuk magunkkat, úgy módja hatásunknak az, hogy ne magunkról beszéljünk. Ha mindig magyar ügygyei, magunk iránti kéréssel járulunk, annak — s már praeoccupálva hallgatnak —akire hatni akarsz — annak ne magad érdekéről beszélj, hanem az övé-ről, így bizonyosan megnyered — sympathia ébresztéssel hatni kell

* Könnyű a miniszternek Angolországban azt mondani: tedd ezt, vagy amazt, vagy mást, de ő nem ismeri a nehézségeket.

** Valószínűleg bejut (a kormányba).

a közvéleményre, de csak is arra lehet — diplomatiában sympathiát, szánakozást említeni sem kell, hanem érdeket, még pedig olyat, mely mellett magunk disinteressáltanak látszassunk. — A magyar ügynek van ily hasznos maszлага, a *török birodalom java körüli politika*. Nekünk e körül kell concentrálni minden diplomatiái ügyességünket — magunkról hallgatni — ha azt kiviszsűk, hogy Anglia positive coadunálja magát a törökkel nem kell nekünk több, hazánk mentve van.

Kérlek, ezt tartsd mindig szemed előtt — ezt használd, erről beszélj társaságokban; — az orientális kérdést érted — érted Angliának ebbeli érdekeit; én egy jövő levelemben majd kezvedbe adok némely adatokat arra, hogy az angol kabinet eddigi politikája nemcsak nem felelt meg Anglia érdekeinek, sőt ellenkező irányban szolgált.

Válaszodat igen várom — de csak *biztos* alkalommal a követség útján, nem kereskedői úton: akkor biztosan fogom kapni, ha adresem lesz kívül látható. The Reverend H. Homes Esq. — American Missionary — Constantinople, Bebek American Mission adress alatt menend egy pár sor írással Homes úrnak, hogy biztos utón jntassa kezemhez.

Ha innen elszabadulunk, vagy itt változandik sorsunk, nagyon óhajtánék közvetlen körömben némely bajtársainkat — a katonai bravom és chevaleresqne ragaszkodás typusait, Asztalost szeretném és Bethlen Gergelyt — szólj velök, akarnának-e hozzám csatlakozni híven, rendületlenül. — Vetternek is írj, hogy rapportba kívánnék vele jönni — s óhajtóm, oly helyzetbe)! legyen, hogy disponálhasson magával s hogy kérdem, mit tehetek, mit kíván, hogy tegyek arra, hogy ily rapportba jöjjünk. — Azon esetre, — melyet Istentől várok — magam ugyan ki nem adom a hadsereget kezemből, a tábor lesz lakásom, ágyúdörgés zeném, s harcmező templomom, készülök is reá, kanállal eszem a hadtudományt — de mellettem s utánam őt óhajtánám látni a hadseregben. — írd meg mint nyilatkozik ő — s mit mond Bethlen s Asztalos.

Most pedig Isten áldjon — vagyok oly hű barátod, mint hive a hazának örökre
Kossuth Lajos.

U. I. Lord Palmerstonnal szólva talán alkalmad akad — reám nem hivatkozva — addig is, míg a török dolgok iránt bővebben írnék,

futólag említeni, miként valóban különös látni, miként Stambulban angol követ eszközli, hogy a Porta 12% vámmal terhelje meg például a török gabonának akár külföldre, akár egyik török kikötőből a másikba, például Várnáról vagy Summáról vagy csak Scutariból is Konstantinápolyja vitelét, míg az orosz semmi vámot nem fizet s így Konstantinápolynak két harmada orosz gabnát eszik — látni, hogy angol követ sürgeti a bolgár stb. keresztény szláv lakosságnak katonai szolgálatai köteleztetését, azaz felfegyverzését, ami, miként a dolgok állanak, vagy lázadást eszközölne a szokatlan teher miatt, vagy a török birodalom belsejében ármádát teremtene az oroszoknak; a helyett, hogy a Portát municipális concessiókra, az óhitii keresztény papságnak a kormány általi ellátására s más olv lépésekre ösztönözné, melyek alkalmasak a porta iránti ragaszkodást növelni, az orosz befolyást csonkítani, — mint szinte különös látni, miként az angol követ nem igyekezett akadályozni azt, amit az orosz kivitt, t. i. hogy a Porta valamit akarván tenni a közlekedési eszközök körüi, elsőnek tette egy út építését Trebizondtól Erzerumig, ami nem egyéb, mint katonai út az oroszoknak Perzsiába és Centail-Azsiába az angol suprematia ellen; a helvett, hogy a kustendjei canalist sürgette volna, mely a Dunát orosz kézből kiveendette, míg most Szerbia, Oláhország, Bulgária kereskedelmi összeköttetése magával a török fővárossal a Duna torkolatjának birtoka által orosz zár alatt van.

Gondolom ezek nevezetes tárgyak. Szép tért adok a conversationalis és sajtoi munkásságra.

III.

Kiutahuia, dec. 21. 1850.

Kedves barátom!

November 21-kéről becses levélkédet ma vettem.

Hennigsen, október végével menvén el innen Smyrna táján a colonisatio rendezése végett, összebeszélésünk szerint november közepén már ismét Konstantinápolyban kell vala lennie; azért én oda küldtem egy november 5-kéről hozzád intézett levelet, expedio végett. Azonban H. nov. utolsó napján még nem érkezett oda. Ezért jut hozzád késő ama levelem. Hiszem azonban, eddig már mégis eljutott.

Látni fogod annak igen fontos tartalmából, hogy én — ázsiai számkivetésem daczára — tenn saját értelmemben is egészen tisztán fogom fel az európai viszonyokat s véleményünk legfőlegb csak annyiban különbözik, hogy te azt hiszed, nincs mit várnom a diplomatától, én pedig positive *tudom*, hogy nemcsak nine s mit várnom tőle, sőt hogy az kétszínű álarcza alatt valamint liazánkuak a múltban, úgy nekem most, legkártékonyabb, legveszélyesebb ellenség, s nemcsak nem fog semmit tenni ériem, mellettem, de sőt mindent teszen ellenem. — Látni fogod, miként én igen jól tudom, hogy a diplomatának igen alkalmatlan personage vagyok s hogy az, kivált az angol, igen nem szeretne Londonban látni. Pedig ez csak instinctus nála, melyet a nép — sympathiából calculált ki — hátha még tdná, hogy én mennyire ismerem hamis játékának minden vonását.

Hogy tehát az, a mit te az elszántság és «alti mer» alatt értesz, még meg nem történt, ennek korám sem a diplomatátok várás az oka, hanem jőzön calculus, édes barátom! Igen calculus. — Az én jövendő hatásom attól van feltételezve, hogy a közvélemény higye, hogy én *tehetek*. A mely perczben a prsestigium eloszlott, hatásom lehetsége megszűnt. — A míg itt vagyok s úgy vagyok itt, hogy nem történt Európában semmi, miről azt lehetne mondani, hogy «alkalom volt», mely ittlétem miatt múlt el, addig ama praestigium nem oszlik el; az emberek *hi áznék* bennem és sóhajtvá mondják, «éj, ha szabad volna! — «ha szabad lesz!» és ezen hit alapja is ám annak, hogy ha valóban szabad leszek, *tehetendek* s teendek is. De ha én például Londonban volnék, s hónapok múltának és még sem történnék semmi, hitnek, listásnak vége volna.

Nos ugyan kérlek: ha én egy év óta Londonban voltam volna — mondd fordíthattam volna-e gyökeresen Európa viszonyain? — nem okosan tettem-e hát, hogy még itt vagyok? — *félre, le neméire*.

Oh barátom nem isméitek ti engem. Meg fogod még látni, s nem ily parányi dolgok körül, hol csak parányi személyem vallhatná kárát a fiaszkónak — de világdolgok körül, hogy e földön nincs, nem lehet ember, kiben nagyobb lehetne az elszántság s «a mersz» — de barátom, nekem neon fitogtatás, hanem siker kell — nekem nem szabad e «sikerrel» könnyelműn játszanom. Nagy a felelősség lelkemen.

Tehát nem a diplomácia nem ismerése az ok, hanem az. hogy «ich warte auf meine Zeit» — ne félj tőle, a mely perczben nemcsak hogy kell, hanem csak tanácsos lesz is, ott leszek én, a hol kell, ha tüzes sárkányok vennének is körül.

Mondd, eddig használtam volna veled? nem. ártottam volna. — Egész «resultatum» eddig az volna, hogy összekoldultam volna pénzt az emigrációnak s hogy az kevesli ínséget szenvedne. De mily áron? politikai hatásom annihilatiójának árán. Van-e magyar emigráns, ki ily áron akarhasson magán segítve látni? Ha van. nem érdemli, hogy magyarnak neveztessek. A ki még csak nyomorúságot sem képes kiállania haza jövődjéért, lehet az tényezője azon jövődőknek? arra építsünk-e? Tudom én. hogy «die kleinen Leiden» sok szikla-characteret megingatnak — de ha meging miatta, jobb dőljön is. — A haza jövődje nem attól függ. hogy sikerült-e összekoldulnom az emigrációnak privát ellátott «sanssoucit» s erre csak akkor szabad (de akkor kell is) gondolnom, és fogok is. ha a nagyobb cél miatta nem szenved, vagy arra nincs remény. Az pedig bizonyos, hogy Angliába ni oly megjelenésem, melynek *egyedüli* sikere pénz volna, s pénz nem egy magyar harc szükségesére, hanem szegény menekvők ellátására, a kegyelemdőfést adná meg politikai hatásomnak.

Azért hát a «mottó» az: tűrni tudni, s várni s hinni, a ki azt hiszi, hogy velem és általam történhetik valami, az szokják le már egyszer ama magyar szokásról «vezetni akarni», s csak akkor hinni, ha nagyszélesen demonstrálják neki az okokat. Aki bízik bennem, higye, hogy oka van annak, a mit teszek s oka annak, a mit nem teszek. Ali rendkívüli körülmények közt élünk, reánk most nem alkalmazatos a parlamentszerű szivkitárás. Ha boldogulni akarunk, bízni kell valakibe.

Aztán légy meggyőződve édes barátom, hogy ha a diplomatiától semmit sem várhatunk. az tehát nekünk kárunkra van — szükséges azt contracarrizozni, s azt hidd el, hogy ama diplomácia «Achilles sarka» *itt* van és hogy nekem is van diplomádém, ama káros diplomádének ellenére, és hogy sem nem heverek, sem szélmalomharczokat nem vívok. Majd meglátod, nem sokára.

Bizonyos lehetsz, hogy én a nyugaton történhető eseményeknek ügyünkrei befolyását nem csak nem csekélylem. de sőt egyezek

veled, hogy a nélkül a dolog alig mehet; de kérlek ti se kicsinveljétek Konstantinápoly fontosságát s legyetek arról meggyőződve, hogy valamint a nyugat azon hely, *honnán* a lökésnek jönni kell, úgy Stambnl azon hely, *hová* a lökésnek hatni kell, miszerint *nekünk* positive használjon. — Ezért itt a teendő oly sok és fontos, hogy ha ma azt mondanák nekem «mehetsz Londonba», azt csak úgy vélném közszempontból hasznosnak, ha hozzá volna téve: «de visszajöhetsz és ismét mehetsz és jöhetsz a mint tetszik». Nagyon károsnak tartandom ellenben, ha a töröktől nem jó barátképen kelene megválnom. — Lehet-e? a körülményektől függ. Dolgozunk, — szántani már sikerűit a földet, most hintegetjük a magot, megérik-e? nem tudom. Sem vérmes reményre nincs ok, sem reményvesztésre; tehát annál több munkás kitűrésre.

Azért hát ne csüggedj te is édes barátom, hanem csinálj biztos alkalmat gyakoribb levelezésre (de igen biztosat, nem az angol, inkább a szárd követség útján) s tarts engem au courant a partikuláris eventualitásokról, nehogy olyasmit ne tudjak, mit magam helyes tájékozása végett tudnom kellene. Hírlap erre nem elég, pedig azt is minden hat hétben látok s akkor is nem újság-, hanem ósággént.

Az emigráció statisztikáját igen igen köszönöm. Ott látom Gál Sándort is, a székely vezért, nemde? Ez különös, igen különös, mert épen tegnap érkezett ide Szentgyörgyi nevű kapitány a Mátyás (vagy mint magokat nevezik Kossuth) huszároktól ki — miként állítja — október 21-kén jött ki Magyarországból, hozván nekem többeknek s épen a (mint mondja) Szatmárban tartózkodó Gál Sándornak is nevében az előkészületekről jelentést, kérvén ismét Gál Sándornak (de nem ő maga, hanem más valami biztos emberem által) utasításokat, rendeleteket. Ha csel, én ugyan bele nem megyek, megtanultam vigyázó lenni s aztán leveled is jókor érkezett. De mégis különös. Tudakozódj csak Gál Sándornál, s írv kérlek rögtön. Mert amint baj lehet tenni a mit nem kellene, úgy baj szintűgy elmulasztani, amit tenni kellene.

Vettért indítom nov. 5-kei levelemben is. Ha valakit, őt nem kell messze távozni engednünk. Hát az összes magyarophilok még csak egy embert sem képesek ellátni? Szépen köszönöm — kérlek add által neki ide zárt levélkémet, de előbb add által a Massing-

berdnek szóló másikat. Meg fogod lelhetni, mert tiszt a Royal House Guardnál, az úgynevezett «kékeknel», van háza is Londonban magának. Adja Isten, hogy még ott legyen, mert ide kell vala visszajönnie. Ha ott van, nem kétlem, levelemre ki fog fizetni Vetternek 50 font sterlinget (néhány hétre egy kis várakozási mód, utóbb jön ide jó tanács) azért szólj előbb Massingberd-del, hogy megmondhasd Vetternek az eredményt s írj nekem is, miszerint, ha Massingberd már ott nem volna, más úton rendelkezhessem.

Andrássyt igen igen szívesen köszöntsd. Nagyon nagyon örvendek és becsülöm. Be szeretném őt is Konstantinápolyban! Nem akarna? semmi, vagy mily esetben?

S most Isten áldjon. Adjon jobb évet, megbűnhötte már stb. Nődnek tőlem s nőmtől legszivesebb üdvözetét. I hope yet one christinass to have at Szécsény, of her hands a «mákos mácsik».

Barátod

Kossuth Lajos.

A hozzám intézett levelek elsejében mindjárt ráismertem Urghart befolyására, különösen azon körmönfont szórszálhasogató dialektikában, mely minden bajnak okéit Palmerstonra, Urghart régi ellenségére, viszi vissza: a másodikat bizonyságául vettem annak, hogy Mazzininek még is sikerült Kossuthal összeköttetésbe jutni, és optimistikus nézeteit, melyek Kiutahiában termékeny talajra találtak, Londonból Ázsiába átlántálni.

* Reméllem, hogy még egy karácsonkor kapunk kezeiből egy mákos mácsikot Szécsényben.

A BELLEBBEZÉS VÉGE. KOSSUTH ANGOLORSZÁGBAN.

I.

Feleségem memoire-jai elég jól sikerültek. Bevezetésül Magyarország történelmét összeszorítottam tíz ívbe, hogy az angolok erről is némi fogalmat nyerjenek. A német kiadás, mely ez alkalommal az eredeti volt, — mert a könyvet németül írtuk s csak azután fordítottuk le angolra, Magyarországból a tiltott könyvek közé tartozott s ugyanazért nagyobb keletet nyert, mintha el nem tiltották volna. Amerikában utánnomatban jött ki, szóval a munka sikerült s kedvet adott nekünk Colburne-al újra szerződni egy második munkára, mely «Tales and traditions of Hungary» (Magyarország meséi és mondái) cím alatt csakugyan kijött. A meséket és mondákat nem taglaltuk tudományos szempontból, hanem úgy írtuk, hogy az olvasó élvezhesse, s minthogy az általam ismert magyar mesék és mondák nem töltötték be egy egész kötetet, egy pár lengyelt is adtam hozzá, megjegyezve azonban, hogy ez lengyel s nem magyar. Nagy csodálkozásomra ezen szerény, a közönség mulattatására írott könyv Magyarországon Ipolyi magyar mythológiájában kútfőnek tekintetett, sőt még Pan Tvardovszky lengyel legendája is a magyar mythológiában talált helyet. Colburne azonban legalább is két kötetet kívánt, pedig az első kötet végeztével feleségem megbetegedett s több hétig nem volt képes dolgozni, nekem kellett tehát még két kötetet hamarjában rögtönözni, úgy hogy az inas a nyomdából sokszor rám jött, midőn még íróasztalomon meg sem száradt a kézirat. Így keletkezett legnagyobb sietséggel egy regény «A jacobinusok Magyarországon», melynek több szerencséje volt, mint a melyet érdemelt, mert két német for-

tiltásban jelent meg. egy magyarban, egy francziában, sőt mind az angol mind a német szöveget után is nyomták az amerikaiak.

Klapka is kiadta a magyar szabadságharc történetét angol és német nyelven, Czech németül a Bem hadjáratát; a cikkek Magyarország viszonyairól s a magyar kérdésről pedig még mindig napi rendszeren maradtak, habár a napilapokból most a szemlékbe vonultak, s Ausztria új beligazgatási szervezetével hozattak összeköttetésbe. Osztrák részről csak egy könyv jelent meg Londonban, Bury de Blaze báróné dicsőítése Windischgrätz és Jellasic tábornokoknak s Párisban néhány cikk báró Langsdorftól a Revue des deux Mondesben. A magyar ügy egyáltalán nem keltett annyi rokonszenvet Franciaországban, mint az angoloknál, a francziák a lengyelek révén inkább a szláv kérdéssel foglalkoztak, és szláv szemüvegen keresztül nézték a magyar ügyet, sőt jóformán csak azóta melegedtek fel mellette, mióta a lengyelek: Bem, Dembinszky és Viszoczky abban szerepeltek.

Hennigsen visszajött Ázsiából s hozott részletes tudósításokat a bellebbezett magyarokról: tőle tudtuk meg, hogy Kossuth valószínűleg mégis fogoly, hogy idegenekkel alig érintkezhetik, mert csak olyakat fogadhat, kik a látogatásra engedelmet nyertek Konstantinápolyban. Valahányszor kilovagol, egy tiszteleti őrség veszi körül, s a várban kell lagnia, nem a városban, hogy Batthyányi Kázmér szabadabban mozoghat. A bujdosók közt egyébiránt egyenetlenség uralkodik. Batthyányi kerüli Kossuthot, nem is látják egymást s Perczel szintén ellenséges állást foglal. Hennigsen világosan megmondta, hogy azok szerint, a miket Konstantinápolyban tapasztalt, nincs remény, hogy Kossuth ezen tisztességes fogságból több esztendő előtt elbocsáttassék, mert az angol és franczia kormány e részben kizárólag Ausztria bel viszonyait veszi zsinórmértékül, s mindaddig, míg az osztrák miniszter nem tartja a nagy országháborító szabadságát veszélytelennek a monarchia consolidatiójára nézve, mindig ellenezni fogja a bellebbezés megszűntét. A török egyébiránt minden lehető tekintettel van Kossuth és családja iránt, mert nemcsak feleségének sikerült hozzá kimenekedni. hanem gyermekei is, kik egy ideig Haynau által fogságban tartattak, végre hozzá küldettek, hogy a kormány azon dilemmából kijusson, hogy vagy az emberiség lábbaltapódása mellett kiskorú

még alig hét évet ért gyermekeket, apjuk politikai bűne miatt, börtönben tartson, vagy pedig őket, a rebellis vezérnek fiait, kormányköltésen neveltesse: ugyanazért megengedték, hogy nagynénjük őket Konstantinápolyba vigye, honnét a szultán Kiutahiába küldte. Ez különben tisztességesen fizeti magyar vendégeit s a felvigyázat szigorúságát is utóbbi időben enyhíteni kezdi. így megengedték Kossuthnak, hogy a váron kívül kertet és kerti lakást béreljen, hol egész napokat minden felvigyázat nélkül tölt, megszöktetése tehát nem lehetetlen. Erre szükséges volna lovakat állítani fel az egész vonalon, a kis-ázsiai tengerpartig, ott pedig görög vitorlás hajót kibérelni, mely minden pillanatban kész volna a szökevényt Görögországba, Smyrnába vagy akármely angol vagy amerikai hajóhoz elvinni, meid az amerikaiak most nagy rokonszén vet mutatnak a magyar ügy iránt. Smyrnában az osztrák konzul egy magyar menekültet, Kosztát, fogatott el, s az ott horgonyzó osztrák hajóra vitette, de szerencsére ott volt egy amerikai hadihajó is és Ingraham, annak kapitánya, megtudván az esetet, s azt is, hogy Ivoszta, nem tudom mi alapon, az amerikai polgári jogot veszi igénybe, átküldött az osztrák hajóra s követelte kiadatását, különben ágyúival elsüllyeszti a vonakodót; mire az osztrák látván, hogy az amerikai csakugyan képes fenyegetését végre is hajtani, kiadta neki Kosztát. Mindez bátorított bennünket s miután Hennigsen kész volt magára vállalni Kossuth megszöktetését s Braniczky, lord Dudley Stuaid, Zälmsdorf s mások által összegyűlt a szükséges pénzösszeg is, Hennigsent ismét Ázsiába küldtük, hogy azon esetre, ha Kossuth szabadulása diplomatikai úton igen soká késnék, s ő elhatározná magát azt be nem várni, alkalma legyen a menekülésre. Jelenlétét Mazzini s a külföldi emigrációk fejei nagyon szükségesnek tartották, mert a hírek egy közeledő államcsíny iránt Parisban minden nap megújultak s a száműzöttek világa meg volt győződve, hogy ez megnyitja ismét a forradalom kapuit. Ily alkalomra szükségesnek tartották Magyarország hozzájárulását is, azt pedig igen jól tudták, hogy Magyarországot nem Klapka és Teleki s a külföldön levő magyarok képviselik, hanem kizárólag Kossuth. Ez azonban nem tartotta még megjötnek a szökés idejét, ámbár panaszkodott a diplomatáról, különösen az angolról, hogy nem lép fel erélyesen mellette, holott a törökök örülnének, ha bármely

hatalmasság támogatása mellett ők is menekülhetnének igen kellemtelen börtönöri szerepüktől, melyet Európa nyugalmanak tekintetéből elvállalni kénytelenek voltak.

II.

1851-hen a nemzetközi világkiállítás teljesen elfoglalta a közönség figyelmét Londonban. Eddig is rendezettek különböző országokban iparkiállítások, ezeknek azonban a legyőzhetetleneknek látszó vámnehézségek miatt mindenütt csak nemzeti jellegük volt. Angolország egyáltalában tartózkodott az ily kiállításoktól s azt tartotta, hogy a londoni kirakatok magokban is folytonos állandó iparkiállításnak beállhatnak. Albert herceg azonban érezte, hogy az angol iparczikkekben hiányzik az ízlés, ő adoptált hazájának szépségeti nevelését tűzte ki életének egyik feladatául, arra hatott, hogy mintarajztanodák alapíttassanak s most azon volt, egy általános nemzetközi iparkiállításban megteremteni a lehetőséget, hogy minden nemzetnek alkalma legyen iparának előnyeit és hátrányait felismerni. A vámszabályok tehát törvény által felfüggesztettek ez alkalomra s a kiállítási palota úgy tekintetett s oly szabályok alá vétetett, mint egy szabad kikötő.

A palota maga igazi csuda volt. a devonslierei herceg kertészének. Paxtonnak terve szeriül üvegből és vasból épült, teteje utánozván a Victoria regia növény levelének barázdás szervezetét. Az ipar mellett a művészetet is képviselve láttuk ezen palotában, a képek csak másod rendben szerepeltek ugyan, ezek csak később lettek a nemzetközi iparkiállításoknak fődiszei, de a plasztika és a régiségek is, a mennyiben t. i. az iparral összeköttetésben vannak, itt találták illő helyüket. Az idegenek ez alkalommal összesereglettek Londonba a civilizált világ minden részeiből; az angol szalonok még sokkal népesebbek lettek mint különben. Cobdennél is, ki a szabadkereskedés tanainak terjesztése tekintetéből Európát és Amerikát beutazta volt, s a fővárosokban sok ismeretséget kötött, esténként gyakran összegyűlt sok külföldi notabilitás, kiknek mulattatása leginkább abban ütközött meg. hogy nem sok angol találkozott, ki anyanyelvén kívül más idegen nyelveket is ismerne. Cobden estéieinél tehát emelkedett azoknak becse, kik francziául s németül

tudtak; engem különösen megkért, ne maradjak el soha, mintha csak a családhoz tartoznám.

Egyszer fényes estély volt nála. Hírneves francziák gyültek itt össze, spanyolok, olaszok, amerikaiak, németek, mintha csak közgazdasági congressust tartanának. Itt volt köztük Gützlaff is, a híres missionárius Chinából, ki a mennyei országban már oly soká időzött, hogy maga is chinainak tartotta magát. Volt is erre jogcíme, egy állami pályázatnál Pekingben elnyerte az első díjat egy földrajzi feladatnál, s evvel a kék gombos pávatollas fővegű mandarinságot, azóta hű tisztviselője volt a chinai császárnak. Nem ismervén a távol kelet nagy birodalmának viszonyait, figyelmesen hallgattam mindazokat, miket ő a chinai seregről és közigazgatásról mondott, de csakhamar megfordult a társalkodóé, ő kezdett kikérdezni. Elbeszélte, hogy nyugati Chinában érte őt a francia forradalom híre, a levél nyolcz hónapig volt útban s midőn ő Cantonba visszaérkezett, mindjárt hajóra ült, hosszú utazása alatt a kikötőkben csak kősa híreket hallott, valósággal most sem tudja még, mi történt Franciaországban.

— Hát elülték Lajos Fülöp királyt s a köztársaságot kiáltották ki — ez volt feleletem.

— Annyit tudtam már Chinában is, de azt nem magyarázta meg nekem senki, mik ezen forradalomnak s köztársaságnak alapelvei, azok pedig hatalmasak lehetnek, mert egész Európát gyűjtötták fel.

A kérdés zavarba hozott, de eszembe jutott, hogy egy francia húsfrankos arany van zsebemben; kihúztam, megmutattam.

— Íme itt vannak: Libérté, egalité, fraternité.

Szabadság, egyenlőség, testvériség.

— Mind ez csakugyan dicső három elv, mi dunaiak is egyszer, már kétezer év előtt, ezekre fektettük állami életünk súlypontját s ezek szerint rendeztük be közigazgatásunkat, de azt találtuk, hogy sokszor összeütkeznek egymással s hogy a három elv mellé szükséges még egy negyedik, mely a hármat összhangzásba hozza s miután ezt feltaláltuk, a csend és rend csakugyan többé nem bontatott meg.

La Guéronnière, ki beszélgetésünket nagy figyelemmel kísérte, erre idegesen közbeszólt:

— Kérem, mi azon negyedik összhangoztató elv?

— A bambusz! szölt Gützlaff nyomatékosan, mióta ezt negyedik főkörmányelvnek behoztuk, a szabadság uralma dívik nálunk, korlátozva a bambusz által, s egyenlőség uralkodik a bambusz alatt, megkapja azt a mandarin, ha vét, csakúgy, mint a teherhordó, önök alig fogják képzelní, mily benső érzelme a testvériségnek fejlődik ki a bambusz alatt.

Hat hónappal később bekövetkezett az államcsíny, az erkölcsi bambusz uralma Franciaországban s az egész szárazföldön.

III.

Semmi reményünk nem volt már, hogy a diplomátia kieszközölje Kossuth szabadságát, mert Franciaországban mindennap erősebben jelentkezett az elnöknek, Napoleon herczegnek vágya, hogy államcsíny által menekedjék meg a nemzetgyűlés kellemetlen ellenőrzésétől s a köztársasági alkotmány szabadelvűségétől. Mindenki látta, hogy ez nagyobb rázkódtatás nélkül nem történhetik meg, s ily alkalmaknál veszedelmes volna oly izgató elem. minőt Kossuth szónoklata, a harciba belehozna. Nemcsak az osztrák, hanem a francia diplomátia is kényelmesebbnek tartotta, ha Kossuth a ciliciái hegyek közt Ázsiában bellebbezve sopánkodik, s szava elhangzik, mielőtt európai fület ütne meg, mint ha Londonból a napi sajtó által ismét befolyást gyakorolhatna az európai közönségre, mely nevét most már ismeri s rokonszenwel viseltetik iránta. Mi csak Hennigsen által vártuk a szabadulást, ez Kis-Azsiában időzött, ki is bérelte már a görög hajót s intézkedett a lovak iránt, melyeken Kossuthot megszókteti. Váratlan hír Amerikából megváltoztatta ekkor egyszerre az egész állapotot. Foote, Mississippí déli állalmi senátora, indítványt tett az amerikai senátusban, hogy az éjszakamerikai államok körmánya hívja meg Kossuthot, Magyarország volt körmányzóját, vendégül Amerikába, mely társainak menhelyet ajánl; a körmány küldjön e célra hadihajót Ázsiába, mely a szultán engedelmével a bellebbezetteket Amerikába vigye. Az indítványhoz egy éjszaki senátor tüstént hozzájárult s a senátus egyhangúan s nagy lelkesedéssel fogadta azt el. Ez igen ügyes egy sakkhúzás volt, midőn Kossuth iránt a legnagyobb tisz-

teletet tanúsította, s őt Lafayette-el párvonalba helyezte. kit huszonöt évvel előbb az éjszakain erikái köztársaság, mint egykori szabadságharcosát. vendégül ünnepelte; más részről a legjobb szolgálatokat tette Ausztriának és Franciaországnak, midőn a veszedelmesnek tartott népizgatót eltávolítja az európai partoktól s ünnepélyekkel és fogadtatásokkal, minőkhöz az amerikaiak oly igen jól értenek, legalább is hat vagy nyolcz hónapra hatását tökéletesen neutralizálja és figyelmét az európai viszonyoktól elvonja. A diplomaták mind meg voltak győződve, hogy Kossuth Amerikában igen hamar le fogja magát járni, annál is inkább, mivel a rab-szolgakérdés a kedélyeket ottan nagy izgalomban tartotta s lehetetlennek látszott, hogy a köztársaság vendége ezen kérdésbe beszédeinek alkalmával valahogy be ne botolják. Mazzini s az európai forradalmárok, kiknek gyűlpontja jelenleg London volt, nagyon rostelték Kossuth szabadulásának ezen módját s azon voltak, hogy mielőtt New-Yorkba menne, minden esetre Angolországban jelenjen meg, s ott legyen azon időben, mikor Napoleon államcsínyját viszi ki, ebben pedig találkozott Kossuth kívánságai-val is, melyeket azonban egészen titkon tartott.

Sokáig kellett még mindig várnunk, míg a meghívás fonna szerint Magyarország volt kormányzójának kézbesítettett, a szultán engedelmé a távozásra megadatott, a hadihajó az ázsiai partokhoz érkezett s Kossuth, volt rangjához mért tisztelettel Ciliciából társaival együtt az amerikai hajóra kísértetett. Nagyon természetes, hogy a bellebbezés minden magyarra nézve azon pillanatban megszűnt, midőn a szultán az amerikai nagy köztársaság meghívásába beleegyezett. Gróf Batthyányi Kázmér tehát feleségével tüstént Párisba utazott, Mészáros a menekültek egy részével az angol gőzhajó-társaság gőzösén Londonba jött s onnét az amerikai kormány költségén New-Yorkba szállítattott. Perczel is megjött, lord Palmerstonnál kihallgatást nyert, s Jersey szigetére költözött. Az amerikai hadihajó legelőbb Olaszországban a spezziai öbölben vetett horgonyt, de a piemonti kormány nem engedte meg, hogy Kossuth, ki tengeri betegségben szenvedett, partra szállhasson, mert még az olasz nép is benne látta az európai szabadság megtestesült hősét, s tiszteletére örömtüzet gyújtott mindenütt a hegytetőkön a spezziai öböl körül, a nép a partra tódult s evvivákat harsogtatott. A hajó

innét a marseillei kikötőbe evezett, hol Kossuth a prefét által enge-
delmet kért a kormánytól s elnöktől, hogy Franciaországon keresz-
tül Angolországba siethessen honfitársainak meglátogatására, s
köszönétét mondhasson az angol nemzetnek azon rokonszenvért,
melyet mindig a magyar ügy iránt tanúsított, onnét pedig Ameri-
kába menjen, hol a köztársaság várja, mint vendégét. A francia
kormány mindezt megtagadta s nem engedte, hogy Kossuth partra
szállhasson, sőt minden közlekedést az amerikai hajóval megtiltott.
A magyarok jelenléte azonban felizgatta a marseillei népet, mely a
kikötőbe tódult, sőt egy munkás minden tilalom ellenére beugrott a
tengerbe s odakúszott a hajóhoz, csakhogy kezet foghasson Kossuthal
s midőn ez csudálkozását fejezte ki ezen tette fölött, felkiáltott:
semmi sem lehetetlen annak, aki akar! Kossuthnak roppantul meg-
tetszett ezen szó, ez lett ezentúl jelszava, melyet beszédeiben több-
ször említett fel. Innét Gibráltárba értek, hol az angol várparancs-
nokság legnagyobb tisztelettel és díszebéddel fogadta Kossuthot, ki itt
az amerikai hajókapitánynak kijelentette, hogy a hadihajót elhagyja,
s az angol Oriental- and Peninsular-Company gőzösén Southamp-
tonba megyen. Csak szárnysegédét Ihász ezredest és néhány társát
vette magához, a többiek New-Yorkba mentek egyenesen, hová
őket rövid idő múlva követni fogja. Ezt Ihász a kormányzó rende-
letéből nekem is táviratozta, tudtuk tehát a napot, mikor megérke-
zését várhatjuk.

IV.

Southamptonba mentem az előkészületek elrendezése végett,
hol az amerikai consul, Crosskey, mindenben kezemre járt. mert ő
volt itten az amerikai köztársaság képviselője, s kötelességének
tartotta hazájának vendégét üdvözölni. A város polgármestere.
Mr. Andrews, meggazdagodott kerékgyártó, azon volt, hogy a fogad-
tatás minél fényesebben sikerüljön, városának dicsőségére, mely neki
különösen szívéen feküdt. Egy kis személyes hiúság is járult hozzá,
tudta, hogy egész Angolország hírlapjai szólni fognak ezen ese-
ményről s ki nem felejtik őt is. ki a híres száműzöttet az angol
nemzet nevében fogadja.

Tömérdek nép ment le Londonból Southamptonba, midőn a
hajó megérkezésének napja megjött; ott voltak a londoni sajtó

gyorsírói és képviselői, ott lord Dudley Stuart is, lord Palmerston levelével Kossuthoz, melyben ez őt falusi kastélyába szívesen meghívja, mely csak egy pár óra járásra volt Southamptonhoz.

Mazzini, Ledru-Rollin s az összes száműzöttek ezen meghívásban oly cselszövényt láttak, mely Kossuthot a forradalmi párttól elválnszza s őt egészen az angol arisztokratia körébe vigye, hol őt egy ideig hízelgésekkel el fogják halmozni, hogy azután, midőn befolyását a nagy tömegre ily formán eljátszotta, egyszerűen elejtsék. Mazzini ezt meg is írta neki, s engemet kért fel, juttassam levelét kezéhez, mielőtt Palmerston meghívását megkaphatná. Én tehát csónakot akartam kibérelni, melylyel a gőzhajó eleibe mennék, hogy azon pillanatban arra juthassak fel, amint ez horgonyt vet, csakhamar megtudtam azonban a polgármester tilalmát, hogy bármily csónak a partot elhagyja, mielőtt ő s lord Dudley Stuart a hajóra lépnek. Zavarban voltam, mit tevő legyek, midőn Crosskey-val találkoztam s ennek bajomat elpanaszoltam.

— Ne gondoljon ezzel, elviszem én a hajóra amerikai lobogó alatt.

S csakugyan minden csónak fel volt lobogózva a kikötőben, ott volt a consulé is az amerikai csillagokkal és pólyákkal és midőn a gőzös közeledett, mi beültünk, eleibe evezünk és csakugyan azon pillanatban, midőn a hajó horgonyt vetett, felmászunk a kötélletrán.

Szép őszi nap volt, a parton ezer meg ezer néző tolongott. A gőzös földézetének közepén nem állt senki, csak a kapitány, Kossuth, felesége, gyermekei és Ihász ezredes. Én voltam az első, feleségemmel, a ki feljött, s a mint Kossuth meglátott, egymás nyakába borultunk, azután feleségemet ölelte meg, nekem e szerint nem maradt egyéb hátra, minthogy «coram populo» én is megöleljem Kossuthnét. A nép a parton hurrah-kat kiabált, úgy, hogy rengett a föld; az alatt átadtam Mazzini levelét, s mondtam olvassa tüstént, de akkor ott volt már a polgármester is, és lord Dudley Stuart lord Palmerston levelével. Kossuth a Mazziniét és Palmerstonét olvasatlanul zsebre dugta, nem is sokat figyelt arra, mit én s lord Dudley neki beszéltünk, mert a nép nyugtalanzkodott a parton s hurrah kiáltásait viszonozni kellett folytonos süvegemeléssel. Kiszálltunk, a kocsik elvittek a városházra, hol a polgármester és tanács szokott módon ünnepélyesen fogadták Kossuthot, aki leg-

nagyobb csodálkozásunkra fényes beszéddel válaszolt, oly jó angol-sággal, hogy a hallgatók ezreinek lelkesedése ismét frenetikus hurrah kiáltásokba tört ki. Kossuth ezután megmondta lord Dudley Stuartnak, hogy megtisztelve érzi ugyan magát lord Palmerston meghívása által, azt azonban egy időre nem fogadhatja még el. neki politikai céljai is vannak Angolországban, szólni fog a néphez, mely, amint látszik, őt szívesen hallgatja meg, mint elnyomott hazájának ügyvédjét. Ha ezek után is lord Palmerston kívánni fogná látogatását, ezt hazájára nézve nagy szerencsének fogná tartani, mert akkor politikai jelentősége is lenne ezen látogatásnak.

A Southampton! beszéd sikere után tüstént jöttek telegrammok Londonból, megkérve Kossuthot, maradjon két napig Southamptonban, hogy Londonban is fényes fogadtatás rendeztethessék el. Mr. Andrews tehát vendégül látta meg Kossuthot házához s másnap délben ebédet adott tiszteletére, melyre főleg a fővárosi sajtó képviselői voltak hivatalosok, de Cobden is lejött Londonból, kezét szorítani a magyar ügy legdicsebb képviselőjével. Az ebéd végével Cobden poharat emelt Kossuthra, felkérve őt, hogy itt, baráti körben, világosítsa fel őket Magyarország viszonyáról Ausztriához, s minden történetekről, úgymint terveiről, reményeiről. Erre Kossuth felkelt s minden fennakadás nélkül két óra hosszat elmondta logikai rendben s itt-ott szónoki fordulatokkal a szabadságharcz okait, Ausztria politikáját, s minthogy hazánk vesztét kizárólag az orosz beavatkozásnak tulajdonította, melynek káros következtét Angolországra nézve is kifejtette, felállította azon teoriáját, hogy a szabadelvű hatalmoknak tulajdon érdekében is kötelességük megakadályozni más hatalmak beleavatkozását bármely nemzet belügyeibe, ha kell, akár fegyverrel is. A gyorsírók lekapták Kossuth szavait, melyek oly szabatosak voltak, hogy azokon semmit változtatni nem kellett, a jelen volt hírlapszerkesztők nem titkolták el csodálkozásukat ezen páratlan rögtönzésen s Cobden később is nem egyszer emelte ki Kossuthnak ezen beszédét, mely ítélete szerint logikai elrendezésében s egyszerű, világos fejtegetéseiben akár sir Robert Peel legjobb beszédeivel hasonlítható össze.

V.

Southamptonban volt ez időben Szentpétery is, az agg ezüstműves, kinek rendkívüli ügyessége feleleveníté a régi magyar ezüstművesek terebelési technikáját. A kiállítás meglátogatásának üriigye alatt jött ki, és meghozta Kossuthnéak barátai kezére bízott szerény ékszerreit s ezek mellett némely politikai tudósítást is.

Mazzini s az európai forradalmárok roppantul röstelték, hogy Kossuth Southamptonban időz angol újságírókkal, holott ők azon meggyőződésben, hogy a francia elnök minél-előbb elköveti az államcsínyt s hogy az bármely napon történhetik meg, Kossuthal meg akarták volna beszélni a kellő, esetleges intézkedéseket. Kossuth végre bejött Londonba, hol őt nagy ünnepélyességgel fogadták; mintha csak a lord mayor bevonulása volna, úgy vitték őt a városházába, hol a Guild Hallban ismét nagy beszéddel felvillanyozta a londoni nyárspolgárokat is, kik neki adresst nyújtottak át, régi szokás szerint száz arany guinea értékű tokban. Massingberd, angol gárdatiszt Kossuth rendelkezésére bocsátotta lakását a város legaristokratikusabb részében, hol megérkezése után, a mint a cityből visszakerült, a magyar emigránsokat fogadta, kiknek élén gróf Esterházy Pál reményteljes köztársasági beszédet taitott. Kossuth már előbb, éjjel, találkozott a francia és olasz menekültek vezéreivel s hitelt adva ezek optimistikus felfogásának, bujdosó honfitársait is azon reménnyel biztatta, hogy legközelebb megújul a harcz, mely Magyarország felszabadulására fog vezetni. Patakvt, ki önkényt ajánlkozott ezen missióra, tüstént el is küldte utasításokkal Magyarországba, Mattháides hasonló járatban más úton indult oda, s meg is érkezett, úgy szintén Figyelmessy is, de Patak Hamburgban az osztrák policzia kezébe esett, s életével fizette meg merényletét. A magyarok után jöttek a többi külföldi menekültek küldöttségei, a francia socialisták közt, kiket Louis Blanc vezetett, Simonyi Ernő, kit Kossuth akkor megfeddett, hogy a magyar menekültektől elvált. Simonyit egyébiránt socialistikus tanulmányai nem soká foglalkodtatták, nevelői pályáját is igen hamar hagyta el s mint egy nagy kés- és beretvagyár ágense beutazta egész Európát s e mellett kutatta az országos levéltárak-

hau a Magyarországra vonatkozó okmányokat, melyeknek egy részét később az akadémia ki is adta.

Számtalan levél özönlött Kossuthhoz, s minthogy Angolország-lan nevetlenségnek tartják, ha valaki bánni levelet válasz nélkül hagy, minden nevezetesebb embernek van titkára, ki a levelekre a kapott utasítás szerint felel. Kossuthnak azonban még csak a levelek elolvasására sem volt elégséges ideje, az egész város tódult hozzá, beszédekett kellett tartani s ezeket elkészíteni, a Koppenhagenfields magaslatán nagy népgyűlésben szólni a londoni néphez, deputatiókat fogadni az ország különböző részeiből s a számtalan londoni egyesületektől, melyek Kossuthnál tisztelkedni akartak; ő tehát a több ezerre menő levelek felnyitását, elolvasását és az arra való válaszadást reám bízta, mit egy angol írnok segítségével nagy nehezen tudtam elvégezni. E foglalatosságom közepette Szontagh Samu jött hozzám azon jelentéssel, hogy nagybátyám Fejerváry Pesten meghalt. Ezen csapás nem volt ugyan váratlan, mert szegény nagybátyám már a hetvenedik évét haladta túl s egészsége soha sem volt erős, de azon hálás ragaszkodás, melylyel iránta viseltem, fájdalmasan érezte velem e veszteséget, sorsom úgy hozta magával, hogy kedveseim kimúltánál soha nem lehettem jelen.

Kossuthnak most Amerikába kellett volna mennie, nehogy az ottani nép nehezteljen, hogy mintán az ő közbenjárására szabadult meg a ciliciái hegyek közül, sőt elhozatalára hadihajó is küldetett Ázsia partjaira, vendégének látogatása mégis soká elmarad. E neheztelést fokozta azon körülmény is, hogy minden angol hírlap tele volt Kossuth beszédeivel s fogadtatása ünnepélyességével, az amerikaiin]; pedig mindig irigyek Angolországra s könnyen boszankodnak, ha azt hiszik, hogy kicsinyeltetnek. Mazzininak azonban s a francziáknak oly tudósításai voltak, hogy az államcsíny minden nap várható Párisban, ők e tekintetből roppant súlyt fektettek arra, hogy azon pillanatban Kossuth Európában legyen. Minthogy bizton hitték, hogy az államcsíny egyszerre nem sikerülhet s hosszabb harcot idéz elő, s ámitottak azon villanyos befolyásra, melylyel Kossuth a néptömegre mindenütt hatott, ők tehát tartóztatták a magyar hazafit Angolországban s engedve érveiknek ő is halasztotta elindulását Amerikába, el is fogadta manchesteri és birminghami tisztelőinek meghívását, hogy köztök jelenjen meg s beszédet

tartson. Jelenléte mindenütt a legnagyobb lelkesedést szülte, még a Times is, mely a Kossuthkultus árjának vezércikkeiben ellenállt, velünk küldte tudósítóját mr. Busselt, ki később a krími háború idejében európai hírré emelkedett, hogy az ünnepélyeket leírja, s a beszédeket rögtön küldje be. Ezt oly lelkiismeretesen tette, hogy még azt sem hallgatta el, mikép minden ily díszmenetnél mindig jelen volt egy ember Kossuth kocsija előtt, ki a Times-t ünnepélyesen elégette.

Az angolok leginkább azt bámulták vendégükben, hogy ámbár beszédének témája mindig ugyanaz volt, mégis soha nem ismételte magát, mindig új és új fordulatokban adta elő azt, mit ő magyar szempontból az angol politikától s az angol nép rokonszenvétől követelt.

Végre nem lehetett tovább elhalasztani az amerikai utat, október végével Southamptonba mentünk, hol egy amerikai gőzösre szálltunk. Az amerikaiak nagy ebédet rendeltek a gőzősön, melynél Kossuth nagyszerű beszédben búcsút vett angol barátaitól, kik nagy számmal megjelentek volt; a mint a sötétség beállt, a gőzös megindult.

KOSSUTH AMERIKÁBAN.

I.

Kossuth gyermekei az enyéimmal együtt Tanárky is Karády kormányzata alatt Londonban lakásomban maradtak, én feleségemmel Kossuthékhoz csatlakoztam. Velünk volt még Ihász ezredes, a modern Mikes Kelemen, a daliás Bethlen Gergely. Hajnik Pál, Nagy Peter s néhány másodrendű honvédtiszt, kik kormányzójukat Kiutahia óta kísérték. A hajón nem találtunk érdekesebb társaságot, de alkalmatlan volt mindenestre Lola Montez jelenléte, ki történetesen ugyanazon hajót választotta amerikai útjára. A híres szép tánczosnő, kinek bájai az öreg Lajos bajor királyt annyira elcsábították, hogy neki a politikájába is nagy befolyást engedett, s kit végre a is ki forradalom űzött el, asszonyaink nagy bosszúságára folyvást kereste az alkalmat, hogy Kossuthot megszólíthassa, pedig a hajón nem lehet egymásnak kitérni a találkozás folytonos. Az első napokban ugyan kívülem, néhány sokat utazott angolon s amerikai kívül, az egész társaság tengeri betegségben szenvedett, mert a folytonos erős szél időnként valódi szélvészszé fokozódott, s a habokat feltornyosítá előttünk: később azonban sokan kiheverték a betegséget, s Kossuth most megkért, szabadítsam meg ettől a tolakodó tánczosnőtől. Az csakugyan felhasználta a perczet. midőn Kossuth az ebéd-től kabinja felé ment s megszólította:

— Tábornok, ha megint háborút visel Ausztriával, adjon nekem egy huszáregimentet. — Mire rögtön megjegyeztem:

— Meg vagyok győződve, kisasszony, hogy kevesebb nem elégheti ki.

Durvaságom használt, nem bántott többé bennünket. Kossuthné folyvást szenvedő volt a hajón, s ritkán jött a fődélzetre, de

leüt a szalonban elbeszélte feleségemnek menekülésének regényes történetét. Világos után soká Csernovics Péternél volt elrejtve, ki oly sok menekültöt mentett meg azon időben; itt hallotta a szomszéd szobában való beszélgetésből az októberi vérnapokat s gyermekeinek elfogatását. Itt azonban nem maradhatott, Pestre is vetődött, végre Wagnerné, egy honvédtiszt anyja, ki Kossnthéknak régóta lekötelezve volt, szerzett útlevelet, melylyel Szlavónián keresztül nagynehezen Belgrádba jutott, hol őt a kormány minden tisztelettel fogadtatta: így jutott végre férjéhez s vele a ciliciai várba, hová később három gyermeke is megjött. — Kossuth a hajón fogalmazta azon beszédét, melyet New-Yorkban a népnek elmondandó volt; sokat beszéltünk az európai politika constellációjáról, semmiképen nem tudta elhinni, hogy Napoleon Lajos képes volna a francia köztársaságot császársággá átváltoztatni, ő jobban bízott a nemzet szabadságszeretetében s lelkesedésében, mint én, mert ismertem a vagyonos osztályok azon félelmét, melyet a vörös kísértet ügyes feltüntetése keltett bennök, s az alsóbb osztályok közönyösségét, mely mindig a nagy lelkesedés után beáll, mert a mint Börne egyszer megemlítette: «a lelkesedés ragadós ugyan, mint a nátha, de nem lehet beszózni s eltenni, mint a beringet.»

Tizenhárom napig tartott utazásunk Southamptontól a new-yorki kikötőig, szélben, esőben, ködben, kellemetlen volt minden tekintetben, végre éjjel jelezték Staten Islandot. Ejfél volt, midőn horgonyt vetettünk, de azért mégis élőkbe jött a mayor, s az előkelőbb polgárokkal együtt az összes népség. Lelkesedéssel fogadták Kossuthot, s megkérték, maradjon itt egy napig, hogy New-York, mely megérkezésünket csak e pillanatban tudhatja meg, megtehesse az előkészületeket az ünnepélyes fogadtatásra. Szívélyes beszélgetés következett erre, a mayor hozzám is fordult s tábornoknak címezett; — megjegyeztem, hogy nem vagyok tábornok.

— Tehát ezredes úr.

— Az sem vagyok, nem voltam soha katona.

— Tehát kedves count Pulszky-----

— Az sem vagyok, nem egyéb, mint sir. Pulszky, sem több, sem kevesebb.

— Már ez lehetetlen, olyan férfi, a kinek nevét itt Amerikában már hallottuk, nem lehet egyszerű mister. Bárhogy sza-

Imádkozzék, addig, míg Amerikában van, count Pulszky lesz, a mi számunkra az.

S csakugyan úgy volt, emlékezem, hogy dr. Hoffmannak, ki a pensylvániai egyetemenél jogtanára volt s a continentális etiquette-ről és címekről felvilágosítást kért tőlem, egész félóraig magyaráztam az európai nemesség viszonyait, jogait, fokozatait s társadalmi állását, hangsúlyozva, hogy magyar nemes vagyok ugyan, de címem nincs, s midőn neki a magyar nemesség volt kiváltságait és mágnásaink jelen állását is részletesen elbeszéltem, végre csak így felelt:

— Most már értem, count, s tudom mi az állása.

Láttam, hogy minden okoskodásom hiábavaló, nem tiltakoztam tehát többé a cím ellen, oly országban, a hol a köztársasági eszmék mellett minden embernek címe van. Amerikában több az «excellent», mint Európában, minden miniszter, minden senátor, minden államkormányzó megköveteli e címet, s miután ezek három, négy, hat év alatt változni szoktak, nincs hossza vége az excellentiáknak. A congressus s minden államban az alsóház minden tagját megilleti a Honorable cím, számtalan a Governor és Judge. Azután a tábornokoknak és ezredeseknek nincs hossza vége, minden városban vannak militia ezredek, melyek tisztjeiket maguk választják, e szerint az előkelőbb vendéglősök, kik a választás előtt ebédet szoktak adni az egész ezrednek, mindig ezredesekké választatnak meg, úgy hogy hamar hozzászoktam, ha valamely városba érkeztünk, a pinczértől mindjárt megkérdezni, hol van az ezredes? Egyszer azonban ezzel megjártam. Cincinnatiiban a legelső szállodában kérdeztem az ezredest, mire a pinczér megvetőleg felelt, micsoda ezredes? talán bizony a tábornokot keresi? Bocsnátot kértem s a tábornokkal — mert a vendéglős az volt — megbeszéltem, mennyi szobára lesz szükségünk s hogy akarjuk berendeltetni dolgainkat.

Staten Islandban egymást követték a látogatások, délben a szabadkőművesek egész ornátusban, minőt Európában csak ritkán lát az ember a páholyok ünnepélyeinél, minden szalagjaikkal és csillagaikkal elvonultak Kossuth előtt, este fáklyaszene volt. Eljött Kingsland is, New-York mayorja, ki megbeszélte Kossuthal, hogy a mint a Castle Gardenbe kiszállunk, a nép ott lesz tömegesen s

vár beszédet: onnét a fogadóba hajtunk, hol addig, míg New-Yorkban maradunk, a város vendégei leszünk, úgy mint eddig is mindazon magyarok, kik már előbb a Mississippi hajón megjöttek, azok voltak, s a város által láttattak el. Másnap tehát New-Yorkba mentünk, s a mint a gőzösről a Castle Gardenbe megérkeztünk, a város száz ágyúörgéssel fogadta híres vendégét. Kossuth az állványra lépett s megkezdte beszédét. De a nép éljenzései meg nem szüntek, bármennyire intett neki a mayor és az aldermanok, a nép a hurrah-ból ki nem fogyott, mindig többen és többen gyülekeztek össze, az egész város ott volt s a hurrah minden pillanatban megújult, úgy hogy a lárma s újongás közt lehetetlenné lett egy szót is mondani. Három negyed óráig tartott ezen komédia, végre Kossuth leszállt az állványról, a mayorral és tanácsosokkal kocsiba ült, melyet a díszmenet az utcákon keresztül hosszú sorban követett a vendéglőbe. Itt már vártak az újság-reporterek, kiknek lediktáltam a beszédet, melyet Kossuth elmondott volna, ha a lelkesedett éljenzés mellett szóhoz juthat. Ily cím alatt este-felé már árulgatták mindenütt, Kossuth utolsó angol beszédeivel együtt, melyek hajónkkal érkeztek meg.

II.

Az északamerikai államokban, mint minden parlamentáris kormány alatt élő országban, két nagy párt létezett, úgy az egyes államokban, mint az összes köztársaságban, melyek a hatalomért küzdöttek. Nevök régi idő óta évekig volt és demokrata s a különbség köztük, különösen újabb időben, igen csekély. A whigek a védvámoknak pártolói voltak, a demokraták a szabad kereskedelem apostolai. A demokratákhoz tartoztak csaknem kizárólag mind a déli státusok, azonban itt is Kentucky inkább whig elveket vallott. A demokraták az északi államokban is, főleg az irlandiakra számíthattak, e szerint New-York városára, melyben az ír elem uralkodásra jutott. Ezen pártkérdés azonban csak mellékes volt, a rabszolgakérdés volt valósággal irányadó az amerikai belpolitikában már sok év óta. A dél, melynek gazdászati rendszere a dohány-, gyapot- és czukortermelésre volt fektetve, azt hitte, hogy nem nélkülözheti a rabszolgamunkát, de e mellett tudta, hogy az egész

civilizált világ már régen megbélyegezte a rabszolgáságot. Félni kellett tehát, hogy az északamerikai köztársaságban is előbb-utóbb szóba kerül a törvényhozás terén a rabszolgakérdés, ezt tehát minden áron meg kellett gátolni, főleg azért, hogy semmiképp ne engedessék ily állapot, melyben a szabad államok a senátusban többségre juthassanak, s minthogy ott minden státus, tekintet nélkül kiterjedésére és a lakosok számára egyformán két senator által képviseltetik, meg kellett tartani az egyensúlyt a szabad s a rabszolgaállamok közt. Miután az európai kivándorlás kizárólag a szabad státusok felé fordult s legfőlegb még Missourira íejedt ki, az északi territóriumok hamarabb népesedtek s gyarapodtak, mint a déliek, de azért a déli államférfiak mégis úgy tudták vinni a politikát, hogy új északi állam csak akkor czikkelyeztetett be. s vétetett fel a többiek közé. ha ugyanakkor egy új déli állam is czikkelyeztetett be. Ezen politika okozta Texasnak függetlenségét, s később az államok közé soroztatását. ez készítette a déli kalandorokat kubai merényletekre, melyeknek egeikében szegény Prágai, ÉS előtt még a kancellária kalligrafusa hősi halált lelt. Ezen parítás az észak és dél közt megszűnt ugyan Californiával, mert azok. kik aranyat keresni indultak ki, akár déliek, akár északiak lettek légyen, egyformán ellenezték, hogy valamely déli telepítvényes oda vigye száz meg száz fekete rabszolgáját, s kizsákmányolja mtmkájok által az egész vidéket. California tehát, mint szabad státus lépett be az Unióba, de a mellett mindig a rabszolgatartó államok érdekeit védelmezte a legdühösebben. 1851-ben, midőn mi Amerikába jöttünk, az összes dél s jóformán minden északi demokrata s minden conservativ whig védték a rabszolgáságot, melyet ők a dél sajátos institutiójának — peculiar institution — neveztek. Volt ugyan északon egy párt, mely különben a whigekhez tartozott, a free soilerek. kik a rabszolgáság terjesztését s a szőkött rabszolgáknak kiadatását a szabad államokból ellenezték, ezek azonban még mindig kisebbségben maradtak, ámbár főleg Seward és Sumner senatorok által tekintélyt szereztek nézeteiknek: de ők sem szövetkeztek az úgynevezett abolitionistákkal, kik Lloyd Garrison fanatikus vezérlete alatt már most is a rabszolgáságnak eltörlését követelték, mint az emberiség ellen elkövetett oly bűnnek, mely Amerika szabad czímerén piszkofoltot képez.

John Quincy Adams elnök óta (1821—25), ki elnökségének letelte után mint képviselő a rabszolgakérdést a politika színterére lio/la, a déliek csaknem kizárólag győztek az elnökválasztásnál s vagy déli államférfit választottak elnökül, vagy olyan északit, kinek a rabszolgaság tekintetében déli elvei voltak. Hamson tábornok talán szabadelvűbb lett volna; mint whig választatott meg, de fél évvel székfoglalása után meghalt s Tyler alelnök hűtlenül átment a demokraták táboréiba, s így a déli demokratáik uralma alig szenvedett megszakadást. Másodszor is 1848-ban győztek a whigek s Taylor tábornok választatott meg, ki Seward barátjának tanácsára hallgatóit, de másfél esztendő után ő is meghalt s az alelnök Millard Fillmore, ki az alkotmány szerint helyébe lépett, mint couser-vatív whig kereste a déli államok kegyét. Ő lakott a fehér házban (így nevezik az elnök palotáját Washingtonban), midőn Kossuth Amerikába érkezett.

Barátaink különösen figyelmeztettek arra, hogy a fekete rabszolgaság kérdését semmi áron ne említsük, ha Amerikában befolyást keresünk; ez tiltott elv. melynek már érintése is veszedelmet hoz. Figyelmeztettek, hogy egy déli állam képviselője, s mostani kormányzója, Foote tette az indítványt Kossuth meghívására a köztársaság vendégéül, hogy mind a déli képviselők és senátorok elfogadták ezen indítványt, most is a magyar ügynek, talán az egy South Carolina kivételével, erős barátai. Még Seward is és Sumner, kik a rabszolgakérdés szabadelvű felfogása következtében a délnél gyűlöletesek voltak, világosan intettek, hogy a fekete kérdést soha ne érintsük. Másrésről az abolitionistáik minden áron ki akarták eszközölni, hogy Kossuth, ki mint az európai szabadság apostola, jelent meg Amerikában, a rabszolgaságot kárhoztassa. Nehéz volt tehát állása s nagy ügyesség kellett, hogy kikerülje ezen kényes kérdést. Gyurmánt, Magyarorszában a Közlöny volt szerkesztőjét New-Yorkban egy német hírlap szerkesztőségéhez fogadták Kossuth ajánlata, s ő abban csakugyan a rabszolgaságról is írt egy cikket s azt kárhoztatta. Ekkor Kossuthra reál förmedtek a déliek s kívánták, hogy Gyurmánt desavouálja. Nyilatkozni kellett, de Kossuth igen ügyesen megjegyezte, hogy amerikai politikába semmiképen nem avatkozik, benső kérdéseit nem tanulmányozta, s mindenesetre rosszalja, ha honfitársai, kik csak imént léptek a köz-

társaság földjére, mely nekik menhelyet nyújt, nem ismervén a viszonyokat s nem is szándékolván Amerikában maradni, a belkérdésekhez hozzászólnak, a nélkül, hogy azokat alaposan tanulmányozhatták volna. Így került ki azon sziklát, melyen a magyar sympathiák oly könnyen hajótörést szenvedhetek volna, de a délieknek egy része mégis gyanúba vett bennünket, hogy lelkünk mélyében ellenségei vagyunk a rabszolgaságnak, ugyanazért a szabad észak mindig sokkal nagyobb rokonszenvvel nyilatkozott irántunk, mint a dél.

Egy cincinnati-i bankár mindjárt ebő napokban ezer dollárral kezdte meg az aláírást azon magyar alapra, mely Kossuthnak szabad rendelkezésére adatott s Amerikában való időzésünk alatt közel százezer dollárra növekedett. Kossuth azonban ezt csak kölcsön alakjában fogadta el s az adakozóknak a pénz helyébe bankókat adott, melyek félévvel Magyarország függetlenségének kivívása után a magyar kormány által beváltandók. A déliek gyéribben járultak ezen alaphoz, de a lelkesebbek közülök szoros összeköttetésben maradtak Kossuthal. Már akkor tervben volt a secessio s ennek vezéreül Quittman tábornok volt kijelölve, kivel Kossuth New-Orleansban érintkezett is. A demokraták terve oda irányult, hogy Amerikát külső kalandokba bonyolítsák. Cubába, Nicaraguába vagy valahol a régi continensen, hogy így a hajóhad s a sereg messze eltávolíttassák, s a secessio békével, vagy minél kisebb erőszakkal vitethessék keresztül, mert érezték, hogy különösen most, midőn a kivándorlás Európából azelőtt ismeretlen arányokban lépett föl, a szabad észak oly gyarapodást nyer, melyet a dél ellen-súlyozni többé nem képes, s hogy két, három elnökválasztás után nem a dél s a déli nézetek, hanem az észak fog uralkodni az Unióban. Én ezeket képzelődésnek tartottam s agyrémeknek, mert Amerikában nincs semmi természetes határ, mely a déli államokat az északiaktól elválasztaná, a nagy hegylánczok, ellentétesen az európaiakhoz, nem terjednek keletről nyugatra, hanem északról délre; a Mississipp-i keresztülszeli az egész Uniót, e szerint két külön állam nem állhat meg egymás mellett; a Rocky mountainseken innen, a természet maga egységes államnak alkotta a területet, a mexikói öböltől az északi óriási tavakig. Tíz esztendővel később mégis megtörtént a secessio. Quittman nem élt ugyan

többé, de a dél nem nélkülözötte a nagy tábornokokat, a köztársaság pedig szerencsésen átélte ezen catastrophát is, most hatalmasabb, mint valaha volt, s talán még a jövő század hajnala előtt is vezénylő állammá fejlődik ki a földgömbön.

III.

New-Yorkban is, mint előbb Londonban, Kossuth jelenléte és szónoklata villanyosán hatott a népre, diadala egy egész hétig meg nem szűnt, feliratok jöttek mindenfelől, bizottságok, díszelőadások a színházban, népgyűlések s municipális ünnepélyek. A legközelebbi hajó azonban, mely utánunk Európából megjött, meghozta az államcsíny hírét, melynek sikere reményeinknek hosszú időre véget vetett, s minden terveinket látszólag megghiúsította. Kossuth első pillanatra nem akarta hinni, hogy Napoleon oly könnyen győzhetett volna s még mindig várta, hogy a következő hajóval tudósítások fognak érkezni oly ellentállásról Franciaországban, minőt azon értesítések nyomán remélt, melyekkel a Londonban levő francia menekültek magukat kecsagetették. Semmiképen nem tudta felfogni, hogy a francia nemzet oly könnyen megadná magát s a köztársaság formáit, melyekre ő oly roppant súlyt fektetett, csaknem ellenkezés nélkül oda hagyva, az egyeduralkodás igáját vegye nyakába.

Amerikában mély benyomást tett az államcsíny sikere. Sokan találkoztak a gazdagok közt s a demokrata táborban, kik tüstént Napoleon pártját fogták s a magyar sympatliák ellen izgatni kezdtek, mint melyek Amerika érdekeivel ellentétben állanak, mert a nagy köztársaságnak Angolország az örökös hagyományos ellensége, barátja Franciaország, az utóbbi pedig szakított a forradalommal s ellene lett Kossuthnak. Így szólt különösen a «New-York Herald» és a «Courier and Inquirer». Az államcsíny híre leverőleg hatott Kossuthra, ki egy pár napra vissza is vonult, egészsége meg volt támadva s kedélye megsebezve a váratlan fordulat által. Deczemher 25-én azonban elmentünk Philadelphíába, hol ismét az ünnepeltetés egész sora várt, innét Baltimoreba, végre Washingtonba.

Baltimoreban a sok amerikai közül, ki engem meglátogatott, az egyik németül kérdezett, nem ismerem-e? hiszen én voltam az

utolsó ismerőse, kitől elbúcsúzott, midőn hazáját örökre elhagyta.

E szavakról tüstént ráismertem Ludvigh Sámuelre a szélességi ügyvédre és íróra, ki még a harminczas évek végén megunta a régi világ viszonyait s Amerikába vándorolt ki. Megkérdeztem, hogy tizenöt év alatt mit művelt és hogy van — Elbeszélte, hogy leczke-adással kezdte meg amerikai életét, azután hírlapokba írt, szabóüzletet vett árverésen, hírlapszerkesztővé lett, iskolamesterré, a távol nyugaton prókátorrá, most pedig az atheista községnek prédikátora itt Baltimoreban.

— Ne beszéljen ilyen vadat, s mondja komolyan, mi a mostani állása? — Ludvigh hangsúlyozva felelt:

— A német atheista hitközségnek papja vagyok itt Baltimoreban. Amerikában minden tisztességes ember templomba jár vasárnapon, ez múlhatatlanul megkívántatik, e szerint az atheisták is vasárnap elmennek templomukba, a lúd én nekik atheista beszédet tartok.

El nem titkolhattam csodálkozásomat, hogy az úr istennel sokkal könnyebben fel tudtak hagyni, mint a templommal, vasárnapal és pappal s csakugyan meggyőződtem, hogy Ludvigh nem tréfal, és fizetéséről ítélve, a hitetlenek hitközsége elég vagyonos.

Újesztendőre Washingtonba értünk, hol Seward, Cass és Shields fogadtak az amerikai senátns és congressus megbízásából. Seward akkor a szabadelvű párt egyik fejt; voll később híres minisztere Lincoln kormányzónak; Cass a Mississippi forrásának fölfedezője, sokáig az Unio kedvelt követje Lajos Fülöp udvaránál; Shields egy ir kivándorló, ki mint ügyvéd vagyonna, mint tábornok, a mexikói háborúban híre tett szert.

Újesztendő napján elmentünk a fehér házba, hol az elnök fogadta az egész világot, a díszruhában és felöltönyben megjelenőt egyaránt, mindegyiknek kezet nyújt, ismerősökkel beszélget, s ez tart reggeli 9 órától 5-ig délután szakadatlanul. Sajnáltam őt, keze aligha föl nem dagadt a sok szoritástól. Egy pár nappal később nagy ebédre voltunk hivatalosak az elnökhöz, 7-ére Kossuth meg volt híva a congressus ülésébe. Ez oly megtiszteltetés, mely eddig csak Lafayettenek jutott osztályrészül, midőn Amerikát ismét meglátogatta. melynek szabadságharczában kitűnő részt vett volt.

A capitolum minden helyisége megtelt, a háznagy Kossuthot

bevezette az ülés!erembe, mire minden képviselő felállt helyén s Carter, az ohioi képviselő, felszólalt: «Elnök úr, van szerencsém a bizottság nevében Kossuth Lajos kormányzót a képviselőháznak Bemutatni.» Erre a ház elnöke felelt: «Mint ezen testület orgánuma van szerencsém Kossuth Lajos kormányzót a képviselőházban szívesen üdvözölni.» Erre Kossuth felszólalt: «Uraim, nevezetes tény az emberiség történetében, hogy míg a múltban leginkább a hírt és sikert bámulták, most ezen nagy köztársaság törvényhozó testületéi egy számúzóttat tisztelnek meg, kinek híre nincs s lépteit nem követte siker, de ki igazságos ügyért harcolt. Ezen tényben fekszik a köztársasági elvek győzelme. Uraim, hazám nevében jelentem ki köszönetemet a képviselőháznak ezen megtisztelő fogadásért.»

Erre elfoglalta a számára készített helyet, egy képviselő indítványba hozta, hogy az ülés függesztessék fel, hogy a képviselőknek alkalom adassák a congressus vendégét egyenkint is megtisztelhetni, mire kezdődött a bemutatások véghetetlen sora, mert most a nők is jöttek lie a karzatokról a terembe, s bemutatatták magukat férjeik s ismerőseik által.

IV.

Este a National Hotelben volt a törvényhozási bankett, összesereglett körülbelül harmadfél száz személy. King, az alabámai senator, a, senátus elnöke foglalta el a középső karszéket, jobbjára Kossuthot ültették, baljára Websteil a kormány elnököt és Boyd Lynnt a ház elnökét; ezek mellett a, miniszterek, senatorok s congressusi tagok foglaltak helyet. Amerikában is, úgy mint Angolországban, megvan a toasztok bizonyos sorrendje, melytől soha el nem térnek, s minden felköszöntés után következik valamelyik tagnak felelete. Itt is megtörtént a felköszöntés az Egyesült Államok elnökére, bírói karára, hajóhadára és seregére. Erre következett az est toasztja. King fölemelte poharát:

— Mintán Magyarország, képviselve tisztelt vendégünk személyében, fiainak erényei és hősisége által bebizonyította, hogy érdemes a szabadságra, a nemzetközi törvény és az igazság ítélete egyformán követelik, hogy szabad tere legyen neki, függetlenségi harcában (fair play).

Ezen toaszt roppant lelkesedéssel fogadtatott, mire Kossuth felállott és a következő beszédet tartotta:

— Uram, mint Kyneas az epirota a római senator« között, kik öntudatos fenségök egy szavával seregeket akasztottak meg kevély haladásukban, úgy én is bámulat és tiszteletteljesen állok köztetek, törvényhozói az új Capitoliumnak. A régi Capitolium támfalai állanak még Rómában, de szelleme elhagyta s átjött a tietekbe, megtisztulva a szabadság levegőjében; a régi fennáll, mint siralmas emléke az emberi nagyság múlandóságának, a tietek mint az örökös igazság szentélye; a régi tündökölt a hódítás vörös fényében, most elsötétítő az elnyomás árnyéka, a tietek ragyog a szabadság sugarában: a régi beolvasztotta a világot a maga centralizált dicsőségébe, a tietek megvédi a nemzetet, hogy önálló maradhasson; a régi rettenetes volt korlátlan hatalma által, a tietek dicsőséges az által, hogy a hatalmat korlátozza. A réginek láttára rettegtek a nemzetek; ha az emberiség a tieteket szemléli, remélni kezd. A régibe a balsors lelánczolt kezekkel vitetett be, hogy térdepeljen le a diadalmas hódító lábainál, a tietekbe a bevezetés diadala megadatott a szerencséi len száműzötteknek, kik megkínálatnak az ülés tiszteletével s olt, a hol a királyok és császárok soha nem fognak felköszöntetni hatalmuk és kincseikért, ott egy leigázott nemzet üldözött vezérének isten hozottat mondanak, mint a nagy köztársaság vendégének, épen azért, mert üldözött, mert ügyefogyott. meri szegény. A régiben a rettenetes «vae victis» volt a szabály, a tieteknek az elnyomottaknak védelme, a dölyfös elnyomók megbélyegzése s a legyőzött igazságos ügynek vigasztalása. És míg a régi evg meghódított világ fölött uralkodott, ti a tietekben oly területnek közös szövetséges érdekeit mozdítjátok elő, mely nagyobb mint az egész régi meghódított világ; oly férfiak ültek ott, kik kérkedtek, hogy akarattuk előtt meghajlik a világ, itt oly férfiak ülnek, kiknek dicsősége, hogy elismerik a természet törvényét és a természet istenét, s hogy azt teszik mindig, mit fejedelmük, a nép kíván.

Uram! történelem rejlik ezen ellentétekben; a múlt időknek és a jövő századoknak történelme sokszor kis eseményekben tükrözik. Az események részletei, melyekhez az élő emberek szenvedélyei ragaszkodnak, mintha az ember ujjá megakaszthatná a sors

kerekét, ezen részletek elhalnak, csak az elvek eredménye az, mi a történelmet alkotja, s ezen eredmény mindig összefügg okaival; a következmények szükségessége mindenütt megvan, a hol az előzmények szükségessége fennáll, elvök az alpha, kell, hogy rajok következzenek az omega és következik is; a történelem sokszor kevés kopeken tükrözik s kevés szavakban mondható ok

Mielőtt még Görögország vitéz harcza szabadsága sorsához fűzte volna a nemzetek rokonszenvét, azon Európában, mely akkor távol volt innét és mostan oly közel áll, Chateaubriand Athénijén időzött, s a *minareten*, mely a *propyléumok* romjai fölött emelkedett, hallotta a *töröl*, papot, *arab* nyelven bejelenteni az órák folyamát a *keresztényeknek*, kik *Minerra* városában lanknak. Mily ropant történelem rejlik ezen csekély eseményben, hogy a török imám hangoztatja: «imádkozzatok, imádkozzatok! az óra gyorsan halad! az ítélet napja közeledik». Uram! a jövő meg van írva azon megtiszteltetésben is, melyben jelenleg részesülök. A független Magyarország első kormányzója, elzúve hazájából *oros* erőszak által, mint száműzött, megvédeve egy *mohamedán* szultán által *keresztény* zsarnokok véres bösz új a ellen, hátravetve messze *Ázsiába*, végiére felszabadni ciliciai fogságából az *európai* diplomatia követelése elöl, midön *Amerika* hadihajója átjő az *oczeánon*, rakva az európai elnyomott nemzetek reményeivel, s ő mint szegény száműzött adja most elő a nagy köztársaság népe előtt hazájának szerencsétlenségét, s annak szoros összefüggését az európai szárazföld sorsával, és követeli az igazságos ügy bátorságával, hogy a keresztény vallás elvei nemzetközi törvénynyé emeltessenek. Látni, hogy a száműzött bátorságát nemcsak elnézik, hanem, hogy őt milliomoknak rokonszenve vigasztalja, s egyének, társulatok, népgyűlések, városok és államok bátorítják fel, tényleges segedelem által segítetik; látni, hogy a congressus és kormány mint a ^nemzet vendégét felköszönti. hogy nagylelkűleg részesül azon tiszteletben, melyet előtte csak *egy* férfi nyert el, ki ezt hálátoktól megérdemelte, ez oly megtiszteltetés, mielőtt semmi fejedelem soha nem nyerhet. Ezen tiszteletlakoma itt s ezen felköszöntés, melyért most köszönetemet mondom! oh igazán mindezen tényekben meg van írva a jövőnek történelme, a nagy elveknek természetes következménye.

Uram! ámbár büszke vagyok elveimre s az igazságos ügy inspi-

ratiójára, mégis teljesen érzem személyes jelentéktelenségemet és soha el nem felejtetem, mivel tartozom állásom fenséges kútfejének. Nemzetem becsületének tartozom ezzel, ugyanazért kifejezén ezen előkelő társulatnak hazám nevében a hálát, bátor vagyok elmondani, hogy Magyarország megérdemli rokonszenvöket. hogy Magyarország megérdemli védelmüket, mert van jóira igazságot követelni. De a mi engem illet, jól tudom, hogy ezen megtiszteltetésben nincsen személyes részem, sőt tudom, hogy a mi személyesnek látszik a felköszöntésekben, az csak egy történelmi esemény elismerése, összekötve egy elvvel, mely becses és kedves minden köztársulati szívnek Amerika egyesült államaiban. A mi a nagyravágyást illeti, sohasem voltam képes megérteni, miként szeretheti valaki a nagyravágyást jobban, mint a szabadságot, de örvendek, hogy egy történelmi tényt konstatálhatok, mint azon befolyás bebizonyításait, melyet az institutiók a nemzet jellemére gyakorolnak.

Mi magyarok büszkék vagyunk municipális önkormányzatunkra s ösztönszerűleg irtózzunk a centralizációtól, s azon ragaszkodás a municipális önkormányzathoz, mely nélkül a provinciális szabadság lehetetlen, nemzetiségünk alapjellemvonása maradt. Ázsiából hoztuk azt magunkkal ezer év előtt s megtartottuk tíz századnak vizsontagságai közt.

Nincs nemzet, mely annyit harezolt és szenvedett volna a művelt keresztény világért, mint mi. s mi nem panaszkodunk e sorsunk fölött: súlyos lehet, de nem dicstelen. A hol üdvözlőnk bölcsője állott, a hol isteni tana vette eredetét, ott most az övétől eltérő vallás uralkodik, s egész Európának keresztadai nem voltak képesek a szent helyet e sorstól megóvni, s az izlám rohamos álját a byzanci császárságban megakasztani. S mi megakasztottuk e rohamos árt, nemzetem melle lett a nyugat védgátja, mi óvtuk meg a kereszténységet, hogy a Lutherek és Calvinok azt reformálhassák. Veszedelmes egy idő volt ez, s veszedelmei hazámnak bizodalmtát egyes férfi kezébe tették többször, de történelmünkben nincsen példa, hogy a férfi, kiben a nemzet bizodalma összpontosult, azt nagyra vágyásból megcsalta volna. A férfi, kit az orosz diploinatia a nemzet reményeinek gyilkosává tett. nyert ugyan győzelmeket, midőn győzelmek voltak a pillanat legnagyobb köve-

telménei. s az események megadták neki a lehetőséget, hogy a sereg élén megronthassa hazáját, de Ő sohasem bírta a nemzet bizodalját s ugyanazért még Ő sem ellemmondása azon történelmi igazságnak, hogy nincs magyar, kit nemzete bizalmával megtisztelt, s ki nagyravágyása által el lett volna esáhiiva, hogy nemzetnek szabadsága ellen törjön. Ez nevezetes egy tény, de nem esetleges, ez származik az institútiók befolyásából a nemzeti jellemre, mely nemzetünk egész történelmében a municipális önkormányzat iskolájában fejlődött ki. Oly országban a veszedelmes nagyravágyásnak nincsen tere és a férfijellemen nincsen helye.

Ezen állítás helyessége még jobban tűnik fel Franciaország épen ellenkező történelmében. Bánni lett légyen ezen nagy ország kormánya — és valóban különböző volt már eddig — láttunk királyságot és conventiót, direktorátust és konzulokat, egy konzult és császárt, és restauratiót és polgárkirályt és ismét köztársaságot, hanem mindezen különböző változatokban a centralizáció volt a francia institútion alaphangja, mindig a hatalom összpontosítása, mindig a mindenhatóság. S ez csakugyan nevezetes, Franciaország még soha egyént nem emelt a hatalomra, hogy ez hazája szabadságát személyes nagyravágyásának föl nem áldozta volna.

Ez szomorú, de természetes. Csak a centralizáció kertje az, melyben a nagyravágyás méregnövénye tenyészik legbujábban, azért bátran állíthatom, hogy nagy országokban nincsen egyén, kinek agyát valaha átvillanta volna a gondolat, hogy, ha megtehetné, nagyravágyásának királyi székét a haza szabadságának romjaira állítaná. Ily óhajtás lehetetlen a szövetséges államokban: az institútiók visszahatnak a nemzetek jellemére, s a ki szelet vet, szélvész fog aratni. A történelem a gondviselés kijelentése, az isten örök törvények szerint kormányozza nemcsak az anyagi, de az erkölcsi világot is. és a mint minden törvény egy elvet képvisel, úgy minden elv egy törvényt. Az egyesek úgy mint a nemzetek bírnak szabad akarattal, hogy választhassák az elvet, de ha ezt egyszer elfogadták, el kell fogadniok a következményeket is. Önkormányzattal jár szabadság, és szabadsággal igazság és hazafiság a centralizációval a nagyravágyás jár, s a nagyravágyás despotismusra vezet. Uram! az ön nagy hazája boldog, mert melegen ragaszkodik az önkormányzat nagy elvéhez, ezen alapon emeltek atyáik

menhelyet a szabadság számára, mely dicsőségesebb, mint minőt a világ valaha látott; ezen alapon fejlődtek ki önök a világ élő csodájává. Boldog az ön nagy hazája, uram. mert az Úr áldása által ki lett választva, hogy bizonyítsa be sok szabad állam foederatív szövetségének dicsőséges kivihetőségét, minden állam megtartván államjogait s önkormányzását s mégis egyesülve egy nagy egészben; minden csillag ragyogván tulajdon fényében, de összesen mégis csak egy csillagzatot képezvén az emberiség égboltozatán. Ezen alapon nőtt szabad hazájok hatalmas állammá hihetetlen rövid idő alatt, oly állammá, mely vonzó erővel bír alapelve által, melynek alapján ötvenkét év alatt nagyobb területiét foglaltak el mint Hóma századok alatt ellenállhatatlan fegyvere által. Elveik végre meg fogják hódítani a világot, mert szabadságuk, jólétük, biztosságuk dicsőséges példája fölébreszti az emberiségnek öntudatát dicső rendeltetéséről. A leczke, melyet önök az emberi nemnek adnak, nem lesz elveszve. Az államjogok tisztelete Amerika szövetséges kormányában és egyes államaiban tanulságos példája lesz az általános türelem, az egymás iránti elismerés és igazság tekintetében a jövő államainak s köztársaságainak Európában. Ezen alapon fognak megszűnni a nyelvnemzetiségek kártékony vitái, melyeket az álnok despotismus Európában növel, hogy a szabadságot öljék el. A kisebb államok biztosságukat fogják találni a foederatív szövetkezés elvében, midőn megtartják nemzeti szabadságukat az önkormányzatban, a nagyobb államok pedig, lemondván a centralizáló elvéről, nem lesznek többé az usurpaiók vérmezeje s rossz emberek nagyravágyásának eszköze. Municipális institutiók biztossítják a hatalmi elemek kifejtését; a szabadság, mely azelőtt elvont politikai teoria volt, behozatik a municipális önkormányzat által minden ház tűzhelyére, s a részek jólétéből s meglegedéséből jólét, béke és biztosság háramlik az egész államra.

Ez az én biztos hitem. A mint ezen elv győz, Németország sorsának fluctuatiói egyszerre megszűnnek. Európa szívévé fog válni, nem azáltal, hogy Dél-Németország beleolvad az északi keretbe, vagy megfordítva az északi a délbe: nem azáltal, hogy a történelmi sajátságok beolvadnak egy centralizáló mindenhatóságába, nem hogy egybe keverednek egy nagy államba; hanem hogy a különböző souverain államok szövetkeznek oly unióba, mint az

önöké. Hasonló alapon fejlődhetik majd ki a szláv államok nemzeti újjászületése, nem pedig a pánszlávizmus szentségtörő eszméjében, mely a csár mindenhatóságát jelenti. Hasonló alapon fogjuk látni a szép Olaszországot függetlenül és szabadon, nem az egység, hanem az egyesülés lesz a nemzed tagok jelszava, melyek eddig oly durván egymástól elszigeteltettek azon provinciális verseny által, melyből a despotáknak fölöttük való bírósága és az általános szolgaság keletkezett. Valóban nemes öröme lesz e nagy köztársaságnak, midőn érezheti, hogy dicső példájának erkölcsi befolyása eredményezte az emberi nem sorsának ily szerencsés kifejlését; — részemről legalább semmikép sem kételkedem e példának ily következményeiről előbb vagy utóbb. De erre egy előzmény szükséges, mely nélkül nincs semmi remény ily szerencsés sikerre, ez pedig az: hogy Európa elnyomott nemzetei jövőjöknek uraivá váljanak és szabadon rendelkezhessenek a maguk belső dolgairól. Erre semmi egyéb nem kívántatik meg, mint hogy legyen meg azon szabad terök mindnyájoknak, melyet ön. uram, felköszöntésében szíves volt nemzetem oly jellegének kijelenteni, mely a nemzetközi törvény és az örök igazság által egyformán szentesítetik. Ezen szabad tér nélkül nincsen remény Európa számára, nincs remény arra, hogy az önök elvei tejjedjenek. Uram, az önök országa szerencsés, önöknek nemcsak szabad terök volt, de Európának tényleges segítségét is nyerték el függetlenségi harcukban, s midőn ez befejeztetett, függetlenségeket oly bölcsen használták fel, hogy az ország a szabadság s jólét csodájává lett s az életnek példájává a többi nemzetek számára.

De nekünk Európában, nekünk szerencsétlenül nincs ily szabad terünk, nálunk mind a zsarnokok egyesülnek közös szövetségben a szabadságnak minden lüktetése ellen, s önök meg lehetnek győződve, hogy a despoták sohasem fognak engedni az önök nagy példája erkölcsi befolyásának. Gyűlölik ezen példának még létezését is, ez gondolatainknak gyásza, ez álmainknak nyommasztó súlya; megakasztani ezen példa erkölcsi befolyását künn, s ellenállani kiterjedésének benn; ez az, a mit kívánnak, a helyett, hogy befolyásának engednének.

Nekünk nem lesz szabad terünk. Napoleon Lajos usurpatiója következtében a kozák uralkodik már egész az atlanti oceán part-

jaíg. Önöknek egy nagy államférfiú, ki most sajnálkozásomra az aggság betegágyához van kötve, önöknek nagy államférfiú* megmondta harmincz év előtt a világnak, hogy Paris át van helyezve Szent-Pétervárra. Mit mondana ő most, midőn Sz.-Pétervár át van helyezve Parisba és Európa semmi egyéb, mint Oroszországnak egy függeléke.

Haj! Európa nem biztosíthat ezentúl szabad tért a nemzetek számára, csak Angolország maradt fenn, de még Angolország is gondteli pillantást vet a hullámokon túlra, de mi azért mégis megálljuk helyünket, «úszni vagy elmerülni, élni vagy halni». Önök ismerik e szót, ez az önöké, mi követjük: véres egy Ösvény lesz, melyet taposni fogunk, mert a despoták összeesküdtek a világ ellen, ijedség terjed Európa fölött már előlegesen is megkezdődött az üldözés. Párisi ól Pestig sötét csend uralkodik, mint a természet csendje a szélvész előtt, észrevehető egy csend, melyet csak a fegyverek százezreinek csörgése szakít meg, melyekkel Napoleon biztosítani akarja hatalmát, és az új vértanúk sóhaja Sziciliában, Milanóban, Bécsben és Pesten. Azon rokonszenv. melylyel Angolországban találkoztam s melyről látható volt, hogy itt is vele találkozom, nővéreimet Ausztria börtönébe zárja.** Hát legyen meg isten akarata; szívem megtörhetik, de a kötelesség meg lesz téve; mi megálljuk helyünket, habár Európában nincsen számunkra szabad tér; de annyit remélek, hogy senki a földön nem vádolhat illetlen arroganciával. ha itt a szabadság ezen földén letérdepelek s istenhez emelem imámat: «Mindenható atyja az emberiségnek, nem emel-e föl kegyelmes karod oly hatalmasságot a földön, mely megvédje a nemzetközi törvényt, holott oly sokan vannak, kik azt megsértik.» Ima ez és semmi egyéb, mi is maradna még az elnyomottnak, ha még c-sak imádkozni sem volna neki szabad? A többi isten kezében van.

Uram! én fonón köszönöm azon elismerését, hogy hazám bebizonyította, miképen megérdemli a szabadságot. Igen, uraim, én büszke vagyok nemzetem jellemére, vitézségére, szabadságszere-

* Clay Henrik senator, ki a következő júliusban meghalt.

** Épen ez időben vettük a hírt, hogy Zsulavszkyné, Jubál, Máj elfogattak.

tetére és életképességére, s meghajlok a gondviselés rendelet-e előtt, mely hazámat oly helyzetbe tette, hogy annak függetlensége nélkül nincs lehetősége az európai nemzetek szabadságának és függetlenségének. Még az is, a mi most Franciaországban történik, bizonyítja ezen állításom igazságát; minden csalatkozott remény, melylyel Európa Franciaország felé néz, egy fokkal emeli Magyarország nevezetességét a világra nézve; a mi síkságunkon dőltek el a döntő csaták a kereszténység érdekében, ott dől majd el a döntő csata a nemzetek függetlenségéért, az államjogokért, a nemzetközi törvényért s a demokrata szabadságért. Mi szabadon fogunk élni, vagy meghalunk mint férfiak, és ha nemzetem rendeltetése, hogy meghaljon, ez lesz az első, melynek halála nem öngyilkosság, hanem vértanúság a világért, s a jövő nemzedékek siratni fogják a magyar nemzet szomorú sorsát, mely arra volt elítélve, hogy veszzen, nem azért, mintha megérdemelte volna, hanem azért, mert a NIN-dik században nem találkozott senki, ki megvédte volna a természet törvényét, és a természet istenét.

De én reménnyel és bizodalommal nézek a jövőbe, sokféle vizontagság jegyezt meg a gond és szomorúság bélyegével, a mi legalább biztosít sanguinikus illusiók ellen, de erős hitem van az elvekben. Egyszer ugyan életemben siralmasan csalódtam várakozásaimban, föltevén, hogy elvek uralkodnak ottan, a hol nem találtam azokat. Nem számítottam az angol és francia kormány nagylelkűségére vagy lovagias jóságára, hanem hittem önzésükben s ösztönszevű eszélyességökben, föl tettem, hogy a parlamentáris kormányt becsülik s elég előrelátásnk van fölismerni a veszélyeket, melyeknek ld vannak téve, ha megengedik, hogy Oroszország fegyveres beavatkozása felforgasson történelmi, mérsékelt, képviseleti institutiókat. De Franciaország és Angolország mindketten vakoknak bizonyultak s megcsalták várakozásomat. Rettenetes hiba volt ez! s rettenetes volt ennek következménye! Európának jelen állapota, melyet ezen kormányoknak előre kellett volna látniok, kiment engem azon hibából, hogy hittem, mikép át fogják látni tulajdon érdekeiket. Hát van gondviselés mindenben! Ezen nagy hiba nélkül az amerikai köztársaság elvei még sok ideig nem találtak volna termékeny földet azon continensen, melyről azt hittük, hogy egészen a francia iskoláé. Most így állanak a dolgok,

hogy az európai continensnek vagy nincs semmi jövője, vagy ha van, ez az amerikai köztársaság elveiben rejlik. És ki hiheti, hogy azon kétszáz milliányi lakói ezen continensnek, mely oly nagyszerű civilisatiónak anyja, nem számolhatnak nagyszerű jövőre. Ily gondolat már magában is istenkáromlás volna, mert van gondviselés, igazságos, jóságos gondviselés és ebben bízom én a vallás teljes lelkésedésével. Mondhatom, hogy magam is ennek eszköze voltam. Hisz azon körülmény, hogy itt vagyok, midőn négy hónappal ezelőtt még az európai despoták foglya voltam távol Ázsiában, s azon rokonszenv, in elvivel dicsőséges népük engem megtisztel, s congressusuk üdvözlete, s azon megtiszteltetés, hogy önök vendége vagyok, vendége a nagy köztársaságnak, én, a szegény száműzött, nincs-e mindebben a gondviselés világos kijelentése? annál is inkább, ha megemlékezem arról, hogy az önök vendégének neve az osztrák dűhe által a bitófára szegeztetett. Én bízom abban, hogy az európai nemzeteknek van jövője, tudom, hogy e szabad jövőjöknek ellenállának az absolutismus szuronyai, de azt is tudom, hogy a szuro nyok adhatnak ugyan védelmet a trónusnak, de nem adhatnak neki alapot. En bízom szülőföldem jövőjében, mert tudom, hogy megérdemli, mert szükséges szem az emberiség rendeltetésének láncolatában. Én bízom a köztársasági elvekben, s bármi legyen személyes sorsom, annyit tudok, hogy nemzetem megtartja önök és az önök dicső hazája iránt az örökös hálát.»

Kossuth szavai oly véghetetlen hatást idéztek elő, hogy sok képviselő az asztalra ugrott fölhevülésében s úgy ivott egészségére. Utána Webster szólt, a híres miniszterelnök, különben conservatil s ez időben Amerikának leghíresebb szónoka. Az ő beszéde komoly ünnepélyességgel szólt a szabadságharczok érdekében: de Kossuth szónoklata mellett mégis elhalványult. Seward is szólt és Douglas, a demokrata senátor Illinoisból, ki mint asztaloslegény kezdte pályáját, most pórójának elismeri vezetője volt, s indulatos szónoklatával különösen a népre tudott hatni. Az ő napja azonban csak január S-kán virrad meg, a neworleansi csata évfordulóján, melyen mindig nagy beszédek tartatnak s ezek rendszerint Angolország és az angol institutiók ellen irányozvák. a mi a kivándorlott írek millióinak természetesen mindig nagyon tetszik.

KÖRÚT AMERIKÁBAN.

I.

Sok kitűnő emberrel ismerkedtünk meg itt Washingtonban, ezek közül egy sem érdekelt annyira, mint Houston tábornok, Texasnak senátora. Apja tönkrement Virginiában s meghalt, anyja eladta az ősi jószág maradványait s Tennesseeben telepedett meg, hol fia felnőtt, mint ügyvéd vagyont szerzett, végre az állam kormányzójává választott meg, de felesége úgy kínozza meg, hogy előle megszökött, odahagyva kormányzói székét, s a vörös indiánokhoz menekült, hol a vadak bőrébe öltözködött s nemsokára főnökké választatott. Alidon az amerikai kivándorlók Texasban eléggé megszorodtak s függetlenségekért megkezdték a harcot Mexico ellen, melyhez törvényesen tartoztak, a mexicói sereg őket nagy zavarba hozta s az államnak nagy részét elfoglalta. A felkelők Washingtonba küldtek bizottságot Jackson tábornokhoz, a volt elnökhöz felkérni őt, ajánljon nekik oly tábornokot, kinek vezérlete sikert és győzelmet ígérne. Jackson azt találta, hogy jobb embert nem nyerhetnének, mint Houstont."

— Micsoda? hiszen ez félig vad, pantalon sem visel s bivalybőrbe öltözik.

— Látom, hogy bajotok még nem igen nagy, tehát megmondhatom nektek a legjobb szabó adressét itt Washingtonban, aki majd ajánlhatja nektek azt, ki legkifogástalanabb pantalon visel. Ha azonban majd azon helyzetbe jattok, hol többet ér az ész mint a pantalon, akkor forduljatok Houstonhoz.

Erre csakugyan felkeresték Houstont, ki elfogadta a fővezérséget s oly szerencsésen vezényelte a texasiakat, hogy San Jacinto mellett az egész mexicói sereget a mexicói köztársaság elnökével,

Santa Anna tábornokkal együtt elfogta, s Texasnak függetlenségét biztosította. Ekkor elnöknek akarták őt megválasztani, s ő a népgyűlésen körülbelül ily beszédet tartott:

«Polgártársak! Büszkeséggel látlak itten körültem, olyan nép vagytok, minőövel Romulus megalapította Rómát: hiszen úgy hiszem nincsen az Egyesült-Államoknak egyetlenegy gyilkosa, rablója, hamis játékos a tönkrement tékozlója, ki nem seregett volna ide: olyan nép, mely képes levérni a civilizált népek bármely seregét, de melyet kormányozni másképp nem lehet, mint vaskézzel s ha engem elnöknek megválasztotok, meg is fogjátok találni a vaskezet, mely benneteket rendre fog szoktatni, — ígérem az istenemre.»

Erre nagy éljént kiáltottak a tábornoknak s csakugyan megválasztották elnöknek. Maga beszélt nekem, hogy három esztendeig oly keményen bánt a néppel, mint bármely európai zsarnok, míg végre bejelentették nála a texasi senátusnak és háznak küldöttségét, mely pisztolyal kézben jött az elnöki szobába s durván kijelentette, hogy követeli a tisztességes bánásmódot ezentúl, különben lelövik őt, mint a kutyát. Az elnök erre előjükbe ugrott, megölelte a szónokot s kijelentette, hogy ez legboldogabb napja életének, mert látja, hogy a texasiakban is fölébredt valahai a becsületérzés, ő ünnepélyesen lemond ezennel az elnöki székről, ezentúl már lágyabb ember is viheti a kormányzói hivatalt, hiszen most bizonyították be, hogy van becsületük, van önérzetök s képesek és érdemesek am, hogy magok kormányozzák magokat. Erre ismét nagy éljént kiáltottak Houstonnak s a legközelebbi választásnál még egyszer választották meg elnöknek. Második elnöksége alatt keresztülvitte, hogy Texas az éjszakamerikai államok Uniójába-vetéssék fel s azóta ezen állam senátora volt Washingtonban.

II.

Washingtonból Annapolisba mentünk, hová. midőn még Baltimoreban voltunk. Maryland állam kormányzója Ino Lowe úr meghitt bennünket, mint az állam fővárosába, az állam vendégeiül. Annapolis Amerikának legrégebb városai közé tartozik, már Anna királyné idejében 170 év előtt épült, mi az éjszakamerikai államokban roppant régiség, mely csak Massachussetsben, Pennsylvá-

niában és New-Yorkban találja párját, hol még oly városok is léteznek, melyek fennállásuknak már második évszázadát ünnepelheték meg, ami nekünk, kiknél a régi világ több ezer évi városai nem ritkák, igen különösnek látszott.

Annapolis az állam fővárosa ugyan, itt van a capitolium és a kormányzó lakása, de amellett oly kis város, hogy hírét nem is hallottam, mielőtt Amerikába jöttem volna, holott Baltimore, a kereskedelmi központ, százezrek szerint számítja lakóit. Amerikában régóta elfogadták azon elvet, hogy a politikai központ máshová tétessék, mint a kereskedelmi, hogy a kormány távol legyen a kereskedelmi főváros mozgalmaitól s a fővárosi nép szenvedélyeitől; így Pennsylvaniában Harysburg a törvényhozás és kormányzó székhelye, nem Philadelphia, New-Yorkban Albany, Marylandban Annapolis, sőt Washington is. az északamerikai Egyesült-Államok fővárosa, oly helyen épült, hol a központi hivatalnokokon, szenátorokou és képviselőkön kívül kevés ember lakik. Csak Boston képez e tekintetben kivételt, mely Massachussettsben az államnak úgy politikai mint kereskedelmi és szellemi tekintetben fővárosa.

Marylandi mii igen jól éreztük magunkat, sehol a világon nem láttam annyi szép nőt mint itten, az állam erről régóta híres; a házigazdánk családjának szívélyessége pedig fölülmúlt mindent, amit eddig tapasztaltunk: mert Lowe úr anyósa, mint francia emigránsok leánya, kik a forradalom alatt Amerikában kerestek s találtak menhelyet most családjá sorsának mását a mienkben ismerte fel s mindig azzal vigasztalt, hogy mi is új hazát találunk majd itt a tengeren túl, hol oly rázkódtatások, minők Európában még sokszor fognak előfordulni, csaknem lehetetlenek. Ki gondolta volna, hogy tíz évvel később ezen állam is oly belbáborúnak lesz színhelye, mely ezen kedves családot földönfutóvá teszi?

A pennsylvanai törvényhozás Harysburgba hitt meg bennünket. Itt is mint mindenütt utunkban, volt díszes fogadtatás, pompa és éljenzés, volt népgyűlés is díszébe s eredményűi nagyobb kisebb pénzösszeg felajánlva Kossuthnak, melyről Hajnik Pál vitte a számadást. Innét az Alleghany hegyeken keresztül ropegós hidegben már nem vasúton, mert ez nem készült még el, hanem szánokon érkezünk Pittsburgh; a vasat és kőszentet termelő bányavárosba. Innét Clevelandba az Erie tó partjára és Columbusba Ohio főváro-

sába, végre Cincinnatiába értünk, az Ohio partján, melyet az amerikaiak Porkopolisnak is neveznek. mert ez a nyugati disznókereskedésnek egyik főhelye; itt vágatják le és sózatik be a disznók milliója a déli államok feketéinek eledelül. Pennsylvaniában találkoztunk sok némettel, kik azonban az európai németektől igen erősen eltérnek, mert azon délnémetországi parasztnak utódai, kik a múlt század kezdetén vándoroltak ki a német irodalom fénykora előtt, s kik itt meggazdagodva másfél századon keresztül megtartották ugyan nyelvüket, de kulturájokban egyáltalában nem tartottak lépést az európai németekkel; még a műveltebbek is közülök Goethét és Schillert csak angol fordításból ismerték, mert nyelvük, egy délnémet paraszti szójárás, ettől erősen elütött. Nem igen olvadtak be az amerikai életbe, elleneztek sokáig az amerikai iskolákat, nehogy gyermekeik, amint előttünk kifejezték magokat, amerikai majmokká váljanak, azonban ők sem állhatták ellent az általános áramlatnak, gyermekeik lassan-lassan csak oly yankee-vá válnak, mint mindazok, kik folyvást Amerikába átjönnek s itt összekeverések által egy egészen külön nemzetiséggé fejlődnek ki, mely az angol nyelvet beszéli ugyan, de az angoloktól azért mégis különbözik.

Cincinnatiába igen sok német költözött újabb időben, az akkori éjszaki szabad államok közt, melyek nem ismerték a rabszolgaságot, ez a legelőnyesebb fekvéssel és éghajlattal bír. Itt szőlő is terem már s a németek jobban érzik magokat ezen újabb, de mégis civilizált államban, mint Új-Angolországban vagy New-Yorkban. A szőlőtenyésztést Longworth Dániel honosította meg itten, az időben Cincinnatiak leggazdagabb polgára s legnagyobb különcze. Midőn ötven évvel ezelőtt a múlt század végső éveiben mint fiatal szerencsekereső ügyvéd e vidékre vetődött, megtudta, hogy Covingtonban átellenben a mostani Cincinnatival, egy lóköttő várja perét és ítéletét a börtönben, ennek ajánlkozott védőül. A pernek szerencsés kimenetele lett. a védelem sikerült, a fogoly felszabadult s tiszteletdíjjal Longworthnak egy pálinka rézüstöt ajánlott fel, melyet ő egy pár dollárért a vendéglősnél zálogosított volt el. Longworth ezt ki akarta váltani, ami téli időben, a pálinkafőzés idejében, zálogbirtokosának zokon esett, inkább meg akarta venni a kazánt, s miután a harmincz dollárt, melyet Longworth tőle követelt, készpénzben

kifizetni nem tudta, hús hold földjét ajánlta a fiatal ügyvédnek az Ohio túlsópartján, a domb oldalában. Longworth felismerte a hely előnyeit, és szívesen fogadta el a földet, melyen most Cincinnati városnak középpontja áll. Darabonként adta el a házhelyeket, kezdetben olcsóbban, később drágábban, maga is mindenféle üzletben vett részt, időnkben hús millió dollárra becsülték, s a mellett oly fukar volt, hogy az amerikai szokások ellenére jótékony czélokra soha egy garast sem adott. A jótékony nők, kik ott is, mint Európában, értenek ahhoz, hogy az emberiség érdekében kifosztják a vagyonosabb férfiakat, nem egyszer jöttek hozzá valami szegény család vagy felállítandó jótékony intézet érdekében pénzt kérni, de ő stereotyp kifejezéssel azt felelte mindig: ha a család csakugyan megérdemli a felsegélést, ha az intézetet czélja csakugyan jótékony, akkor bizonyosan lesz elég ember, ki rákölti a pénzét, ő ilyenekre nem ad egy centet sem, de ha találkozik valaha oly elvetemedett gazember, kit senki sem szán meg a világon s nála jelentkeznék, azt aztán bizonyosan segíni fogná. Szaván fogták. Midőn a mormonok, elkülönzésök a többnejűségök által, felzúdították magok ellen a közvéleményt, s a nép téli időben megtámadta telepítvényöket, véresen leverte ellenállásukat, felgyújtotta s lerombolta házaikat s az egész gyarmatot kiüzte a vadonba, mint az emberiség s társadalmi rend veszedelmes elleneit, ekkor találkozott, ki Longworthot, talán tréfából, emlékeztette stereotyp kijelentésére s ő csakugyan nagyobb összeget szánt a mormonokra, vétetett ételmet s téli ruhát s elküldte nekik, mint kiket minden tisztességes ember üldöz.

Innét Indiánába mentünk. Akkor még meglehetősen új állam volt ez, hol igazi nyugoti pioneerek laktak; itt aztán mindenki maga szolgálta ki magát, mert inast vagy szolgálót csaknem lehetetlen volt szerezni. A fővárosban Indianapolisban találtuk egy newyorki ismerősünket, szép fiatal nőt, kinek lakodalmára egy pár hónappal előbb New-Yorkban meg voltunk híva s ki nekünk keservesen panaszkolta, mily nehéz itt a háztartás; férje módos ügyvéd ugyan, ki neki minden kényelmet igen szívesen szerezne meg, de az állam törvénye kizárta területéről a feketéket és színeseket, kik máshol szolgálók szoktak lenni, nekik itt maradni nem volt szabad, mert a polgárok azt tartották, nem jó, ha a gyerekek az egyenlőség

ellenére helótákat látnak magok kőül; az ember tehát szakácsnének vagy inasnak legfőlegb valami tudatlan, piszkos, ujonan bevándorlót írlandi vagy német parasztot fogadhat, kinek rendes háztartásról fogalma nincs s rendesen egy év alatt annyit megtakarít, hogy maga is földet vehessen s házat tarthasson, mert a föld itt olcsó s a munka drága, mindenki maga műveli telkét. Minél tovább megyen az ember nyugat felé, annál kezdetlegesebbek a viszonyok s annál nagyobb az egyenlőség s igazi demokratia érzete, melyhez a mi európai demokratáink nehezen tudnának hozzászokni.

Indianapolisból visszatérve, Kentuckyba mentünk, Ohio szomszéd státusába, hová ugyan a törvényhozás meg nem hívott, de a nép megkívánta, hogy Kossuth oda is menjen s nekik is szónokoljon, mert a kentuckyi nagyon különös ember; mindegyike azt tartja, hogy az ő állama a legelső az egész köztársaságban, s abban az ő jószága a legkülönb, a lova szebb minden másnál, felesége a legelső asszony egész Amerikában, leánya a legszebb nő az egész kereszténységben. Vígabb is itt az élet, mint máshol Amerikában; sok a bál, a multság, a vadászat, a jókedv s azután a párbaj is; a társaság lármás, izgatott, multságos. Amint Louisvillebe megérkeztünk, mindjárt megbarátkoztam egy becsületes, erős, izmos, szép fiatal kentuckyi államtisztviselővel, ha jól emlékezem bíró volt, ki csakhamar meghitt, ígynk együtt egy pohár brandyt. A brandy nemesebb ital ugyan, mint a magyar pálinka s inkább szilvóriumunknak felel meg, én azonban megjegyeztem, hogy szeszes italokhoz nem szoktam s azért megköszönöm a szíves meghívást. Az én emberem erre elpirult, felugrott:

— Micsoda? az úr nem akar velem egy pohár brandyt inni? ez sértés, akkor meg kell verekednie velem.

Miután nem volt semmi kedvem egy pohár brandy miatt párbajt vívni, rögtön azt feleltem:

— Ne értsen félre, sérteni nem akarom, ha kell, megiszom önrel a brandyt.

Erre hevesen megragadta kezemet, erősen megrázta e szavakkal: Lásza, ön nem ismer bennünket, mi kentuckyak a legbarátságosabb, legszívesebb, legvérszomjasabb emberek vagyunk a világon; jobb barátot sehol sem fog találni, ki akár a tűzbe megy önért.

Természetes, hogy ily nép közt Kossuth beszédei gyújtottak és mindamellet, hogy Kentucky a rabszolgáállamokhoz tartozott, mégis csakúgy lelkesedett mellettünk, mint akármely éjszaki állam. Maryland, Delaware, Kentucky és Missouri azon folytonos érintkezés által, melyben a szomszéd szabad államokkal álltak, némileg különböztek a többi déli államoktól, s nézeteikben még sem mentek oly végletekig, mint a Carolinák. Mississippi s a délnyugati államok, sőt Kentuckyban meg tudott élni egy abolitionista« D, Cassius Marcellus Clay, ki Louisvilleben soká szerkesztett abolitionista újságot; igaz, hogy a felbőszült nép nyomdáját egyszer feldúlta, s hogy őt többször párbajra hívták ki, miután azonban ebben mindig igen lovagiasan viselte magát s három kihívóját egymásután úgy találta, hogy az egyik halva maradt, kettő pedig súlyosan megsebesült, nemcsak nem bántották többé, hanem még büszkék is voltak reá. mint Kentucky lovagiasságának tökéletes példányára.

III.

Louisvilleből gőzösön mentünk le az Ohion Cairóig, hol ezen szép folyó a Mississippibe ömlik, s ezen ismét fel Saint-Lonisig, Missouri államban. Itt ismét sok németre akadunk, köztök több ismerősre, Bernsteinra, ki itt, mint a legterjedtebb német hírlap szerkesztője, anyagilag is kellemes állást szerzett magának; Fröbelre, a frankfurti parlament volt tagjára, ki Bécsben a város bevétele után csak nehezen menekedett meg életével, midőn Windischgrätz őt is elfogatta, de végre megkegyelmezett neki; szellemdús író volt, ki európai fölfogás«, daczára Amerikában a rabszolgaságot, nagy csodálkozásomra, mint szükséges institutiót, igen ügyesen védélmezte. Bernays is felkeresett, régi szomszédunk Penzingben, s örömmel üdvözölt az új világban, melyhez már hozzászokott. Ő most kisereskedő volt s boltjából tisztességesen megélt, e mellett újságokba írt. Egyszer nagy zavarban jött hozzánk s panaszkolt, hogy tizenhat esztendő fia, kit ő német módra szigorúan iskoláztatott, tegnap éjjel megszökött s most anyja kétségbeesik s ő nem tudja mit csináljon. Megmondtam neki, ne búsuljon, a fiú amint látszik jóra való, bizonyosan magába szítja a yankee elveket, s független akar lenni, ha meg tud élni a maga kenyerén, annál jobb,

ha rossz dolga lesz. könnyen feltalálhatja az apai házat St. Louisban. Fröbel is jelen volt ez alkalommal s azt találta, hogy Bernays örüljön, ha fia már tizenhat éves korában ilyen életrevaló, az ő fia már huszonnégy éves és még mindig nem akar megszökni.

A lelkesedés, mely bennünket az éjszakai szabad államokban mindenütt kísért, St. Louisban sem csökkent. Azonban már itt is kezdtek látni a rabszolga államok szellemének különbségét, ámbár ezt a németek némileg módosították. St. Louis egyébiránt az Amerikában működő jezsuiták székhelye, kiket az osztrák udvar látott el pénzzel s kiknek nyugaton s különösen délen nem csekély befolyásuk volt. Ezek természetesen nem lehettek barátaink s hatásukat további utazásunkban is sokszor fel kellett ismernünk.

Több magyarral is találkoztunk itt, kik már egy idő óta Amerikában megtelepedtek. Itt volt Rombauer, a kitünő bányász, fiával együtt, Kükemezey, a szolgabíró Sáros vármegyéből, ki most egy szivargyárban talált foglalkozást, nyáron pedig tehénpásztornak szegődött, s Horatiussal kezében, meid ez volt kedvencz költője, gondozta a teheneket. Ujházy László is megjött Iovából, hol a magyar gyarmat nem igen sikerült, néhányan ott telepedtek ugyan meg s Uj-Buda név alatt alapítottak gyarmatot, de azoknak nagy része, kik Ujházy köré sorakoztak, már régen elszéledett; Davenportba mentek, melynek közelében a honti Fejérváry megtelepedett volt, ki már a forradalom előtt kivándorolt Amerikába s eredeti vagyonát földspekulációkkal megkétszerezte. Mások is boldogultak itten, de a magyarban nincs meg azon tulajdonság, hogy összetartson, sőt inkább igen könnyen vész össze egymással; magyar gyarmatról Amerikában szó sem lehetett.

Kossuthnak az összes déli statusokban csak New-Orleans városától volt meghívása, de kötelességének tartotta Foote senátor hazájában, Jacksonban, a Mississippi állam fővárosában meglátogatni. St. Louisban tehát felültünk egy kényelmes gőzhajóm, s útnak indultunk New-Orleans felé. Az utazás teljes nyolcz napig tartott, mert a gőzhajó megállt egy pár órára a parton fekvő gazdaságoknál s felszedte a gyapotot, melyet New-Orleansba szállított. A Mississippi vidéke nem tartozik a regényesek közé, elüt tökéletesen akár a Rajna, akár a Duna festői vidékeitől, folyását soká mindkét részről jobbra balra körülbelül egy negyed vagy

fél mérföldnyire óriási meredek partok szegélyezik; látszik, hogy a folyó a sok évezred alatt a roppant fensíkon mély medret s mögötte két felől széles ártért vájt magának. Ez az úgynevezett Mississipp-i botom, Amerikának legtermékenyebb, de nem épen legegészségesebb földje, a gyapjú tenyésztésnek legliáladosabb talaja. Amint azonban a Mississipp-i a tengerhez közeledik, jóformán Louisiana status egész hosszában, a meredek partok (bluffs) lassan-lassan eltűnnek s helyettük roppant gátak fogják be az óriási folyót. Ezek mellett területnek el az ármentesített, termékeny telepek s ezeken túl ismét a Cyprus posványok, melyekben az amerikai alligator ütötte fel tanyáját.

A társaság a gőzhajón kizárólag déli telepítvényesekből állott, kiknek modora némileg a magyar táblabíróéra emlékeztetett; szerettek politizálni, sokkal többet mint az északiak, kik majd mind üzletemberek s kisbirtokosok, holott a déliek nagy kiterjedésű jószágokkal bírtak, melyeken fekete rabszolgák végezték a munkát. Egy déli telepítvényes hosszasan magyarázta nekem, hogy a szabadság seholsem állhat fenn rabszolgaság nélkül. Európában is az angol magas osztályok szabadsága a gyármunkások rabságán s a bérlők iparán alapszik, csakúgy, mint a középkori lovagok hatalma a parasztok szolgaságán emelkedett. Szerinte a szabadságnak talpköve mindenütt a rabszolgaság, ahol ez nincs meg, ott tenyészhetnek ugyan szatócsok és kisbirtokosok, kik saját kezükkel művelik birtokaikat, amint azt az északi és nyugati államokban látjuk, de ilyen embereknek sohasem lesz széles látkörük, sem magasabb politikai eszméjük; ugyanazért a dél uralkodik Amerikában s uralkodni fog örökké. Csak annak van elég ideje, hogy politikával tüzetesen foglalkozhasson a kiért mások dolgoznak. A déliek mind urak, kik nem kénytelenek dolgozni, megteszik azt a rabszolgák. Ily beszéd egyszerre feltárta előttem az örvényt, mely a dél s észak közt tátong, hol a munkát becsülik s azt nem is tartják úrnak, ki pusztán jövedelméből él, és nem dolgozik.

Ismervén a déli felfogásokat, kerültem a társalgásban a rabszolga-kérdést. de a déliek mindig visszatértek ezen tliémára s mindig vitát akartak volna előidézni. Egyik szomszédom a közös ebédnél kétségenkívül rabszolga birtokos volt s kereste a discussiót.

— Idegen! a régi világból jó úgy-e?

— Igen is.

— Hát, hogy tetszik ez a mi Amerikánk? nemde nagyszerű egy ország?

— Annyira nagyszerű, hogy magatok is csodálkoztok nagyszerűségén; a napról délben senki sem szokta elmondani, hogy világit.

— De hát nem talál semmit nálunk, a mi ellen kifogása volna? hát mindent jónak talál itten?

Láttam, hogy a különös intézményről (peculiar institution) — így nevezték a délen a rabszolgaságot — akar beszélni, én pedig ki akartam kerülni ezen pontot; azt feleltem tehát, hogy van biz itt is, mint mindenütt a világon, igen sok, a mi ellen kifogást lehetne tenni, például, fölemelve poharamat, mely tele volt meglehetősen piszkos Mississippivízzel, kifogásom volna az ily víz ellen.

— Kérem alássan, vegyészeink régen vegyelemeztek már a Mississippivi vizét s azt igen egészségesnek találták; sokkal kevesebb benne a szerves csapadék, mint akár a Nílus, akár a Ganges vizében, pedig ön legjobban fogja tudni, hogy ezen folyókat szenteknek tartották a régi egyiptomiak és indusok.

— Minden tisztelet a Nílus és Ganges és akár a Mississippiszentsége iránt, de mégsem szeretek zavaros vizet inni: hát nem ismerik önök Amerikában a szűrőgépet?

Szomszédom bántva érezte magát.

— Hogy gondolhatja ön, hogy van Európában olyan gép, melyet mi, amerikaiak, ne ismernénk vagy ne tökéletesítettünk volna?

— Ha ez így van, mért nem filtrírozzák tehát a Mississippivi vizét, mielőtt azt asztalra adják?

Szomszédom egy pillanatra meghökkent, de rögtön feltalálva magát, röviden azt felelte:

— Mi amerikaiak oly gyorsan haladó nemzet (such a go-a-head people) vagyunk, hogy nem marad időnk vizünk megszűrésére.

IV.

Egy szép délután a hajó ismét megállt, hogy a tavalyi gyapottermést felszedje. A kapitány kihirdette, hogy két órára partra

szállhatnk sétálni, ágyúlovással majd jelt adand, mikor a rakodással elkészült, egy óranegyeddel a lövés után indul ismét a hajó, tovább nem várnak senkire. Néhány amerikai új ismerőssel kiszálltam a partra s elsétáltunk egy darabra, hol egy csinos falusi kastély előtt tulajdonosa állt, ki bennünket, ámbár közülünk egyet sem ismert, igen szívesen meghitt, látogassuk meg, lépünk be terembe, addig míg a hajó felszedi gyapotbáljait. Nevünket sem kérdezte, de pezsgőt hozatott a pinczéből, még pedig igazi francziát, nem fanyar amerikaiat s ezzel kínált meg, s midőn látta, hogy én bort nem iszom s borotválkozási módomról ráismert, hogy nem vagyok amerikai, mert ez rendesen leveszi a bajszot, de meghagyja a kecske- és körszakált, elvezetett felesége szobájába, hol ez néhány úri nővel a szomszédságból zongorázott, hímezett és csevegett. Mintha csak az alföldön volnék valamely úri lakban, hol szintén nem kérdezik kicsoda a vendég, ki oda vetődött, másfél órát igen jól töltöttem, míg az ágyú megdördült s a házi úr igen szívesen elkísért egész a hajóig.

Vicksburghban Kossuth s társasága kiszállt a hajóból, hogy szárazon menjen Jacksonba Foote kormányzóhoz, ki mint senator indítványba hozta volt a hadi hajó küldetését Ázsiába s Kossuthnak meghívását Amerikába. Én, Ihász és Bethlen Gergely ezredesekkel, tovább folytattam utamat New-Orleansba, hogy ott mindent előkészítsek Kossuth fogadtatására, ki harmadnapra utánunk jött.

A félhold városban (Crescent city) — így szokták az amerikaiak New-Orleanst elnevezni — két különböző társaság él, melyek egymással még most sem forrtak össze: a francia és az angol. Az első azonban minden nap fogy, míg az angol folyvást szaporodik. Ajánló levelem volt mindegyikhez. Először is az angolokkal volt dolgom; ezek kevesebbet rokonszenveztek Kossuthal és a magyar ügygyei, mint az északiak, mert érezték, hogy minden szabadságharcznak és a szabadság eszméje minden tejedésének van befolyása a rabszolgaság eltörlésének siettetésére, pedig szerintük a dél egész gazdasági, finansiális és politikai viszonyai a legszorosabb kapcsolatban állanak a rabszolgasággal, e nélkül nem élhet meg a dél, szabad munkával tönkre kell mennie. Másrésztől Kossuth szavai s egész megjelenése mélyen hatottak a déliek élénkebb képzelő tehetségére, s amint megjött, csakugyan oly ovatiókkal fogadták

itt is, a csaknem subtropicsn rabszolga városban, mint a nívós északi szabad államok akármelyikében.

Harmadnapra attól ismerőseimtől kérdeztem egyik előkelő francia telepítvényes lakását, kihez ajánló levelem volt.

— Csak nem akarja talán ezt az embert és ezt a társaságot meglátogatni?

— Mért nem?

— Hiszen ezek a francziák oly erkölcstelen nép. hogy azokkal társalkodni nem lehet, még a tíz-parancsolatot sem tartják meg.

— Hogy-hogy?

— Az amerikai kereszténység és civilizáció szégyenére ki tudták vinni, hogy itten vasárnap is adhassanak concertet. színi előadásokat, tánczvigalmakat! nem tisztelik a vasárnapot, mely az isten rendelése szerint a nyugalom napja.

Nevettem ezen angol felfogáson s meglátogattam a francziát. ki igen szívesen, régi udvariassággal fogadott, s nagyon csodálkozott, hogy már több nap óta New-Orleansban vagyok s nem kerestem fel. Megmondtam neki. hogy az angoloknál voltam elfoglalva.

— Hogyan? oly gentleman mint ön. társalkodik a durva angolokkal? hiszen ezek oly immorális népek, hogy mi minden összeköttetést megszüntettünk velök, ők még isten tíz parancsolatát sem tisztelik.

— Felvilágosítást kérek, mert, úgy tudom, az angolok roppantál ragaszkodnak a bibliához s a kereszténység minden formájához.

— Igaz, de nem tisztelik atyjokat s anyjukat, a felnőtt fiú, sőt még a leány is. nem várja be. hogy szülei gondoskodjanak oly házasságról, mely hozzájuk s viszonyaikhoz mért. de szemtelenül és szemérmetlenül magok választják jövődöbéli életök párját s egyszerűen kijelentik szüleiknek, hogy ehez, amához akarnak férjhez menni, ezt vagy amazt feleségül venni s meg is teszik, még ha a szülék elleneznék is. Ilyen az ő erkölcsiségök!

New-Orleans az amerikai államok legegésztelenebb városa. Időről-időre megjelenik itt a sárga láz. mely iszonyú pusztításokat visz véghez, mivel a város annyira mocsáros helyre van építve a Mississippitorkolata felett, hogy a holtakat sem temethetik föld alá, mert a kapa már két lábra is mindenütt vízre bukkan. A temető tele van kemenczeforma, kúpalakú épületekkel, melyekbe a kopor-

sók befalaztatnak. A hőség oly nagy, hogy az északi égalj fiai azt alig tudják kiállani, az emberek három órakor reggel mennek a vásárra, déltájban senkit sem látni az utcákon, mert napszúrástól félnek, csak estefelé elevenedik fel a város, az emberek éjjel mulatnak s tesznek látogatásokat. A rabszolgavásár is bántotta európai érzésünket. Igaz, hogy ezen égalj alatt fehér ember nem állja ki nappal a gazdasági munkát. Meglátogattunk egy amerikai mezőgazdaságot a Mississippin túl. azt találtuk, hogy a fekete rabszolgák kunyhói mind igen czélszerűen vannak építve s legjobb rendben tartva, mindegyik mellett egy kis konyhákért terület, van egy nagy épület is, melyekben a vének s munkaképtelenek a gyermekekre vigyáznak fel, míg szüleik künn a gyapotmezőket művelik. Eledelök füstölt disznóhús. szalonna és kukoricza, egészséges és elégséges, általában pedig az uraság gondját viseli a rabszolgának, csakúgy, mint az értékes lónak, mert minden szerezsen megér egy-két ezer dollárt, mit senki sem szeret veszélyeztetni. A házi asszony panaszkodott feleségemnek, hogy a déli telepítvényes házában az igazi rabszolgá maga az úrnő, neki kell gondoskodni a szerezsenek ellátásáról, a betegekről, a tisztaságról a faluban, szóval nincs nyugta, ha kötelessége szerint a gazdaság azon része után néz, mely a nőt illeti, mert a fekete természeténél fogva lusta és piszkos.

V.

New-Orleansban vége lett az ünnepélyes fogadtatásoknak. Innét már többé nem mint az államok vagy városok vendégei, csak mint magánutazók mentünk visszafelé az északi statusokba. Legelőször is Mobilebe, Alabama status kereskedelmi fővárosába édiünk, hol szinte jól esett, hogy nem várt többé semmi bizottsági fogadtatás, ünnepélyes bevonulás és nagy beszéd; de amint a lakosok ránk ismertek, még itt is hamar keletkezett egy kis comité, mely Kosuthot felkereste s megkérte, hogy a városházban, hová a polgárok tüstént összegyűlnek, tartson nekik beszédet. Preston ezredes pedig mindjárt meghitt nagy ebédre, nem engedhetette, amint mondá, hogy ily nagy férfi ezen államban lett legyen a nélkül, hogy ez őt illendően megtisztelje.

Mobileből az Alabama folyón a déli égalj alatt buja növényzetű,

őserdővel benőtt part mellett gőzhajón Montgomery be utaztunk, hol Alabama capitoliuma áll, innét vasúton Georgián kérésziül Charlestonba, Southcarolina fővárosába s a rabszolga-államoknak St. Louis és New-Orleans után legnagyobb kereskedővárosába. Ezen déli városok azonban távolról sem mérkőzhetnek az északiakkal akár kiterjedésükre, akár a lakosok számára nézve, a rabszolgaság átka megakadályozta mindenütt a jólétnek magasabb fokát. A dél roppantul különbözött az északtól, meid itt csakugyan létezett arisztokratia, földesúr és jobbágy: az egyenlőség, mely különben Amerikának legfőbb jellemzője, itten megszűnt s ha északon és nyugaton azon benyomást nyertem, hogy Amerika közművelődési viszonyai az európaiakhoz hasonlítanak, ha ezekből levonjuk felül az arisztokrátiát, alul a parasztságot, ez a déli államokra alkalmazható nem volt; ezekben sokat találtam, ami a régi Magyarországra emlékeztetett. Természetes, hogy ezen viszonyok most a belháború után, mely a rabszolgaságot megszüntette, tökéletesen megváltoztak. Én itten a régi Amerikáról szólok, minő harmincz év előtt volt, nem a mostaniról.

Charlestonban Kossuth levelet kapott, melyben kijelenték neki, hogy a város legtekintélyesebb lakói nevezetes sommát biztosítanak neki, ha itt is felolvasást tart: — ő ezt el nem fogadta, meri csak ott szólt, hol állam vagy városi hatóság meghíja s felszólítja, vagy a nép sympathiával viseltetik iránta s a magyar ügy iránt. Amerikai útját politikai ténynek tartotta, nem magánvállalatnak.

Északi Carolinán és Virginián keresztül Washingtonba érve, itt talált bennünket ismét az északi s különösen az új angol államok meghívása. Legelőször is New-York állam, azután Massachusetts. Ehode-Island. Connecticut, s itt nemcsak az állam, hanem az egyes városok is vetélkedtek a magyar szabadságharc államférfiét meghívásukkal megtisztelni.

New-York államban Albany a törvényhozásnak és államkormányának székhelye. Itt ismerkedtünk meg Marcyval, a demokrata államférfival, kinek épen e napokban reménye s kilátása volt. hogy a demokrata conventio elnökjelöltnek fogja megválasztani, mert Amerikában azon szokás uralkodik, hogy a választások előtt, az államiak előtt állami, az országosok előtt országos, a szervezett helybeli pártok által választott conventio gyűl össze, mely tekintve,

kinek lehetne legtöbb kilátása a sikerhez, voksolás útján dönti el azon kérdést, ki legyen a férfi, kire azután az egész pártnak voksolnia kell. Azalatt, hogy Albanyban voltunk, hol Marcyval szoktam reggelizni, mert korábban keltem fel, mint a többiek, megjött a hír, hogy pártja csakugyan megbukott a convention s Pierce tábornok lett a demokraták elnökjelöltje. Azt hittem, hogy Maroy'n látszani fog a meghiúsult remény kedvetlensége, s csalatkoztam, ő azt elég közönyösen vette; azon időben nem tudtam az amerikai szokást, hogy a ki a conventionál az elnökjelöltnek legerősebb vetélytársa volt, a párti sikerének esetén majd mindig miniszterelnökké nevezetik ki az új elnök által. Marcy egyébiránt igen népszerű volt a maga államában, hol, minthogy Amerikában minden kiváló férfinak van gúnyneve, őt «nadrágfoltnak» (patch in the breeches) nevezték, minnek az volt a históriája, hogy ő, mint a takarékoság apostola, midőn államkormányzónak választatott, a napi díjakat nem fogadta el, hanem minden hivatalos eljárásának valóságos költségét az eredeti számlákkal számolta le a státusnak. Megtörtént, hogy egy ily hivatalos útjában ebédnél leöntötték nadrágját s hogy a foltnak kitisztítása a szálloda számlába belevetett. Midőn az év végével számadásai a zárszámlabizottság által megvizsgáltattak, ez tréfáiból az egész számadást helybenhagyta, 35 cent kivételével a nadrágfolt kitisztításáért, melyre nézve a kormányzó felszólíttatik, bizonyítsa be, okmányszerűleg, hogy a folt hivatalból jutott a nadrágra, különben ezen összeg megtérítésében elmarasztaltatik.

Auburnban Seward senátor házában nyugodtak ki magunkat két napig. Tavasz volt már, olyan mint minálunk, a vidék is hasonlított jellegében az európaiakhoz, de a nyílt ablakon szép, zöld zománezos kolibri röpült szobámba, s emlékeztetett arra, hogy más égalj alatt élek. Az amerikaiak egy időben szerették az idegeneknek elmondani, hogy hazájok minden tekintetben a szabadság hazája: mert legjellemzőbb két állatuk is, a kolibri és a csörgő kígyó, meg nem élnek fogságban; ha nem szabadok, nem esznek semmit s éhen hálnak meg. Az emberi találékonyság azonban e részben is feltalálta a módot, miként lehesen kolibrit és csörgő kígyót arra bírni, hogy fogságban is táplálkozzanak. A csörgő kígyó t. i. nappal a szabadban sem eszik soha, csak éjjel; kalitkájába tehát este

kell zárni a neki eledelül szánt állatot: ha ez nappal történik, megöli, de meg nem eszi, mert döggel nem táplálkozik. A kolibri számára pedig, mely a virágok mézéből él mint a lepke, csináltak hosszú nyakú, mesterséges virágokat, melyek alatt bort és cukrot tettek a pohárba, s a kolibri hosszú csőrével a mesterséges virágon keresztül röpdösve szívja fel a cukros bort csak úgy, mint a szabadban a virágmézet s ebből megél.

A vörös indiánokhoz is elmentünk, kik. mint New-York állam régi birtokosai, most azon nagy kiterjedésű völgyekben laknak, melyeket az állam, midőn territoriális jogaikat szerződés útján tőlük megvette, nekik Onondága megyében meghagyott, sőt amellett rendes penzióval is ellátja őket. Czivilizáíiójuk még nem sokra haladt, dolgozni semmi áron sem akarnak, földjeiket felében adták ki félvérieknek, halásztak, vadásztak, míg csak területökön vad és hal találkozott, különben lapdáztak és aludtak, de dolgozni, nem dolgoztak soha. Uraknak tartják magukat, sokkal nagyobbaknak, mint minők az amerikaiak, kik munka nélkül nem tudnak megélni. Még házban lakni sem szeretnek, nagy nehezen szoktak hozzá, hogy fészkerben lakjanak, mely elül egészen nyílt, minthogy mindig látni akarják a szabad eget. Oly hely, mely köröskörül s még fölül is fallal van körülvéve, szerintük kutyának való, nem embernek.

Buffalóba is elmentünk, az Erie tó mellett fekvő gyönyörű városba, melynek növekedése csodaszerű: csak a nyugati kereskedő városok tesznek túl rajta, melyek egy embernyom alatt több száz-ezer lakóra növekednek, mint Chicago vagy Milwaukee. Buffalóban baráti vacsoránál elkésvén, éjjel mentem vissza a hotelba, midőn az utcán valami roppant nagy akadályra bukkantam, a sötétben nem tudtam, mi az. Amerikai kísérőm felvilágosított, hogy egy házi gazda múlt héten összevezett szomszédjaival s most emeletes házát átviszi a város más részébe, egy újonan megvett telekre, ezzel találkozunk az úton. A ház faszerkezetű volt, téglával bélelve (Riegelwand) s hengereken egész nagyságában továbbíthatott most máshová.

Az Erie taván gőzhajón mentünk le a Niagara zuhatag fölé s itt a canadai parton szálltunk ki, megnézni Éjszakamerikának ezen legnevezetesebb természetcsudáját, mely valóban úgy magassága, mint a víz mennyisége által minden hasonló tüneményt felülmúl.

Várakozásunknak nem felelt ugyan meg, mert a folyó esésének hatalma millióm évek óta mély gödröt vájt magának több mérföldre az Ontario tó felett emelkedő fensíkban, úgy hogy az ember nem talál oly nézőpontot, mint a svájci és olasz gyönyörű vízeséseknél, melyeket a völgyből bámulhat, amint a magas hegyről lezuhanak. Újabb időkben gyárakat is építettek a roppant esés mellé s felhasználják az erőt, melyet a természet itten kifejtett. Időnkben a Niagara nem volt még felhasználva iparcélokra, mi a természet ezen nagyszerű tüneményét még szüzességében láttuk, egy amerikai azonban már akkor is említette előttünk, hogy itt több erő pazaroltatik el, mint bárhol a világon, az esés hatalma képes volna Amerika összes gyapotgyárait mozgásban tartani.

Massachusetts Amerikának legműveltebb, mondhatnék leg-európaibb állama, mindenesetre a legjobban kormányzott ország az egész földkerekségen. Bostonban, az állam fővárosában oly magas műveltségű férfiak laknak, minők ritkán találkoznak együtt Európában hasonló nagyságú városban. Itt élt Ticknor a spanyol irodalom ismertetője; Prescott az amerikai conquistadorok választékos történetírója; dr. Howe, a nagy pszichológus, Byron társa Görögországban, most híres a vakok és süketnémák nevelésében kifejtett fáradozásai által, ki képes volt még egy vak süketnémát is nevelni s művelni. Laura Bridgemannak, e szerencsétlen teremtesnek emberi neveléséről írt munkája híressé tette Európában is. Itt s a legközelebbi szomszédságban Cambridgeban, az egyetemi városban, lakott Longfellow, a híres amerikai költő, Agassiz, a természetvizsgáló, Jared Sparks, Hilton, a Sumnerek, Lowellek, Busselek, Winthropok; mind oly családok, melyek magas művelődésök által Angolországban is ismeretesek és kedveltek voltak. A rabszolga-kérdés azonban megbontotta köztök a baráti viszonyt. A mi időnkben Boston társasága kétfelé oszlott, a régi ismerősök nem igen találkoztak többé, egy részök szorosan ragaszkodott a fennálló viszonyokhoz s hazáik bűnnek tartotta, ha a rabszolga-kérdést csak érintették is, melynek békés megoldását lehetetlennek tartották; a másik hű maradt a szabadság hagyományaihoz s nem akarta még hallgatása által sem jóváhagyni e szégyenfoltot a köztársaság czímerén. Mind a ketten azonban vetekedtek a magyar vendégek kitüntetésében; sehohsem tisztelték meg annyira Kossuthot, mint

éjien itten; az állam, a város, a lakók versenyeztek abban, miként mutassák ki rokonszenvöket és csodálatukat. ‘

VI.

Sok helyütt fordultam meg életemben, de a tudomány oly tiszteletét sehol sem találtam, mint Bostonban. Hogy csak egy példát említsek, Mr. Lowell a nép magasabb művelése tekintetéből egy százezer dollárnyi alapítványt tett, melynek kamataiból minden évben egy kitűnő tudós fizettetik azért, hogy tizenkét felolvasásban a tudományt népszerűvé és mindenki előtt hozzáférhetővé tegye. A Lowell-felolvasások régóta híresek, Agassiz, a svájci tudós geolog ezeknek megtartására szólíttatott egyszer fel s e végből át is jött Amerikába s ámbár a nyelvet csak tökéletlenül bírta s előadása ugyanazért idegen szint viselt, mégis annyira hatott a bostoniakra, hogy Lawrencenek, a gazdag bankárnak kezdeményezése folytán a legrövidebb idő alatt összejött a szükséges alap, hogy a cambridgei egyetemen egy geológiai tanszék állíttassék fel s annak elfoglalására Agassiz kéressék meg. A svájci tudós elfogadta a meghívást s miután nem sokára szükségesnek tartotta, physiologiai vizsgálatainak sikeresítése tekintetéből, hogy múzeum s laboratórium kapcsoltassák a tanszékhez, erre is a szükséges nagy összeg a legrövidebb idő alatt önkényt es aláírások útján gyűlt össze.

Azon időben, midőn Massachusetts állam vendégei voltunk, Bronson Orestes volt az újabb történelem egyetemi tanára. Nézetei a reactionair irányban fejlettek ki: mint Leo tanár követője a régi Hegel-iskolához tartozott. A forradalmakat kárhóztatta, az absolut monarchiában látta a legjobb kormányformát s ily szellemben tanulmányt is írt az európai forradalmakról egy amerikai szemlébe, ami általános megbotránkozást idézett elő, különösen midőn Mrs. Putnam az ezen czikkre vonatkozó bírálatában szemére lobbantotta a történelmi adatok hamis és elferdített előadását. Bronson átlátta, hogy állása tarthatatlan s lemondott a tanári katedráról, melynek betöltése a massachussettsi törvényhozásra tartozott. Boutwell, az állam kormányzója, hozzám jött s megkérdezett, nincs-e szándékom ezen tanszékét elfoglalni, mert ez esetben a törvényhozás tüstént kinevez. Feleségemnek már némileg kedve volt ezen igen

megtisztelő, jövedelmes ajánlatot elfogadni s Bostonban maradni, hol a társaságban nagyon otthonosnak találta magát; amerikai barátaink is folyvást unszoltak, maradjunk itt, távol Európa rothadt politikai állapotaitól, melyek még több forradalmat tételeznek fel, mielőtt állandó alakot ölthetnének. Én azonban azt feleltem amerikai barátaimnak, hogy magam sem tagadhatom el az európai állapotok rothadását, tudom azonban, hogy épen a legszebb virágok, a költészet és szépművészet, melyektől akár ideiglenesen is megválni mégis nehéz volnál csak ezen rothadt állapotok melegágyában fejlődtek ki eddig s hogy vénebb vagyok, mint hogy megfélejtkezhessem arról, hogy magyarnak születtem; most is ragaszkodom azon hazához, melyből örökre száműzve vagyok, Inert csakugyan épen akkor, midőn Bostonban voltam, a pesti katonai törvényszék halálra ítélte s nevemet a bitófára szegeztette. Ámbár Boutwell szíves ajánlatát el nem fogadhattam, mégis hálásan emlékezem Massachusetts re, és annak irántam oly kegyes törvényhozására.

Massachusettsban mindenütt akarták látni s hallani a magyar nagy államférfit, a köztársaság vendégét, e szerint bejártuk mind azon helyeket, melyek az Egvesült-Államok történelmében oly fényes emléket nyerték, Plymouth Rocktól, hol az Angolországból kivándorolt puritánusok partra szálltak, Concordon, Lexingtonon keresztül, hol az első vér folyt az Angolország elleni szabadságharcban, a Faneuil Hallig Bostonban, melyet a szabadság bölcsőjének neveznek, mert itt hangzottak azon első lelkesítő beszédek, melyek a bostoni lakókat arra vitték, hogy az angol parlament által a gyarmati törvényhozás mellőzésével vám alá vetett theát az angol hajókról a kikötőben a tengerbe dobják s a lázadás zászlaját kibontsák. Innét még Rhode Islandba és Connecticutba mentünk át, s visszajöttünk New-Yorkba, hóimét feleségemmel Európába visszatérni szándékoztunk. Seward megtudta, hogy mi ketten előbb indulunk Európába, mint Kossuth s megkért, hogy egy pár nappal halaszszuk el indulásunkat; azalatt az amerikai gőzhajó-társulat levelet intézett hozzám, melyben megkért, tiszteljem meg azáltal, hogy feleségemmel együtt vendége legyek egyik hajóján, s csakugyan ingyen, mint vendéget vitt vissza Liverpoolba. Az amerikaiak soha sem felejtkeztek meg, hogy a köztársaság meghívottjai vol-

tunk; ez annyira ment, hogy sok helyütt még a szolgák sem fogadtak el tőlünk borravalót. Az amerikai, ha akarja, még kedvesebb tud lenni, mint az európai.

VII.

Kossuth azon 90,000 dollárt, mely körútjában ötvennél több nagy beszédeink eredménye volt, nem tekintette a magáénak; egy részét az emigráció felségelésére fordította, a legnagyobb részét katonai környezete tanácsára fegyver és felszerelés vásárlásába fektette, csak legkisebb részét alig 20%-át tartotta meg magának, pedig az amerikaiak sokkal jobban szerették volna, ha a maga családja jövőjét biztosítja, mint ha politikai izgatásokra fordítja azt, mit személyének, nem pedig a magyar ügynek, melyet csak általa kezdtek ismerni, oly szívesen adtak. így nyilatkoztak Seward, Cass és Shields is, midőn Kossuth megbízásából számadásait felülvizsgálat végett velők közöltem. De amerikai látogatása más tekintetben sem maradt eredmény nélkül, szónoklata az amerikai életre tagadhatatlan befolyással volt. Winthrop, a volt massachusettsi kormányzó, kinek politikai nézetei tetemesen különböztek a Kossuthéitól. egyik nyilvános beszédében következőképen nyilatkozott róla:

«Egy honvesztett bujdosó a Duna partjairól, hajóra száll Amerika felé, meg nem törve a hosszú fogság által. jó, hogy kormányunknak és nemzetünknek azon rokonszenvet és segedelmet megköszönje, melyek felszabadítására oly nagy befolyással voltak. Shakespeare drámái és Webster szótára, melyeket fogsága alatt tanulmányozott, elégségesek, hogy nyelvünket szabatosabban és alaposabban beszélje, mint sokan azok közül, kik azt anyanyelv öknök vallják: körünkbe lép, hogy tulajdon nyelvünkön elpanaszolja hazájának szenvedéseit s elmondja azon merész terveit, melyek oly soká keblében zárva voltak; jó, egy nagy és hatalmas nemzetet megkérni, hogy eltaposott hazáját emelje fel és boszulja meg. Szól s mielőtt egy hét elmúlt azon naptól fogva, melyen az első szó ajkait elhagyta, ezen nagy nemzet értelme, szíve, lelke fellobbannak a lelkesedés lángjában. Elfelejtjük belső házi érdekeinket; kereskedelmi szerződéseink, választási kérdéseink el vannak napolva, más ügyek foglalkoztatják

a lelket, más szavak vaunak mindenkinek száján, hazánk egy új missiójának discussiója jő napi rendre; Washingtonnak nagy neve s még nagyobb elvei iránt kétely támad, úgy kezdik azokat tekinteni, mint egy napnak változó nézetét, nem mint a nemzet örökségét; az állam hajója egy pillanatig a szélnek játékvá lesz, rezeg, mint egy feneketlen örvény szélén, mely azt magához vonzza, s a hazafi azon szavakban nyilvánítja aggodalmait, melyeket Horácz a római köztársasághoz intézett:

«O navis, referent in mare te novi
 Fluctus. O, quid agis? fortiter occupa
 Pertuin: nonne vides ut
 Nudum remigio latus
 Et malus celeri saucius *Africo*
 Antennaeque gemunt: —
 Tu, nisi ventis
 Debes ludibrium, cave!»

Még soká fogunk megemlékezni róla mindnyájan, miként fogadtatott barátsággal, tisztelettel, sőt azon csodálattal, minőt a valódi lángész, a kitűnő szónoklat, a törhetetlen bátorság örökké gerjeszt, mely remény ellen remél s egy szent ügyért a sorssal is megvív. Látogatásának morálja azonban az a nagy tanulság, melyet ő felejtetetlenül hátrahagyott, s ez a tanulság a hatalomról, melylyel komoly, tiszteletteljes, vitéz egyéniség kizárólag szavával és tollával képes egy egész nemzet józan szellemét megingatni, egy nagy világrésznek óriási szívet erősebb lüktetésre indítani, a közvéleménynek irányt adni s a világ közdolgainak elintézésére befolyással lenni.»

Így ítélt Kossuthról egy conservatív államférfi, s ha látogatásának hazánkra nézve nem is volt közvetlen eredménye, mégis Amerika történelmének egy nevezetes lapját töltötte be, melyre a jövő kor még egyszer vissza fog térni azon időben, midőn Washington intése, nem elegyedni soha Európa politikai viszonyaiba, el lesz avulva azáltal, hogy Amerika, mint százmilliónyi nép hazája, specificus súlya következtében az emberi nem történelmének akaratlanul is irányt fog adni. Ezt pedig talán már fiaink, de unokáink mindenesetre meg fogják látni.

VIII.

A nagy északamerikai köztársaság államai különböző eredetűek, s nagy részben még most is megtartották eredeti jellegüket, mely azonban a folytonos bevándorlás által mindig befolyásoltatik s az ország roppant kiterjedésénél, a lakosság rohamos növekedésénél fogva folyvást változik. Florida, California és Új-Mexico eredetileg spanyol gyarmatok, de a spanyol lakók tökéletesen kipusztultak belőlük; egyáltalában a román elemnek semmi jövője sincs az észak-amerikai államokban. Franciaák bírták s gyarmatosították Louisianát s a Missouri vidékét, de nyelvüket nem hallja már az ember sehol, kivéven New-Orleansban magában, hol azonban a régi gyarmatosok utódjai szintén kisebbséggé süllyedtek. A bevándorlott németek is igen hamar elvesztik nemzetiségüket, legszívesebben Pennsylvániában tartották meg azt, de csak azért, hogy kevesebb részt vesznek a közdolgokban s politikával alig foglalkoznak. Azonban ők is lassan-lassan angol-amerikaiakká válnak, még inkább pedig az újabb időben beköltözöttek, kik közül sokan nevezetes szerepet játszanak államuk politikájában. A legkitűnőbb köztük Schurz Károly, ki 1850-ben vándorolt ki, 1860-ban Madridban követ volt s Haves alatt a köztársaság népszerű belügyminisztere Washingtonban. Az irlandiak szintén megváltoznak Amerikában. Míg az angol kormány nem tud bánni a zöld sziget lakóival, az írek Angolország folytonos baját képviselik, elszakadásra gondolnak, zendülésre készek s a törvénynél csaknem folytonosan ellenállnak: Amerikában egyáltalában nem uralkodik semmi ellenszenv ellenök, sok államban ők képezik a többséget, megtartották mindenütt eredeti, lármás élénkségüket, rendetlenségüket s élvezőket, gyors felfogásuk és celta összetartásuk következtében nagy befolyással vannak a választásokra s gondatlan kedvességükkel a társadalomra. A skótok csak kivételesen s nem tömegesen jönnek át az államokba, ők inkább Canadában telepednek meg, melynek égalja jobban emlékezteti őket elhagyott hazájokra. Mind ezeknek volt némi befolyásuk az amerikai jellemre, de ezt a régi, eredeti bevándorlók határozották legerősebben meg két különböző irányban. Virginiát kalandorok, tönkrement angol középbirtokosok, jó családok

fiai szállták meg, kikben megmaradtak mostanáig az angol squire tulajdonságai: józan ész, közönyösség magasabb műveltség iráni uralkodásvágy és praktikus hajlam a közigazgatásra; Virginiát ugyanazért az államok és államférfiak anyjának szokták nevezni. Innét eredtek azok, kik Kentuckyt, Tennessee-t és Western Virginiát gyarmatosították: ez Washington, Jefferson, Munroe szülőföldje. Az angol squire azonban nem szokott ahhoz, hogy maga mivelje földjét, a fekete rabszolgaság tehát Virginiában gyökerezett meg először s terjedt el délfelé. Meid a dohány-, gyapot- és cukortermelésre a fekete minden esetre sokkal inkább alkalmas, mint a fehér, ki Amerikában különben is nem akar napszámos lenni s bérért dolgozni; a szabad ember magának dolgozik, nem másnak. A rabszolga-intézmény adta az egész délnak különös jellegét s nagyobb egyformaságot, mint a minő az éjszaki államokban létezik. A rabszolgaság megszűnt ugyan a belháború s az éjszaki államok győzelme által, de ezen háború s a közös vereség új kapocs lett a legyőzött déli államok közt. melyeknek gazdasági állapota tökéletesen megváltozott. A dél politikájában még most is egyöntetű, holott az éjszaki államok különböző irányban fejlődtek ki. Pnritánusok alapították Massachussettet és az öt úgynevezett Új-angol gyarmatot. Üldöztetve az anyaországban, theokratikus nézetek szerint rendezték be háztartásukat, komolyan, szigorúan, az iskolára fektetve a legnagyobb súlyt; de még ők sem ismerték el a teljes vallásszabadságot, törvény által akarták ők is szabályozni a lakosok lelkiismeretét s hitét; ezért hagyta el Massachussettet Williams Roger, ki társaival Rhode Islandot alapította, mint a legelső államot, mely tökéletes vallásszabadságon alapszik. Katholikusok gyarmatosították Marylandot és Delaware-t, mind a két állam azonban a behozott rabszolga-intézmény által hasonló fejlődést nyert, mint a többi déli államok. Penn William telepítette meg Pennsylvániát az Angliában üldözött quackerekkel; New-York hollandi gyarmat volt, melyre az anyaország nem fektetett súlyt s az angoloknak könnyen engedte át, II. Károly idejében. Ezen régi államok alapították később a nyugati államokat, melyekben minden régiebb európai hagyomány megszűnt, s az egyenlőség elve sokkal tisztábban fejlődött ki, mint a keleti tengeri államokban. A californiai arany- s Nevadában a roppant gazdagságú ezüstbányák ismét

különböző viszonyokat idéztek elő a Rocky Mountains negylánczok államaiban és territóriumaiában. Szóval hibás azon európai nézet, mely az északamerikai köztársaság lakóiban egységes, egyöntetű nemzetet lát. A nagy köztársaság polgárai jobban különböznek egymástól mint akár a németek, akár az olaszok, kik közt szintén sok a tartományi eltérés. A fő kapocs azonban köztök a köztársasági alkotmány, az államok s városok autonómiája, az általános szavazatjog s a választási elv minden hivatalra nézve, főleg pedig az iskola, melynek hatása oly nagy, hogy jelenleg egész Amerikában, a Csendes-tenger és Atlanti-oczeán közt, nincsen fehér, ki írni olvasni ne tudna, kivévén mindig azon barbár európaiak egy részét, kik a régi világból, különösen Irlandból és Németországból, most hazánkából is, évenként Amerikába özönölvén, a nagy köztársaságot munkaerejükkel gazdagítják. Az iskola azonban ezeknek gyerekeit is angol-amerikaiakká változtatja át. Az amerikai köztársaság már most is nagyobb népességgel bír, mint bármely európai állam s gazdaságra nézve fölülmúlja a régi continens minden nemzetét, akár az egyéni vagyon, akár a közvagyon tekintsük, sőt feladatául kitűzte, hogy ugyanazon nemzedék, mely a roppant államadósságot csinálta az óriási beháború alatt, azt le is fizesse, s ezen feladatának kivitelében már annyira haladt, hogy az évenkénti kamatfizetés már most is felére leszállt. Igaz, hogy nem tart százezrekre menő állandó katonaságot.

IN.

Az amerikai éjszaki államoknak, s azokban különösen Új-Angolországának, egyik legnevezetesebb jellemvonása nagyon eltér az európai fogalmaktól. Nálunk azt tartják úrnak, a ki állandó jövedelméből meg tud élni s nincs szüksége mindennapi munkára. Ismeretes, hogy Franciaországban minden gyáros, minden kereskedő, minden iparos azon van, hogy ötvenedik vagy hatvanadik évéig annyit szerezzen, hogy élte hátralevő napjait munka nélkül, mint rentier tölthesse s független úrnak érezhesse magát. Amerikában, különösen Új-Angolországban, az ellenkező nézet uralkodik, itt t. i. csak azt tekintik úrnak, csak az tarthat igényt a társadalom tisztelőtére, akinek bizonyos meghatározott életpályája és munkaköre

van; mert aki öröklött vagy szerzett vagyonának kamataiból élni akar, anélkül, hogy bizonyos munkaköre legyen, azt ingyenélőnek (loafer) tartják és megvetik. Jersey Citybe hivatalosak voltunk ebédre Gregory bankárhoz s midőn New-Yorkban a gőzhajóra ültünk, hogy odajuthassunk, a bankár fiával ismerkedtünk meg, ki szintén hivatalos volt ez alkalommal. Elbeszélte nekünk, hogy ő újságíró, oly hírlap szerkesztője, melynek, fájdalom, előfizetője alig van, csak ő ismeri, a munkatársak, a szedő és nyomtató. Bele is kerül neki esztendőnként 4—5000 dollárba, de mit csináljon? a társaság megkívánja, hogy komoly foglalkozása legyen s a lap mégis sokkal kevesebbe kerül, mint bátyjának gyára, melyen évenként 30—40,000 dollárt vesz. Bostonban még nyersebben kifejezve hallottam az amerikai elvet, hogy csak az hasznos polgára a-köz-társaságnak, akinek rendes foglalkozása van. Prescottról szoltam, a híres történetíróról, aki milliomos létére s amellet, hogy még ifjú korában megvakult, oly kitűnően írta le Mexico és Peru elfoglalását s folyvást foglalkozik irodalmi munkálatokkal.

— Mit is tehet egyebet — monda nekem egy új-angol — megvakult, tehát nem lehetett sem ügyvéddé sem politikussá, nagyon természetes, hogy irodalomra adta magát, hiszen nem válhatott ingyenélővé.

Ily különbözők a nézetek az amerikai és az európai felfogás közt, de ily nézetek mellett Amerika civilizációja előbb-utóbb meg fogja haladni az európaiat. Igaz, hogy jelenleg még el lehet mondani azt, mit dr. Johnson régi időben a skótok művelődéséről mondott, midőn azt egy ostromlott erődnek élelmezésével hasonlította össze, melyben az élelemiszerek a lakosságnak rendszeren kiosztanak, hol tehát senki nem hal meg éhen, de senki sem lakik jól. Amerikában is a közműveltség magasabb színvonalat ért el, mint Európában, mindenki tud írni-olvasni, és ír is, olvas is, de a tudomány magasabb kifejlése, a mechanikán és praktikus tudományokon kívül, Amerikának eddig igen keveset köszön. Azonban idővel megjő ez is, az általános jólét és gazdagság megtenni majd az ízlést, a művészetet s a magasabb tudományosságot is, melyeknek kútfeje soha sem lehet az önzés és haszonkeresés.

New-Yorkba érkezve, európai leveleink közt vettem a hivatalos osztrák lap egyik számát is, melyben a haditörvényszék ítéletei

egy tuczat barátaim ellen foglaltattak, utolsó előttinek szerepeltem én is, ítéletem a következő volt:

«Pulszky Ferencz, szécsényi, Nógrád m. sz., mintegy 40 éves, nős, az említett megye volt követe az 1848. júl. 2-ára Pestre hívott országgyűlésen s államtitkára a legfelsőbb udvarnál létezett magyar minisztériumnak, 1851. szept. 22-én felségsértési vád miatt végzésileg idéztetett, de meg nem jelent, hivatalos állásával a separatistikus tendenciák előmozdítására visszaélt s e célra még a legmegvetendőbb eszközöktől sem ijedt vissza, egyszersmind a bécsi októberi lázadás felszítására minden rugókat mozgásba hozott s azt forradalmi, magyar érdeken kizsákmányolta. E végből a legbensőbb viszonyba ereszkedett az ausztriai birodalmi gyűlés legszélsőbb baloldala több tagjaival, értekezleteket tartott azokkal, s közlekedett a frankfurti demokrata követek. Blummal és Fröbellel. Piészint Ausztriában gyártott, részint Magyarországból beküldött plakátokat kihordók által terjesztetett, hírlapírókat, emissariusokat és kémeket tartott Holdjában, ezekre nagy somma kincstári pénzeket pazarlott s az alatta álló magyar miniszteri hivatalnokokat terrorizálta, hogy őket a forradalmi magyar ügyhöz szorosabban lekösse. Ezen ártékony és hitszegő működés közben ő felsége 1848. október 4-ki 1. f. kézírata által államtitkán állásából letetett, azonban csak 8-án utazott el Pestre, hol a forradalmi honvédelmi bizottmányval s annak elnökével, Kossuthnal értekezett. Ez által okt. 11 -én az okt. 4-ki 1. f. kéziratnak állítólagos érvénytelensége folytán volt hivatala folytatására utasíthatva, ismét Bécsbe visszament s előbbi forradalmi tevékenységét újból az által kezdte meg, hogy a bécsi októberi lázadás vezéreivel a legszorosb összeköttetésbe lépett, emissarinsokkal, diákokkal s a demokrata egylet tagjaival folyvást közlekedett, kémekre, küldönczökre és más forradalmi célokra közpénztárából utalványozott. Bimmel, kinek Bécsbe érkezét közvetítette, élte kéz leteket tartott, egy nyugateurópai nagyhatalom követével a fölkelt Magyarország javára leendő mediatio kieszközlése végett alkudozott s e célból a forradalmi honvédelmi bizottmánytól blanquetteket ismételve kért, Messenhauser nemzetőrségi főparancsnoknak a magyar hadsereg állásáról és mozgalmairól közléseket tett, a magyar forradalmi kormányt a bécsi eseményekről s az ottani hangulatról futárok által értesítette s azt a Bécs körül össz-

pontosult cs. kir. csapatoknak a hg. Windischgrätz tábornagy alatt odavonult hadsereggel való egyesülése előde megtámadására ösztönözte. Miután Messanhauserrel még egy szóbeli értekezést tartott s ennek aztán azt írta, hogy a bécsiek még egy-két napig tartásuk magukat, mert a magyar hadsereg bizonyosan segítségükre jövend, 1848. okt. 19-én Bécsből a magyar hadsereghez Pozsonyba ment, ott ideiglenesen a kormánybiztos működéseit átvette, kémek és emissariusok által a fölkelt Béccsel az összeköttetést mindig föntartotta, különösen Messenhauserrel és Bimmel, mindkettőnek a magyar hadseregnek s a teljhatalmazott magyar országos biztosoknak 1848. okt. 19-ki ismeretes nyilatkozatát megküldte, azokat a magyar hadsereg állapotáról és szelleméről s a cs. kir. csapatoknak általa leendő megtámadtatása napjáról tudósítá s őket kirohanásra szólítá fel, mihelyt ágyúörgéseket hallanak. Szintúgy a magyar forradalmi kormányt mind arról tudósítá, mit mint kormánybiztos tett, továbbá a Bécs körül táborozó cs. k. csapatok erejét, mozgalmát és terveit kifürkésztette; Kossuthot felszólítá, hogy gyorsan a magyar hadsereghez jöjjön s ezt Schwechatra kísérte. 1848. novemberben a lengyel és német önkénytesek élelmezésével foglalkodott, aztán a magyar kereskedelmi minisztérium vezetését átvette, a forradalmi honvédelmi bizottmányba belépett, s 1848. decz. végén a forradalmi térről Magyarországból eltűnt, Angliába menvén, hol a magyar forradalom erőszakos legyőzetéseig mint Kossuth ágense működött s még most is, hol és mikép teheti, Ausztria iránti ellenséges érzületeket szégyen nélkül tüntet.»

Erre következett gróf Teleki Sándor ítélete; utána a következő szavak:

«Miután a vádlottak, az előadott tény sorozatban minden egyes-nél felhozott cselekvények jogszerűen rájuk bizonyulván, daczára a múlt évi decz. 22-én lejárt idézeti határidőnek, meg nem jelentek, ennél fogva a fölöttük tartott haditörvényszékben szótöbbséggel Ítéltett: hogy mindnyájan felségárulási bűnösök, és ezért az 5-ik haditörvényczikk és az 1849. jul. 1. proclamatio értelmében vagyonaiknak a lázadás által okozott károk megtérítésére leendő elkobzásán kívül, — kötél általi halált érdemlenek, és neveik a bitófára kiszegzendők.

Ezen, a cs. k. 3. hadparancsnokság által megerősített ítélet ma

kihirdetett és a szolgálati szabályzat utasítása szerint végrehajtott.

Pest, május 6. 1852.

A cs. k. haditörvényszék.»

Nagy érdekléssel olvastam ezen ítéletet és megvallom, hogy csodáltam a haditörvényszék részrehajlatlanságán, hiszen mind az, mit rólam elmondott, csakugyan megfelelt a tényállásnak, nem tagadhatom, hogy szempontjukból tökéletesen igazuk volt, ugyanazért nem láttam ez ítéletben semmit, mi ellen, tekintetbe véve álláspontjukat, reclamálnom kellett volna. A haditörvényszék ezen ítélete teljes összhangzásban van azokkal, miket ezen emlékiratokban elbeszéltem, azt mondhatnám, hogy ellenségeim részéről hivatalos hitelesítések.

Július 4-ike a tengeren talált. Ez az amerikai függetlenségi nyilatkozat évfordulója s az amerikaiak nemzeti ünnepe, melyen még a legcorrectebb nyárspolgár is háza előtt revolverét egynéhányszor elsüti s mindenütt népgyűlés tartatik nagy hazafi beszédekkel. Hajónkon is mozsárdurrogás költött fel s amint a fedélzetre kijöttünk, fellobogózva találtuk az árbocokat. Szép nyári nap volt, a tenger sima, mint a tükör, kilencz óraker isteni tiszteletet tartottak s utána a kapitány felszólított, tartsam az ünnepi beszédet. Megemlítettem tehát, hogy az amerikai függetlenségi nyilatkozat nyitotta meg az újkort, hogy ez a szabadság arany bullája, mely nemcsak Amerikának, de Európának is szól, s hogy elvei a magyar szabadságharcban is irányadók maradtak. Azután elbeszéltem a magyar szabadságharc főmomentumait s miután Deáktól és Kossutlitól megtanultam, hogy minden beszédben, ha az hatni akar, szükséges egy olyan mondat, mely akár az észhez, akár a képzelő tehetséghez hangzatosan szól, úgy hogy az ember róla könnyen megemlékezzék, én is azzal végeztem beszédemet, hogy a magyar nemesség önkényt lemondott összes kiváltságairól, kivévén arról, hogy a szabadságharcban legelső legyen a csatatéren, s ha kell. legelső a vérpadon. A phrasis tetszett s előidézte a háromszoros hurrakt.

ANGOLORSZÁG S AMERIKA.

I.

Amint Londonba megérkeztünk, ismét visszatért a rendes, prózai foglalkozás; a hosszú amerikai ünnepek után legelőbb hozzá látunk a tengerentúli benyomásoknak leírásához. Feleségem átnézte s rendezte naplójegyzeteit, melyekhez hozzá adtam a statisztikai, politikai, történelmi és ethnographiai kitéréseket és észrevételeket, így keletkezett négy hónap alatt egy kétkötetes munka Amerikáról, mely újév táján egyszerre Londonban és New-Yorkban jelent meg, ezen cím alatt: White, Red, Black. Sketches of American society in the United States, during the visit of their guest . . . «Féjér, veres, fekete. Vázlatok az Egyesült-Államok társadalmából, vendégek látogatása idejében». A könyv sikerűit, az angol lapok dicsérték, a közönség olvasta, a németek lefordították. A «Chambers Journal» azt írta róla, hogy a «Pulszkyak könyve Amerikáról egyike a legjobb ilyenmű könyveknek, melyek több év óta megjelentek; ügyes megfigyelésében, egészséges ítéletében, oly élénk és mulatságos, amint az ember csak kívánhatja». A «Church and State Gazette» azt találta: «Valaliára egy egészen becsületes könyv Amerikáról, becsületes és ügyes, a legjobb könyv, mely az Egyesült-Államokról szól». S csakugyan gróf Zichy Ágost, fiatal barátom, megemlíti nekem, hogy midőn kevés évvel ezelőtt Amerikába utazott s egyik ottani ismerősénél tudakozódott oly könyvről, mely őt az amerikai jellemről és viszonyokról tájékozhatná, azt mondta neki, hogy van bizony egy régi könyv, mely e részben még mindig jóformán a legpontosabb, s nagy meglepetésére ez a mi munkánk volt.

Kossuth, amint Amerikából visszajött, sokat közlekedett Mazzinival és Ledru Rollinnel, kik gyanúban voltak, hogy valahol új

zendülést kezdenek, minek következtében a külügyminisztérium, valószínűleg külföldi hatalmak felszólítása következtében, a policziának meghagyta, hogy Kossuth holmija közt kutasson, midőn ez az egyik lakásról a másikra átvitetik. A rendőr azonban ezt a parancsot másnap egy localis népgyűlésben feljelentette, mely ennek következtében lord Palmerstonnak rosszalást határozott; az úgy a parlamentben is megemlíttetett, a rendőr pedig nem mozdíttatott és nem büntetett meg. Ez a különbség az angol és szárazföldi viszonyok közt.

Novemberben megjött a hír, hogy Pierce tábornok, a demokrata jelölt, választatott meg elnöknek az északamerikai államokban. Februárban felszólított Kossuth, menjek ismét Amerikába, látszólag, hogy az új elnöknel a magyar sympathiákat ajánljam s előmozdítok egy new-york-konstantinápolyi gőzhajóösszeköttetést, a valódi cél azonban titkos instructióm 1-ik és 16-ik pontjában következőleg fejeztetett ki:

1. Nelson útján Picket ezredest utasítani, hogy magát embereivel rögtön indulható állapotba tegye. Olasz-, Magyar- vagy Törökországban szállandó ki, hová első levelemben utasítandom; közvetlen parancsnokságom alatti sereghez csatlakozásra.

10. Magyar barátaimnak vigye meg ön szíves, testvéri üdvözlétemet. Beszélje el ön, minő karban voltak az olasz ügyek, midőn Európát elhagyd. Mond» el, hogy én ugyan az olasz revolutió ezen kitörésében meg nem egyeztem s még néhány heti várakozást kívántam, míg t. i. az osztrák-török háború declaratiója consummáltván, Ausztria többé vissza nem léphet; az amerikai új kormány pedig hivatalba lép. De mégis, kiütvén a forradalom, kötelességemnek tartottam Olaszországba sietni s ha lehet annak oly segítségére lenni, hogy eredménye lehessen. Mihelyt arról meggyőződöm, hogy az olasz revolutió tarthatja magát, vitéz barátaim szolgálataira tehát ügyünknek szüksége van, azon tudósítást küldöm, hogy az általam kinevezendő parancsnokság vezénylete alatt induljanak. Ön pedig már most eleve is megbízást kapott ezen esetre a kormánytól az elszállítást eszközölni; tehát ne hirtelenkedjenek, hanem várják be rendeletemet s a szerint cselekedjenek.

Kossuth t. i. Mazzini optimismusában tökéletesen osztozott s hitte az olasz forradalom kiütésének sikerét; ez azonban csúfos kudarczott

vallott Milanóban, épen miután Angolországot elhagytam, úgy hogy amerikai utam még megérkeztem előtt célját vesztette.

New-Yorkban felkerestem barátomat, Horace Greeleyt, a New-York Tribune szerkesztőjét. Hírlapja a legelterjedtebb volt Amerikában, leginkább a heti és félheti kiadásokban, melyekben elhagyva a helyi híreket, az egész hét vezércikkeit és nevezetesebb eseményeit egy számba összeszorította a farmerek számára, kiknek nincs oly kíváncsiságuk, hogy minden nap új hírlapszámot olvassanak, de vasárnap jó sokat akarnak egyszerre e tekintetben élvezni. Greeley lapja különösen az új-angol és nyugati államokban el volt terjedve, a déli államokban nem igen látta az ember, mert ámbár a törvény tiszteletét meg n in sértette, mégis mindenütt látszott benne a rab-szolgaság elleni törekvés. A szerkesztőségnél csakugyan megtörtént velem, amit Laboulaye ismeretes novellájában, «Páris Amerikában», elmond, hogy t. i. midőn az európai események némely részleteit elbeszéltem Greeleynek s félórai társalkodás után ismét elbúcsúztam, két dollár tíz centet nyomott kezembe. Megkérdeztem őt, mi ez?

— Hát nem vette észre, hogy amint a londoni dolgokról beszélt, intettem a gyorsírónak ott a szegletben s az lekapta szavait, ki is szedettek, íme — mutatva a még nedves lapot, amint a nyomdából kijött — ki is vannak már nyomtatva, a honorárium sorszám szerint két dollar tíz centet tesz, mert lapomban nem jelenik meg egy sor sem, mely nem volna megfizetve.

Az igaz, hogy Greeley nem is szerzett valami különös nagy vagyont, de annál több becsület; volt neki sok hóbortja, de meggyőződésének tisztaságát soha sem vette senki kétségbe, s csakugyan Grant második választása idejében ő volt azon ellenfélnek jelöltje, mely a tábornok által eltűrt corruptio ellen oly élénken fellépett. Greeley akkor, kevés héttel a választás napja előtt, épen a legnagyobb korteskedés idejében, az izgatottság következtében megbetegedett és meghall

A Tribune nagy versenytársa a New-York Herald volt, Gordon Bennet lapja, mely különösen a déli államokban terjedett el; mint revolver-hírlap kezdte pályáját, később tisztességesebb lett, a demokratiának mindig hízelgett, következetességet soha sem keresett, az egyik szám igen sokszor ellentmondott a másiknak, tudott a körül-

menyhez simulni s végre nagyhatalommá nőtt egész Amerikában s midőn tulajdonosa s alapítója meghalt, mesés vagyont hagyott maga után, melyet fia a legnemesebb czélokra fordít. Tudjuk, hogy ő küldte ki Stanley! Livingston felkeresésére, Smith Györgyöt Ninivébe, az assyriai királyok könyvtárának felásatására — ezt társaságban tette a londoni Daily Telegraph-al — s most ismét egy észak-sarki expedíciót szervezett s roppant jövedelmének egy részét mindig kész a tudománynak szentelni.

Greeley felszólítására a New-York Tribunenak európai levelezője lettem s az maradtam tíz egész esztendeig, írtam hetenkint két cikket, mert a pósta-összeköttetés Amerikával akkor csak kétszer történt egy hétben, s a tengeri távíró-huzal még nem volt letéve.

II.

Az elnök fölvatási napja közelgett, az egész világ Washingtonba rohant, én is felültem a vasútra és a beszélgetésből csakhamar észrevettem, hogy az utazók mind vagy hivatalt, vagy valami kormánykedvezményt keresnek; tréfából fel is ugrottam székemről s felkiáltottam: «Washingtonba megyek ugyan, de nem kérek ott semmit az új elnöktől, ha van még valaki hasonló járatban, nyilatkozzék». Nagy nevetés követte szavaimat, mert a harmincz-negyven utazó, ki ezen Waggonbau ült, mind keresett valamit az elnöknél. Millard Filmore, az Hobbi elnök, csak alattomosan pártolta volt a demokratákat, mint a konzervatív whigek választottja, most telivér demokrata elnök választatván, változtak a hivatalnokok, mert Amerikában a közhivatalt nem tartják életpályának, hanem csak ideiglenes foglalkozásnak, mely rendszerint a választások következtében megszakad és változik.

Washingtonban megismerkedtem Mr. Andrewssal, a ki Canadában akart consulnak kineveztetni, igen derék ember volt minden tekintetben, de némileg élheterlen; elpanaszolta nekem, hogy nem tudja, miként rendezze el, hogy befolyásosabb képviselőkkel, senátorokkal és miniszterekkel megismerkedjék; mondta, hogy szívesen költené erre jó összeg pénzt, nem szűkölködik benne. Azt tanácsoltam neki, vegyen lakást egy hotelben, mely közel fekszik a capitoliumhoz s rendezzen minden tíz órára reggelit, legalább tizenkét személyre.

szerezzen jó szivart és pezsgót, én majd meghívom számára a vendégeket; s csakugyan kevés nap alatt dívatba hoztam, hogy a legbefolyásosabb férfiak, midőn ülésbe mentek, útközben Andrewsnál reggeliztek; én szóval tartottam őket, Andrews pezsgővel, s ő csakugyan elérte ezéjlat s kieszközölte kineveztetését, nekem pedig volt alkalmam a régi ismeretségeket megújítani, az újabb tényezőkkel megismerkedni s bepillantást nyerni az amerikai belpolitika csel-szövényeibe. A rabszolgakérdés uralkodott most is minden más kérdés felett; aki e tekintetben nem osztozott a dél nézeteiben, az hiába kereste a hivatalt vagy kedvezményt; mindenkinél az első kérdés az volt, van-e egészséges nézete a *hidról* (is be sound about the goose?), ami annyit jelentett: fenn akarja-e tartani a rabszolgaságot és annak minden következményeit? A demokraták e részben kérlelhetetlenek voltak. Seward híres kijelentése a kikerülhetetlen harcáról (irrepressible conflict) a dél és észak közt most tökéletesen világos lett előttem, nem kételkedhettem többé, hogy ezen kérdést előbb-utóbb csak a belháború fogja megoldhatni. Az északi államférfiak soká engedtek ugyan s kerülgették az összeütkezést, de épen ez adott bátorságot a délieknek, kik soha sem hitték, hogy a szorgalmas, takarékos északiak képesek lehetnének vagyonukat s életüket kockára tenni egy oly kérdés miatt, melynek csak erkölcsi hatása van rájuk. A délnak uralkodása megdönthetetlennek látszott s legrosszabb esetben is remélték, hogy az északi államok meg fogják engedni a délieknek, hogy külön váljanak tőlük s külön kormányt alkossanak magolajak. Az ország egységének eszméje nem volt akkor még oly erős, mint később, midőn a belháború viszontagságai jobban összeolvasztották az egyes államokat s a központi hatalom megerősödött.

Több hétig vártam újabb utasítást Európából, azalatt tanulmányoztam az amerikai jellem különösségeit, melyek az európaítól eltérnek. így például csodálkoztam, midőn egy miniszteri ebédnél Cabet-vel találkoztam, a francia kommunistával, aki egy egészen új alapokon fekvő államszervezetről álmadozott, az úgynevezett leariáról, s kit Franciaországban hol a börtönre, hol a bolondházra érettnak tartották. Itt a legnagyobb tisztelettel viseltettek iránta, s midőn a felett csodálkozásomat egyik vendégtársamnak kifejeztem, azt felelte: mi minden új eszmét tisztelünk, nem ismer-

jük hatáskörét s horderejét, országunk elég nagy, hogy minden ily újító megpróbálhassa eszméinek valószínűségét; ha sikerülnek, terjedni fognak, ha az életben nem sikerülnek, midőn szabad tér volt engedve számukra, akkor magoktól is elenyésznek.

Záporosó volt, egyszerre csak egy ismerős senator átváza lépett be hozzám. Csodálkozásomra, mit csinál ily rossz időben az utcám elmondta, hogy reggel dolga volt az elnöknel a fehér házban, azalatt beállt a zápor, ő az omnibuszba ült be, mely hamar megtelt, lakásom közelében azonban tulajdon szakácsnéja lépett be az omnibuszba a csirkével, amit a piacon vett, s miután amerikai nézetek szerint a nőnek mindig helyet kell csinálni s ha több hely nincs, annak kell kiszállni, ki legtávolabbról jött s ez épen ő volt, gyalog kellett áznia, hogy a szakácsnéja omnibuszon mehessen; így követeli ezt az amerikaiak tisztelete a nőnem iránt. Ő a záporban a legközelebbi hotelba szaladt, a melyben én laktam, annak köszönhettem látogatását és ezen leczkét az amerikai szokásokban, melyeknek csakugyan egyik fő jellege a női nem iránti tisztelet. Jelenlétükben nem hall az ember soha egyetlen szót vagy megjegyzést s azért nem egyszer tapasztaljuk Amerikában, hogy kisasszonyok minden kísérő nélkül utaznak a szövetség egyik határától a másikig, éjjel-nappal, vasúton, férfiak közt, anélkül, hogy kitennék magokat egy egyetlen szó vagy megjegyzés veszedelmének. Különben is oly szabadságuk van, aminőt mi a régi világban nem igen adunk; kíséret nélkül járnak ki, kötnek ismeretséget; a közvélemény egyáltalában nem tekinti őket örökös gyámság alatt tartandó egyéneknek. Az amerikai szabadság kiterjed rájuk is, nemcsak a férfiakra, s amellet az amerikai társaság semmivel sem rosszabb mint az európai, sőt igen sok tekintetben tisztességesebb.

Miután Európában semmiképen sem változtak a körülmények s az elfojtott mozgalom meg nem újult, végre utasítást kaptam, jöjjenek vissza. E szerint megtettem a búcsúlátogatásokat, az elnök s a miniszterek mind kifejezték rokonszenvöket a magyar ügy, tiszteletüket Kossuth személye iránt, de az alkalom elmaradt, hogy e szép szavaknak valódi jelentőségét kipróbálhassuk, s én közel három hónapi távoliet után ismét Londonba kerültem vissza mindennapi foglalatosságomhoz.

III.

Kossuth sohasem lépett le egészen azon talapzatról, melyre őt lángesze és a körülmények helyezték. Nem elegyedett a londoni társaságba, csak kivételesen látogatta meg angol tisztelőit, meghívásokat nem fogadott el s magánosan élt családjával s kevés barát körében, kik őt meglátogatták és szenvedélyesen ragaszkodtak hozzá. A száműzött világban leginkább Mazzinival maradt összeköttetésben, ámbár evvel is egy időre meghasonlott némely nézeteltérések s magyarázatok miatt a felsült milánói zendülésnél. Kevesebb rokonszenv jelentkezett közte és a francia menekültek közt. Mindjárt kezdetben nagy etiquette-kérdés merült fel, vajjon Ledru-Rollin tegye-e az első látogatást Kossuthnál, vagy Kossuth Ledru-nél, míg végre mindketten Mazzininál találkoztak. A lengyeleknek alig volt politikai jelentőségük, Kossuth személyesen tisztelte gróf Worcelt, a demokrata árnyalatnak londoni vezérét, a lengyel emigráció valódi vezetése azonban Napoleon államcsínyje után is mindig Párisban maradtott, s mintegy francia institutióvá vált, mely túléli a politikai mozgalmakat. Egyéb nemzetiségű menekülteknek nem volt más mint személyes jelentékenysége, hatalmat, a közvélemény szerint is, csak Mazzini és Kossuth képviseltek.

Amint Kossuth amerikai diadalmenetéről visszajött s Napoleon államcsínyje és a milánói zavargások tökéletes felsülése politikai terveinek kivihetőségét egyelőre megakasztották, a mindennapi prózai élethez neki is hozzá kellett szoknia. Első gondolata a sajtó volt s némely pillanatban maga is elhitte, hogy külsországban is képes volna oly hatást gyakorolni, mint annak idejében hazánkban; ugyanazért midőn az öreg Lewi, a Sunday Times szerkesztője és tulajdonosa, hozzájött és felszólította, hogy minden vasárnap vezércikket újon lapjába, erre szívesen ráállt, anélkül, hogy angol barátainak tanácsát e részben kikérte volna. Czikkei tetszettek ugyan, de különös feltűnést még sem okoztak, beszédeinek roppant sikere nagy részben személyességében és előadásában rejlett, mely az írott cikkekre nem mehetett át. Különb is a Sunday Times közönsége nem volt épen a legválogatottabb, Skóciában s Angolország istenfélő s a vasárnapot igen szigorúan megtartó osztályaiban nem olvasnak oly lapot, mely vasárnap jelenik meg, különben ez volt a sport-köröknek

is orgánuma, melyek Angolországban épen nem állanak jó hírben a tisztességes osztályoknál: szóval Kossuth nem volt a maga helyén a Sunday Times hasábjában. Keresett is ürügyet, hogy kötelezettségétől felszabadítsa magát s miután Lövi sem találta nagyon előnyösnek ezen összeköttetést s lapja alig nyert valamit azáltal, hogy Kossuth cikkei benne megjelentek, az összeköttetés nem sokára megszűnt, annál is inkább, mert Slack, egy igen ügyes angol, ki ügyvéd is volt, mikroszkopikus vizsgálatokkal is foglalkozott s az Alias hetilapot szerkesztette, oly ajánlatot tett Kossuthnak, mely neki megtetszett, azt t. i. hogy a legközelebbi évnegvedben kijelentik, miszerint Kossuth ezentúl nézeteit mindig kizárólag az Atlasban fogja közzétenni s minden új előfizetés, amely ezen nyilatkozat után a lapra beküldetik, tehát az összes szaporodás, mely ezen közreműködésből ered. kizárólag az ő számlájára írássék. Egyébiránt ez sem mutatkozott olv. jövedelmezőnek, mint azt mindketten hitték; az angolok személyessége által el voltak bájolva. de írott cikkeinek nem tulajdonítottak elegendő jelentékenységet, annál is inkább, mintán ezek nem bírták különös actualitással Napoleon államcsínyje óta Kossuth az angolok nézete szerint csak a múltat képviselte. nem a jelent, nem is a jövőt. E szerint az összeköttetés az Átlással szintén nem tartott soká. mert a várakozásoknak nem felelt meg. Ekkor egy kisebb város meghívta Kossuthot felolvasásra. A felolvasások Angolországban különös iustitutióvá fejlődtek. A színház sohasem tűnt fel Angolországban közművelődési intézetként, sőt inkább Cromwell óta Skóciában. a methodistáknál s több buzgó vallási sectánál valami bűnösnek vagy legalább is meg nem látogatóndónak tekintetett. Keresni kellett tehát módot, melyen a közönységet mulattatni lehessen, s hosszabb idő óta keletkeztek Angolország csaknem minden városában úgynevezett irodalmi körök, összeköttetésben közkönyvtárakkal, melyek időről-időre felolvasásokat rendeznek hírneves személyek által s ezeket ily felolvasásokért tisztességesen honorálják. így keletkezett Angolországban egy különös osztály, a lecturerek. kik nyáron át hat vagy tizenkét felolvasást készítenek s ezeket azután télen át a különböző városokban adják elő, a hol nekik a vállalkozók bizonyos jövedelmet biztosítanak. Tudva van. hogy Dickens és Thackeray is tartottak néha ilyféle felolvasásokat, voltak azonban olyanok is. a kik kizárólag ebből éltek s telen-

kint öt-hat ezer forintot kerestek. Kossuth angol barátainak tanácsára elfogadta ezen első felolvasást, csak azért, hogy köztudomásra jusson, miszerint ő nem idegenkedik e keresetmódtól s csakugyan amint híre terjedt, hogy ő ismét a nagy közönség előtt fellép, a skótok, kik őt még nem ismerték ugyan, de már azért is különös rokonszenvvel viselkedtek Magyarország iránt, mert él még köztök a skót független államéletnek hagyománya, csakhamar felszólították Kossuthot, hogy őket látogassa meg s különösen Edinburghban és Glasgowban tartson beszédeket. Ő erre igen szívesen ráállt és ezentúl minden második esztendőben felolvasásokat tartott Angolország vagy Skócia provinciális városaiban; szónoklatának régi varázsa még mindig gyakorolta mesés hatását és új meg új barátokat és tisztelőket szerzett neki. Nem volt Angolországban soha idegen, aki annyira népszerűvé tudta volna magát tenni, mint ő. Az angol egyáltalában nem igen szereti az idegent s lenézi azt, mert magát minden tekintetben jobbnak véli, mint bármely idegent; de Kossuth iránt mindig a legnagyobb tisztelettel viseltetett, annál is inkább, mert ő a Napoleon elleni conspirációkban és merényletekben nem vett részt, melyeket a francia menekültek, sokszor Mazzini tudtával is, Londonból készítettek elő, az angolok nagy bosszúságára, kik minden politikai üldözöttnek igen szívesen adnak menhelyet, de azt még is röstelik, ha ezen menhely arra használtatik fel, hogy szomszéd fejedelmek élete ellen merényletek készíttessenek elő, s ugyanazért azt találták, hogy a vendégszeretettel való ily visszaélés nem tisztességes. Tudták ugyan, hogy a menekülők ily tervekkel soha sem hagynak fel, de annál jobban tisztelték Kossuthot, aki a Napoleon élete ellen való törekvésekbe semmiképen bele nem avatkozott. — Kossuth példájára én is tartottam néhány felolvasást; mutörténelmieket: a művészet befolyásáról az iparra, a természet befolyásáról a művészetekre, Londonban, Sheffieldben, Manchesterben s Walesben, szívesen meghallgattak s elég jól fizettek; az angol szereti, ha tanulhat.

IV.

A menekültek nehezen tudták felfogni valódi állásukat Angolországban. A menhelynek csak jogait ismerték el, de kötelességeit teljesíteni eszükbe nem jött. Így pl. kevéssel Kossuth megérkezése

előtt a németek egy «izgatási szövetséget» alapítottak Londonban és ezt tüstént nagy hűhóval a lapokban is hirdették teljes nevök aláírásával. A Times ennek következtében egy erős cikkben fenyegette azokat, a kik az angol menhelyet politikai cselszövények és összeesküvések színhelyévé teszik oly hatalmak ellen, melyekkel az angolok békében élnek. Tausenau ennél fogva, kit személyesen más oldalról is fenyegettek, hozzám fordult, mutassam be Cobdennél, kiben a száműzöttek mint a continentalis szabadság legőszintébb barátjában bíztak. Ettől a következő levelet vettem, mely az angol nézeteket legjobban fejezi ki:

«Tökéletesen igazsága van, midőn azt írja, ily dolgokat lehet tenni, de nem eszélyes rólok szólni. Ez épen az én nézetem a német izgatási szövetség szerzőinek magaviseletéről Londonban. Ők magok adták fel magokat nyíltan a legoktalanabb (injudicions) módon s a diplomaták megtámadásának tették ki magokat. Egy-két cikk a Timesben előkészíti a parlamentet egy új idegen billre, hogy ily dolgok bánni módon elkerülte csenek és minden idegen rendőrségünk kénye alá helyeztessék, csakúgy mint a continensen történik. Ez az, ami engem annyira felboszant ezen emberek ellen. A németek egyszerre a legtudósabb és legügyetlenebb emberek, s midőn a liberálisok oly kevés tapintattal bírnak, nem csoda, ha ostoba fejedelmek igen könnyen leverhetik őket stb.»

A menekültek az angol szokásokkal sem tudtak semmiképen megbarátkozni. Így például minden angol közebédnél nélkülözhetetlen személy a toastmaster, ki az elnök széke megett áll s az illő alkalommal felszólal: «Uraim! csendet kérlek!» s kijelenti, kis mire emeli a poharát s ki lesz az, ki a felköszöntésre felel. A németek is adtak egyszer közebédet, melyre a többi menekültek főbbjei meg voltak híva, köztök én is. Amint beléptem, hozzám jött mindjárt a főpinczér, ki engem ismert, kérdezve, ki lesz a toastmaster? Megmondtam neki, hogy a németeknél a toastmaster egészen ismeretlen institutió. Erre nagy bölcsen megjegyezte, hogy már most tudja, mért nem sikerült és nem sikerülhet soha a németeknél a forradalom, hiszen ez oly nép, mely rendet nem tud tartani és toastmaster nélkül gyűl össze közebédre. Volt ugyan köztük egynéhány de kevés, aki beleélte magát az angol életbe, mint pl. Blind Károly; mások büszkélkedtek abban, hogy az angol nézetekkel és szokások-

kai ellentétbe tegyék magokat. Schramm pl. szerette az angoloknak bebizonyítani, hogy Shaksperet nem értik s nem is érdemesek reá, csak a németek tudják megbecsülni. Bucher Lothár pedig kimutatta, hogy az angol Parlamentarismus pusztá ámitás.

V.

Míg Kossuth egészen visszavonulva élt, s néhány személyes barátain kívül az angol közönséggel csak a felolvasó teremben érintkezett, én és feleségem a londoni társaság különböző rétegeivel folyvást összeköttetésben maradtunk s természetesen az írói körökkel is megismerkedtünk. Dickens különös előzékenységgel viseltetett mindig irántunk, őt nem igen lehetett látni társaságban, visszavonulva élt egy külön körben, melyhez főkép hetilapjának munkatársai tartoztak; az év egy részét rendszeren Franciaországban töltötte s az úgynevezett angol társaságot nem igen szerette. Epen ellenkezője volt Thackeray, kit az arisztokratia estélyein gyakran lehetett látni s a Garrick-clubban, hol színészek, a színház pártolói és írók esténként összegyűltek. Humora sohasem hagyta el. Egyszer lord Ellenborough jött szófia és Hayward, ki arisztokratikns ismeretéseivel szeretett kérkedni, megemlíté, hogy pénteken nála ebédel. Thackeray megjegyezte: épen jó, ő is péntekre van oda meghíva, majd együtt mehetnek. Hayward egy pár pillanatig hallgatott, aztán, mintha most jutna eszébe, felszólal: de mégsem péntekre vagyok meghíva Ellenboroughékhoz. mire Thackeray szárazon megjegyezte: én sem.

A lapok szerkesztőivel intimft inti ismeretségben voltam, különösen Forsterrel, az Examiner szerkesztőjével, Dickens meghitt barátjával s későbbi hiographnsával; Lewessel gyakran találkoztam, többnyire az omnibusz tetején, midőn ő is, én is a cityből hazafelé jöttünk, Douglas Jerrolddal. s a Howitt-családdal is többször találkoztunk és Thornton Huntal különösen midőn ennek sógora Gliddon, aki sok évig északamerikai consul volt Egyiptomban, és több könyvet írt ezen országról, Londonba érkezett s velem megbarátkozott. Nagyobb munkát készített akkor elő ezen cím alatt: «Indigenous Races of Men», melybe én is egy hosszabb értekezést írtam a művészetről etimológiai szempontból. Ő akkor sokat foglalkozott egy gyarmato-

sítási tervvel s vasúttal Hondurasba, mely engem is némileg érdekelt s melynek következtében Squierrel az amerikai tudóssal, ismerkedtem meg, ki a legjobb könyvet írta volt Hondnrásról s Guatemaláról s az amerikai régiségekkel is sokat foglalkozott, nemkülönben a Hondurasi köztársaság alelnökével. kiben a vörös bőrre oltott spanyolt nem lehetett fel nem ismerni. Szenvedélyes szemeforgása azonban nem nagy kedvet keltett Közép-Amerikát gyarmatosítani.

A művészek közt leginkább a Landseer-családdal barátkoztunk meg. Sir Edvin mindenesetre a leggenialisabb állatfestész volt Angolországban: hírért azonban nagy részben Tamás testvérének köszönhette, a rézmetszőnek, kinek kitűnő rézmetszetei népszerűvé tudták tenni s minden házba behozni öcsce composition. A tudósok közt, amint már egyszer említém, a múzeum tisztviselőivel léptem szorosabb összeköttetésbe s időm nagy részét csakugyan a múzeumban töltöttem, hol a régiségeknél, hol az olvasó teremben: a nyelvészek is különösen érdekeltek, főleg Goldsticker, a kitűnő szanszkritista, kinél rendszer szanszkrit leczkéket is vettem s vele eljártam a nyelvészeti társulat üléseibe, mely engem nemsokára választmányába választott be. A társulatok ülései különös institutióvá fejlődtek Londonban. Télen át s tavasszal minden nap más-más társulat tartja ülését, legnagyobb része a Sommerset-Houseban. A felolvasások mindig discussióra adnak alkalmat, s a felolvasott tárgynak megvitatására s felvilágosítására; bevégezte után behozzák a theat és kezdődik a fesztelen társalkodás.

Ismerőseink természetesen nagyobb részint a whigek és radikálisok közé tartoztak; Urquhardnál azonban reggelinél találkoztam néha tory kitűnőségekkel is. Egyszer Miss Agnes Strickland mellé jutottam, ki, mint az angol királynék életírója, Iliire tett szeri. Azon időben Macaulay történelmének első kötete jelent meg éjjen, kérdeztem tehát, mit mond hozzá? a szellemes nő így felelt: «You call it history? I call it his story». Ezen lefordíthatatlan szójáték jelentése: «Őn történelemnek nevezi? Én az ő meséjének». Macaulay egyébiránt nem volt népszerű a társaságban, szépen szólt, szerette maga-magát hallgatni s hozzászókot a megbámultatáshoz, ugyanazért monopolizálta a társalgást, mellette senki sem juthatott szóhoz. Sidney Smithről, a jóízű élcei által híres papról mondják,

hogy azon időben, midőn Macaulay Indiából visszajött, megkérdeztek, mint tetszik az államférfi, hosszú távolléte után?

— Csakugyan nagyon javult, különösen bámultam benne néhány szónoki fellobbanását — hallgatásának. (Some eloquent flashes of silence.)

Ismerőseinknek köre évről-évre tágult s lassan-lassan egészen beleéltük magunkat az angol szokásokba, különösen midőn gyermekeink is azon kort érték el, hogy őket iskolába kellett küldeni, ahol természetesen egészen angolokká váltak; azon voltam azonban mindig, hogy a magyar nyelvet el ne felejtsek s tudják magokat magyaroknak érezni.

VI.

Az orosz-török háború megint felvert nyugalmunkból. Kossuth nagy reményeket kötött hozzá s készült Törökországba a magyarokkal együtt. Az ügy azonban nemsokára más fordulatot vett, a francia-angol-olasz szövetség jött létre Törökország integritásának fentartására, a szövetséges seregek Törökországba indultak s onnét Krimiaiba; ez természetesen kizárta Kossuthnak minden beavatkozását, de sokan közülünk Törökországba mentek; Éber, mint a Times levelezője, Lörödi, mint a török táborokar tolmácsa, Gelic egy angol idegen-légióban, melybe sok magyar állt be. Türr angol élelmezési bizottság szolgálatában Bukarestbe jutott, ahol akkor már az osztrák sereg bevonult volt. Amint az osztrák tiszték ottlétét megtudták, a parancsnokság Őt a neutrális területen elfogatta, s Erdélybe vitette a haditörvényszék elé. Ez természetesen Angolországban nagy felindulást eszközölt, az angol kormány tüstént követelte kiadatását, mire az osztrák kormány rá is állt, de a dekórumot mégis meg akarta tartani, tehát a haditörvényszék által halálra ítélte, de Magyarországon keresztül Triestbe kísértette, ahol az angol consulnik adatott át, ki óh angol hajón tüstént visszavitette Konstantinápolyba.

A nyarat rendszeren Whig szigetén töltöttük, ez Southamptontól és Portsmouthtól délre fekszik; Franciaország felé nyúló partjának éghajlata egészen eltér az angoltól; a sziget közepének fensíkja védelmezi az alacsonyabb partot az északi szelektől, a Golf folyó is beleütközik ezen partokba, itt tehát minden évben meg szokott érni nemcsak a szőlő, de a füge is. Az ember London szomszédsá-

gában élvezhet olasz langyos szellőt. A szigetnek azon időben nem volt még vasútja s azért nehezebben jutott hozzá az ember mint most, hol a vasárnapi közönség rendszeren el szokta özönlenni; időnkben a Shanklin és Ventnorban épült csinos villák csak téli lakásul szolgáltak azon gyengélkedőknek, kik nem mehettek Dél-Franciaországba, de nyáron át üresen álltak, az angolok melegebbnek tartották az éghajlatot, mint hogy a nyarat ott töltsék: mi természetesen épen azért kerestük fel e helyeket, hol aránylag olcsó áron élvezhettük a nyarat és a tengeri fürdőt. A divatos idény és drága lakbér ott az őszi napéjegyzennel kezdődött: mi már július kezdetén mentünk oda és szeptember közepén távoztunk. Úgy rendeztük el, hogy ismerőseink közül mindig többen szintén jöjjenek oda nyaralni. Ott sétálgattunk, gyűjtöttük a tenger élő virágait s a sziklák kövesüléseit, olvastunk, bejártuk a sziget minden szebb pontját. este pedig hol az egyiknél, hol a másiknál kedélyes társalkodásnál vagy zenénél találkoztunk. Egyik-másik esztendőben Kossuth is itt töltötte a nyarat, de kívülünk a többi társasággal nem igen közlekedett; mi, ha Herzen Ventnorban volt, ki nem fogytunk az adomákból és élcekből, a nagy orosz agitátor egyike volt a legszellemesebb társalkodóknak, kifogyhatatlan szláv humorral vegyítette finom francia élceit. Az angolokat nem igen szerette; ő, mint minden orosz, sokkal inkább rokonszenvezett a francziákkal, szerette kigúnyolni a német nehézkességet és ügyetlenséget, ámbár nevelésére épen a német philosophia nagyobb befolyással volt. mint a francia irodalom. Miután azonban ő indította meg s adta ki a Kolokolt (a harang), azon hatalmas orosz izgató forradalmi lapot, melyet Miklós czár is rendszeren elolvasott, mert sokszor olyan leleplezéseket talált benne, melyek őt is érdekelték, az ily hetilap kiadására egész Európában nem talált alkalmasabb és biztosabb helyet, mint Londont.

Természetes, hogy ezen lap szorosán el volt tiltva Oroszországban, de azért mégis több ezer példányban csempésztetett be az országba, minden orosz, a ki a nyugaton élt vagy utazott, folytonosan járatta. Herzen s barátja és dolgozó társa, a híres költő, Agareff, ki családjával házában lakott, roppant népszerűek voltak Oroszországban egész 1863-ig, de midőn ekkor a lengyel forradalom jogosságáról írt. egyszerre minden befolyásukat elvesztették Orosz-

országban; az Aksakoffok és Katkoffok nemzetiségi izgalma, lépett előtérbe. Az orosz a szabadsággal keveset gondol, midőn a panszlavizmus jó szóba.

Baknin is, midőn Szibériából szerencsésen megszökött s Amerikán keresztül Londonba jött, Herzennel szövötközött, nézeteik azonban nem egyeztek meg egészen s így elváltak egymástól, az orosz agitátor az európai nihilisták szélsőbali főnökétől; mert Bakunin még Oroszországot is kicsinylette, ő az összes európai viszonyok teljes átalakítását fogta fel céljául.

VII.

Az amerikai Egyesült-Államok elnökének székfoglalása után legelső foglalatosága a tisztviselők kinevezése, párthiveinek jutalmazása. Tudvalevőleg a, minisztereknek egészen különböző állásuk van Amerikában, mint az európaiaknak; ők nem tagjai a congressusnak vagy senátusnak, nem is felelősek annak, ők az elnöknek csak tanácsadói és titkárai, a felelősség egész kiterjedésében kizárólag az elnököt illeti, ki a senátus helybenhagyási joga által kinevezéseiben némileg korlátoztatik, valahányszor annak többsége ellentétben áll az elnök párt színezetével. Azon időben legelső díjnak tartott a liverpooli consul állása, mely a díjából eredő jövedelmére uézve a teendők sokasága mellett az elnök fizetésével felért. Azután következett mindjárt a londoni consul állása, mely szintén a jövedelmezőbbek közé tartozott. Ez Saunders magyarbarátnak jutott osztályrészül, mint a demokrata-párt egyik legtevékenyebb, magát minden tekinteteken túltevő főkortesének, ki most Londonban Kossuti mali és Mazzininak minden tőle telhető szolgálatot szívesen megtett, mert rokonszenve az európai forradalomé volt, s azoké, kik képviselték. Amerikai utazók által s amerikai útlevelekkel jutottunk ismét összeköttetésbe Magyarországgal; ilyenmel ment be Figyelmessy az országba s játszotta ki a Bach-huszárok ostoba durvaságát.

Otthonról s különösen Budapestről a legczifrább jelentések jutottak Kossuthhoz, hogy ott az összeesküvés teljesen szervezte a felkelés lehetőségét, s különös, hogy Kossuth, Klapka s a menekültek főbbjei hitelt adtak az ily tudósításoknak. Én elhittem ugyan az

átalános elégtelenséget, de a szervezésben s felkelési készütségben semmiképen sem tudtam bízni, s főleg azon botránykoztam meg, hogy az országban állítólag fennálló szervezésnek vezetői folyton pénzt kértek Kossuthtól: mert külföldi pénz nélkül, úgy mondták, Magyarországon nem lehet forradalmat csinálni, de azzal mindjárt. Egyébiránt mindnyájan igen jól tudtuk és sohasem kételkedtünk abban, hogy Magyarország csak oly esetben kelne fel, ha a külső viszonyok alkalmat adnának arra, akár a forradalom új kitörése által Franciaországban, akár valamely nagy háború által, melybe az osztrák birodalom keverednék bele.

Saunders igen jó viszonyban állt az európai menekültek fejével, míg Buchanan, az Északamerikai Államok londoni követe, kiről mar most is rebesgették, hogy ő lesz a legközelebbi választásoknál a demokrata párt elnökjelöltje, Londonban a conservatív körökben lett népszerűvé s velünk egyáltalában semmi összeköttetésben sem állt. Saunders tehát, midőn követje visszakészült Amerikába, nagy búcsúebédet adott, hogy amint magát kifejezte, az amerikai demokrácia vezérével megismerkedtesse az európai demokrácia vezérférfiait. Az asztalnál a házi asszony mellett Buchanan ült, mellette Kossuth, a másik oldalon Ledru-Rollin s Mazzini; ott volt a lengyel M'orcel, az orosz Herzen, Orsini, ki épen akkor szabadult ki a legregényesebb módon a mantuai erődből. Garibaldi, ki mint egy amerikai kereskedelmi hajó kapitánya épen most Chinából érkezett meg, Sickles és felesége, a követségi titkár, ki később egy házi tragédia, s az amerikai belháború alatt mint északi tábornok vitézsége által vonta magára a közönség figyelmét. Ott volt végre Ihász ezredes, Kossuthnak tántoríthatatlan híve és én. Azon időben nem igen gyanítottuk, mily nagy szerepet fog megjátszani egvike-másika a vendégek között. Tudtnkl hogy Buchanan meg fog választatni elnöknek, azt nem gyanítottuk, hogy a hatalmas Ledru nem tűnik fel többé a tettek színpadán, hogy Herzen el fogja veszteni befolyását a forradalmi Oroszországra, hogy Orsini neve egy rettenetes merényletchez lesz kötve, hogy Garibaldi országokat hódít meg s diktátora lesz Dél-Olaszországnak. Azon időben minden esetre Kossuth és Mazzini voltak a legjelentékenyebbek ezen társaságban, melvlyel Buchanan nem igen ugyanazonosította magát.

VIII.

Magyarországból Wargha István jött meg hírekkel s levelekkel. Nekem ezen ember sohasem tetszett, s most még kevesebbet, mint azelőtt. Nem soká időzött Londonban, elment Jersey szigetére, hol Perczel és Teleki Sándor laktak. Odautazása előtt egy angol pin-czérrel kompániában házat vett Londonban, mely visszajötte előtt szerencsésen elégett, de magasan biztosítva volt. Mindez oly gyanút gerjesztett bennem, hogy Kossuthot figyelmeztettem, ne bizzon ezen emberre semmit. Kossuth nem is használta fel komolyan, mégis kezére bízott amerikai Kossuth-bankókat, hogy azokat a magyar hívek közt árusítsa el s így alap teremtsék a politikai izgatás céljaira. Wargha Párisba is ment s onnét vissza Magyarországra, hol nem sokára azután feltalálták az elásott koronát s a gyanút, hogy ezt Wargha árulta el, nem enyészttette el a zsandárok által történt elfogatása s több hónapig tartó börtöne. Kossuth nagyon meg volt lepelve a korona felfedezése által; mert ő nem ismerte rejthelyét; Szemere ásatta azt el két három barátjával, kiknek egyike Amerikában volt, egy másik az országban maradt.

IN.

Megholt nagybátyám régiséggyűjteménye megérkezett Londonba. Ismertem művészeti és régészeti becsét; meg akartam mutatni az angol közönségnek, mert büszke voltam reá s tudtam, hogy ez igen nevezetes helyet foglal el a magángyűjtemények közt. Fejérváry már régen lerajzoltatta minden nevezetesebb tárgyait. Ezen rajzokat magam Emiliónak, a római régészeti intézet titkárának adtam át, ki ezeknek nyomán a gyűjteményt a *Bulletino del istituto*-ban több számon keresztül ismertette. A régészeti társaság Londonban, melyivel már régebben álltam összeköttetésben, szívesen engedte meg, hogy helyiségeiben és szekrényeiben közszemlére felállíthassam a gyűjteményt. Henszlmann, ki azon időben London-iján volt, megírta katalógusát. A gyűjtemény több különböző részből állt, némely válogatott egyiptomi régiségekből báró Stürmer gyűjteményéből, egy kicsiny, jelentékeny darabokból álló etrusiai és nagy-görögországi diszedény-gyűjteményből, számos, kitűnő bronz

szobrocskából és házi eszközökből, melyek közt némelyik görög eredetű. Itt volt egy szép példányokban gazdag vésett drágakögyűjtemény, három féléletnagyságú antik márványszobor, több régi mellszobor; egy elefántcsont dombormű-gyűjtemény, mely kezdve consuldiptychonokkal s byzanci és karolingi vésményekkel. a dombormű történetét egész a NVI. századig igen jól képviselve; végre olasz majolikák a NVI. és NVII. századból, köztük két gyönyörű tál a mantuai hercegek czimerével és Perugino iskolájából való rajzokkal, az úgynevezett biancheggiato modorban. Volt még néhány középkori műemlék is, képek közül egy Francesco Francia, Madonna a trónuson szt. Józseffel és szt. Ferenczcel, a művész aláírásával és évszámmal 1512. Ezen kiállítás által megismerkedtem Londonnak legnevezetesebb gyűjtőivel, kik épen most kezdtek azon idők művészetével foglalkozni, mely az átmenetet képezi a római és a középkori művészet közt. Erre nézve főleg a miniatűr kéziratok és az elefántcsont domborművek adhatnak támpontot; mindakettőnél azonban nagy nehézségül szolgálta sokszorosításnak csaknem lehetetlensége, mert eddigelé sem magánember, sem gyűjtemény nem engedte meg, hogy az elefántcsont domborművek gipszben másoltassanak le, félvén attól, hogy ezen művelet alatt megnedvedvén, kárt vallhatnának. En azonban engedtem Nesbitt úr kérésének s ráálltam, hogy elefántcsont régiségeim gelatinnal mintáztassanak le s hogy a minták galvanoplastikus módon Franchi, a Southkensington Museum mintázója által örökíttessenek meg, feltétlenül szabtam azonban, hogy ha ezen mód szerint a többszörösítés kiterjesztetnék és csereviszony állna be a gyűjtemények közt, én a cserepéldányok megszerzésében előnnyel bírnék. A dolog sikerült, különösen miután a francia múzeum mindjárt ráállt a mintáztatásra és cserére. így keletkezett azon gypsgyűjtemény, mely az Arundel-társaság által tagjainak számára készült s melynek első kiállításánál én is tartottam felolvasást, melyben kimutattam, hogy a monzai diptychon alakjai egyik részén Valentiniánra és anyjára, másik oldalán Theodosiusra vonatkoznak.

Családom szaporodott, a nagyobb gyermekek nevelése költséget igényelt, gyűjtőnél pedig nem hal ki a gyűjtés szenvedélye, különösen oly helyütt, hol kitűnő műemlékek néha elég olcsó áron fordulnak elő; így tehát elhatároztam magamat előbb is a majolica-gyűjte-

ményt egy francia ismeretes műbarátnak és műárusnak eladni, ki ezeket Parisba vitte s rajtolt tetemes pénzt nyert, sőt az elefántcsont-gyűjteményemen is túladtam; ezt előbb a British Museumnak kínáltam, de a tisztviselők nem reflectáltak reá, mert éppen akkor Maskelyn elefántcsont-gyűjteményét vették meg, mely számra nézve meghaladta az enyémet, de belbecsre nézve hátrább állt. Volt azonban azon időben Liverpoolnak egy tisztességes polgára, Mr. Mayer, ki már egy nagyobb, egyiptomi gyűjteményt vett volt meg s most elefántcsont-gyűjteményemre alkudott; különben maga is folyvást gyűjtött, különösen középkori s renaissance műemlékeket, hogy mind ezt szülővárosának ajándékozza, s az ottani múzeumot gazdagítsa. Nehezen váltam meg gyűjteményein ezen igen nevezetes és önálló részétől, 18,000 forint azonban oly összeg, mely azon időben s viszonyaink közt rám nézve igen jelentékeny volt, s éppen akkor került elő egynéhány rendkívül érdekes vésett gemma, mely különösen érdekelt s így megtörtént az alku s a gyűjtemény jelenleg a liverpooli múzeumot díszesíti néhány magyarországi őskori bronzrégiséggel együtt, különösen egy Mátra vidéken talált karddal és két nagy bronzkerékkel, melyek Sárosvármegyében az abbosi határban ásattak fel. Az ily brotizkerekek igen ritkák, van kettő a magyar nemzeti múzeumban is, ezek már súlyuknál fogva sem lehettek soha használatban, sőt ha a tengelylyukba beleteszszük kezünket, azt találjuk, hogy ottan érdesek, hogy tehát azokban soha tengely nem forgott, mert ez még a legrövidebb használatidő alatt is tökéletesen kisimította volna az érdeséget. Világos, hogy ezek, mint a királyság jelvényei, a törzsfők és fejedelmek lakását díszítették; mert a mint jelenleg a korona, úgy régi időkben a kerék jelezte a legfőbb hatalmat; csak az istenek szobrai és a királyok vitettek fogatokon, minden egyéb polgár vagy gyalog járt vagy lóháton, vagy vitette magát zsöllyeszéken. Tudjuk, hogy a rómaiaknál, a királyság eltörlése után, csak a triumfátor járt diadalkocsin diadalmenetében.

Amint már említém, sok időt töltöttem a British Museumban. Ez mindenesetre az európai múzeumok közt, ha nem is kiterjedésére, de mindenesetre a benne őrzött műkincsek belbecsére s nevezetességére nézve, a legelső. Már az egyiptomi óriási szobrok, a feliratos domborművek és halotti sztélák száma sokkal nagyobb, mint bármely más európai gyűjteményben, csak a bulaki, Kairó mellett,

tesz rajta túl, ehhez járultak a Layard által felásott ninivei királyi paloták alabastrom domborművei és szobrai, melyek páratlanok. Az angol nemzet, mely a bibliával igen sokat foglalkozik, különös előszeretettel karolta fel a ninivei régiségeket s az ásatások eredménye itt csakugyan rendkívüli érdekléssel bírt, mert feltalálták Sardanapal könyvtárát, számtalan agyag táblácskát és hengert, melyek assyriai ékirattal fedve vannak. Nehéz volt ugyan ezeknek értelmezése, ismeretlen nyelvben, ismeretlen betűkkel írt okmányok sorozata, de az emberi combinatio csakugyan megfejtette ezeket is. Tudva levő, hogy ez az emberi ész találatosságának egyik legnagyobb vívmánya; könnyítette egyébiránt ezen eljárást a táblák bizonyos neme, mely syllabariumot foglal magában és ezeknek segítségével angol, néhány francia és német tudós lassan-lassan elolvasta e nevezetes okmányokat, melyekben az assyriai történelem hivatalos szerkezete reánk maradt fenn, és szent könyveknek egy része, melyek Mózes könyveire s a zsidó legendákra felvilágosító fényt vetnek. Ott van pl. az özönvíz, a sátán isten elleni feltámadásának és legvőzetésének története, a babyloni torony sat.; még magánüzletek jegyzéke is találtatott fel. pl. az Egibi bankárháznak számadásai, melyek több nemzedéken keresztül tanúskodnak összekötéseiről az udvarral, Nabukodonozor királytól le egész Dáriusig; ezek voltak azon idők Rothschildjai: szóval itt egv egész új történelem nyílt meg előttünk, mely hitelesebb és nevezetesebb, mint mind az, mit eddig Ninivéről és Babylonról tudtunk. Mindez nem újság többé azok előtt, kik a régi történelemmel foglalkoznak, de képzelhetni, mily érdekléssel kísértem én e régiségek megfejtését. Jelen voltam, midőn a domborművek szállítmányai egymásután megérkeztek és felállítottak s az agyag táblácskák tartalma kibetűztetett és közrebocsátatott. Mondhatom, hogy láttam, miként született ezen nevezetes történelem egyes részleteiben s miként nyertek ezek lassan-lassan összefüggést, miként töltettek be a hézagok, míg az egész oly lilákban tűnt fel, minőben mostan előttünk áll.

Persepolisből a Nerxes palotájából van a British Museumban néhány igen érdekes fekete márvány dombormű, mely az idő által szürke felületet nyert; ezeknél szebbek azonban azok, melyek lord Aberdeen gyűjteményében léteznek. A görög művészetre nézve a British Museum kincsei felülmúlják a világ minden gyűjteményeinek

remekeit. Itt van először is lord Elginnek híres gyűjteménye Athénből, a Parthenon domborművei s Phidias szobrainak töredékei, melyeknél dicsőbbet emberi kéz soha sem készített. Midőn lord Elgin ezeket az angol nemzetnek először is megvételre felajánlotta, a parlament bizottságot nevezett ki, mely a szakértőket a műemlékek becse iránt kihallgatta. Igen érdekes az akkor uralkodó nézetekre nézve, hogy a kihallgatottak majd mind csak arról szólnak, vajon Perikles idejének ezen maradványai megközelítik-e vagy felülmúlják a belvederei Apollo márványszobrát, mert ezt tartották Winkelmann óta a legtekélyesebb görög műnek; végre Canova, ki épen hírének tetőpontján állt, megmondta az angoloknak, hogy ezen szobrok és domborművek mindent felülmúlnak nemes szépségükben, ami eddig ismeretes s hogy ő nem vállalkoznék ezeknek restaurációjára, sőt minden restaurációt oly szentségtörésnek tartana, mely őket eredetiségükből kivetkőztetné s elcsúfítaná. Voltak ugyan sokan, sőt vannak most is, kik Elgint ócsárolják, hogy a művészet ezen remekeit eredeti helyükről levétette s Londonba hozta; de ezek nem gondolják meg, hogy a párkányzat azon részei, melyek Athénben maradtak, később a szabadságharcz alatt s az idők viszontagságai által erősen megrongáltattak, sem nem figyelnek arra, milyen befolyással lettek a British Museum ezen kincsei a műtörténelemre, a művészetre s a közönség ízlésének nemesítésére, azóta, hogy kezünk ügyébe helyeztettek úgy, hogy azokat közelről könnyen tanulmányozhatjuk.

Itt vannak azonkívül a phigaliai Apollo templomának domborművei, a xantlnisi és lykiai emlékek, melyeket Sir Charles Fellows fedezett fel. Itt a knidosi s'halikarnassusi műemlékek, a régi mausoleum fenmaradt domborművei, melyeket Newton barátom ásott ki. Jelen voltam, midőn Mausolus dicsőséges szobra, a legszebb arcképszobor, mely a régi korból reánk maradt, számtalan darabokra törve a British Museumba megérkezett; úgy rakták össze, mint valami mozaikot, míg az egész alakot öltött s nemes szépségében előttünk állt. Itt vannak az ephesusi domborműves oszlopok töredékei Skopas idejéből, a kyrénei régiségek, szóval a legnevezetesebb eredeti szoborművek, melyek a görög műtörténelmet fölvilágosítják s ezeken felül a kisebb bronz szobrocskák egész serege, etrusiai, római ékszerek és házi eszközök, a sírok emlékei s a lakok

felszerelése, a legnagyobb görög s római éremgyűjtemény s végre egy páratlan vésett-kögyűjtemény, különösen mióta a Strozzi-ház gemmái a Blacas herczeg gyűjteményével szintén ide kerültek, nem is említve az ősrégészeti, középkori s renaissance műveket, melyek egyébiránt a szintén londoni mulatásom alatt alkotott South Kensington múzeumban sokkal fényesebben és rendszeresebben gyűjtettek és állítottak fel.

Sokat időztem a British Museum teremében; a tisztviselők csaknem úgy tekintettek, mintha kartársuk volnék: nyitva volt előttem minden szekrény; én különösen a gemmákkal foglalkoztam, mert azt tartottam, hogy ez a régészetnek ezen időben legelhanyagoltabb része, holott mégis nagy művészet jelentkezik benne. Újabb időkben is keletkeztek kitűnő kőmetszők, de ezeknek egy része egyenesen hamisításokkal foglalkozott, antik tárgyakat véstek antik kövekre, úgy, hogy a fölfedezés csaknem lehetetlenné vált. A múlt század végén és a jelen század kezdetén az erkölcsi érzék alig-alig szólt fel a műemlékek ilyenmő hamisítása ellen, a művészek dicsőségnak tartották, sőt kérkedtek avval, ha valamely műértőt s gyűjtőt megcsalhattak s új munkát régi gyanánt adhattak el, sőt ezt nem is tekintették csalásnak. Miután több gyűjtő ilyformán megjárta, különösen Lajos bajor király, a régi vésett-kövek gyűjtése egészen kijött a divatból, még Angol országban is. hol Pistrucci éremvéső azáltal lett ismeretessé, hogy ónyx drágakőből régi minta szerint vésett egy kitűnő bachans főt melyet Payne Knight, a híres gyűjtő, mint régit vett meg. Ezen eset nagy feltűnést gerjesztett, Pistrucci kineveztetett érembélyeg-vésőnek s reformálta a pénzveretet. tőle valók IV. György azon gyönyörű aranyai, sőt rézpénzei is, melyeknek hátlapján szt. Györgynek kitűnően vésett alakja látszott. Knight szégyenelte, hogy ő is tévedett, de azóta sem ő, sem az angol nagy urak, kik azelőtt gyönyörködtek a régivésett-kövekben. — Marlborough herczeg, lord Beverley, lord Breadalbane, Northumberland herczeg, Devonshire herczeg s másoknak gyűjteményei híresek voltak. — nem mertek többé gemmákat venni. Aruk különösen akkor szállt le, midőn Poniatovszky herczeg ropant gyűjteménye Londonban kalapács alá került, mert közel ezer darab új mű volt köztök, régi görög s római művészek nevével eléktelenítve. Így történt akkor, hogy a gyűjtemény valódi s kitűnő régi

kövei is potom áron keltek el. — A gemmák piaczi áranak csökkenését csak kevesen használták fel. Herz, londoni gyűjtő, ekkor szerezte össze gyönyörű gyűjteményét, úgy Fould is Párisban. Mind a kettő később szintén elárvereztetett. Én is azon voltam, hogy csekély jövedelem mellett itt-ott egy jó régi követ szerezzek meg, mely kezem ügyébe került. Egyszer néhány elsőrendű gemma volt eladó aránylag csekély áron, de ez is meghaladta tehetségemet. Egészen elkomorodva jöttem haza, hogy el kell szalasztanom ezen kitűnő alkalmat gyűjteményem gyarapítására. Feleségem megtudván komolyságom okát, valódi női heroismussal, tudtom nélkül eladta szép gyémánt nyaklánczát s megvette számomra a gemmákat. Sokat foglalkoztam ezen időben Plinius természethistóriájának azon czikkével, mely a drágakövekről szól, hogy elnevezéseit a mostaniakkal összehasonlítva, identifikáljam és a fönmaradt emlékekben kimutassam.

A South Kensington múzeum is ezen időben keletkezett, a városnak egyébiránt egészen más részében helyzetetett el, úgy, hogy ezt csak ritkábban látogathattam. Ezen intézet Albert királyi herczegnek, a király né férjének köszönhető. Ő t. i. az első iparkiallításnál meggyőződött arról, mit az egész világ úgy is tudott, hogy az angolok ízlése iparműczikkeikben mögötte áll a francziának. Régi tapasztalás, hogy a latin nemzetek műízlése sokkal élénkebb; ez némileg öröksége a római czivilizációnak, melynek traditói Olaszos Franciaországban soha meg nem szakadtak egészen. A német faj ellenben nem bír azon természetes ízléssel, mint a román, csak tanulmány által jut oda, hová pl. a francia nőt ösztöne vezeti. Az angolok ezek mellett a német fajnak legkirívóbb ízléshibáit mutatják nem egyszer. Ismeretei, a színek minő ízléstelen összeállításában gyönyörködik a multságokban és bálokban megjelenő sok angol nő, másrésről épen a legfinomabb műértők és műbírálok Angolországban találhatók. Albert herczeg tehát azon volt, hogy rajziskolák, különösen pedig a múzeumok számára megszerzett mintaszerű műipari árgyak által a nemzet ízlését nemesítse. Törekvéseinek czélszerűségét az angol páriámén! is igen hamar ismerte el, sőt Hinne József, a. ki a sinecurákat mindig ostromolta s a takarékossgát prédikálta, maga is szószólója lett azon kiadásoknak, melyek művészi czélokra irányoztattak elő a kormány által. így nyert a British Museum oly dotációt, minővel a világon semmi más

múzeum sem dicsekedhetik s mely egy millió forintot halad meg; így alapíttathatott meg a South Kensington múzeum, melyben különösen az olasz renaissance a leggazdagabban képviselve találatik, olyannyira, mint sehol Olaszországon kívül; így gyarapodott a National Galery is, az európai képgyűjteményeknek csaknem legújabbika, mely e században vette eredetét, s mindamellett hogy a nagy mesterek képei ritkán szerezhették meg, mégis most az európai galériák közt igen nevezetes helyet foglal el. Ennek tisztviselőivel is ismerkedtem meg közelebbről és szabad időmnek egy részét a régi képek közt szerettem tölteni.

Bucher révén barátkoztam meg Goldsticker tanárral, ki az University College-nél a szanszkrit nyelvet tanította. Rendkívül kedves tudós volt, königsbergi születésű, most angollá lett s a keletindiai társaság könyvtárában szorgalmasan tanulmányozta a kéziratokat, különösen pedig a grammatikusokat. Oly kedvesen tudta előadni tudományos búvárkodásait, hogy én is ráadtam magamat a szanszkrit nyelvészetre s nála tanultam azt több szorgalommal, mint sikerrel. Egy régi szanszkrit szótár lemásolásával foglalkoztam főleg s azt készültem kiadni. Ez is, mint minden régi szanszkrit tudományos mű, versekben volt írva, a Brahmán nem is tudja fölfogni, hogy komoly tárgyról másképp lehessen írni, mint kötött beszédben, a próza kizárólag a komikumnak van fentartva. Ezen körülmény akadályozza nagyban a hittérítők munkásságát, mert a bibliát természetesen csak prózában fordították, a hindu pedig, ha prózát lát, már előre is jókedvű és nevetni készül, mert megszokta, hogy mindaz ami magasztos, ami tudományos, ami komoly, az versbe legyen foglalva.

Az én időmben történt, hogy az angol kormány India kormányzatát a keletindiai társulattól átvette, s ez alkalommal be is hozta az alsóbb hivatalnokok kinevezésénél a versenyvizsgákat, melyeknél azok, kik legjobban tudtak megfelelni a kérdésekre, hivatalra nevezettek ki. Egyszer, midőn épen Goldstickernél dolgoztam, bekopogtat egy csinos fiatal ember és megkéri a tanárt, adna neki néhány leczkéta szanszkrit nyelvből, ő szintén pályáz indiai hivatalra, kiszámította, hogy azon tudományokból, melyeket megtanult, körülbelül hány jegyet nyerhet s hogy a minimum elérésére szüksége volna még két-háromszáz jegyre, ezekre másképp, mint a szanszkrit nyelv által, nem igen tehet szert Goldsticker megmondta neki, hogy nem

szokása magánórákat adni, végre engedett az ifjú kérésének, de csakhamar észrevette, hogy ez bizony alig tud valamit a szanszkritből, még az olvasás is nagy nehézséggel járt, mind a mellett igen szorgalmasan fel szokta jegyezni mindazt, amit az óra alatt hallott. Goldsticker kérdezte, miért teszi?

— Mert mindez igen okos észrevétel, én ezt mind el fogom mondani a vizsgánál.

— Hátha nem kérdik ezt, hanem más valamit?

— Azt sem bánom, mégis erről szólok, hadd lássák a vizsgálók, hogy ha nem is tudok felelni kérdéseikre, tudok más valamit.

Goldsticker nevetett s azt találta, ha ez így van, akkor külön dolgokat is mond neki, melyek még okosabbak, s kezdte előadni általános nézeteit a szanszkrit nyelvről és irodalomról, nagy súlyt fektetve némely pontokra. Az ifjú egy darabig követte az előadást jegyzéseivel, egyszerre letette az írónt.

— Hát mért nem jegyzi ezt?

— Kérem, ez annyira tudományos és oly okos, hogy ezt bizonyos vizsgálóim sem tudják, ez nekik is újság volna, ezzel azután semmit sem nyerek.

Ismervén a vizsgálók egyikét, egy 50,000 forinttal nyugdíjazott tisztviselőjét a társulatnak, megkérdeztem tőle annak idejében ezen ifjú vizsgájának eredményét.

— Oh, mondta Ellis úr, rossz vizsgát tett, de mégis kinevezték hivatalnoknak. A történelemben kérdeztük tőle, vajon Cicero nős volt-e? azt felelte: hogy nem volt felesége; mire kérdeztem, hát kicsoda volt az a Tulliola, a kiről leveleiben oly sokszor emlékezik? mire rögtön azt felelte: igaz, hiszen ez volt a felesége. Nevettem ugyan tudatlanságán, melylyel a leányt anyjával zavarja össze, s egyáltalában amint látszik Cicero viszonyaival épen nem foglalkozott, de megtetszett azon életrevalóság, melylyel legkevésbé sem zavarodva meg, rögtön minden fennakadás nélkül adta elő azt, amit nem tudott. Ilyen ember is szükséges Indiába, nemcsak alapos szóbatudós.

N.

Gyermekeink fel kezdtek nőni, iskolába kellett őket küldeni s így megismerkedtem az angol neveléssel mindjárt kezdetétől fogva.

A gyermekek reggel mentek ki 9 órakor s csak 4 órakor jöttek vissza az iskolából. Minden óra után volt egy negyedig tartó, délben egész órai szünet, mely alatt a gyermekek a játszóhelyen lármázhattak s tombolhattak, délben pedig csekély árért kis ebédet kaptak. A játszóhely Angolországban minden iskolánál a legszükségesebb helyiségnek tartatik, mert anélkül, hogy legyen hely, hol a gyerekek kitombolhassák pajkosságukat, nem is tudnak képzelni iskolát. Iskola után járja a cricket, az angol ifjúság legkedvesebb játéka. Az University College school mellett azonban ritka volt a cricketezés, ugyanazért összeállt a tanulók közt egy társaság, mely az igazgatótól engedelmet kért, hogy mivel a többiek nem igen szoktak cricketezni, nekik adassék a játszóhely kizárólagos használata. Key tanár, az iskola igazgatója, megadta ezen engedelmet, mi a többi tanulókat roppantul bántotta. Ők kiváltságot nem tűrnek, panaszkodni mentek az igazgatóhoz, hogy vonja vissza ezen szabadságot, melyet csak bizonyos számú tanuló élvezhetne. Key nem volt otthon, vagy talán nem akarta őket fogadni s a fiúk dühökben előbb lármáztak, azután betörték a tanár ablakait. Amint fiam ezt nekem elbeszélte, continentális felfogásom szerint azt hittem, hogy ebből nagy baj fog keletkezni, vizsgálat s egyiknek másíknak erősebb büntetése. Minthogy ugyanaz nap a nyelvészeti társulat ülést tartott, melynek én is, Key is, tagjai voltunk, odasiettem este, s az ülés után megkérdeztem, mi történt az iskolában s mi lesz annak vége. Key nevetett; mondta, hogy ez bizony alkalmatlan egy dolog volt, de a fiúknak tökéletes igazságuk van; ő ugyan azt hitte, midőn az egyik cricket-egyesületnek megadta a játszóhely kizárólagos használatát, hogy ha a fiúk ezzel meg nem elégszenek, majd elfoglalják magok a játszóhelyet; de hát inkább ő ellene fordultak s betörték az ablakokat. Az egésznek más következése nincs, mint az, hogy az ablakokat meg kellett csináltatnia, egyébiránt örül, hogy a gyerekekben van annyi önértzet, hogy jogaikat még ellene is fentartják.

Az angol nevelésnél sokkal nagyobb súlyt fektetnek a jellem kiképezésére, mint a gyermekek tudományokkal való megtömésére; ugyanazért a feladás az iskolákban egészen ismeretlen s a *sneak*, aki ólálkodik s a tanárnak panaszkodik, nem könnyen élhet meg a fiúk közt. A szünórák és szünnegyedek alatt szabad a láрма és verekedés, ez edzi a fiúkat s megtanítja őket az önvédelemre, csak az orv-

támadás hátulról tilos köztük, ezt a többi nem tűri s mindig megbünteti keményen.

Év múlt év után, Bécsben sem voltak többé oly dühösek mint kezdetben; áld az emigrációból bűnbocsánatért folyamodott, az meg is kapta, minek következtében sokan el is hagytak bennünket. Másrészről is könnyebben lehetett útlevélre szert tenni; sok magyar látogatta meg a külföldet s elment Parisba Teleki Lászlóhoz, Brüsszelbe Jósika Miklóshoz; de Kossuthot kerültk Londonban, jelentékenyebb látogatója nem volt Magyarországból, ami őt eléggé bántotta. Időről-időre beküldte ugyan Magyarországra ágenseit, Matthaidest, Figyelmessyt, Warghát, a ki a korona feltalálása után is még egyszer kijött Londonba, s voltak Magyarországon is néhányan, kik némi forradalmi organizációt tartottak fen, ezek azonban nem tartoztak a jelentékenyebb társasági rétegekhez s a jelentések, melyeket Kossuth kapott, akkori nézetem szerint is, mind túlzottak voltak. Hittem ugyan, mint minden menekült, hogy azon esetre, ha külesemények bármily hadsereget hoznának Magyarország határaihoz, a zendülés nem maradna el, azt azonban, hogy volna oly organizáció, mely szálaít az egész országra kiterjeszse, azt elhinni semmiképen nem tudtam.

Anyagi viszonyaink azalatt némileg javultak. Ipám is eljöhetett hozzánk látogatóba és pénzzel is segíthetett. Anyósom többször hosszabb ideig is nálunk időzött. Zsivora is meglátogatott Londonban, hű barátunk, aki érdekeinket Magyarországon képviselte s nem tekintve, hogy ezáltal maga is gyanússá válik, feleségem részéről megtette a szükséges lépéseket vagyonának visszaszerzése tekintetében; de régi barátaink közül soha egy sem írt; mi nem igen mertünk hozzájuk levelet intézni, mert tudtuk, hogy ez comproinitálhatná őket, ők pedig, mintha csak nem is léteznénk többé, vagy ragályos betegségben szenvednénk, tökéletesen elhanyagoltak, sőt Angolországot kerültk, ha külföldre jutottak. Különben sokat foglalkoztunk mindig irodalommal; feleségem lefordította Lermontov «Napjaink hőse» című regényét s írt három karácsonyi színdarabot gyermekek számára, melyeket nálunk Kossuth gyerekei s a mieink elő is adtak, én pedig az amerikai levelezésen kívül is folyvást írtam tanulmányokat másodrendű Reviewkba, a Chambers Journalba, s könyvkiadói megrendelésre compiláltam egy kötetet Algériáról ezen

czím alatt: The tricolor on the Atlas. Minthogy azonban el voltam határozva, hogy amnestiáért folyamodni soha sem fogok, hozzászoktam azon eszméhez, hogy Magyarországot nem igen fogom többé látni s fiaimat talán az indiai szolgálatra képeztetem ki, vagy Amerikába küldöm, csakhogy anyagi forrásaim még most is oly szűken voltak, hogy az angol nevelés tetemes költségeit alig fedezhettem, különösen miután családunk szaporodott s már négy fiam volt és két leányom. Ugyanazért néha komolyan gondolkoztunk arról is, vájjon ne hagyjuk-el a drága Angolországot s ne menjünk-e Olaszországba, ahol most szabadabb levegő lengett s Piemont nem volt elzárva politikai menekültek elől.

ANGOL BARÁTINK.

I.

Azon időben, melyet Angolországban töltöttünk, legnagyobb-részt a whigek voltak hatalomban. Tudvalevő dolog, hogy az arisztokratia kormányozza Angolországot; a miniszter elmek egy része felsőházi tag, s azon tárczáknál, melyek alsóházi tagok kezére bízotnak, az államtitkár tartozik a felsőházhoz, továbbá, ámbár a főszűly az alsóházban fekszik, melyből a felsőház tagjai ki vannak zárva, mégis azoknak testvérei, fiai és atyafiai töltik be a miniszteri állomások nagyobb részét, szóval Angolország kormánya még most is túlnyomólag arisztokratikus. A whig családok, melyek időmben mind atyafiségben álltak egymáshoz, a Kösselek, Cavendishek, Howardok, Campbelek, Elliotok már századok óta a politikai s vallási szabadságot írták zászlaikra; ők sürgették a parlamentnek és uiunicipiumoknak reformját, s a vallási megszorítások megszüntetését. mert tudták, hogy arisztokratia csak úgy maradhat hatalomban, ha a középosztálynak, a polgároknak érdekeit védi s különösen a gyáripárt, a gyapotot, vasat és szenet és a kereskedelem kiterjesztését veszi tekintetbe. A toryk egyébiránt, kik eredetükétől fogva mindig conservativek voltak, s úgy, mint Guizot Franciaországban, azt tartották, hogy a kormány mestersége leginkább az ellentállásban áll, mégis sokkal bölcsebbek voltak, mint a continentális kartársaik, s nem egyszer történt, hogy ők vitték keresztül azon reformokat, melyeket az ellenzék sürgetett, s melyeket ők maguk igen soká elleneztek. Ezt tette Wellington herczeg a pápisták emancipatiójával, s akkor lord Winchelsea csakugyan párbajt is vívott a herczeggel, miután dühösen megtámadta, mint renegátot. Így tett sir Robert Peel is, ki épen azáltal jutott a választá-

soknál többségre és kormányra, hogy a gabonavámokat pártolta, két évvel később pedig maga vitte keresztül eltörlésüket, s ezáltal meghasonlást és pártszakadást okozott a toryk közt; úgy Disraeli is mint a tory kormány elnöke terjesztette ki a választási jogot. Lassan-lassan a különbségek a két párt közt kiegyenlítettek, úgy, hogy a régi nevek is megszűnnek s helyettük conservatív-liberálisokról és liberális-conservativekről hallunk inkább, s mellettük radikálisokról, kik mindig a whigekhez szoktak csatlakozni, s mint a szabadelvű reformok előharcosai, részkifizetést is elfogadnak a politikában; állásukat különben külsőleg is jelzik s a parlamentben a két párt közt a keresztpadokon ülnek. A whigek ezeket mindig elfogadták szövetségeseknek, de azon időben, melyben Angolországban voltunk, a kormányban nem igen adtak nekik helyet. Igaz, hogy egy-két magas állás az administrációban mindig megnyílt számukra, de csak olyan, mely nem adott helyet a miniszteri tanácsban. A radikálisok nem panaszkodtak e miatt, angol államférfiak tudnak várni, mert elveket képviselnek s kevésbbé gondolnak személyükkel, meglegedve azzal, hogy midőn a század első negyedében még a radikális név is rosszul hangzott és oly veszedelmesnek tartott, hogy az embert a társaságból kizárta, most egy nevezetes része a parlamentnek, nyíltan radikálisnak vallotta magát, befolyással bírt a kormány politikájára s azon célokat, melyeket a haza javára üdvöseknél tartott, keresztül tudta vinni, ha nem is egyszerre s egészen, legalább részletesen, időről-időre. Egyáltalában, azt lehetett mondani Angolországról, hogy ez arisztokratikus köztársaság, névleges királyival, mert a parlament teljesen átvette a kormányt a koronától. Az arisztokratia bírja azóta a kormányzás egyedűrségét, de csak azon föltétel alatt, hogt^T hatalmát mindig a középosztály érdekében érvényesítse s ennek szellemében kormányozzon. Még különösebb volt az, hogy a szabadelvű whig kormányt és pártot lord Palmerston vezette, ki eredete szerint, életének közepéig, torv volt. torv minisztériumokban szolgált folyvást s csak a reform-bili iránti vitában állt be whignek, s újra belépett a kormányba, a nélkül, hogy a nagy whig családokkal atyafiságban volna. Olyannyira el volt ismerve képzettsége.

Időnk azonban nem kedvez az arisztokráciának. Ez természete szerint nem verhetett, gyökeret a gyarmatokban, mert a kívándor-

lók csak kivételesen tartoztak a nemzet magasabb rétegeihez; ugyanazért Amerikában s az angol gyarmatokban nem is találunk aristokrátiára, alkotmányuk demokrata alapra van fektetve. Európában is, mindenhol, hová a code Napóleon elterjedt, megszűnt a majorátus s a születéssel járó kiváltság. Franciaországban a társadalom is tökéletesen demokrata lett, címekkel senki sem gondol; kinek is jutna eszébe, hogy Hugo Victor valóságos gróf, Íriszen a költő babérkoszorúja régen elfödte a kilenczágú koronát. Olaszországban, a legrégebb történelmi hagyományokkal bíró családok hazájában, az aristokrátiának, mint olyannak, semmi szerepe sincsen; a miniszterek közt ritkán látunk történelmi nevet, s ha az olasz egység egyik megalapítója, Cavour, gróf volt is, befolyását nem születésének köszönte, hanem lángeszének. Spanyolországban és Portugálban az aristokratia tökéletesen elcsenevészett physikailag és vagyoniilag; ott is a középosztály uralkodik, s a magas születésnek semmi kiváltsága nincsen. Igaz, hogy Németországban, Ausztriában és nálunk a cím még mindig nagy dolog, Magyarorszában megnyitja a felsőház kapuit: csakhogy a felsőház elvesztette minden befolyását s a kormánynak alázas szolgája lett, mely parancsra szavaz, csak tisztességből hallatszik benne néha egy pár gyenge ellenzéki szó. De nálunk is, hol folyvást szaporodnak a majorátusok, s hol a grófi és bárói cím társadalmi tekintetben imponál, az aristokraták befolyása napról napra csökken, kiváló egyéniség alig találkozik köztük, sőt ha van soraikban talantum, ez természetes helyét nem foglalja el a felsőházban, hanem képviselővé lesz, belevegyül a középosztály közé, s mint annak tagja működik czímeinek és kiváltságainak daczára. Egyetlenegy aristokratia létezik még Európában, mely érzi állásának méltóságát, fentartotta befolyását, eljárása által megfelel középkori kiváltságainak és megmarad a nemzet vezére, ez az angol. Már akkor, midőn 49-ben Londonba érkeztem, csodálkoztam, hogy a forradalom daczára, mely a szárazföldön még a társadalmi formákra is a legnagyobb befolyással volt, s például a libériát mindenünnen kiküszöbölte, Londonban még mindig láthattam hajporos, parókás kocsisokat az úri fogattal, kirívó színekbe öltözött inasokat hátul. Még jobban csodálkoztam, midőn észrevettem, hogy az alsóbb osztályok is büszkéek az ország aristokrátiájára és semmi gyűlölet sem

tapasztható a magasabb osztályok ellen. Mindezt nemsokára természetesnek találtam, midőn magam is közelebről ismerni tanultam az angol aristokratiát. s e közt mintaképen tűnt fel nekem lord Lansdowne. Nem tartozott azok közé, kik lángeszök által maradó befolyással volnának hazájuk sorsára, de minden ízében angol művelt nagy úr volt; a ki őt ismerte, természetesnek találta népszerűségét alul és felül, a népnél és az udvarnál. Eredetileg ifjabb tagja a családnak, szerény jövedelemmel, mint lord Henry Petty, Calne kis városnak képviselője volt az angol parlamentben, a század kezdetén. Itt Foxhoz csatlakozott s a szabadelvű vhidgekhez, kikkel miniszteriumba is lépett s még igen fiatal korában egy darabig a hadügyi tárczát kezelte, mely tudvalevőleg Angolországban mindig civilista kezére bízatik. A miniszterium bukása után éveken keresztül híve maradt az ellenzéknek. Mostoha bátyja és egy másik atyafia váratlan és gyermektelen halála után ő lett a nagy ősi birtoknak s felsőházi címnek örököse. Az angol aristokratia traditiói meg voltak benne testesülve: érezte, hogy nagy úr csak úgy tarthatja fenn befolyását a politikában, ha nem a maga érdekében, de a középosztályokéban kormányozza az országot; ugyanazért a reformnak minden tekintetben barátja s előmozdítója volt. mint Fox régi barátja s követője a polgári és vallási szabadság zászlója alól soha sem távozott el. a társadalomban pedig tudta, hogy az angol nemzet dicsőségét nemcsak hadvezérei és államférfiai alkották, hanem hogy abban az íróknak is igen nagy részök volt; hogy Shakespeare, Sir Walter Scott s Byron csak oly dicsősége Angolorzágnak, mint akár Wellington herceg: ugyanazért pártolta mindig az irodalmat s írókat úgy társadalmi, mint anyagi tekintetben. Moore Tamás neki s barátainak köszönhetette gondtalan öregségét, mert lord Lansdowne a tudományok előmozdításában látta az aristokratia egyik főfeladatát, ugyanazért a londoni egyetemen s a közhasznú ismeretek terjesztésére alkotott társaságban mind olyan alkotásokat látott, melyek igazgatásában részt venni kötelességének tartotta s mint minden szépnek barátja és bámulója miniszter korában is soha szem elől nem vesztette a British Museum és National Galery érdekeit. Londoni palotájában, mely szoborgyűjteménye által európai hírü, gyakran találkoztak a tudomány s irodalom bajnokai az államférfiakkal s a

magas arisztokratia tagjaival. Rowood, a család falusi kastélya Angolország nyugati részében, hol a nyarat tölteni szokta, híres gyönyörű képtára által, melyben az olasz és hollandi iskola néhány remekeit csodáltam.

Az angol arisztokratia ért az élet élvezetéhez, így például ismer-
vén, hány vendég fér el kényelmesen kastélyában, a szerint hívja meg őket, megjelölván az időt, mely alatt szívesen látja az egész idényre, vagy egy-két hétre, mikorára ismét más vendég lép az elrenő helyébe. Mi is bent voltunk az egyik rowoodi vendégsorozatban; a mint elhelyezkedtünk s a fogadóteremben megjelentünk, lord Lansdowne mindjárt megmondta nekünk, hogy mindenki reggelizik tetszése szerint, szobájában vagy az ebédlőben, délben van a luncheon, hat óráig mindenki azt teszi, a mit akar, ott van a könyvtár, az istállóban készen állnak a paripák a vendégek számára, a park nyitva áll, mindenki úgy mulasson, a mint kedve tartja. Hét órakor van az ebéd, melynél az összes társaság összegyűl, s együtt marad egész estén.

Lord Lansdowne minden tekintetben egyike volt a legkedve-
sebb öreg uraknak, a királyné úgy kedvelte, mint leghűbb tanács-
adóját. ki is akarta nevezni Kerry hercegnek, de az öreg lord nem akart megválni régi nevétől. Különösen érdekes volt, ha néha föl-
melegedett s a régi idők eseményeit beszélte el a kis vendégi kör-
ben; pl. mily zavarban voltak a miniszterek, midőn a királyné kijelentette, hogy unokatestvéréhez, Albert coburgi herceghez férjhez akar menni és ő reá bízott, tudja meg, mik a királyné jövődöbéli férjének anyagi kívánságai, nehogy várakozásában valahogy csalatkozzék, mert a reformparlamentben a régi bőkezű-
ség, minőt pl. még Lipót herceg élvezett, természetesen csökkent. Lord Lansdowne tehát fölkereste a herceget, szerencsétette, hogy a királyné választása épen reá esett, megmondta, hogy az angol nép mindenesetre ismeri ezen állás követelményeit, s megkérdezte mit gondol, mily jövedelemre volna szüksége évenként. Mire az akkor csak épen huszadik évét elért herceg pirulva említette, hogy az uralkodó coburgi hercegnek van 120,000 forint jövedelme, ő ezen kérdésről szintén gondolkozott már, s úgy számította ki, hogy kevesebbel mint 8000 fonttal évenként nem élhetne meg új, fényes állásában. Lord Lansdowne mosolygott, nagy gondtól menekedett

meg az ily szerény nézetek kinyilatkoztatása által, s biztosította a herceget, hogy a parlament annál jóval többet fog neki megszavazni, bizonyosan nem ismeri még az angol viszonyokat, de reméli, hogy tökéletesen meg lesz elégedve. A minisztertanács el is határozta a herceg évi dotációját 60,000 fonttal, mihez hozzájárult még néhány sinecura, a herceg pl. a saint-jamesi park csőszévé is neveztetett ki. mi szintén egy pár ezer fontot hoz be. s tábornokká stb.

A British Museumnál üresedés állt be egyszer: feleségem akkor kérdezte lord Lansdownetól, lehetséges volna-e, hogy én ezen helyre neveztessem ki, mire az öreg marquess őszintén felelt, hogy a múzeum szolgálatából nincsen ugyan kizárva az idegen, most is a főkönyvtárnok, az intézet legelső hivatalnok, az olasz Panizzi; az angolok azonban csak olyat szeretnek ottan látni, a ki egészen angollá válik s lemond arról, hogy valaha ismét visszamenjen hazájába. az angol önértet a maga nemzetiségét tartja legelsőnek a világon, a kinek kilátása van még, hogy hazájába visszakerül, azt ők nem nevezhetik ki. Meg is említette e tekintetben, hogy midőn Druyn de Lhuys angol követnek neveztetett ki Napoleon által s lord Palmerstonnak bemutatta magát, francia udvariassággal megemlítette, hogy ő az angol nemzetet annyira tiszteli, hogy, ha nem volna francia. angol szeretne lenni. Mire lord Palmerston büszkén viszonzott, hogy tökéletesen igazsága van, neki is, ha nem volna angol, csak azon egy kívánsága volna, hogy — angollá válhassék.

Az angol aristokratia büszke nemzetére s az angol nemzet ugyanazért büszke aristokrátiájára; méltán, mert ez nem zárkózik el a középosztályoktól, melyekkel az elsőszülöttön kívül minden gyermekeivel összevegyül, míg másrésről a középosztályok legkitűnőbb egyéneit rendszeren a felsőházba emeli. A kék vér tisztaságának németországi előítélete sohasem fogamzott meg angol agyban.

II.

A reformbill megváltoztatta nemcsak a parlamentet, hanem a társaságot is, előtte a törvényhozás csaknem kizárólag az aristokratia kezében volt. annak befolyása alatt választatott az alsóház több-

sége, a városok képviselői nem érvényesíthették a kereskedelmet és ipart képviselő befolyásukat ezeknek nemzetközi fontossága szerint. A reformbill a városokba helyezte a súlypontot, s nagyobb tekintélyt adott a mesterembereknek, kalmároknak, boltosoknak, szóval a kisebb polgárságnak. Miután ezen osztály vallás tekintetében sokkal buzgóbb és sokkal inkább hallgat papjára, mint a magasabb osztályok, a reformbill keresztülvitele óta nagyobb tekintélye lett az alsóbb papságnak. A békebarátok száma is növekedett, a városi polgár főleg a kereskedés piacainak szaporításával gondol, nem az ország nagyságával, békét kíván tehát, nem a hatalom terjedését, nézetei szökebb látkörűek, mint az aristokrátiáé, de a kereskedésre nézve megkívánja a lehető legnagyobb szabadságot; ennek folytán ellensége a védvámrendszernek, megköveteli a szabad kereskedést, a vámokat kizárólag finánciális tekintetből akajja alkalmaztatni s a jövedelmi adó igazságosságáról meg van győződve. Mindezen nézetek csak lassan-lassan terjedtek Angolországban, s módosították a régibb felfogásokat. Ezeknek szószóloja főleg Cobden volt, a reformbill által hatalomra jutott középosztályoknak legkitünőbb képviselője.

Cobden Rikárd. egy zilált viszonyok közt élő bérlőnek fia, gyermekségében maga is őrizte a juhokat, egyetemi nevelés nem jutott soha osztályrészéül, gyáros nagybátyja megkedvelte az élénk eszű fiút s gyapot-festőgyárába vitte. Londonba; de ezen üzletnek nem kedvezett a szerencse, Cobden tehát áttette a gyárt Manchesterbe, hol azt nagyobb sikerrel vezette, s értelmi súlya által nemsokára nagy befolyást nyert. A kormányzó osztályok t. i. s az összes közvélemény nagy súlyt fektettek Angolország keleti politikájára. Az aristokrácia utánszületett fiai mint gyarmati hivatalnokok, mint tisztviselők az ind társaság szolgálatában s mint tisztek a hadseregben szereztek maguknak független állást; az aristokrácia tehát sohasem volt idegen oly háborútól, mely a gyarmati birodalom határait terjeszti, s miután Indiának legerélyesebb népsége mohamedán vallású, mely a török szultánban ismeri khalifáját, Törökország integritásának fentartása egyik sarkpontja volt Angolország hagyatékon külpolitikájának. Ezen nézetek ellen kelt ki Cobden egy híressé lett névtelen munkácskájában, melyet «egy manchesteri kereskedő levelének» címzett, s melyben kifejti, mily alaptalan az

Oroszország iránti aggály, s mennyire nincsen Angolország érdekében bármely háborúra vezető politika különösen Törökország fenntartásának érdekeljen, meid annak felbomlása csak az idő kérdése. A manchesteri gyárosok ebben fölismerték fiatal polgártársuk kitűnő tehetségeit, melyek neki nemsokára vezérszerepet vívtak ki az összes kereskedői és gyáros osztályokban, ő lett a szabad kereskedés kedvelt szónoka, meetingekben és a parlamentben, hová őt előbb Stockport, később Manchester, utóbb Rochdale küldte, s hol vas logikája s czikornyátlan, természetes szónoklata által nagy befolyással lett az ügyek vezetésére. Mint gyakorlati férfi támadását mindig csak egy pontra irányozta, s ez először is csak a gabonatörvények ellen volt intézve, hogy a munkás nép olcsó kenyeret kaphasson, míg a földbirtokos aristokratia az e részben fennálló egyedűrságát megrögzött erőködéssel védte. Az agitatio több esztendeig folyt szünet nélkül, a manchesteri nép nagy épületet is emelt, a szabad kereskedés házát (freetrade-hall) hogy ebben összegyűlhessen, mert nem létezett a városban elég nagy terem, hová az egész nép beférhetett volna, mely Cobdennek és barátainak befcédeit hallani akarta. A mozgalom szervezést nyert, s mint a gabonatörvények elleni liga (Anticornlaw-league) elterjedett az egész országban, de Manchester s jelesen Cobden maradtak mindig ezen mozgalom élén, mely nagy politikai tényezővé vált. A wligek felkarolták a liga nézeteit s egyáltalában a szabad kereskedés elveit, de a toryk képesek voltak sir Robert Peel vezérlete alatt, ki gyáros eredetének daczára a földbirtokos aristokratia vezérévé emelkedett, a választásoknál többséget nyerni és a kormányt megbuktatni. Az 1846-diki választások jelszava egyenesen a gabonavámok fentartása volt, e czírnem jutott sir Robert Peel kormányra, kit az ország régóta elsőrendű finanziaális tehetségnek ismert el. Az ő csillaga mellett elhomályosult Cobdené, sir Robert befolyása nagyobb volt, mert szónoklata, mely a klasszikái tanulmányok hatása alatt ért meg. és feltűnést gerjesztett még Angolországban, a szónokok e hazájában is, befolyást még a városi választókra is gyakorolt. Az 1847-diki burgonyavész s az általános rossz termés azonban, mely Irlandban rémítő nyomort és finanziaális catastrophát idézett elő, megváltoztatta sir Robert nézeteit: a nyomor enyhítésére szükséges volt a gabonatörvények megszüntetése, hogy a külföldről behozathassanak

a készletek; ő tehát a parlamentben is felhagyott azon elvvel, melynek czímén csak imént kormányra jutott, s fényes elismerést adván Cobden czikornyátlan szónoklatának (unadorned eloquence), a kormány részéről hozta indítványba a gabonavédvám eltörlését. Manchester győzött a földbirtokos arisztokratia fölött, a toryk tábora meghasonlott, a politikai pártok viszonya megváltozott. A szabad kereskedés barátai Angolországban ekkor Cobdennek, a ki politikai izgatása alatt tulajdon anyagi érdekeit elhanyagolni kénytelen volt, nemzeti aláírás következtében 800,000 forintnyi nemzeti jutalmat adtak át s őt vezérüknek nyíltan elismerték, ámbár mellette barátja Bright, a quaker, fényesebb szónoklata s határozottabb színezetű eljárása által talán még jobban kitűnt. Cobden beutazta ezen diadala után egész Európát, s mindenütt a legnagyobb kitüntetéssel fogadtatott úgy a tudományos közgazdák, mint az államférfiak s a nép által, mely érezte, hogy ez az ő jötevője; politikájának hatása kiterjedt a continensre is. Ezen utazásban tanulta ő megbecsülni a szárazföldi kitűnőségeket s a continentális nemzetek törekvéseit a szabadság felé, melyeket az angolok oly gyakran kicsinyeitek k mintán látták, mennyire hátramarad minden alkotmányos törekvés egész Európában, azon meggyőződésre jutottak, hogy az angolszász nemzetiségen kívül a népek nem alkalmasok szabad alkotmányra és parlamentáris kormányra, s hogy ez kizárólag az angolok és amerikaiak kiváltsága. Cobden különös rokonszenvvel volt a magyarok iránt, háza nyitva állt jelesebbjeinek, barátaival együtt mindig a legnagyobb előzékenységgel, tapintatos módon segített a menekülteken. Szerencsémnek tartottam, hogy irántam valóságos baráti érzellemmel viseltetett. Egész magaviseletében nem volt semmi csinált és mesterkélt, a természet valódi nemesei közé tartozott. Sokszor ültem kandallójánál kedélyes beszélgetésben, mert mint gyakorlati ember minden csekélységre kiterjesztette figyelmét s akarta ismerni a külföld viszonyait. Háza a Westbourne terraceon rengeteg négyemeletes épület volt, de nem igen kényelmes lakás; itt sokszor estélyt rendezett, melynél barátai, a szabadkereskedési mozgalom főemberei, meg szoktak jelenni. Ott volt mindig két szomszédja, John Benjamin Smith, parlamenti tag, ki az üzlettől mint gazdag ember vonult vissza, házában két leányát Rónay Jáczint nevelte, mindamellet, hogy az asszony erős vallásos,

protestáns érzelmű nő volt. Sir Joshua Walmesley, a másik oldalon Cobden szomszédja, a demokraták vezérének tartott; mint iskola-mester kezdte pályáját, megbarátkozott Stephensonnal, a vasutak feltalálójával, s minden megtakarítását az utolsó fillérig beleölte a legelső, Manchesterből Liverpoolba vezető vasút részvényeibe, melyek rövid idő alatt bámulatosan emelkedtek s őt gazdag emberré tették. Sokszor említette előttünk, hogy Angolország szociális szervezete egészségtelen s csak akkor juthat biztos alapra, ha az elsőszülöttségi törvény el fog töröltetni és meg fog szűnni. Lehetetlen, hogy az egész ország földje néhány ezer birtokos kezén maradjon, s azoknak, kik nem tartoznak ezen osztályhoz, csaknem lehetlenné válják földbirtokot szerezhetni.

Midőn egész Európában megszűnt a jobbágység s a paraszt nem bérlő többé, hanem birtokos, lehetetlen, hogy Angolország a bérlet-rendszert fentarthassa, s hogy a földkérdés előbb-utóbb ne váljék égő kérdéssé. Bevallotta ugyan maga is, hogy az angol nép hajlama nem demokrata, hogy aristokratikus nézetek és szokások hatják át még a legelső rétegeket is, s elbeszélte, hogy midőn Londonban házat vett, szolgálóinak kényelmét is tekintetbe akarta venni, s a konyha melletti ebédlőben számukra nagy, kerek asztalt állíttatott fel, karszékekkel körülte s megengedte, hogy időről-időre vendéget is láthassanak ebédjüknél: de harmadnapra már bejött az inas és felmondott, mert ő nem maradhat olyan házban, melyben semmi rend nincsen, s miután sir Joshua megkérdezte, mi a valódi panasz, azt felelte, hogy a szakácsnő azt jobban el tudja mondani. Sir Joshua lement tehát a konyhába, a hol az összes cselédség már összesereglett, s mindnyájan egyhangúan kijelentették, hogy felmondják a szolgálatot. A szakácsnő elbeszélte most, hogy itten rend nincs és nem is lehet: ki látott valaha ebédlőben kerek asztalt, hol senki sem tudhatja, ki az első és ki az utolsó? négyszögű asztal kell, ő ül felül s mellette az inas, széken, meg a kocsis, de a szolgáló s a többiek, azok lóczán üljenek: így hozza ezt magával a rend minden tisztességes háznál, hol mindenki tudja, mi az illő helye, ki az első, ki az utolsó. A mint a szakácsnő bevégezte előadását, mindnyájan, még a szolgáló és mindenek is ugyanazt követelték s panaszolták, mert ők is tudják, mi a rend.

A demokrata nézetek nehezen terjednek Angolországban; a

földmívelő munkások s napszámosok tudatlanok, a kisbérlok többsége nem gondol egyébbel, mint munkájával, az időjárással és a sörrel; a kereskedő és gyáros pedig elsőszülött fiára hagyja vagyonát, ha meggazdagott, csak úgy, mint a lord.

Bright is sokszor ott volt Cobdennél, ő az idegeneket s különösen a menekülteket nem igen szerette, s mindamellett, hogy valási tekintetben a quakerek közé tartozott s ezért a békepártnak fő-zónoka volt. folyvást és élesen támadta meg elleneit társaságban és parlamentben. Egyik kedvencz kérdése volt a vadászati törvények módosítása, melyek az orvvadászok ellen a kegyetlenségig mennek. Egyszer Grantley Berkeleynek, ki a sportvilág előharczoza volt, a vadászati jog mellett tartott beszédére odaszólt: «Ne bánts a szegény orvvadászokat, hiszen ha nem született volna gazdag földbirtokosnak, hanem szegény farmer fia volna, belőle is orvvadász vált volna.» Mire Berkeley imígy felelt: «A tisztelt tag pedig, ha nem született volna quakernek. bizonyára bérért vívó athletának állt volna be.» — Brightnak sógora P. elhagyta a quaker vallást, katholizált, Irlandba ment s ott a Tablet katholikus lapnak szerkesztőségét vállalta el, később ő is beválasztatott a parlamentbe. Mindenki tudta, hogy Bright és sógora évek óta nem látták egymást, hogy minden baráti és atyafiságos viszony megszűnt köztük, kíváncsiak voltak tehát látni első találkozásukat, s csakugyan Bright bevárta sógorát a folyosón, környezve a parlamenti tagoktól, s a mint az belépett, mosolyogva megszólítja: P. testvér, hogy vagy megelégedve új babonásággal? Mire P. szintén mosolyogva felelt: Sokkal jobban, mint ön régi hypocrisisével.

Cobdennek legjobb barátja volt Salis Schwabe, egy Németországból Angolországba szakadt gyáros, kinek valósággal nagyszabású eszméi voltak, s ki üzletben és politikában nagy sikerrel működött. Gazdag volt. minden tekintetben Cobden híve, kit ő többször anyagi zavaraiiban segített. Gyönyörű nyaralójában, Walesben a tengerparton, szép moderm képgyűjteményt hozott össze, mert Angolországban a kereskedők szintén érzik a szépművészetek befolyását és szeretik élő híres mesterek képeivel díszíteni termeiket. Schwabe azalatt halt meg, hogy Angolországban voltunk, özvegye Olaszországban tölti idejét; Torre del Greccóban női nevelőintézetet alapított a nép leányai számára, egyáltalában,

mint Garibaldi nagy tisztelője, az olasz műveltség terjesztésére a legelső osztályokban sikerrel működik folyvást.

Nekem különösen tetszett Góbiien viszonya a whig aristokrátiához. Régóta vezére volt azon pártnak, mely a whig kormányt a toryk ellen támogatta, s valósággal a kormánypárt hű szövetségeseinek tekintethetett, s mégis semmi személyes érintkezésben sem állt a miniszterekkel. Sir William Molesworth, az úgynevezett bölcsészeti radikális, jött be a minisztériumba, mint a radikális pártárnalat képviselője, gazdag cornvalli birtokos, ki nevelése és összeköttetései által közel állt a nagy whig családokhoz, elvei azonban és politikája azonosították a manchesteri iskolával, melylyel régóta barátságos lábon állott. Az ő asztalánál találkozott először életében Cobden lord John Pmssellel az ötvenes években, mintán a minisztériumot már sok év óta támogatta volt. Általán véve, a whig aristokrácia s kormány nagyon hasonlított oly családi cliquehez, mely nem könnyen engedi, hogy idegen furakodjék közéjük. A vezérminiszterek mind atyafi és sógorsági viszonyban álltak egymáshoz, az egy lord Palmerston kivételével, kinek talentumát és tapasztalását nem nélkülözhatték, de nem is szerették soha. Különös egy jelenet volt, hogy a whigek élén ezen férfiú állt. kinek előzményei az ellenpárthoz tartoztak, s kinek elvei sohasem voltak egészen szabadelvűek: tory állt a whigek élén. a toryk vezetője pedig radikális volt. Disraeli. Ugyanazért a két párt belpolitikája alig különbözött egymástól, az igazi ellentétet a radikálisokban kellett keresni, kik a kül- és coloniális politikára nézve egészen eltérő nézetekben voltak akár az egyik, akár a másik párttól: ők már akkor sem tudtak megbarátkozni az angol birtokviszonyokkal, a földkérdéssel s a szabad földet kezdték prédikálni, mely előbbutóbb Angolország legnevezetesebb kérdésévé fog válni. A nagy közönség erre még nem volt elkészítve: Angolországban minden kérdésnek sok idő kell. míg megérik. A szabad föld kérdése az ötvenes években csak oly társulatok alakulásában nyilatkozott, melyek a városok közelében, vagy vasúton könnyen elérhető távolságban fekvő jószágok vagy jószágrészek megvételére voltak irányozva, hogy a társulat tagjai közt kerti részletekre feldaraboltsanak, s így a gyármunkásnak is megadassák a lehetőség, hogy tulajdon házikóval s kerttel bírjon. Ily társulatok alapításától még

hosszú az út az elsősültségi törvény eltörléséhez, pedig ez az angol radikálisok végcélja.

A manchesteri iskola egyik alapelve volt mindig, hogy India és a gyarmatok birtoka nem múlhatatlanul szükséges az angol nemzet jólétére. Ezen birtok csak az arisztokrátiának fekszik érdekében, mely itt az elsősültségi törvény következtében vagyontalan fiait helyezi el. A kereskedés meg fogja találni és fel fogja tartani az összeköttetést ezen országokkal, ha nem is lesznek többé angol felsőbbség alatt. A gyarmatok úgyis, a mint önkormányzatot nyertek, kivétel nélkül mind behozták a védvámrendszert, tehát a mi a kereskedést illeti, csak oly viszonyban vannak, mint bármely idegen ország. Amerika példája mutatja pedig, hogy a kereskedés nem függ össze a birtoklással; mióta az Egyesült Államok megszűntek angol felsőbbség alatt lenni és függetlenné tették magukat, a kereskedés köztük és az anyaország közt, minden politikai ellenkezés daczára, évről-évre óriási arányban gyarapodott. A manchesteri radikálisok nagyobb vagy kisebb befolyása a kormányra leginkább a külügyi politikában nyilatkozik, ők a háború legnagyobb ellenei s Oroszország terjeszkedő politikájában semmi veszélyt sem látnak, mert az indiai birodalomra nem fektetnék különös súlyt.

III.

Egészen más iskolához tartozott Toulmin Smith barátunk, a ki szintén radikális volt, de a whigeket nem szerette, még kevésbé pedig Cobden manchesteri iskoláját, mely a régi tradíciókkal szakított, holott ő a régi tradíciók embere maradt s mindig fájalta, hogy a parlament, miután a királyi hatalmat megtörte, a grófságok és községek szabadságát is lassan-lassan magába felszította s mindenhatóságot tulajdonított magának, a localis és municipális szabadságok rovására. Toulmin Smith, mint már egyszer említettem, a municipális és localis autonómia barátja és védője volt; senki sem ismerte olyan jól Angolország parlamentáris históriáját, mint ő, s különösen az institúciók fokozatos átváltozását, mely lassan-lassan Angolországból is központosított államot teremtett. Fent lakott Highgate dombjának tetején, ott volt századok óta családjának háza és kertje, ehhez ragaszkodott angol szívóssággal, úgy mint a

régi hagyományos jogokhoz. Andrew Manvel, a múlt század ismeretes radikálisa, voll előképe; nem egyszer említé, hogy Walpole miniszter, a lekenyerezés és politikai vesztegetés nagy mestere, a ki kérkedni szokott, hogy minden ember árát ismeri, ezt az egyet sohasem tudta megnyerni. A miniszter el is ment egyszer Marwelhez, a ki szintén Highgateban lakott, nem találta otthon, s észrevevén, hogy a konyhában nincsen tűz, megkérdezte a szakácsnőtől, Marwel künn ebédel-e?

— Nem bizony, de tegnap süttöttünk rostbeafet, ma hidegen eszi, nem kell tűz.

— Hát holnap?

— Megint hideg rostbeafet eszik. Az egész hétre hétfőn sütjük meg.

Walpole erre átlátta, hogy ily embert, kinek szükségei nincsenek, megvesztegetni még sem lehet.

A mint Cobdent jellegezte általános nyájassága mindenki iránt, holott mellékkérdésekben szívesen tudott engedni, hogy főczélját elérje; úgy Toulmin Smithnek már arczában is látszott az angol szívósság, mely jogaiból nem engedi még a pontot sem az *i* fölött s kész akár egyesek, akár a kormány túlkapásait a bíróság elébe vinni. Ugyanazért ép úgy, a mint a legközelebbi körében szereték, s ragaszkodtak jószívű egyenességéhez, úgy tágabb körökben kerülték s különcznek tartották; mert sem időt, sem költséget nem kiméit az igazság fentartására. A parlamentbe nem jutott soha, de ismeretes jogi tudománya következtében parlamenti enquétekben sokszor fölkerített nyomatékos véleményét. A magyaroknak különös barátja volt mindjárt az első pillanattól fogva, főleg azért, mert tudta, hogy az országgyűlés nálunk nem vonta még magához a megyei municipális autonómiát, sőt, hogy erre támaszkodott a kormány ellenében. Egyébiránt nem maradt egyoldalú; gyönyörű földtani gyűjteménye, különösen a kréta-képletből, bármely múzeumnak díszére vált volna, régiségekkel is foglalkozott, különösen azon magánrézpénzekkel, melyek különböző időkben, utoljára a francia forradalom idején, verettek magánszemélyek, gyárak s kereskedők által, midőn a zilált köz- és magánügyek következtében a kormány a papírnak kényszerforgalmat adott, melynek folytán a vert pénz a forgalomból kiszorítottott. Családja és barátai

köréltén alig lehetett kedvesebb ember, mint ő, kit a közönség veszekedő, jogait és a községi jogokat végletekig védő kedélye miatt nem szeretett. Házában fentartották még a régi angol szokásokat; kandallójában karácsonytól új esztendeig égett a nagy ynlefatörzs, mely még az angolszászok pogány szertartásaihoz tartozott, s mint Cromwell tisztelőinél, nála is jannárius 31-én, Károly király lefejeztetése évfordulóján, melyet a toryk Károly király martyriuma név alatt ünnepnapnak tartottak, mindig megvolt az asztalon a borjúfej. Ezen nap ünnepeltetése vagy nemünnepeletetése két századon keresztül oka volt annak, hogy a parlament mindig csak februárra hívatott össze, mert a toryk megkívánták, hogy e napon a parlament szüneteljen, holott a whigek ennek egyáltalában semmi külön jelentőséget sem akartak tulajdonítani.

Tudva van, hogy Londonban az úgynevezett companiák, mint a régi célrendszer maradványai, még most is fennállanak, melyekbe mindenkinek, a ki polgára akar lenni Londonnak s részt venni a city választásaiban s kormányzatában, be kell íratni magát. Ezen eompaniáknak nagy birtoka van Írlandban, melyet még az Erzsébet idejében történt elkobzások következtében nyertek. Ezek közt van a lvlárúsok czéhje is, mely mindig az ellenzékhez táldozott, sőt azzal büszkélkedik, hogy az amerikai szabadságharcz óta újabb időkg évi nagy banquetjénél mindig elmaradt a felköszöntés a királyra, s hogy a haza jólétére szólt az első toast. Csak a reformbili keresztülvitele óta szünt meg ezen különös szokás. Toulmin Smith rendes vendége volt ezen banquetnek, egyszer én is meg voltam híva ehhez, s ő figyelmeztetett arra, hogy midőn Hamlet. Poloniustól kérdezi, vájjon nem halárus-e? ez nem jelent egyebet, mint azt, nem tartozik-e az ellenzékhez. Toulmin Smith igen sokat foglalkozott a régi angol irodalommal Chaucertól Shakspeareig s én mindig sajnáltam, hogy igen ügyes, talpraesett megjegyzéseit s commentárjait sohasem foglalta egy munkába, mely a szöveg felvilágosítására sokszor igen érdekes, az ország kulturális históriájából keletkezett világot vetett. Kossuthal kezdetben erősen rokonszenvezett, később elidegenedett tőle, midőn látta, hogy nem marad mindig a történelmi alapon, s hogy szövetkezik a francia és olasz forradalmárokkal, kik iránt, mint megátalkodott centralisták iránt, erős ellenszenvvel viseltetett.

A highgatei domb alatt. ott. hol London városának határa Highgatet érinti, a völgyben, melynek szélén az a szegényház áll. elszegényedett londoni polgárok számára, melyet a NIV. század kezdetén Whittington: alapított, ki Londonban *háromszor* viselte a Lord Mayor tisztjét s kinek meggazdagodása macskája által minden gyermek-mesekönyvben* olvasható, ott lakott egy másik jó barátunk, James Yates, az angol jellemnek ismét különböző árnyéklatának képviselője. Jól bírta magát, gyermeke nem volt. minden tudományban ízlésteleli dilettáns, gyönyörű kertjével, ásványgyűjteményvel, könyvtárral, régiséggel foglalkozott, szerette a szépirodalmat, még a külföldit is. Fiatal korában sokat utazott a continensen, Weimarban Goethével lépett összeköttetésbe s most vénségére szerette időről-időre házában s keltjében összehozni a magas művelt társaságot, notabilitásokat s érdekes vendégeket. Háza nem volt ugyan nagy de májusban adta mindig azon délutáni, Angolországban ebédelőtti, mulatságot, hol a terraceon, a keltben és az

* A monda szerint Whittington, kinek szülői tönkre mentek és elhaltak, mint gyermek egy gazdag angol kereskedő házába került szolgálatba. Az elárverezett atyai vagyomból a gyermek csak egy macskát mentett meg, melyhez ő különösen ragaszkodott. Ura éppen hajót küldött ki Afrikába s felszólította hozzátartozóit, hogy a megrakodásnál ők is adjanak valami árut, mely azután az ő számukra el fog adni. Mintegy gúnyból kérdezték Whittington, hát ő mit ad a hajóra, hogy ő is részvényes legyen a vállalatban, odaadta tehát macskáját. A hajó több esztendeig maradt el, ura, ki írta mindig szíves volt, meghalt, az üzlet más kezekbe került, Whittingtonnal rosszul bántak s ő megszökött: de midőn azon helyre jutott, hol most a szegényház áll, távolról hallotta a Row templom harangját, s úgy tetszett neki, hogy ezt harangozzák: Whittington, Whittington, three times lord Mayor of London, (háromszor lord Mayorja Londonnak). Erre visszament a citybe. Éppen midőn a London-hídhöz jött, visszaérkezett a régen elveszettnek vélt hajó roppant kincsekkel s azon hírrel, hogy Afrikában igen jó üzletet csinált az Aranyországban, melynek legnagyobb átka volt az egerek sokasága. Ezek még a király asztalát is bántották s midőn a kapitány elmondta neki, hogy van egy olyan állata, mely az egereket el tudja pusztítani, a király roppant mennyiségű aranyon megvette a macskát, mely a hajón megkölykezett volt. Így lett Whittington gazdag ember s annak idején Londonnak több ízben Mayorja. Ez a monda, melynek emlékéül a szegényház alatt ott áll Whittington szobra, ölében macskát tartva.

üvegházban elfért a vendégek sokasága. Igazi tárháza volt ő az ismereteknek, s ha valami idézetre volt szükségein, angol múltszázadi íróból vagy költőből, azt Yates barátunk mindjárt meg tudta mondani, vagy legalább útba tudott igazítani, hol található meg. Nála ismerkedtem meg Martineauval, a híres unitárius egyházi szónokkal, a ki Polyxéna leányomat megkeresztelte.

Szemben a highgatei magaslattal s ettől hullámos terület által elválasztva fekszik Hampstead, az én időmben még külön helység, mely most tökéletesen össze van forrva a fővárossal. Itt lakott Frederik Hill, ki magas állást foglalt el a postakezelésnél, testvére volt sir Rowlandnak, a pennyposta feltalálójának, s typusa az értelmes angol hivatalnoknak, kinek az a jellege, hogy távol van minden pedansságtól, nem fektet súlyt állásra s a helyett, hogy a közönségnek imponálni akarna, inkább azt tartja, hogy a kormány a közönség szolgálatára rendeltetett. Sir Rowland egyszer nála beszélte el nekünk, hogy régi szokás szerint a külországok követinek levelei nem kézbesítettek tüstént, a mint megérkeztek, hanem csak egy nappal később. Ezen szokás természetesen azon időben vette eredetét, midőn a kormány a követek sürgönyeit felnyitatta s elolvastatta. A cabinet noir azonban régen megszűnt Angol-, országban, s a levéletartóztatás és nyitás csak a belügyminiszter egyenes parancsolatára a legritkább esetben történhetik meg, bűntények földerítése tekintetéből.* Sir Rowland kiadta tehát a rendeletet, hogy a követek levelezése ezentúl ne kezeltesék máskép, mint akárki másé, de ezt jó alkalomnak tartotta arra, hogy a különböző követekkel megismerkedjék. Elment tehát először a francia követhez és bejelentette intézkedését, mit a francia követ udvarias szívességgel megköszönt, megemlítve, hogy mindig csodálkozott, miért kapja a követség minden tagja párisi levelét egy nappal előbb, mint ő. Az orosz követ ellenben igen közönyösen jegyezte meg, hogy ő egyáltalában nem gondol azzal, mikor hozzák neki a sürgönyöket, ő az angol kormány rendelkezéseivel a posta iránt egyáltalában nem foglalkozik; rendeljék el, a hogy akarják; ez belügy, neki mindegy, akár megtartják a régi szokást, akár megváltoztat-

* Tudva van, hogy 1844-ben Mazzininak egy levele lord Aberdeen minisztersége alatt nyitattott fel, újabb időben a féniekéi.

ják: minden kormány úgy járjon el, a mint neki tetszik, s a mint körülményei megkívánják. Az osztrák követ pedig a legnagyobb zavarba jött, megkérte sir Rowlandot, ne tegyen semmi változást az eddigi eljárásban; neki utasítása e kérdésre nézve nincs, jelenteni fogja a dolgot miniszterének, de tiltakozik, hogy addig bánni változás álljon be az eddigi eljárásban.

V.

Az anglikán püspöki egyház nemzeti volt eredetétől fogva. A püspökök és papok el nem különböztek magukat a társadalomtól. sőt ebbe annyira beleélték magukat, hogy, különösen a múlt század óta, csaknem a katolikusok emancipációjáig. kevésbé gondoltak egyházi jellegükkel, mert urak voltak s nagy urak. politikában s társadalomban. Ez ellenhatást idézett elő, s a harminczas évek óta komolyabb törekvés fejlődött ki két irányban. Az anglikán egyház VIII. Henrik szándéka és iránya szerint keveset változtatott a dogmában, csak a pápától való függést szüntette meg: a NNNVI. hitvallás-articulusnak szelleme egészen véve keveset tér el a katolikus felfogásoktól. A reformatio szelleme VI. Edward alatt hatolt be az anglikán egyházba, s az ez időben készült imádságos könyv egészen kálvinista szellemű. Ezen két irány mindig benmaradt a püspöki egyházban, s most, midőn komolyabban foglalkoztak a vallással, ez csakugyan két irányban fejlődött ki. melyet a magas egyház és az alacsony egyház (high church és low church) névvel jeleztek. A magas egyház irányában kitűnt főleg Pusey tanár. Oxfordján, a ki barátaival együtt, az úgynevezett traktariusokkal. az angol egyház katolikus irányát fejtegette, különösen a tekintély szükségességét, hogy a kételyt megszüntesse. Ezen iskola tudományosságát nem lehetett kétségbe vonni, eredménye azonban az volt, hogy Puseynek épen legkitűnőbb tanítványai katolikusokká lettek. Az angolok ugyanazért Puseyt Cliaronnak nevezték el, a ki a lelkeket átviszi a túlpartra, de maga nem marad ottan. Híg Pusey és a traktariusok különösen a rituáléval sokat foglalkoztak és a külső különbséget az anglikán és katolikus egyház közt csaknem egészen megszüntették, addig az alacsony egyházban belemélyedtek a vallásos érzelem bensőségébe, oly szellemben.

minő a múlt században a methodistákat elkülönítette az anglikán egyháztól. Ezen mozgalmat, mely azelőtt inkább az alsóbb rétegekben maradt, s főleg az iparosoknál fejlődött ki, most lord Ashley, ki később lord Shaftesbury lett, lord Palmerston mostoha fia, a társadalomba hozta be és divatosá tette. Mozgalom és élet fejlődött ki e szerint két oldalról és két irányban az angol egyházban, mely különösen az oxfordi egyetemen nyilatkozott. Két testvér, a Newmanok, voltak akkor Fellowok, két különböző collegében, mind a kettő komolyan fogta fel s tanulmányozta ezen kérdéseket. Az egyik, Vilmos, Pusey tanár legkitűnőbb követője, katolikussá lett és szerzetessé, ki is tüntette magát mély gondolatokban gazdag írtaiban, melyekben az anglikán vallást s a protestáns elveket megtámadta s végül legújabb időben bibomokká neveztetett ki. Ferencz, a második testvér, gyakorlati oldalról fogta fel a kérdést s hittérítőnek ment Ázsiába, de ezen foglalkozásban nem talált megnyugvást, sőt tudományos, kritikai szemmel vizsgálván a biblia szövegét, kételyei szaporodtak, minek következtében ő is, úgy mint testvére, lemondott az oxfordi állásról; de ellenkező irányban, nem a tekintély és hagyomány, hanem a Sceptis és philosophia ösvényén tért el az anglikán egyháztól, midőn a legmagasztosabb theismust vallotta, a stoa szellemét modern alakban. Több könyvet írt, melyeknek némelyikét az angolok nagyon veszedelmesnek találták; a héber monarchia történelme azonban nagyobb körben is elismerésre talált. Tevékenységének köre nagyon változatos volt, bibliai kritika, a régi történelem, római, görög, keleti philologia; lefordította Hornért és Horáczt, írt ezikeket a Pieviewkba, tanára volt a latin nyelvnek és irodalomnak az University Collégénél, s mióta mi Angolországba értünk, mint nemesszívű, áldozatkész barátunk igen sokat foglalkozott a magyar ügygyei. Sohasem ismertem önzetlenebb, szelídebb s a mellett mégis meggyőződéséhez szívósabban ragaszkodó férfit, ki mindig kész volt barátainak szolgálatot tenni. Kossuthal kevésbé rokonszenvezett, mint velem, de elismerte lángeszét, ő adta ki s itt-ott megfésülte amerikai beszédeit, melyeket feleségem körutunk alkalmával a helybeli lapokban megjelent tudósításokban szorgalmasan gyűjtött és Newmannak átadott. Szabadelvű vallási felfogása sok ellenséget szerzett neki, eretneknek tartották s habár a társaság

most e tekintetben nem volt annyira fanatikus, mint Shelley idejében, a kétely és a bibliai kritika», még akkor is, midőn mély vallási érzülettel párosult, idegenséget és ellenszenvet gerjesztett. Azóta e részben is erősen változott Angolország, bol Renan tavaly a társaság által is látogatott felolvasásokat tarthatott: az én időmben ilyesmi még lehetetlen lett volna. A Westminster Review volt akkor a skepsisnek s a bibliai kritikának legfőbb orgánuma, mondhatjuk, a tudományos irányé a vallásban. Itt azonban szintén két irány nyilvánult, az egyik a Comte positivismusa, melyet leginkább Miss Harriet Martineau képviselt.* a másik az unitárius, bölcsészeti tlieisinus, melynek a minden szónoki tehetségekkel bíró James Martineau, Harriet testvére, főképviseelője és előmozdítója volt. Prédikációi nagy közönségre találtak, egy anglikán pap megjegyezte, hogy igen jók és hatásosak, ha az ember csak egy kis szentháromságot tesz beléjük. Egyáltalában az angolok a vallást sokkal komolyabban veszik, mint a continentalis népek s különösen mi magyarok, kik csak igen nehezen tudtunk hozzászokni az angol vasárnaphoz, mely alatt minden köztintézet s mulatóhely, múzeumok, állatkert, könyvtárak és színházak zárva vannak, de különös ellentétben a korcsmák nyitvák, úgy hogy a munkás nép csaknem erőszakosan oda hajtatik.

Az angol kormány a püspökök kinevezésénél mindig a pártszempontot is vette tekintetbe, ha a tory kormány idejében üült meg valamely püspökség, tory pap vagy kanonok nyerte el azt. a wliigek idejében szabadelvű whig. Arra azonban mind a két fél fegyelmzett, hogy a fanatikus irány minél inkább kimaradjon az egyházból s hogy a profán tudomány is képviselve legyen a püspöki székeken. A manchesteri műkiállítás idejében az ottani püspök hívott meg vendégül s nála töltöttem egy pár napot. Ő a szabadelvű irányhoz tartozott politikában is. és a klasszikái tudományok iránt különös előszeretettel viseltetett. A reggeli előtt az összes háznép, a cselédek is beleértve, összejött az ebédlőben, a hol rövid ima után a bibliának egy fejezete olvastatott el. Így egy-két esztendő

* Comte systemáját Macaulay jellemezte legjobban, midőn egy társaságban azt állította, hogy a positivismus főelve: Nincs isten, és Comte annak prófétája.

alatt a bibliának legnagyobb része tudomására jött a háznépnek, nem hagytak ki belőle egy árva, szót, nem választották ki különösen az evangéliumokat, mert az angol azt tartja, hogy a biblia kezdetétől végéig egyiránt szent könyv, s hogy minden jó kereszténynek kötelessége azt egész kiterjedésében ismerni; mindennapos felolvasása egyébiránt nemcsak a püspöki palotában, hanem minden istenfélő házban szokásban volt. Ebédre mindig egy pár fiatal pap vagy káplán volt meghíva, kik természetesen sokszor vallásos kérdéseket is hoztak szóba. A püspök ily alkalmakkor élesen utasította vissza a Pusey irányában kifejtett ritualista nézeteket, melyeket azon időben különösen a fiatalabb papság nagyon felkapott, a szertartásokat sok egyházban minél inkább a pápista szertartásokhoz alkalmazta, a responsiókat énekelte s énekellette, az egyházat külsőleg is római módra szerelte föl, sőt néhol a gyóntatást is behozta; szóval az anglikán egyház katolikus irányban működött, mi különösen a társaság magasabb rétegeiben a nőkre erősen hatott. Áttérések is történtek a katliolika egyházhoz, de a közép osztályok annál szívósabban ragaszkodtak a hagyományos «no popery» (nem kell catholicismus) jelszóhoz és a kálvinista nézetekhez. Az alsóbb osztályok közt a methodisták és baptisták találtak légtől»1.» követőt. Az unitáriusok száma nem volt nagy, ezek leginkább a tudományos műveltségű férfiak közt találtak pártolókat, de proselytákat soha nem kerestek. Volt ezeken kívül még sok mindenféle secta, de ezek nem bírtak sem számmra, sem tekintélyre nézve nagyobb befolyással. Találkoztak ugyan térítők s apostolok, kik az utcán s különösen a főváros közepén levő parkokban hétköznap és vasárnapon prédikálni kezdtek s a rendőrség sohasem bántotta őket, de arra figyelt, hogy a közlekedés semmiképen meg ne akadhasson s a járda, a kocsiút szabad maradjon.

VI.

Nassau Seniorban az angol jellemnek ismét egy eltérő típusával ismerkedtem meg, ő is barátaink közé Irtózott, ámbar a magyar ügy iránt kevésbé érdeklődött. Kitűnő férfinak tartották, a kormány nagyra becsülte és sokszor felhasználta tudományát. Szerették társaságban is, hol a legpraktikusabb férfiak közé soroz-

ták, mint olyan embert, ki a tényeket igen élesen vizsgálja, a mellett egyáltalában a képzelőtehetségnek egy szikrájával sem bír s épen azért a leghidegebb észjárással s minden elfogultság nélkül nézi a világot. Szokása volt igen terjedelmes naplót vinni, melybe minden tényt, mely tudomására jött, pontosan följegyzett, természetesen azt is, hogy kitől hallotta. Különösen érdekelték őt a külföldnek eseményei és a nevezetesebb férfiak, kik azokban szerepeltek. Ezekre nézve főleg honfitársaik részéről keresett részrehajlatlan tudósítást, mely azonban néha még sem volt egészen pontos, mint pl. midőn a magyar viszonyokról. Kossuthról, és annak szerepéről a forra dalom előtt, egy magyarországi főúrtól vette tudósításait, ki életének nagyobb részét távol a politikától Bécsben töltötte s magyarul nem beszélt. Naplói az angol politika titkosabb rugóinak felvilágosítására igen nevezetes kútforrásul fognak szolgálni, némely kivonatok belőlük halála után már is a közönség kezébe kerültek. Ítélete az angol államférfiak s befolyásuk felől éles volt, de talán még sem mindig egészen igazságos: mert a mint Banke megjegyzi, a történelemírónak feladata nemcsak az, hogy a történelmi adatokat összeszedje, hanem főleg, hogy azokat megértse, ez pedig fantázia nélkül lehetetlen.

Minden barátaink közt legszorosabb viszonyban álltunk a Horner családdal. Skótok voltak eredetileg, az öreg Horner ifjúságát Edinburghjában töltötte azon időben, midőn ezen város a kritika, tudomány és legszellemesebb társaság székhelye volt. A whigek bátyját kitűnő férfinak tartották, sőt egyik jövődöbeli főoszlopuknak, ő azonban fiatal korában halt meg s a Westminster Abbeyben, Angolország ezen pantheonjában nyert emlékszobrot. A whig párt átvitte rokonszenvét az elhunynak testvére, ki előbb a szegény-törvények, később a nevelésügyi kormánybizottságnak tagja lett, különben az újabb geológiai iskolának legrégebb, szorgalmas munkása és terjesztője volt, ki pl. azon czélból, hogy az egyes geológiai rétegek korát megközelítőleg meghatározhassa, s ezekre nézve biztos adatot szerezzen, Egyiptomban a heliopolisi obelisk talapzatát a legpontosabb mérések szerint felásatta, ezen emléknek kora biztosan meg lévén állapítva a reá bevésott király neve által. Horner ásatásaiból kitűnt, hogy közel 4000 esztendő óta mennyire emelkedett a talaj a Nílus évenként visszakерülő áradásának lerakó-

dása által. Ezután több helyütt ásatott. Alsó-Egyiptomban oly mélyen, míg a Nílus-iszap alatt meg nem találta az eleven talajt. Az eredmény ezen lerakódásoknak roppant régiségét bizonyította be, közel 10.000 évet, ámbar a kritika ezen matematikai módszert sem akarta biztos alapul elfogadni, mert nincs bebizonyítva, hogy akár a heliopolisi obelisk felállításának korától fogva, akár régebben a Nílus-iszap évi lerakódásai mindig egyformák lettek volna, s bizonyos kivételes esetekben nem rakódhatott-e le némely esztendőben tízszerre vagy százszorosa nagyobb iszapmennyiség, mint máskor. Horner életének egy részét Németországban töltötte hat leányával együtt, s ezáltal jobban ismerkedett meg a külföldi viszonyokkal, családja pedig a német nyelvvel is, mint az angolok közönségesen szoktak. Leányai mind kitűntek úgy szépségük, mint műveltségük által, s feleségem legkedvesebb barátnői voltak, különösen Lady Lyell, a híres geolog és Mrs. Lyell, az indiai ezredes felesége, nemkülönbén két leánytestvérök, Susan és Joanna, kik között Susan kisebbik leányom keresztanyja lett. Mind a kettő több fordítás által német nyelvből és egy igen czélszerű és kedvelt florenczi útmutató által, melyben e város műkincseit följegyezték, az irodalomban kitüntette magát. Sir Charles Lyell a nagy világban élt, házában a tudományos és aristokratikus elem gyakran képviselve volt kitűnőségei által. Rendkívüli szórakozottsága közönséges dolgokban, melyek a tudománynyal semmi összeköttetésben nem álltak, mert ezekre nézve mindig a legnagyobb figyelmet fordította, néha mulatságossá vált. Ismeretes, hogy ő találta fel s honosította meg a földtanban azon nézetet, hogy a föld változásai mind lassan és folytonosan még mostanáig működő viszonyokból eredő erők által alakult olyanná, minőnek látjuk; ő zárta ki a tudományból a roppant kataklysmusokat, melyek előtte a geológiai rendszerekben oly nagy szerepet játszottak. Könyvei nagy népszerűségnek örvendtek és számos kiadásban jöttek ki; epochalis volt munkája az emberi nem régiségéről, amerikai utazása pedig ép oly kellemes, mint mulatságos olvasmány, melyről még az amerikaiak is, kik feljajdulnak, ha az idegen gyöngeségeiket említi, azt találták, hogy igazságosabb, mint azt angoltól várni lehet; mert éjien azért, mivel az angol s amerikai faj főalkatrészeire nézve azonos, az angolok élesebben szokták megbírálni azon eltéréseket,

az anyaország typosától, melyek Amerikában fejlődtek ki s őket külön nemzetté alakították. A Lyell család, különösen Lady Lyell, a magyar száműzötteket s családjaikat a leggyöngédebb módon vette mindig pártfogásába, Vukovics, Speletics s mások beszélhetek volna jóságáról és szívésségéről s azon mély tiszteletről, mellyel az egész család Kossuth iránt viseltetett.

ANGOL SZOKÁSOK ÉS SAJÁTSÁGOK.

I.

Tizenegy esztendeig laktam Londonban főleg angolok közt, mert a fővárosban van valami 40—50,000 német is, akik fentartják családjaikban németségüket és német műveltségüket; aki ezeknek körébe jut, az Németországban maradt, s nem ismerheti Angolországot, melynek szokásai nagyrészből eltérnek a szárazföld szokásaitól, s ámbár tudom, hogy a következő lapokon olyat is mondok, ami sokak előtt nagyon is ismeretes, mégis szükségesnek tartom kijelölni némely jelenségeket, melyek első pillanatra az utazónak nem tűnnek fel, ki csak rövid ideig maradt Angolországban. Már maga a főváros egészen másforma, mint az európai fővárosok, nincs sem erődítésekkel elzárva, mint Paris, sem fogyasztási adóvonallal körülvéve, mint a continentális fővárosok, az élelmi czikkek és italok az egész országból szabadon vitetnek Londonba, kivéven azokat, melyek tengeren a külföldről jönnek, de ezek is csak az országos vámnak vannak alávetve s különös fogyasztási adó nem létezik, mely kizárólag a várost illetné. Continentális nézetek szerint London nem is valóságos város, hanem csak az utcák és épületeknek ideális összefoglalása, mert Londonnak nincsen központi hatósága, több, egészen különböző részekből áll, csak a régi városnak, a citynek, mely Londonnak igen kis részét képezi, van választott lord mayorja, tanácsa és rendes városi gyűlése, a többi részeknek nincsen municipális szervezete, s a parlament csak újabb időben hozta be a közmunka-tanácsot, különösen a csatornázás tekintetéből. Ez és a fővárosi rendőrség képezi az egyetlen közigazgatási köteléket a város különböző részei közt. Hogy azonban ezek hatáskörének kiterjedése meghatározathassék,

szükséges volt kijelölni, meddig terjed a főváros és e tekintetben határozattá lett. hogy központul tekintve a Trafalgar squaret, mind az London, a mi egy öt angol mérföldre terjedő sugár által képezett körben benfoglaltatik. Ez természetesen csak ideális határ, mert az utcák sora már az öt mérföldön túlra is szakadatlanul kiterjed s Woolwich és Greenwich a fővárossal régóta összeforrtak, nem is említve Highgate és Hampstead helységeket a Themse északi oldalán és Chelseat a déli parton. A város folyvást növekszik, oly arányokban, melyek a szárazföldön ismeretlenek, úgy, hogy a lakosság már most is felülmúlja a négy milliót s nagyobb mint Belgiumé, vagy Hollandé. A világnak legnagyobb városa már magában is valóságos ország, s még sincs egységes municipális szervezete, de az angolok e mellett meg tudnak élni és jól érzik magukat s nagyobb rend uralkodik Londonban, mint a logika törvényei szerint szervezett hatóságokkal bíró európai rendőrállamok fővárosaiban.

A mostani London főleg négy városból forrt össze: a City az eredeti London, a Themse bal partján, fölötte nyúlik Westminster; a Themse jobb partján pedig Southwark és fölötte Lambeth, a londoni püspök lakával. Kültelekről itten természetesen szó nem lehet többé. A mostani London négy különböző megye területéhez tartozik s legnagyobb része a szomszéd uraságok birtokain épült fel. Azon város pl. melyet Somerstown-nak neveznek, a Somers család földjén épült fel. a család ezáltal roppantán meggazdagodott és felsőházi czímet nyert. A Westminstert herceg is úgy nyerte mesés jövedelmét, hogy Londonnak legdivatosabb része, hol az arisztokratia ültette fel lakhelyét, az úgynevezett Belgravia, az ő területén fekszik. Miután pedig Angolországban a kötött birtok (entail) törvénye következtében csaknem lehetetlen földbirtokot örök áron szerezni, és csak idővételek vannak szokásban, melyek kilenczvenkilenc esztendőn, vagyis három embernyomon till nem tejjednek, s ezen idő elfolytával a föld minden felépítményekkel együtt az eladó birtokosra visszaszáll, ezen körülmény a város építésére nézve is nagy befolyással volt. Építő ezégek veszik meg t. i. a földbirtokot kilenczvenkilenc esztendőre s megállapított terv szerint kiépítik az utcákat és squareket, sokszor úgy csoportosítván a házakat, hogy öt-hatnak homlokzata együttesen egy

nagy palotát képezzen a tér felé, melynek azonban természetesen egy nagy kapuja helyett öt-hat ajtaja van. A felépült házakat azután eladják kilenczvenhat vagy nyolcz esztendőre azoknak, kik tőkéjüket házba fektetik, úgy, hogy a fizetés akár tőkében, akár évjáradékokban történjék. A házbirtokos a házat most bérbbe adja a lakóknak, rendszeren hét esztendőre, majd mindig azon záradékkal, hogy ezen béridő (lease) lefolytával az eredeti szerződés egyszer vagy kétszer újíthatassék meg. Rövidebb bérletidő kivételes. Miután a kilenczvenkilencz év elteltével nemcsak a terület, hanem minden felépítménye is a földbirtokosra ingyen száll vissza, nagyon természetes, hogy az épületek ehhez mérten épülnek, s hogy az utolsó években a tatarozások elmaradnak. Kossuth pl. az Alpha Eoadon oly házban lakott, melynek birtoka rövid idő múlva vissza-állandó volt a földesúrra; az épület tehát elhanyagolt állapotban maradt s a házi úr annyira vonakodott minden nagyobb tatarozástól, bogi a lakásban maradni nem lehetett. A gazdagoknak számára épült nagy úri házak azonban természetesen nem romlanak meg a kilenczvenkilencz esztendő alatt, s azon túl is roppant vagyont képviselnek. Azon időben, melyet Londonban töltöttem, a Westminstert herczeg, akkor még marquess, városbirtokának tetemes része szállt ilyformán vissza reá, s jövedelmét évi négy millióról hat millióra emelte.

Miután Londonnak újabb részei egyes építészeti czégek által tervszerűen építtetnek, nem pedig a házbirtokosok szeszélye szerint, az utcák elrendezése is különbözik a continentális utcák elrendezésétől. Minthogy minden házban csak egy család lakik, bolt a divatos utcákban nem töretik, a boltok s birtokosaik mind az üzletutcákban találhatóak, melyek a lakóutcákat keresztül szelik, a squareken és tereken nem lát az ember boltot. Ott, a hol a gazdagok laknak, mindig két szép, széles utca közt van egy keskenyebb sikátor, melyre mind a két oldalról a nagy házak istállói dőlnek, s melyen keresztül a piszok kivitetik. Négyszögbe épített házak, melyek a telket csaknem egészen elfoglalják s csak kis udvarokat s világ-udvarokat hagynak üresen, melyekben a continentális építkezés következtében a levegő poshadt s a bűz kiállhatatlanná válik, Angolországban egészen ismeretlenek: mert sehol sem fektetnek oly nagy súlyt a jó levegőre, mint Londonban; a

squarek be vaunak fásítva, a város belsejében roppant parkok terülnek el, ezeket nevezi az angol London tüdejének.

II.

A gazdagok — kiket az angolok a felsőbb tízezernek neveznek (the upper ten thousand) — természetesen egyéni kényök-kedvök szerint rendezik el házaikat. A középosztály házai ellenben körülbelül mind ugyanazon terv szerint épültek, csak a nagyság teszi köztük a különbséget. A konyha, a hozzátartozó helyiségekkel s a cseléd ebédlőjével, félig földalatti, a magas földszinten van a ház ajtaja; de ez mindig zárva van, pedig házmestert nem tartanak, sem csengettyűt az ajtón, hanem egy kopogtató van reá alkalmazva, s evvel dörömböl a vendég, hogy jelezze jelenlétét. A mézszáros, pék, újságkihordó s a szolgaszemélyzet egyet ütnek az ajtóra, a posta két ütessel jelzi megjelenését, a vendégek hosszabban dörömbölnek. A szolga erre felnyitja az ajtót, a pitvarban átveszi a vendég kártyáját, s hogy ha ebből látja, hogy ez nem tartozik a ház megszokott vendégei közé, bevezeti a pitvar mellett levő parlourba, mely a házi úr dolgozó szobája, hol ez megbeszéli a látogatóval annak dolgát. Az idegen, kinek ajánlólevele nincsen a családhoz, ezen szobánál tovább alig juthat be az angol házába, sőt még ha közelebb ismeretségbe is találna jutni, úgy hogy a házi úr szükségesnek tartaná az ebédre való meghívást, rendszeren a vendéglőbe hívja meg az idegent, nem pedig házába. A kinek azonban jó az ajánlólevele, azt bevezetik a házba és családba, hol csakugyan úgy tekintik, mintha a régi barátok közé tartoznának. A parlour mögött van az ebédlőszoba, első emeleten a társalgási terem s hálósobák, a második és harmadik emelet a gyermekek és háznép számára rendezvék el. Ez az általános terv, melynek fővonalait minden házban felismertük.

A szobában jellemző a kandalló, mert az angol a kályhát egészségtelennek tartja, mely a szobalevegőt kiszárítja, ugyanazért jobban szereti a kandalló nyílt tüzét, mely körül ebéd után a család és vendégek helyet foglalnak, habár sokszor csak lábuk melegszik meg, míg hátuk fázik. Az északi városokban akadunk ugyan kályhákra is, ezeken azonban mindig fel van állítva egy széles

vízzel töltött medencze, hogy a víz elpárolgásából a szobalevegő némi nedvességet nyeljen. Az ablakok mind nagyok, csiszolt üvegből készültek, de nem úgy nyílnak, mint a continensen, hanem nyaktíló módjára tolatnak fel s bocsáttatnak le, ugyanazért soha nem zárnak oly szorosan, mint nálunk, mert az angol szereti a ventilatiót. A mi a padozatot illeti, Londonban nem ismerik a parquetet, a lágy fából készült padló szőnyegekkel van bevonva; ha táncmultság van a házban, a szőnyegek bevonatnak vászonnal. A bútorokban uralkodó a tömör alak, mely azonban a legnagyobb kényelemmel van összekötve, s miután a szobák általában kisebbek mint nálunk, a bútorok sokasága elhalmozza a tért. Miután minden ház rendszeren csak egy család számára készült, ez sohasem oly magas, mint pl. Bécsben vagy általában a continensen, csak Edinburghban lát az ember öt-, hat-, hételetes házakat, az ott csakugyan a lakók nem a házakat, hanem az emeleteket szokták kibérelni, ugyanazon emeleten azonban mindig csak egy család lakik. Vannak aztán lodgeing houseok is, oly házak, hol a magánember havi szobát vehet ki, sőt kisebb házak úrfi-lakásoknak, és sok boarding houses, hol az ember szobát s teljes ellátást kap közös reggelivel, uzsonával s ebéddel, s egy nagy közös fogadószobával, mi némileg az amerikai hotel-életre emlékeztet.

Londonban s általában az angol városokban a házak alacsonyak, s miután az angol a tért inkább lakásra, mint fényűzésre használja fel, a lépcső szűk, egyszerű, sőt a legtöbb házban csak fából készült. Miután továbbá az épületek csak kilenczvenkilenc esztendőre épülnek, a falak nem oly vastagok, mint nálunk, s boltozott termek még földszint is csak a city régi házaiban s a főúri palotákban találhatók. A city egyáltalában eltér építése módjában az újabb Londontól. Alig látunk ott más embert, mint kereskedőt, ki nappal ott végzi dolgát, s kinek a város divatosabb részében van lakása, éjjel és vasárnapon a city üres, csak a házfelügyelő marad benne. Minél közelebb jutunk a börzéhez, annál gazdagabbak a czégek is, melyek itten székelnek, ha azonban a nagy bankárokhoz belépünk, szinte csodálkozunk azon roppant egyszerűségeken, mely a szoros, alacsony üzlethelyiségekben uralkodik. Raikes Currie, kinél pénzemmet letettem, s kinek a Westenden gyönyörű, kényelmesen elrendezett háza volt, kérdésemre, hogy miért tölti ő a nap

legnagyobb idejét ily sötét, legegyszerűbben bútorozott helyiségben? azt felelte, hogy ez hagyományom a cityben s bizonyítja az üzletnek régóta való fennállását. Az egész üzlethelyiség, melyben milliomok és milliomok fordultak meg évenként, ugyanazon állapotban volt most is, mint a múlt század közepén, sőt Rothschildnak city irodája még mindig oly egyszerű, mint mikor az öreg Náthán, a londoni ház alapítója, azt elég szerényen berendezte.

A bankároknak s magánbankoknak sokkal nagyobb szerep jutott az angol magánéletben, mint bárhol másutt: az ember t. i. nem szokott itt ötven-hatvan forintnál többet készpénzben a házában tartani, hanem pénzt a bankárnál teszi le folyószámlára és kap élte utalványozó könyvecskét, melyből minden egy-két fontot meghaladó fizetés alkalmával egy lapot tölt be, s vág ki és azzal fizet. Az ily utalvány, melyre a bankár czége van nyomva a check, minden boltban, minden iparos és üzletember által nehézség nélkül fogadtatik el és továbbra is fizetésül szolgál, mint a bankó, mindaddig, míg az illető bankárnál beváltatik. Így a forgalomban levő pénzmennyiség, arányban véve. Angolországban sokkal csekélyebb, mint a continensen, mert a check-rendszer megkönnyíti a mindennapi kis üzletek kiegyenlítését.

III.

Az angol háztartás a város roppant kiterjedése mellett szintén más szint öltött, mint nálunk, a mészárolok, fűszerekek, sőt még a nagy rőfös kereskedőházak is kétszer egy hétben kiküldik emberüket s kocsijokat a város minden távolabb fekvő részeibe s a legközelebbi napokra átveszik a megrendeléseket s elhozzák az árukat a házhoz, úgy hogy boltokba, vásárra járkalni nem szükséges s a háziasszonynak és szakácsnénak ideje megkíméltetik. Üzletben egyáltalában a központosítás áramlata mutatkozik mindenütt, már abban is, hogy pl. a nevezetesebb orvosok mind a Brooke Streetben laknak. minden ügyvédnek valamelyik ügyvédi testülethez kell tartoznia, s e testületnek épületeiben tartja irodáját. így mindnyájan egymás mellett találhatunk; a könyvtárak mind a Pater noster Rowban tartják boltjaikat, még a cipészek s egyéb iparosok is minél inkább egymás mellé csoportosulnak, a boltosoknál pedig

Londonban kezdődött az üzlet azon nagyszerű összpontosítása, melyet Parisban még inkább kifejlesztettek, hol ugyanazonegy boltban az ember mindent, a mire ruházatra vagy bútorzatra szüksége lehet, együttesen megtalál. A kivándorlók számára is vannak különös boltok, melyekben az összes készlet, mire az Ausztráliába vagy Canadiern menőnek szüksége lehet, a sától kezdve a bal-táig, ásig, s konyhaedényig, a legczélszerűbben összeválasztva és elcsomagolva készen találhatik úgy a legszegényebb sorsnak szá-mára, mint a középosztály és gazdagabbak szükségeinek megfelelő módon. Az árak általában meg vannak szabva, alkudozásról, még a kofáknál sem lehet szó, az ár vagy tetszik, vagy nem tetszik, a ki készpénzzel üzlet-, annak bizonyos százalék elengedtetik.

Nekünk, szárazföldi embereknek, mindjárt feltűnik a kávéházak hiánya Londonban, mert olyan ember, kinek semmi dolga nincs, s órákig pipázgat s újságokat olvas egy findzsa fekete kávé mellett, Angolországban alig találhatik; csak a cityben vannak kávéházak, melyekben a hajóskapitányok jönnek össze, kik megbízásra várnak s üzletemberek, kiknek reájok szükségük van, s ott is külön van pl. a balti kávéház, melyben az oroszokkal és az északi tenger-mosta vidékekkel kereskedő világ találkozik; a Jeruzsálem kávéházban az indiai s déli tenger hajóskapitányai s üzletemberei gyűlnek össze; van oly kávéház, hová az északamerikai s ismét hová a délamerikai üzletemberek járnak, de ezen kávéházakba sem léphet be bárki, bevezetés szükséges erre olyantól, ki ezen kávéházakban letette a taksát s annak rendes látogatója, szóval ez egy neme a clubbnak. A Lloyd-intézet e tekintetben a legnagyobbyszerű, csak itt található minden angol gyarmatok kereskedelmi újságai, itt vannak beírva mind az angol kereskedői flottához tartozó hajók, megjelölve, hogy minő állapotban vannak; itt találja az ember mindazon tájékozást, melyre tengerentúli üzletnél szüksége lehet.

A börze is másképp van berendezve, mint a continensen, csak az alkuszok jelenhetnek itt meg, kik a kötött üzletekért felelősek, ugyanazért csak nagy tőke mellett vétetnek be az alkusz-társulatba; ha valamely idegen vetődnék közükbe a tőzsde helyiségén, beverik a kalapját s nagy lármával dobják ki.

Az operaházban csak szalonruhában lehet megjelenni, fehér nyakravalóval s magas tetejű fekete kalappal, a nők teljes díszben,

másképp senki sem bocsáttatik be. Az angolok ennek igen helyes okát adják, a társaság megkívánja t. i. hogy legyen legalább egy színház, melyben az ember biztos, hogy részeg matróz nem ül szomszédságában s nem csinál lármát. Ez ellen még a legmagasabb bemeneti ár sem biztosít; mert a tengerészek, kik néha egész évig hajón voltak, csak akkor kapják meg kiérdemelt bérüket, midőn partra szállnak; e szerint sokszor nagy pénzösszeg van zsebükben, s miután kilátásuk lehet, hogy rövid idő múlva ismét tengerre szállnak, legnagyobb részét kevés nap vagy hét alatt pazarolják el, s nincs oly drága multság, hová felfogadott szereplőkkel együtt el ne mennének, de szalonöltözetet, fehér nyakravalót s magas kalapot sohasem öltenek fel. Ugyanazért az opera kizárólag a társaság gyűlhelye, hol a galériákon is csak díszöltözetben lehet megjelenni.

A kávéházi életet már régóta a clubélet váltóba fel Angolországban: de a clubbök is másformák, mint nálunk, az élet ezekben olcsóbb, mint a szállodákban, nőtlen ember mindenesetre takarékosabban él a clubban, mint bánni étkező helyen, nem úgy, mint nálunk, hol a casino asztala a legdrágább a városban. A kártya azonban s a tekeaszta. — kivéve a Brookclubbot, mely a continentális jockeyclubboknak felel meg — a negyedik emeleten helyzetetett el s a clubbnak legkevésbé látogatott helyisége. — Miután a hangos szó angol nézetek szerint, a parlamentet kivéve, mindenütt illetlen, kiabáló társaság, minő nálunk s különösen Olaszországban napirenden van. sohasem fordul elő. még az angol korcsmákban sincsen láрма. A munkás és napszámos is hallgatva iszsa sörét s pálinkáját, s ha verekedő kedve támad, az utcára megyen ki, s ott verekszik, mindaddig, míg a rendőr be nem zárja. Kivételt képeznek azonban az írlandiak, kik általában lármásabbak, fecsegőbbek és a legverekedőbbek.

A rendőri szervezet Londonban példányszerű s a nép barátját és védőjét látja minden rendőrben, ugyanazért mindig segítségére kél, ha ez valakit bekísér. De a rendőr is, mint minden tisztviselő Angolországban, sohasem felejt el, hogy ő a közönséget szolgálja s nem követel kivételes állást, nyájasan ad felvilágosítást, tanácsot és segélyt.

Ismeretlent az utcán megszólítani s útbaigazítást kérni tőle

nem szokás. Idegenek, kik ezt nem tudják, sokszor vétenek ezen szabály ellen, a megszólított angol azonban ilyenkor a legközelebbi boltra szokott ujjával mutatni: kérdezősködünk ottan. Continens-tális embernek leginkább azon szokás tűnik fel, hogy az utcán találkozó női ismeretségei előbb köszöntenek; ha ez nem történik, illetlen a nőket, még ha ismerjük is, az utcán köszönteni; ők tudják legjobban, vájjon akarnak-e bennünket e pillanatban ismerni vagy nem.

A szokás az angol nőknek nagyobb szabadságot ad; magánon járnak ki, senki sem botránkozik meg, ha kisasszony férfiakkal levelez, ha társaságban, hol szülői nincsenek jelen, idegent, ki neki bemutatattatik, meghí az apai házhoz s csak ott mutatja be szülőinek. Ellenben a férfiak is sokkal illedelmesebben viselik magukat a nők irányában, mint a continensen, úgy hogy ezek alig jöhetnek azon helyzetbe, hogy illetlen szól halljanak. Nőt bántalmazni még a legelső osztályoknál is férfiatlan tettetnek tartják, melyet meg szoktak boszulni. Mindez az angol életnek oly különös jelleget kölcsönöz, mely az idegent mindjárt első pillanatban arra emlékezteti, hogy itt oly régi társadalomba jutott, mely elkülönítve a többi európai nemzetektől, hagyományai szerint különös formákban fejlődött ki.

IV.

Az étkezés igen nevezetes helyet foglal el az élet oekonomiájában. E részben is nagy eltérést tapasztaltam Londonban a szárazföldi, s különösen a pesti szokásoktól. Nem is említve, hogy az ebéd ideje a társaság minden osztályaiban ugyanaz, elrendezése egészen különböző a mienktől. A reggeli, 9 óra tájban — mert a londoni későn kel föl — sokkal bővebb, mint a mienk; thea nem is képzelhető tojás, vaj és piritós kenyér nélkül, mihez még könnyű sült hús vagy hal járul. Délben van a luncheon ideje, otthon a nők és gyermekek könnyű ebédeje, azoknak, kik az irodákban és üzleti helyiségekben el vannak foglalva, rövid, ideiglenes étkezés, hideg hús, ürüszlet (mutton chops) vagy beefsteak s hozzá vagy egy pohár sör vagy bor. A cityben vannak bizonyos étkezési házak, melyek épen e célra rendezettek be, hol a konyha az étte-

remmel szomszédos s vele ablakforma nyílással össze van kötve, melyen keresztül adják be a steaket, mert az angol azt tartja, hogy ez csak akkor jó, ha a rostélyról közvetlenül az asztalra kerül; már az is, ha a pitvaron keresztül vitetik, megrontja eredeti ízét. Az angol elvégzi munkáját, látogatásait vagy sétalovaglását öt óráig délután; hat és nyolcz óra közt, átlag véve hétkor, következik az ebéd. Ennek egyik jellege a levesnek elmaradása. Az angol nem rontja meg húsát főzés által, csak a teknősbéka-levest szereti s ebben az úgynevezett zöld zsírt, ez azonban csak nagy díszebédek-nél, pl. a lord mayornél s testületi banquetteknél szokásos, az angol középrend nem eszik levest. A halakban természetesen válogatni lehet Londonban, neveléshibának tartatik, ezeket evésnél késsel érinteni. A hús tudvalevőleg legelső minőségű, a borjút az angol nem vágja le az állatnak oly korai kifejlődésénél, mint nálunk, húsát csak öt-hathónapos korában tartja egészségesnek. A húst hirtelen sütve szereti, azon mártásokat alig ismeri, melyek a konyhában készülnek, hanem az asztalon áll hat-hét különböző mártás és fűszer üvegekben úgy, mint nálunk az eczet és olaj, s mindenki azt használja, melyet ízlése megkíván; csakugyan mondhatjuk, hogy míg a francia a konyhában készíti el étkeit, az angol ezt az asztalnál teszi, egyéni ízlése szerint. Vannak azonban bizonyos ételek, melyeknél a szokás megszabta már a mártást. Midőn Londonba jöttem, barátaim bevezettek a reformldubba: bárányhúst ettem s ehhez a szolgálta mentamártást hozott, mely nekem ízlett, másnap rostbeefet rendeltem s ehhez is megkívántam a mentausaucet, erre a szolgálta megvetőleg nézett reám e szavakkal: «Uram, ez nem járja, ez nem orthodox, a báránynyal jár a mentamártás, rostbeeffel a Yorkshire pudding.»

Az angolok épen nem tudnak bálni a főzelékkel, egyszerűen leforrázzák s úgy hozzák be, az ember az asztalnál cukrozza meg, vagy eczettel és olajjal eszi, vagy soyával, s borssal és effélékkel fűszerezi, a mint tetszik. A finom tészta, mely a bécsi s pesti konyhában oly nagy szerepet játszik, szintén ismeretlen Londonban. A nemzeti tészta a plumpudding, ezen jó, de nehéz étel harminczhat óráig főzetik vászonba bekötve, csak így éri el tökélyét, ellenben a pie a legközségesebb tészta; mély tálba tesznek gyümölcsöt, vagy összedarabolt húst, vagy főzeléket, ezt meglehetősen

vastag tésztával fedik be, így teszik tűzre s hozzák az asztalra. Nekem különösen ízlett a rebarbara pie, ilyennel máshol nem találkoztam; a plánta szárából készül, melynek savanyús íze kellemes, ezen ételhez orthodox a devonshirei tejföl. Minden húséttel jár a főtt burgonya: általában mondhatjuk, hogy az angol több burgonyát eszik, mint bármely más nemzet. A házi úr szerepe az ebédnél nem jár fáradság nélkül, a húsételek felvágatlanul hozatnak be, a házi úrnak kötelessége ezeket fölszelni, a mi pulykánál, kappannál, szalonkánál s házi nyúlnál hozzá nem szokott kezeknek nem épen könnyű, sőt a házi úr meg is kérdezi a vendégtől, melyik részét szereti jobban, mellét vagy szárnyát, a kisült vagy a véres részt? Ugyanazért a fölszelés mestersége szintén a jó neveléshez tartozik, az éles kés pedig angol asztalnál épen nélkülözhetetlen. Ahhoz, hogy az angol nem főz disznózsírral, mint a magyar, nem is vajjal, mint a német, vagy olajjal, mint az olasz, hanem marhazsírral, minden idegen könnyen hozzá szokik, mert a Londonban leölt marha annyira elsőrendű, hogy zsírjának semmi fagygyú íze nincsen. Alig kell említenem az angol evésmód külsőségeit, melyek jóformán egész Európában elterjedtek, még sem fogadtattak el egészen. Az angol pl. iszonyodik attól, ha valaki ujjal hozzányúl bármi ételhez, a csirkecsontot kezébe veszi, vagy, mint nevelt francziák is teszik, kenyérral törli ki a mártást tányérán. Még ha hámozni kell is valamit, azt sem fogja kezébe, hanem felszúrja villájára s az éles késsel valóságos műtétet követ el, akár a burgonyán, akár az almán. Ebédre mindig átöltözve kell megjelenni, még akkor is öltünk frakkot, ha otthon vagyunk; ebéd után a nők eltávoznak egy negyed órára, csak a férfiak maradnak az asztalnál s egymásnak nyújtják a borpalaczkot. Ez a régi szokás, melytől eltérni nem lehet. Raikes Currie bankáromnál voltam egyszer faluhelyen, ott volt szomszédja, a híres történelemíró Grote s kivülem még egy vendég, kire most nem emlékszem. Történetesen ezek közül egy sem volt borivó. Ebédnél igen jól mulattunk a szellemes nőkkel, s a mint ezek eltávoztak, s kisült, hogy közölünk egy sem iszik bort, kérdeztem a házi urat, nem kelünk-e föl az asztaltól, hogy a megszakított társalkodást folytathassuk, mire azon feleletet kaptam, hogy a borivás nem főczélja a férfiak ebédutáni együttmaradásának, hanem az, hogy a nőknek alkalmuk legyen egy

negyedig vagy félóráig maguk közt beszélgethetni. Nagyobb ebédeknel nem illik, hogy az ember magában igyék, valahányszor poharát megtölti, int valamelyik más vendégnek, a ki akkor szintén poharához nyúl s némán felköszöntik egymást. Nagy vendégségeknél az inas által izenjük meg valamely távol ülő ismerősnek, hogy egy pohár bort akarunk vele inni: egymásra nézünk, fölemeljük poharunkat és kiiszszuk. A lord Mayor-ebéd végén régi szokás szerint a szeretet kelyhe (loving cup) kering, nagy ezüst kupa, melyből egyet hörpentünk állva, mialatt szomszédunk is feláll, ez átveszi tőlünk s maga iszik, míg a szomszédja ismét állva őrzi, az inas pedig egy nagy ezüst medenczét hord körül, mely rózsavízzel meg van töltve, ebbe mártjuk asztalkendőnk végét s megtöröljük vele szánkat. Ünnepeyes ebédeknel fő jellemvonás a toast, melynek legalább egyike hosszú beszédé válik. Miniszterek s mindazok, kik az államférfi nevére igényt tartanak, keresik az alkalmat, hogy nézeteiket a parlamenten kívül is nyilváníthassák. Szeretnek a közönséggel érintkezni, ily alkalom a lord Mayor-ebéd. Melynél a miniszter rendszeren programbeszédet tart. annál inkább. minthogy a közönség tudja, hogy az ebédutáni beszédeknek (post prandial speech) soha hivatalos jelentősége nem lehet, s a bornak valódi vagy képzelt hatása szabadabb szót enged, mint a parlamentben.

V.

Az angol arisztokratia nemcsak befolyására, hanem lényegére nézve is tökéletesen eltér a többi európai arisztokrátiától. Míg a szárazföldön majd mindenütt a grófnak minden fia gróf, Angolországban csak a család fejét illeti meg a főúri cím. csak ő a peer; legidősb fiának van ugyan szintén címe. de csak tiszteletből (by courtesy), a többi fiúk a család nevét viselik, mely különböző a főúri címétől, pl. a Marlborough herceg legidősb fia Blandfordi őrgróf, holott a család neve Churchill s a herceg többi fiai csak ezt viselik, de tiszteletből megadatik nekik keresztnevük elébe a lord cím, mely azonban semmi kiváltsággal sem jár, mert csak a családfő a felsőháznak tagja, csak neki van azon kiváltsága, hogy büntény esetében nem a rendes bíróság, hanem a felsőház ítél

fölötte. Ha az idegen csodálkozását fejezi ki a fölött, hogy a fiú más nevet visel, mint apja, s az egyik testvér, mint a másik, az angol azt találja, hogy ez a természet rendje, ezt bizonyítja a szó-járás az állatoknál, például az apa mén, az anya kancza, ivadéuk csikó, holott a családi név ló. Így van a bika, tehén, borjú név a szarvasmarha családnál; a kan, kocza, malacz a disznóknál; a kakas, tyúk, csirke, a tyúk családnál stb. Egészben véve az arisztokratia Angolországban sokkal jobban van szabályozva minden etiquette-kérdésre nézve, mint a continensen; a herczegnek legidősb fia marquess, a marquessnek legidősb fia gróf, a grófé algróf, az algrófé báró — mit az angol egyszerűen csak úgy fejez ki, hogy lord, — a lordé még tiszteletből sem lord, hanem egyszerűen honorable Mr. N. N.

A czírnkeronák is különböznek a continentálisoktól. A herczegi fővegnek koronája öt eperlevélből áll, alól pedig hermelinnel van szegélyezve; az őrgrófé három eperlevél közt két gyöngy gyei van díszítve; a grófi főveg koronáján öt magas száron, mely e főveg felső széléig ér, egv-egy gyöngyöt látunk, úgy hogy az ágak négy alacsony szárú eperlevéllel elválasztvák egymástól; az algrófi főveg koronáján a díszített aranyabroncs fölött öt darabból álló gyöngysor fekszik; a bárói főveg koronája sima aranyabroncs s négy gyöngy rajta. A közepén rojtos, vörös bársonyfőveg (coronet) s a hermelinszegély a szárazföldi heraldikában ismeretlenek.

Az angol arisztokratia számra nézve igen tejedelmes. Van 29 herczeg, 25 valódi őrgróf, 227 gróf, 71 algróf, 324- báró, ide nem értve azokat, kik csak tiszteletből viselnek magasabb czímet vagy egyszerűen a lordét. Lordnak nevezik egyébiránt társalkodóban a herczegi czímen aluli minden peert; ha azonban a keresztneve, szintén megemlítetik, ez nem azért történik, hogy más hasonló nevű egyéntől megkülönböztessék, hanem azért, hogy ezáltal kijelentsük, miként az ily egyén sem nem peer, sem nem annak legidősb fia, hanem az ifjabb ágat képviseli: lord John Bussei pl. a bedfordi herczegnek egyik fiatalabb fia volt, de később a királyné által gróffá (earl) neveztetett ki s mint Earl Russell lett egy új peerség megalapítója. Egyébiránt nem minden peer tagja a felsőháznak, csak az angolországiak azok, a skót peerek hetet választanak maguk közül, kik őket a felsőházban képviselik, úgy az irlan-

diak is tizenhatot: ezek élethossziglan, azok a parlament tartamára. A felsőház tagjainak száma, mert ide tartoznak a püspökök is, körülbelül ötfélszázra megyen. A püspökök közt a legelső helyet foglalja el az ország primása, a ki magát *isten kegyelméből*, canterbury-i érseknek írja, utána jő a yorki, ki csak *isten engedelméből* yorki érsek. Minden lord feleségét megilleti a lady cím, úgy a főurak legidősb leányát is. a többi leányok honorable Miss N. N.-nek czímeztetnek.

A peer-családokon kívül van még Angolországban a nemességnek egy oly neme, mely a continensen egészen ismeretlen, ezek a baronetek, kiknek czímerében oldalt, mindig megjelenik ezüst mezőn a véres kéz. mi az irlandi Ulster tartomány czimere; mert midőn ez fellázadt s visszahódítására hiányzott a pénz, Jakab király pénzen adott el annalisokat s megteremtette a baronetaget, mint a nemesség legalsóbb fokát, melynek czíme «Sir», de a sir után sohasem következhetik a családi név, mindig csak a keresztnév s tökéletesen incorrect s angolnak fülsértő, ha pl. sir Elliotról beszélünk; ilyen nincs, a bécsi követ sir Henry Elliot, vagy, ha társalgásban említjük, egyszerűen sir Henry. A baronet-rang a családban szintén az elsőszülöttség útján tartja fenn magát s a baronet feleségének megadja a lady címet. Vannak azonban még lovagok is (Knight), ezeket szintén megilleti a «Sir» cím keresztnévük előtt: feleségük szintén lady, de ezen rang személyes és nem megy át az örökösökre. Cím nélküli nemességet nem ismer az angol, levélczímen megadja minden tisztességes embernek az Esquiret, a mi a régi tekintetes, mostani nagyságos úrnak felel meg, de csak levélczímen használtatik. Az angol keresztnevék is különbözők a mieinktől; ezek nem fordulnak elő mindnyájan a kalendáriumban, sőt szokás az anyai családnevet az elsőszülött fiúnak keresztnévül adni. Innét erednek oly nevek, mint Stuart Mill, Stratford Canning, Lytton Bui wer stb. A legidősb leánynak keresztnévét nem szoktuk említeni, csak a családi név elébe teszszük a Miss címet, a többieknél meg kell említeni a keresztnévet.

A majorátusokra nézve is különböző a felfogás és a törvényes szokás Angolországban, mint a continensen. A legfelsőbb bíróság azt határozta el, hogy miután a végrendeletet nem lehet egyébként nézni, mint az élet utolsó pillanatában tett ajándéknak, s miután

ajándéknál szükséges, hogy létezzék egy elfogadó is, mert az ajándékozó csak oly személyt köthet meg föltételekkel, ki az ajándékot ily föltételek alatt el is fogadja, a majorátus alapítója csak a már életben levő utódjait kötelezi, pl. a fiút és unokát; de azon nemzedék, mely az alapító halálánál még nem született, ismét szabad rendelkezéssel bír, s így a főúri családokban is mindig előfordul időről-időre egy oly nemzedék, mely a családi vagyona nézve ismét szabad rendelkezéssel bír, megterhelheti, vagy részeit elidegenítheti, beruházhat, pazarolhat. Az ily majorátussal (entail) nincs semmi összeköttetésben az elsőszülöttségi jog, mely Angolországban minden ingatlanra nézve régóta törvény, hogy t. i. végrendelet híjában csak az elsőszülött fiú örökli mind az ingatlanokat, a többi gyermekek csak az ingókban örökösödnek. Kivételes e tekintetben a kenti grófság, a hol a törvény, ha az apa különben nem rendelkezik, az egyforma osztályt hozta lie (right of gavelkind); de az elsőszülöttségi eszmék olyannyira angolok, hogy két század óta nem volt esete az ingatlanok elosztásának Kent megyében, mert minden apa végrendeletileg az első fiúra hagyta földbirtokát. De még az ingó s ingatlanok meghatározása is másforma Angolországban, mint nálunk; az angolnál t. i. városi ház az ingóságokhoz tartozik (personality), ellenben a hajó ingatlan. Idegen, ki az angol indigenátust nem szerezte meg, ki van zárva az ingatlanok birtokából.

Az angol birtokviszonyok igen sokszor hozatnak fel mintául, különösen nagy uraink által, s gazdáink igen sokszor panaszkodnak, hogy nálunk nincsen olyan bérlő-osztály, mint Angolországban s kívánják ezen osztálynak további kifejlődését. Az angol birtokviszonyok azonban majd mindig hibásan fogadtatnak fel az idegenek által. Ezekre nézve (ő nézőpont az, hogy az angol földesúrnak semmi allodiaturát nem tart, minden földje a paraszt kezén van, a ki azonban nem munkával, hanem pénzzel szolgálja le bérét s azért bérlőnek tekintetik. Ez azonban csak Angolországra szól. nem Irlandra, hol allodiaturák is fordulnak elő, úgy a skót felvidéken is, a hol a marhatartás miatt a parasztnak felmondták a bért s például a sutherlandi herczeg összes jobbágyságát a Orkney szigetekre tette át, hogy juharnak legelője legyen, mert ezek több jövedelmet hoztak, mint mennyit a bérlők fizettek. Az angol lordnak természetesen nincsenek béresei s oly gazdasága, minő a

magyar vagy német úré. Történik ugyan, hogy némely úr mintagazdaságot állít, inkább szeszélyének kielégítése, mint jövedelme tekintetéből, de általánosan földjeit a parasztok művelik, kiket bérlőknek nevez, s a telkek csakugyan nem tíz, húsz, harmincz holdasak, hanem nagyobbbrészt háromszáz holdasak. S miután Angolországban úrbér sohasem hozatott be, a birtokviszonyok olymódon fejlődtek ki, minő más országban ismeretlen. A szabad föld eszméje csaknem egészen új Angolországban s a földkérdés ugyanazért Irlandban már égető lett, de Angolországban sem maradhat azon stádiumban, a melyben most létezik, s az irlandi földkérdés megoldásának megkísérlése fel fogja vetni Angolországban is a földkérdést és a birtokviszonyok általános revízióját, az elsősülöttségi törvényes szokástól kezdve a bérlők szabad földjéig. Midőn egész Európában a feudalismus megszűnt, mely az északamerikai Egyesült-Államokban s az angol gyarmatokban soha nem létezett, lehetetlen. hogy Angolország megmaradjon jelenlegi birtokviszonyai mellett, s ha e részben nem történt eddig semmi változás, ez leginkább annak tulajdonítható, hogy a nemzet legerélyesebb és legelédetlenebb része inkább kivándorol oda, hol könnyen juthat szabad földhöz, mint hogy szülőföldjén hosszas vitával keresné természetes jogát.

AZ OLASZ HÁBORÚ.

I.

Garibaldi kisebbik fia, Ricciotti, beteges egy gyermek volt, önkényes sántaságban szenvedett; ugyanazért egy gazdag angol nő, ki a nagy olasz szabadsághóst különösen tisztelte, magához vette, hogy gondozása alatt erősödjék, s felügyeletét Miss Jessie Whitera bízta. Házánál gyakran jöttek össze az olasz száműzöttek s Miss Jessie, kinek tolla igen ügyes volt, gyakran írt cikkeket angol folyóiratokba az olasz ügy érdekében. Midőn Orsini a mantuai várfogságból a legmerészebben tervezett szökés által megmenekedett s Londonba került, Miss Jessie White írta meg menekülésének regényes történetét, mely a társaság figyelmét egy ideig Orsinira irányozta. Én is nála ismerkedtem meg az érdekes olasz-szal: szép, Sympathikus férfi volt. keveset szólt, de jól. Mazzinival ezen időben nem állt jó lábon, mert ez azt tartotta, hogy a szabadság csak a mártýrok vérével áztatott földön tenyészhet s meg volt győződve, hogy bárhol Olaszországban győzne a mozgalom, az mindjárt elterjedne az egész félszigetre; ugyanazért mindig a kezdeményezés apostola volt, kész bármi felkelés tervét felkarolni s . előmozdítani s barátinak vérért és szabadságát koczkára tenni. Értesülvén egyszer egy állítólagos összeesküvésről a piemonti és toskánai határszélen, teljes hitelt adott a tudósításoknak s Orsinit küldte oda, San Terenzoba, Leric mellett, a spezziai öbölnek egyik halászfalujába, hol fegyvert s embereket fog majd találni, kiknek vezérletét ő vegye által. Orsini eljutott ugyan San Terenzoba, ott azonban sem fegyvert, sem embert nem talált; a halászok elrejtették egy darabig, végre azonban mégis az osztrákok kezébe esett, kik őt Mantuába vitték, hol reá, mint ismeretes, már régen compro-

mittált köztársasági izgalom, a halál várt. Nagy nehezen meneke-
dett meg, különösen a Herwegh német költő gazdag felesége által
eszközölt vesztegetéssel. Most Londonban időzött, mint sok olasz
menekült, mert Napoleon rendőrsége gyanút táplált ellenük s nem
igen tűrte Párisban. Orsini Mazzinival ez időben alig érintkezett,
meri neheztelt reá, hogy a san-terenzoi kalandba elégséges ok nél-
kül ugrasztotta bele. Új esztendő előtt. 1857-ben találkoztam vele,
még meg is kérdezett, nincs-e valami megbízásom Párisba, mert
oda megy. Kevés héttel később, január közepe táján, olvastuk a
hírlapokban, hogy egy olasz Napóleon császár kocsija alá, midőn az
épen az operába ment., két robbanó anyaggal töltött bombát vetett,
melyek számos emberi öltek meg, de a császárt sértetlenül hagyták.
A merénylő Orsini volt, a francia rendőrség által el is fogatott, de
ez különös figyelmet tanúsított iránta a börtönben. Pietri, a rendőr-
főnök, többször meg is látogatta: pöre gyorsan folyt le, más vége
nem is lehetett, mint a nyaktiló, miután annyi ártatlan ember életét
áldozta fel: kivégeztetése előtt azonban nagy csodálkozásunkra
levelet írt, melyben kifejezi meggyőződését Olaszország szabadsá-
gának biztos feltámaszásáról, s inti az olasz ifjúságot, hogy fejedel-
mek személye elleni merényletektől tartózkodjék. A levelet első
pillanatban hamisítottnak tartottuk, de csakhamar meggyőződünk,
hogy valódi s híre terjedett, hogy Napoleon, kit minden olasz eddig
a szabadi ág s különösen az olasz egység legnagyobb ellenségének
tartott, most politikájában olasz-barát irányt vesz, sőt találkoztak
mindjárt régi ellenségei közül is, kik készek voltak részére állani.
Nyáron gróf Cavour, a szárd miniszter, ki az olasz ügyet már a
párisi béke-congressusnál szóba hozta, Plombiéresben, a pyraenai
gyógyfürdőben, csakugyan találkozott Napóleonnal, mi a continen-
tális udvaroknál feltűnést és megütközést idézett elő. Mazzini e
tekintetben most igen jól volt értesülve s ámbár kevesen voltak,
kik szavainak hitelt adtak, elbeszélte nekünk, hogy a szövetség
Cavour révén Viktor Emanuel és Napoleon közt meg van kötve, s
hogy a francziák megkezdik a háborút Ausztriával; Felső-Olasz-
országot. Milánót és Velenczét hozzácsolják Piemonthez, mely
ennek fejében Nizza és Savoya átengedése által fizeti ki a császári
segélyt. Ez Mazzini republikánus nézeteinek keretébe sehogy sem
illett; nemzetiségi tekintetből nem tudta ugyan védeni, hogy a

francia Savoya Olaszországban tartozék, ezt azonban mint szabad kantont inkább a Svájcához kívánta volna csatoltatni, hogy Finn-cziaország ne elintse Olaszország határát, mert a francia befolyást s a francia császárság pressióját semmivel sem tartotta jobbnak, mint az osztrák befolyást és pressiót. Szeiinte az olaszok legjobb esetben csak urat váltanak. Kossuth Mazzini tudósításainak e tekintetben nem adott hitelt, hogy is hihette volna, hogy a reactionaries Napoleon merné megtámadni a reactionárius Ausztriát, minden további szövetséges nélkül; mert mióta Palmerston szabad-elvű kormánya megbukott, a császár Angolországra sem számíthatott többé, melynek a krími háborúban szövetséges volt. Orsini merénylete után t. i. a whig kormány a császár sürgetésére valálára behozta a continentális hatalmak által gyakran óhajtott idegen-törvényjavaslatot (alien bill), mely a menekültekre nézve kivételes állapotot s esetleges rendőri felügyeletet tervezett. A liberális érzület erre felförmedt, a toryk igen ügyesen használták fel ezt s megbuktatták lord Palmerstont s francziabarát politikáját; ők inkább a hagyományos osztrák barátság iránt éreztek rokonszenvet.

A Párisban lakó magyar menekülteknek sok összeköttetéseik voltak a kormánykörökkel s az udvarral. Kiss Miklós sógora volt Thouvenelnek, ki később Napóleon minisztere lett, s már most is befolyással bírt; Szarvady bizalmas lábon állt Bixióval, ki a párisi finczkörökben nevezetes szerepet játszott; Klapka és Teleki látogatói voltak Napoleon herczegnek a Palais Royalban; Irányi találkozott Mieroszlavszkyval, ki szintén Napoleon herczeg körözetével szoros összeköttetésben élt; Klapka egyébiránt Cavourt is igen jól ismerte, mert egy genti bank ügyében eljár néha Turinba s érintkezett a minisztériummal pénzügyekben. Mindezek hitték a francia-osztrák háborút s meg voltak győződve, hogy ezzel a magyar ügy is összeköttetésbe jó. Ily körülmények közt intézte Napoleon császár az újévi ünnepélyes kihallgatásnál azon különös szavakat báró Hübnerhez, hogy sajnálja, miként a barátság Franciaország és Ausztria közt meghidegült. Ebben mindenki a régen szállongó híreknek megerősítését látta egy bekövetkezendő francia háborúról Olaszországban; csak Pécsben nem akarták ezt elhinni; azt tartották, hogy lehetetlen ott a háború, hol az egyik fél azt semmiképen sem akarja, és semmi okot nem ad reá. Bruck,

a pénzügyminiszter, ugyanazért minden áron fenn akarta tartani az árfolyamot, mely minden nap lejjebb és lejjebb szállt. Apósom, ki Bruckkal régi idők óta, midőn az is kereskedő volt, bizalmas lábon állt, hitelt adott Bruck állításainak s nem hitte a háborút, mi neki sok pénzébe került.

II.

Januárius kezdetén Klapka feljött Londonba s minden tartózkodás nélkül elmondta előttünk, hogy Cavour és Napoleon el vannak tökéelve a háborúra s hogy abban a magyar nemzet sympathiáira s eshető felkelésére erősen számítanak, hogy különösen egy magyar légió föllállítása tervezetik. Kossuth mindjárt kijelentette, hogy ő ezen mozgalomba csak úgy lép be, hogyha elégséges garantiát nyer, hogy a magyar ügy ne csak eszközül használtassék fel, s hogy ő minden magyar mozgalmat meg fog akadályozni, mielőtt a francia zászló becsülete e tekintetben compromittálva volna, mert nem akarja hazánk szerencsétlenségét előidézni s a népet veszélybe dönteni, ha biztosítást nem nyer aziránt, hogy nem fogunk cserben hagyatni. Tudta egyébiránt, hogy úgy Turinban, mint Párisban felkarolják ugyan a magyar ügyet, de abból az ő személyét, hacsak lehet, ki akarják hagyni; mert a magyar mozgalmat csak oly eszközül akarják felhasználni, melyet akármikor el lehessen ejteni s félték, hogy Kossuth egyénisége annak oly iránt adhatna, mely befolyásuk alól kisiklik. Voltak is a magyar menekültek közt, kik Kossuth mellőzését nem bánták volna: Szemere régóta ellenséges állást foglalt vele. Írt epigrammokat ellene s szidta azon körben, a melyhez tartozott. Tekintélyesebb volt Teleki László: ez sem közeledett Kossuthhoz, azóta hogy ez Ázsiából visszakerült, sem nem írt neki, sem nem jött Londonba, szavát pedig figyelemre méltatták a Palais Royalban, mely ez időben a titkos kormány állására emelkedett. Végre Teleki mégis szövetkezett Kossuthal, de csak mint egyenjogú tagja a nemzeti igazgatóságnak, melynél Kossuth volt az elnök, Klapka a harmadik tag. Mindketten megkövetelték Kossuthtól, hogy ezentúl mint elnök, nem mint kormányzó írja magát alá, sőt az Amerikában készült magyar bankókészlet fenmaradt részét, melyen mint kormányzó volt aláírva, semmisítse meg. Napoleon miniszterei ellene voltak az olasz háborúnak, ugyanakkor, midőn

a császár, unokaöccse által, már összekötetésbe lépett a forradalmi elemekkel. A herceg Viktor Emanuel leányát vette feleségül, nászajándékkul a háborút s Felső-Olaszországot ajánlva a szárd királynak. Forradalmi hajlamai régóta ismeretesek voltak s éles eszével átlátta azt is, hogy a magyar ügyet nem lehet az olaszszal összekötetésbe hozni a nélkül, hogy Kossuth személye számításba vétessék s végre rávette a császárt, hogy május kezdetén Kossuthot titkon, miniszterei tudta nélkül, hívja meg Párisba. A herceggel s császárral való találkozását igen élénken írta le Magyarország volt kormányzója az első benyomás befolyása alatt azon levélben, melyet tüstént feleségének irt s mely most iratai közt a közönség tudomására jutott. Kezdetől fogva mindig hangsúlyozta, hogy Magyarországnban nem lesz felkelés mindaddig, míg a francia sereg nem lép magyar területre s ott császári kiáltvány által ki nem mondja Magyarország felszabadítását, Kossuth e feltételhez makacsul ragaszkodott életének ezen nevezetes epizódja alatt, kezdetől végig.

Napoleon ismerte Kossuth népszerűségét Angolországban s ezt is fel akarta használni, ámbár nem igen bízott benne. Semmi sem aggasztotta őt jobban kalandos háborújában Ausztria ellen, mint az angol kormány magatartása. Tudta, hogy Albert herceg és Viktória királyné bizalommal, sőt barátsággal viseltetnek iránta; de ismerte az angol toryk hagyományos politikáját, mely őket az osztrák szövetség felé vonzza; tudta, hogy az osztrák monarchiának integritása politikai hitágazattá vált az angoloknál, kik ezen monarchia fennállásában és erejében keresik a keleti kérdés oroszellenes megoldásának biztosítékát; ő tehát szükségesnek tartotta, hogy az angol politika ne szövetkezzék a jelen háborúban Ausztriával s ne hozzon létre oly kombinációt, melyben Poroszország is részt vegyen s fenyegetve a francia határt a Rajna felől, lehetetlenné tegye az olasz hadjáratot. Merimé levelei Panizzihoz, melyek csak imént láttak világot, bizonyítják, mily nagy súlyt fektetett a császár Angolország jóakarátára; erre nézve pedig Kossuth vállalkozott, hogy, ha nem is a kormánynál, de mindenesetre a nemzetnél, népszerűvé fogja tenni a francia-olasz háborút, esetleg kormányválságot is idéz elő s így mindjárt a háború kezdetén jelentékeny szolgálatot tehet a császárnak. Amint Kossuth visszajött, megszűnt minden további összekötetés Mazzinival és Ledru Rollinnel, kik

el nem tudták felejteni, hogy ő, ki velők mindig a legbarátságosabb viszonyban állt, anélkül, hogy bejelentette volna, egyenesen átpártolt azon ellenségükhöz, ki ellen ők folyvást conspiráltak. Kossuth említette ugyan nyilvános és magán beszélgetésben, miként hazája felszabadítására akár az ördöggel is szövetkezik s csak arra vigyáz, hogy ez őt el ne vigye, e részben is követve a régi magyar hagyományt, mely szerint Zápolya jelszava az volt: «Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo.» Mazzini és Ledru azonban a baráti viszony megsértésének vették a tudtokon kívül történt szövetkezést Napóleonnal, annyit legalább megkívántak volna, hogy Kossuth e tekintetben is előlegeden közölje velők terveit.

III.

Cobden ezen időben nem volt Londonban, Amerikába utazott és ott terjesztette a szabad kereskedelem tanait, melyet ott épen a szabadelvű párt, a republikánusok, Carey theoriái szerint, nem vettek fel programjokba, sőt a védvámoknak maradtak hívei. Sir Joshua Walmsley nem bírt befolyással a manchesteri iskola követőire, Bright sohasem érdekelte magát a magyarokért s minden háborút ellenezett, Kossuth tehát csak Gilpinnel közölhette tervét, ki neki azóta, hogy Ázsiából Londonba érkezett, mint meleg tisztelője, nagyban s kicsinyben mindig kezére járt. Gilpin quaker volt mint Bright, könyvkiadó, jelenleg parlamenti tag s habár nem szónok, s nem is tartozott azok közé, kikről a lapok s a közönség meg szoktak emlékezni, mégis szorosabb összeköttetésben állt a mérvadó whigekkel, mint némely nálánál híresebb radikális.

A választások épen ekkor folytak javában, végeredményük keveset változtatott a pártok arányán, a wligek nem nyertek, sőt vesztek néhány szavazatot, a toryk közel negyven szavazattal többségben voltak ellenükben, de azoknak száma, kik az ellenzékhez tartoztak, habár nem voltak whigek. kilenczvenre rúgott; ezektől függött tehát a többség s a kormány megbuktatása. A parlament megnyitása május 31-ére volt kitűzve, az ezt megelőző két hétben Kossuth Londonban. Manchesterben, Bradfordban és Glasgowban nagy népgyűlésekben beszédeket tartott, melyekben Angolországban a szoros neutralitást ajánlta legjobb politikául, mely

minden az országot befonó szövetségektől távol marad, bármennyire terjedne is a continentális háború. Én őt ezen útjában kísértem s tanúja voltam azon roppant hatásnak, melyet szónoklata mindenütt idézett elő. Gilpin ezalatt értekezett lord Palmerstonnal, aki meg is ígérte, hogy a minisztérium változása esetében, ha ismét hatalomra jut, a radikális elemet, mely nélkül a győzelem lehetetlen, a minisztériumban is látni akarja, a külügyekre nézve pedig a legszorosabb semlegességet megtartja. Az új parlament nem sokára bizalmatlanságot szavazott a kormánynak, az új minisztériumban Milner Gibson tárczát nyert, Cobdennek is ajánltak egyet, de nem fogadta el, Gilpin magas hivatalt kapott a közigazgatásnál.

Lord Lansdowne, kinek feleségem Kossuth beszédeit megküldte volt ez időben, a következő sorokat intézte hozzá:

«Mondhatom, hogy Kossuth beszédét már előbb olvastam, mint Ön azt nekem megküldte, mert mindig bámulom nagy, hő szónoklatát, ámbár Ön nem várhatja, hogy mi, hidegvérű angolok, tűzbe hozassunk általa.

«Őszintén reménylem, hogy azon nagy események, melyek most fordulnak elő, jobb Ausztriát adnak nekünk majd, de Európának szüksége van egy Ausztriára.»

Ezen oly sokszor ismételt angol nézet, hogy az osztrák birodalom Európára nézve elkerülhetetlenül szükséges, hogy ugyanazért a birodalom feldarabolása meg nem engedhető, ébresztette az emigráció több tagjainál azon Dnna-szövetség eszméjét, melylyel több esztendővel később Kossuth is komolyan foglalkozott. Tervének akarata ellenében történt kinyomatása Magyarországon feltűnést s visszatetszést keltett, s azóta sokszor említetik, hol Kossuth politikájának elítélésére, hoi a boszniai foglalás védelmére.

Seward, az amerikai szenátor, épen ekkor utazta be Európát, most jött először át az Atlantikumon, nem ismerte még az óvilág fő embereit, pedig ezekre nézve is tiszta fogalmat akart magának szerezni, mert kilátása volt, hogy elnöknek választatik meg. Ez ugyan nem történt meg, mert Lincoln választott elnöknek, ő azonban minisztere lett. Londonban meglátogatott bennünket, meghíttuk egy estélyre, melynél ő csakugyan megjelent, ámbár nagyon kapós volt, s mindennap három-négy ebédre s estélyre hivatott meg. A királyné is fogadta s kérdezte, utazásának mi a célja? Seward

erre egész amerikai naivitással felelt, hogy a monarchia káros befolyását a nemzeti életre s finanziaira akarja tanulmányozni, mire a királyné szellemesen megjegyezte: reményű, hogy a senátor-nak nem volt még alkalmja ezen tanulmányok megkezdésére.

A hadizenet Londonban nem volt ugyan váratlan, de mégis izgatottságot idézett elő, mindenütt csak erről szóltak s minthogy nem is kételkedtek a felől, hogy az olasz ügy kapcsolatban van, vagy kapcsolatba fog jönni a magyarral, sokat kérdezősködtek nálunk az ügynek állása felett Magyarorszáiban: mi természetesen most is, mint mindig, kifejtettük, hogy Magyarország jelen állapotával megelégedve semmiképen sem lehet, hogy beolvasztása az osztrák közbirodalomba mindig csak papiroson fog maradni s most épen úgy ki nem vihető, amint századokon keresztül kivihető nem volt. Ily nézetek a hírlapok útján és Kossuth beszédei következtében már régen elterjedtek a közönségben, mely azonban most nagy csodálkozására hallotta, hogy az osztrák sereg fővezére, gróf Gyulay Ferencz, magyar mágnás. Grant, a Morning Advertiser szerkesztője, egyenesen megtámadott egyik látogatásomnál, hogy mindaz, amit én nekik évek óta beszélek, még sem lehet igaz, különben nem adhatták volna magyar tábornok kezébe az osztrák sereget. Boszankodtam és tréfásan feleltem, hogy angol ember nem érheti fel eszével sem a bécsi ostobaságot, sem a magyar hazafiságot. A fővezér túl fog tenni még Brutuson is, s feladva hírnevét s katonai becsületét, szántsándékkal meg fogja magát veretni a francia sereg által. Harmad napra csakugyan megjött a magentai vereségnek híre s a Morning Advertiser dicsőítette a magyar hazafiságot, mely a régi római legendákra emlékeztet. Ugyanaz nap nagy estélyre voltunk meghíva Milner Gibson miniszternél, ott volt a vendégek közt néhány francia menekült is, köztök a kis Louis Blanc, ki szokása szerint szidta Napóleont és szerencsáját, mely ezen hadjárat által még dicsőséget is kapcsol nevéhez. E pillanatban felénk jött egy angol ismerősünk, elbeszélte, hogy épen a parlamentből jó, hol lord Stanley hirdeti, hogy a csata másnap megújult s az osztrákok teljesen megverték a francziákat. Megdöbentünk s Louis Blanc tüstént megjegyezte, hogy ha ez csakugyan így van, ez nem többé a császár, hanem Franciaország ügye, sorakozni kell a francia zászló köré, habár Napoleon lobogtatja is, mind-

Addig, míg a francia név becsülete nincs helyreállítva. Még a vendégek eloszlása előtt megjött a hivatalos jelentés Parisból, hogy ezen állított osztrák győzelem egy börze-manőverre vezethető vissza s hogy valóságos alapja nincsen.

IV.

Amint a háborúüzenet megjelent, a magyar tisztek Genuáha kezdtek seregleni Angolországból, Franciaországból, Svájcából és a Keletről. Ott volt Teleki is és Klapka. Nehéz volt a rendet fenntartani az emigránsok közt, mert az intrika nagyban folyt: dolguk nem volt, tehát egymás ellen s különösen Kossuth ellen erősen cselszövényeskedtek. Ihász levelei e részben igen szomorú képét adták a helyzetnek. Teleki s Irányi sürgették, hogy Kossuth jöjjön minél előbb, ez pedig nem akart titkon odamenni, idegen név alatt, hanem csak nyíltan, hogy a hírlapok is megemlítsék, mikép a császár felszólítására ment oda; nem mint kalandokat kereső izgató, hanem a kormány tudtával és meghívására, mint a magyar igazgatóság elnöke. Pedig a francia kormány még most is furcsán bánt a magyarokkal; Ihász, ki a felállítandó magyar légió ezredesének ki volt szemelve, Parisnak vette útját, de itt letartóztatták podgyászát, mert revolvért találtak málhájában s hetekig tartott, míg a sok reclamatio útján ezt utána küldték. Kossuth végre a szárd kormánytól kapott útlevelet s június 10-án a háború színhelyére, utazott. Elindulása előestéjén még nála voltunk, feleségemnek ajánlta Vilma leányát, kinek megmondta, hogy őt mint második anyját tisztelje; ismételte, hogy nem hagyja magát elámíttatni, övé a felelősség; nem fogja engedni, hogy Magyarországot felhasználják s a hazafiakat a vérpadra hozzák más érdekek elérésére; tudja, hogy a nemzet hízik benne, ugyanazért határozott *feleletet* kér majd a császártól s azon lesz. hogy őszig eldőljön az ügy, mert ily izgatottságban nem tarthatja soká a nemzetet. «Szükségük van reám a táborban: most megküldték az útlevelet, nem mondhatják, hogy magam lopózom közükbe. Egyezkedésünknek engem illető részét Angolországban teljesíttem: most teljesítsék ők a magokét. Két hét múlva vagy visszajövök ismét, vagy vívunk a magyar szabadságért.

Nekem a következő utasítást hagyta:

«Addig is, míg az elnökletem alatt működését Genuában megkezdendének remélt magyar nemzeti igazgatóságtól más helyen vétetnék hazafiúi munkássága igénybe, Pulszky Ferencz urat angol-honi ügynöknek kinevezem.

Feladatai leendnek: 1. Örködni az angol kormány külpolitikájára s nekem s általam a magyar nemzeti igazgatóságnak rendszeren, legalább egyszer hetenként, röviden jelentést tenni mindazokról, amiket tett, vagy teendőnek vél.

2. Fentartani az összeköttetést barátainkkal, hogy szükség esetében nagyszerű meetingek és demonstrációk történhessenek.

3. A lapokra hazánk ügyében kedvező befolyást gyakorolni.

4. A bankó gépek ügyében, kiadandó utasítása szerint, szerződést kötni, az ellenörködést elrendelni, illetőleg gyakorolni.

5. Leveleimet naponkint átvenni, felbontani, a kevésbbé fontosakra felelni, jelentéseiben az említésre méltókat megemlíteni, a fontosabbakat pedig nekem átküldeni.» London, július 15. 1850.

Kossuth csaknem minden nap írt feleségének, kihez mi rendszeren eljártunk, hogy a híreket halljuk. Ez 20-án elbeszélte nekünk, hogy Gilpin épen most volt nála s tudatta vele, hogy lord Palmerstontól írásban megkívánta a kijelentést, hogy nem fog a háború localisatiójának érdekében működni s az európai krízist korlátozni. Erre Palmerston azt felelte: That I shall go in the European crisis as far, as Mr. Gilpin, hogy ő az európai krízisben oly messze megyen, mint Gilpin úr. Ez most a levelet megküldte Kossuthnak, s ez az, mélynek elvesztét Kossuth irataiban sajnálja. Miután angol hírlapok ennek létezésében kételkedtek, feleségem jegyzeteiből iktattam ide ezen körülményt.

A magentai csata következtében megalakult végre a magyar légió, mert sok volt a magyar fogoly és szökevény, kik magyar vezényszó és magyar színek alatt szívesen álltak száműzött honfitársaik vezénylete alá; a depót Aquiban volt. Az ottani mozgalmat legjobban festi Iháznak következő levele:

Kedves Ferim!

Mindig nevetésesnek tartottam, ha valaki azzal mentegetőzött, hogy idő szüke miatt nem írhat levelet. Ezután nem fogom többé tenni azt, minekutána jelenleg magam vagyok az élő példa,

ki tiszta lelkiismerettel mondhatom, hogy nem volt időm utolsó levedlre ekkoráig válaszolni s jelenleg is, hogy írok, az az oka, hogy némethasam van s nem mehetek szegény családom körébe, melyet úgy szeretek, mint te a tiedet. Az én családom, az igaz, úgy szaporodik mint a házi nyúló, már 900 főből áll, de azért úgy szeretem őket, mintha oly csekély számú volna mint a tied.

Jelenleg Aquiban vagyok, mint hatalmas úr, hódol az itteni világ, természetes, hogy nem tudják, minő távol van tőlem az uraság (ha uraságnak a tele erszényt nevezzük). Szegény vagyok, mint a templom egere, családomat a sok szenvedés mellett a szép remények bölcsőjében ringatom s ezzel jóllaknak s tűrnek, míg jobbra fordulhat sorsunk. Az öregünk megérkezett, de egyúttal el is utazott feltalálni a megszakadt fonalat, — ő benne erősítjük meg viharunkban horgonyunkat, — és ha ő nem képes bennünket a jó kerékvágásba hozni, akkor talán örökre veszve vagyunk!— No hanem csak bizzunk! nem lehet, hogy ügyünk veszve legyen. — Van még a magyarnak egy igazságos szent istene, aki legyőzi a gaz zsarnokok hatalmát. Aquí egy híres kénköves fürdőhely, meleg forrással, sok beteg látogatói vannak. A lakosság száma mintegy 7000, egy 10-ed része zsidó. Nagy drágaság van.

27. június 1859.

A kormányzó Turinból e sorokat intézte hozzám, hogy csapatomnak megnyugtatótásul felolvassam:

Turin, 24. jun. 1859.

Ihász ezredes úrnak.

Kedves Ezredes Úr!

Semmit sem óhajtok forróbban, mint hogy a parancsnoksága alatti vitéz magyar sereget mihamarabb láthassam s szenvedő hazánk nevében üdvözölhessem.

Ha még nem vagyok körükben, csak azért nem vagyok, mert közös hazánk iránti szent kötelességemnek tártára olaszlionbani megérkezésemnek legelső perczeit is mindjárt arra fordítani, hogy tisztába hozsam a hatalmasságokkal, mi az, amit tőlük hazánkra nézve várhatunk.

Ezt tisztába hozva, egyszersmind az olaszlionbani magyar hadseregnek összesen és személyenkinti javát akarom biztosítani, meg-

szerezni rendeltetéseknek azon alapot, mely után mindnyájok lelke sóvárog.

Ezen alap alatt azt értem, hogy magyar hazánk felszabadításáért küzdhessenek.

Tudom, hogy ezen vágy vezette őket a magyar, hároin-zínű lobogó alá.

Hiszem, hogyha azt mondhatandom nekik «Vitézek! a cél biztosítva van! minden lépést, melyet előre teszünk, a végett tesszük, hogy hazánkba jussunk, ott vívandók ki a szent harczt, mely nemzetünket a nyomor és elnyomatás siralmából a jólét és szabadság templomába vezetendi.» Ha ezt mondhatandom Önöknek üdvözetül, hiszem nem lehet oly akadály utunkban, mely a hazába vezet, hogy Önök bajnok karjai azt le nem győznék.

Ezen biztosítás megszerzésének óhajta vezérli lépteimet a francziák hatalmas császáranak, s Piemont vitéz királyának főhadiszállására, hová útban vagyok.

Eljárásomban kedves kötelességemnek tekintendem a szervezésben levő magyar hadsereg kellő ellátására, úgy mint nemzeti önérzetök kielégítésére gondoskodásomat kiterjeszteni.

Mihelyt ezek iránt tisztában leszek. Önök táborába sietendek.

Abban bízhatnak Önök, hogy én senkit sem fogok áltatásokban ringatni. — s hogy amint célunk egy: a haza felszabadítása, úgy én e ezélra szentelve életemet, atyai hűséggel hordozom szívemen mindazok javát, érdekét, becsületét, kiknek magamat e szent cél elérésében bajtársuknak nevezhetni büszke vagyok.

Felszólítom tehát Ön által a parancsnoksága alatti tisztakat és bajnok legénységet, hogy eljárásom eredményét nyugton s bizalommal várják be.

Ha isten segít, hogy a magyar lobogót, feltámadásunk eme zálogát, szélnek eresztjük — Önök vitéz soraié leszen a dicsőség a hontető magyar hadseregnek magkövét képezni.

Nagy dicsőséghez nagy kötelességek vannak csatolva. Az Olaszországban szervezett magyar seregnek nem csak vitézségben keilend magasztos példát nyújtani a nemzetnek, hanem rendben s fegyvelben is, mely nélkül sem győzni nem lehet, sem katona a világ tisztetére nem számíthat.

Megvárom, hogy a parancsnoksága alatti sereg becsületérete,

minden hajtogatásokat férfiasán eltávolítani! soraiktól, s hogy a rend, erkölcsiség s fegyelem oly hű orrá talál mindenki saját önértékében. miszerint legkisebb sem történendik, a mi nekem vagy lehetetlenné tenné vagy csak nehezítené is azt, hogy úgy a hazának, mint Önöknek, összesen és egyenkint, érdekét biztosíthassam.

Óhajtom, hogy mint magyar hazafi biztos kilátás örömeivel, mint a nemzet főnöke pedig nemes elégedéssel üdvözölhessem Önök bajnok sorait.

Éljen a szabadság! Éljen a haza!

Kossuth Lajos,
kormányzó.'

Bezzeg volt egeket hasogató Éljen Kossuth kiabálás, melynek vége nem akart lenni. Hála Isten meg vagyok annyira a mennyire csapatommal elégedve, pedig nagy szükölködésnek vannak kitéve.

Nem volna-e jó, korm. úr levelet újságokba tenni? Mit gondolsz?

Épen most kaptam 24--ről szóló leveledet, melyben oly szemrehányásokkal illetsz, hogy nem tudom mérgemben mint egy bomba szétpattanjak-e vagy mint egy bolond nevessek. Csak látnád, minő jó dolgom van! tudom, hogy azt mondanád, hogy jobb dolga van az ihászokutjának mint magának az Ihásznak. Hidd el, írnék, ha időm volna, mert szent kötelességem egyike, de alig tudok magamnak annyi időt csinálni, hogy a szolgálatbeli legszükségesebbeket végezhessem. Most szolgált bakákkal és huszárokkal és forradalmi tisztekkel van dolgom; ez nekem sok dolgot ád, ezenfelül sok correspondentiám directe Cavour miniszterrel, az alexandriai Divisions-Generalissal, az itteni térparancsnokkal és General-Intendanssal, hát aztán ami hangyafészünkkel Genuában; — nem képzelheted kedves barátom, hogy gőzölög a fejem, exercirozni és oktatni is kell. de erre már alig-alig jut egy kis időm, ne légy tehát irányomban oly förtelmes igazságtalan. Holnap Klapkát várom, ki legelőször fogja meglátogatni csapatomat, — meg akarom neki mutatni, hogy nem henyélt a vén fika, hanem a parancsnoksága alatti 52 magyar megyéből és 62 osztrák gyalog ezredből összeszedett csapatját féken tudja tartani; — ők ugyan ezt könnyű dolognak tartják, természetes a hús olasz szobákból itélve.

Mednyánszky Londonba ment, már pedig rég, tehát ne kérdezd tőlem hogy létét.

Huszek Genuában van, mert itt a csapatomnál csak magyarul jól tudókat alkalmazhatok, aztán ő minden becsületessége mellett is igen puha.

Bethlen a herczeg mellett van.

Kiss Miklós az öreggel ment és Figyelmesi. Genuában vannak Klapka. Czecz, Szabó Imre. Sréter, Weisz, Simonyi. Teleki Laczi és Sándor. Irányi. Puky és még mások, de nem tekintélyes egyének. Türr kezét aligha le nem vágják, de a piemonti kormány pensiót ad neki. — süssék meg neki pensiójokat. mikor az ember csak nem is a honáért lesz béna.

Már Speletics levelét nem tudom mikor olvashatom el, legalább egy pár hétig olvasatlan fog heverni: — de ki az ördög is tudná a sok hivatalos levél mellett még a borzasztó privát levéltömeget is átolvasni.? az igaz, hogy van egy olasz-francia és egy magyar segédem, de annak mindkettőnek annyi a dolga, hogy öszülnek bele.

Az én tisztjeim eddig: adjutánsaim hadnagy Richon és Yasváry Béla.

A csapatnál Mogyoródi. Veress. Mihalovics. Novelli. Pongrác-z Lajos gyalog és Benedikti huszárszázadosok. hadnagyok Nagy Károly, Podhorszky. Markó és a t.

Kérlek, mondd barátainknak forró üdvözetemet, s megbocsásanak. ha nem írhatok.

Kedves nődet és gyermekeidet csókoltatom. a kis Pulit háromszor. Tanárky levelére legyen a válasz ez.

Kossuthékhöz elmenj s ott is mondd a legfőbb üdvözetemet s az öreg hozzám írt levelét közöld velők.

Az egy élvezetem van, hogy a genuai clubbtól távol vagyok. Isten áldjon! híved lhász.

Nagy sürgés-forgás volt Genuában, midőn a magyar légió létrehozatala elfogadtatott a szárd kormány által; odacsődültek mind az emigránsok, a régi honvédtisztek, úgy hogy Teleki és Klapka nem is tudták, mit csináljanak velők, hogy igényeiknek megfeleljenek. Itt jelentkezett Türr is, de miután a magyar seregben nem szolgált soha, Garibaldihoz küldték, hadd legyen a magyar elem a vörös inges, szabad csapatoknál is képviselve. Gróf Teleki Sándor is oda-rendeltetett. Úgy történt, hogy éppen a támadás előestéjén érkeztek meg; a garibaldinusok más nap reggel egy osztrák csapatra

találtak, s azt heves harcban hátraszorították, Trepointi mellett. Türr mindig elől volt s a mint a vörösingesek csapatvezére megsebesült, maga állott a csapat élére, de midőn felemelt karddal azt «előre» vezényelte, egy osztrák golyó eltörte felső karját. «Előre fiúk! Éljen Olaszország» szavakkal esett el s vitetett vissza. Ez lévén a háborúban egyike a legelső ütközeteknek, a francia újságírók, kik a táborban lesték az eseményeket, tudósításaikban természetesen mind elbeszélték az esetet, s a közfigyelem ismét Türr felé fordult.

Éber is ez időben lett ismeretesebbé. A francia főhadiszálláson volt, hol civilistát nem tűrtek; ő tehát megerősítette az igazgatóság által régi, török ezredes characterét, hogy a francia sereg-nél maradjon. Jelen is volt a solferinói csatánál s azt rögtön a hely színén oly melegen, oly híven és oly festői módon írta le a Times számára, hogy ezen levél Londonban nagy feltűnést gerjesztett s a társaságban egy napig a közbeszéd tárgya lett.

A solferinói csata idejében Iháztól a következő levelet vettem:

Aqui, 14. július 1859.

Kedvel barátom!

Talán csak nem haragszol, hogy válaszzal oly soká várokotlak? Ugyan ne tedd azt kedves barátom, mert biz ártasz vele egészségednek. Nem hanyagság vagy restség hosszas hallgatásomnak oka, hanem egyáltalában nem valók képes magamnak a haza oltáráról annyi időt elvenni, hogy képes lehettem volna neked válaszolni.

A csataterőről újságokat írnok, annyit tenne, mint szemtelenkedni, minekutána itt Aquiban oly elszigetelve vagyok, hogy nagynehezen szívároghat hozzam olykor-olykor hír a táborból, amit vagy a magyar szökevények, vagy pedig eltévedt újságok hoznak.

Az öreg múltkor (7-ik július) itten meglátogatott a vaspálya-állomásnál, a municipalis tagok és a nemzetőri tisztikar fogadta. Én voltam azon szerencsés, ki a kocsból kíségettem és kit karjai közé szorított. Az állomáson kívül fel volt állítva a 3-ik bataillon a magyarországi lobogót lebegtetve. A zászlóalj régi kormányzójak megpillantására oly örömkítőresekre fakadt, hogy az öreg Napóleont a régi gárdái közel sem fogadták visszatértekor Elba szigetéről úgy, mint az öreget ezen zászlóalj fogadta. Az öröm-

könnyek még a legdurvább arczokon is gördültek a szikrázó szemekből. A szemle után gyalog egy hosszas pilatanus fason kisért a néptömeg a magyar kormányzót a fáklyák s nemzeti színű lámpák özönében és a meg nem szünni látszó «evviva» és «éljen» kiáltások közt a szállásomra, hová meghívásomat kegyeskedett elfogadni. Ott egy szakasz nemzetőr volt felállítva, kik mint «Ehrenwache» egész ittléte alatt szolgáltak. A város minden ablakai egész éjfélig ki voltak világítva. A fogadtatás mindenestre oly nagyszerű volt, hogy többet ily kis várostól követelni nem lehet. Más nap reggel öt óraker a városon kívüli hosszú platanus alléban négy zászlóalj és egy fél eskadron huszárt szemlélt meg. Bámulatos magatartással fogadta ötöt csapatom. Ezen szemle után egy klastrom udvarában négyszögben állítottam fel csapatomat, hol az öreg egy lelkes beszédet mondott nekik; bezzeg nem kellett más, őket azonnal az osztrák ellen vezetve, talán magok megadták volna az utolsó csapást volt zarnokjoknak. Az egeket hasogató éljenzés «éljen a mi apánk», «a mi megváltónk», «a mi vezetőnk a Ilonunk szent földjére» szünni nem akart.

Ezután elmentünk a kórházba, hol vagy kétszáz sebesültünk heveid; jobban esett szegényeknek, mint a legjobb orvosság.

Délután egy óraker egy bankettre valánk meghíva, ott az öreg a toastírozásokra jó olaszul válaszolt, úgy látszik inspirálóbból. Három és fél óraker elkagyá a legnagyobb meglepésben Acpiit.

Egy bataillont már elküldöttem szolgálatot tenni Alessandriába (az első z.-alj), a 2-ik és 4-ik Astiban van, a 3-ik és 5-iknek fele itt, Aquiban, a fél eskadron huszárral együtt.

Klapka Turinban van. Czech Kiss Miklóssal Astiban. Veress Alessandriában. Az öreg és Teleki Laczi. úgy Vetter, Irányi, Szabó Imre és Puky Genuában. Sréter és Teleki Sándor Kupával Milánóban. Türr sebesülve Bergamóban, Hoszek az alessandriai vas-pálya-stationál várja a foglyokat és ott átveszi a magyarokat. De már csakugyan zárom soraimat a legmélyebb üdvözetemmel kedves nődnél, az egész háznál és minden jó barátnál.

Isten veled, hived

Ilíasz.

V.

Az események rohamosan követték egymást. Az osztrákok a háborúizenet után elmulasztották a gyors támadást s az olasz sereg megverc'sét, mielőtt a francziák megérkezhettek volna, amint pedig ezek sorakozhattak, mindjárt következett a magentai csata és győzelem, utána a solferinói diadal, melynek utónapján Kossuth Napóleonhoz rendeltetett Valleggióha, amint ezt emlékirataiban elbeszéli. Visszatérve rendeletet küldött nekem, hogy a légió számára magyar bakkancsot és magyar nadrágot készíttessenek. Mielőtt Bradfordba mennék, hogy a megrendelést eszközöljem, az olasz követ-ségnél megtudtam, hogy a egy francia csapat Lussin Piccolót, a quarnerói szigetet Fiume szomszédságában szállotta meg, s hinni kezdtem, hogy legközelebb Fiúmét is elfoglalja s itt, Magyarország földjén kibonlja a magyar háromszínű zászlót s kibocsátja a császári kiáltványt, mely Magyarországot belevonja a háborúba. Reményteljesen utaztam Bradfordba. de kevés órával megérkezésem után vettem a fegyver-nyugvás megkötésének hírért, mely csakhamar véget vetett a háborúnak. Tüstént visszamentem Londonba. Kos-sutliné s gyermekei Kossuthhoz siettek Svájcba; reményeink ismét füstbe mentek épen azon pillanatban, melyben beteljesedni látszot-tak. Érzéseinket legjobban fejezi ki a következő két levél. Az egyi-ket Kossuth írta Savoyából, a másikat· Ihász Aquiból. Mindkettő oly jellemző, s oly hű képét adja lelki állapotuknak azon időben, hogy azokat egész terjedelmében közlöm:

Aix les Bains (Savoie), július 18. 1859.

Kedves barátom!

Dolgainknak a fegyverszünetig volt folyamáról, a mennyire az örökös utazás s tömérdek detail-munka engedé, nőmet s általa téged «au courant» tartani ügyekeztem; most orientálni akarlak a fatális békekötés iránt, mely szegény hazánk kilátásait semmivé tette, oly kilátásokat, minőkkel tán soha sem birandtöbbé. Képzelted mit él ezek — össze kellett szednem minden erőmet, hogy szívem meg ne törjön — de férfúnak kell lenni a viszontagságok ellenében s vigasztal azon öntudat, hogy ha szabadságát nem adha-tám vissza hazámnak, legalább irtózatosszerű szerencsétlenségtől mentet-

tem meg azért, hogy felkelését a francia zászlónak magyarföldön engagírozásától tettem függővé, s ettől magamat semmi ígéretek, semmi biztatások által eltéríttetni nem engedém. Mi volt volna sorsa szegény hazánknak, ha ezt nem teszem? — borzasztó csak reá is gondolni.

A béke (s minő béke!!) indokai iránt szóval majd mondhatok sokat, miket, mint nem egyedül az én titkomat, levélre biznom nem szabad. De okos ember vagy, tájékozva leendhetsz azok által is, amiket írok.

N. császár amint a békepraeliminárákat megköté, nyomban telegrammot küldött Pietrinek Genuába. hogy postára tett levelet hozzá, minket illetőleg. — Ez 14-kén érkezett meg Genuába reggel, midőn én már útban voltam Turinba, telegrammot kapván arról, hogy Cavour a táborból éjjel visszatérve leköszönt. A levél utánam küldetett eredetiben. Ez volt benne csaknem szóról szóra:

«Mon eher Pietri! Midőn utolszor találkoztam Kossuthtal, tisztán megmondtam neki. hogy vagy »je serai forcé« békét kötni, vagy pedig legerélyesebb eszközökhöz nyúlok a háború sikeres folytatására. Első esetben Magyarországért semmit sem tehetendek, második esetben egyetértésünk szerint Magyarországot függetlenségre segítendem. Szerencsétlenségre az első eset kénytelensége állott be. — Napoleon. a király s én mindent végig gondoltunk s meggyőződünk, hogy nem lehet mást tennünk, mint amit tettem. Ily y aura amnestie générale pour les Hongrois, akik pedig en France ou en Algérie szolgálatot akarnak vállalni, szívesen elfogadtatnak. Sajnálom stb.»

Pietrit telegraph által Turinba hívtuk. Eljött s vele Cavourhoz mentünk. Ím a beszélgetés veleje *confidentialiter*.

P. Fagyon rossz hatást teend az, ha Ön lelép.

C. Le kell lépnem. Lehet transigálni érdekek felett, de nem becület felett. S én megbecstelenítve érzem magam. Hogyan? én írhatnék alá oly békét, mely királyomat az osztrák s a pápa conföderatusává teszi? Toscanát és Modenát megszőkött fejedelmeknek visszaadja? soha! ez nem pártkérdés, még Revel* is inkább

* Revel a régi ultramontán piemonti miniszter.

két kezét hagyná elválni, mint ebben megegyezni — mert megegyezni becstelenség.

Én. (Közbe vágva.) Még több. Ön királya eddig souverain volt. — Birtoka nőtt, de többé nem souverain, hanem alárendeltje egy képtelen confoederatióának, melynek elnöke a pápa, tagja Ausztria, mely belenehezkedik egész birodalmából vont súlyával s Toscana, Modenára, Nápolyra való befolyásával s a concordatum által a papság súlyéival. Mi lesz Ön királya ott? Vasallus.

C. Mais ca ne sera pas. Cette paix ne s'executera pas. Moi je me feral conspirateur, revolutionäre s'il le faut* — de ebben meg nem nyugszom. Es azt gondolja Ön, hogy Anglia megnyugszik abban, hogy Olaszhon ultramontanus befolyás alá helyezve, Anglia semmi morális súlylyal se bírjon az olasz földön? Mais! Palmerston lui méme en est furieux ** stb. stb.

Aztán Cavourhoz fordultam, hogy ha már a hazám iránt nyújtott reményekben megcsalattattam, legalább nyújtaniok kell segédkezet a légió ügyét úgy intézni el, hogy személyes panaszra ok ne legyen. — Ezt becsületkérdésnek elismerték.

Ezalatt eljött Klapka s Teleki is. Én mindenek előtt azt kívántam, hogy az amnestián kívül a császár kötelezze magát a végbékekötésben kikötni, hogy akik hazamenetelt választanak, osztrák katonai szolgálatba többé ne kényszeríttessenek, különben találnak majd praetextust őket minden 3 nap alatt 25—40 bottal regalírozni. Pietri tett ez ellen nehézségeket, de én insistáltam mindaddig, míg specialis trainnel még az éjjel elment Milanóba a császárhoz s pénteken meghozta a császár határozott ígérését, hogy ezen stipulatiót biztosítja. így hát a szegény emberek mégis jobban vannak, mint azok, akik foglyokul maradtak volt.

Stipuláltam, hogy a cs. költségén küldessenek haza — elfogadtattott.

Hogy a végbékekötésig mostani depotjukban maradjanak s tiszték és legénység hadi lábón elláttassanak, mint eddig — elfogadtattott.

* De az nem lesz, ezen béke nem fog végrehajtani, én összeesküvő, forradalmár leszek, ha kell.

** Maga Palmerston dühös e miatt.

Hogy elszállításkor 15 napi szokld gratificatiót kapjon altiszt s legénység (4000-en felül vannak, sokra megyen). Megígértetett.

Hogy a tisztek, kivált az emigránsok, állásaikból kizavartván, valami kis indemnityt kapjanak, miszerint egy pár hónapi idejük legyen szétnézni helyzet után. Kifogadatot s másnap annyi bocsátatott dispositiónkra. hogy azt utolsó fillérig repartialván rang szerint hatvanon fölül levő tisztjeink közt. tábornokoknak 6000 frank, ezredesnek 5000 s még a pár nap előtt káplárból hadnagygyá előléptetteknek is 1000 frank jutott.

Ezeket búcsú napiparancsban a seregnek tudtul adván — s végrehajtás és mindennek legombolyítana iránt rendelkezvén, pénteken éjjel ide indultam nőmmel találkozni, kinek rögtönzött ide-rohanása végtelen aggodalomba ejtett, mit az érthetetlen telegrammok zavaró conflictusa halálos kinná nevelt, pedig tenger bú-baj volt meg-megtörő keblemen.

A császár pénteken Pietri által (mert nem vágytam még egy entrevuere) biztosítását izente becsülésének s annak jeléül tudomra adatta az okokat, mik békekötésre határozták. Indiscretio nélkül nem írhatom detailokban. Seregének kimerültsége — nagy reinforcementok annál nagyobb szüksége, mert az olaszok bizony nem sokat tettek magukért (30,000 önkényt-»! mi ez? — Nálunk ennyi idő alatt 200,000-nvi sereg lett volna, erre az időhiány, mert a porosz támadni készült, az oroszról autograph levél jött azután való nap, midőn én Valeggióban voltam, még a «perfide Albion» is neutralitásról beszélve, erősen armírozott. Európai fegyveres mediatio fenyegeté, meg kellett előznie, vagy kötéssel vagy csatával, mire Verona ellen s nem «en rase Campagne» erősödés kellett volna hazulról, a távol hasisról, hol a Rhenustól 24-0,000 német fenyegetett stb. mind materiális nehézségek — s az orosz — ott a kulcs. Ezeket is csak stricte confidentialiter from.

Ami minket illet, mondhatom, hogy okai alaptalanok, mondhatom, hogy ha alaposak volnának is Olaszhonra nézve, jobb békét kötni hatalmában volt, tehát bolond volt illet kötni, mondhatom s hiszem, hogy maga alatt vágta le a fát, hogy semmivé tette maga magát, ezt s még többet is mondhatok, de azt nem mondhatom, hogy megcsalt. Ezt nem mondhatom. Tudod, hogy én felkelésünket fr. sereg hozzánk küldésétől függesztettem fel; vagy így, vagy

nem. Ezt elfogadta s hátam mögött a forrongó nemzetet bajba sodorni nem iparkodott. Ő szintén kezemben hagyta hazánk dolgát. Hogy az expedíciót Velence bevételenek meg kell előzni, miszerint embarcationalis helyünk legyen az adriai tengeren, ebben én is igen természetesen megegyeztem, s ő ezutánra a seregküldést azon provisióval kötelezte, ha eddig európai fegyverzett mediatio veszélye békére nem kötelezi. Tehát mondhatom, hogy bolond volt, de azt nem mondhatom, hogy megcsalt. Ha a világ úgy hiszi, nekem nem áll tisztemben nem-et mondani; aki politikai hibát követ el, viselje súlyát, bűnhődni fog érte jobban mint gondolná; tegnap Európa arbitere volt, s a világ legnagyobb emberévé lenni munkában vala; — ma nincs barátja, sem nemzet, sem fejedelem — az olasz gyűlöli — az Orsinik gombaként támadandnak — Magyarországra többé nem számíthat — az Orleans-pártnak roppant erőt adott — saját népe előtt nimbusát veszte — hadserege morog — tisztjei Milanóban epaulettjeiket tépték le — bűnhődni fog s a coup sur én nem állok közibe s a közvélemény közé, melyben az Isten sújtó karja emelkedik; de én nem léphetek fel vádlólag, hogy megcsalt, mert ez nem áll, nem csalt meg.

Azért hadd tisztuljanak a viszonyok s higgadjon keblemben is a bánat szenvedelmei mielőtt Angliába visszatérnék. Balzsamot próbálok szívni sebzett mellembe SvájcZ havasainak hűtő legéből, mert szívemben egy pokol ég.

Én tisztán állok lelkemismerete előtt. A jó polgár tisztét teljesítem, midőn a kinyújtott kezét vissza nem lökém, a nélkül, hogy megkísérteném hazámért mit tehetek. De számba vevén, kivel van dolgom, garantiákat követelék, melyek ha fel nem szabadíták hazámat, legalább szerencsétlenségtől óvták meg s jövődjét nemcsak sértetlen hagyák, de megerősíték, mert reveláltak, hogy a magyar nem tört meg, s csak alkalomra vár, hogy erőben s akaratban egy, s disciplinát ismer, a sikernek e feltételét; még hallgatott, csak fejét emelgette s megreszkettek fejemelése előtt Európa hatalmai, mint oly erőtől, melylyel nem bírnak, ha tette tör ki; növekedett a sympathia, a bénult francia is lángra gyúlva emeli fel maradt fél karját e gondolatra: magyar mellett Magyarorszáért küzdenie; sorainkban az utolsó közlegény is úgy viselte magát, hogy tiszteletet vívott ki a magyar névnek s már ma is minden

gondolkozó ember tudja, pár hó múlva tény gyanánt álland a világ előtt, hogy Magyarhon függetlensége nélkül semmi nagy európai kérdés meg oldható.

Én, mint a nap hevében feje hajtott növény, alkalmasint nem bírandok többé felüdülni — legyen úgy, de utolsó tettemben is nem voltam haszontalan fia szegény hazámnak.

Mind ezt lehet mondani, én is iparkodom mondani magamnak, de mit ér? »Wohl lässt der Pfeil sich aus der Wunde ziehen, doch nie wird das Verletzte mehr gesunden.« ..... Szegény, szegény hazám! mikor virrad reád ily alkalom hajnala ismét! Oh ha látad volna a nép fiát, e 4000 bajnokot! minő fiúk ezek! s meggondolni, hogy szeptemberig 20.000 ily bajnoknak élén állandék s velök s 30.000 francziával menve haza, milliókat mutatunk vala fel a világnak oly attitűdében, minőben még egy összes nemzetet nem látott — és oh, hogy meg kellett érnem, hogy mindennek vége — vége! — — Isten tartsa meg eszemet.

Arról, mi készül Olaszthonban, nem szabad írnom — de bizony nem merném mondani, hogy a kötött béke consummáltatik — s ha mégis igen, pár év alatt vihar lesz Európában, vihar, minőt a világ keveset látott.

Költségeid voltak. Írd meg Genfbe poste restante, kifizetetem.

Nődet tisztetem. Legyen anyja leányomnak, míg itt kóvályog hontalan atyja, kinek most igazán nincs hová hajtani fejét.

Lajos fiamat segítsd útjára. Segítsd passushoz. Először indul világba az árva fiú. Meglátom, hogy boldogul.

Nem tudsz valami házikót üresen künn a városból? az omnibus közelében az Universitas felé? — ismered szükségünket s szegénységünket.

Isten veled s teieddel. Barátod

Kossuth.]

VI.

Aqui. augusztus-hó 12. 1859.

Kedves barátom Feri!

Hogy utolsó becses leveletekre a választ ily hosszú pórázra bocsátám, közel se restségnek vagy hanyagságnak tulajdonítsd, —

egyedül a rossz kedv és a levertség tartóztatta vissza, — egyébiránt az időm szüke sem engedte volna ezt meg.

A seb, mely keblemen a tiszta égből lecsapott villám által ejtett, igen is nagy, annak kínjait úgy senki sem érezheti, mint én, — én, ki első voltam, ki lelkes és derék csapatom előtt (4000) baráti karjaimat az üdvözletre kitértam, kiket mind ekkoráig a legszebb remények bölcséjében ringaték, — kiknek Kormányzó Úr szívreható levelét (melyet neked is megküldék) felolvastam. Alig hogy a lelkes éljenzések az osztrák seregben a magyaroknál visszhangra találtak, alig hogy a legkedvesebb remények karjai közt szunyadva, rövid s szép álmaikból a legborzasztóbbra ébredtek, ime már a Magyar Nemzeti Igazgatóság búcsú sorait kivonatban küldöm, mely szegény kis csapatomhoz intézve vala:

«----- Klapka Tábornok mint seregarancsnok a tisztehez tartozó kötelességeket befejezendő, még egy ideig itt marad. — Együtt véve azonban a vitéz sereg irányában állásunk, mint igazgatóság, ezennel befejeztetik.

«Befejezzük azt sebzett kebellemel, de nem reménytelenül, meghajolva a meghíusult kilátások miatt, de nem megtörve. Visszatérünk az örömtelen száműzetés sivár útjára. — Túrni, szenvedni készek ha kell, tenni eltökéltek, ha s mikor lehet. Hazánk iránti kötelességérzetünket semmi viszontagság nem fogja soha megintgatni, s e kötelességérzethez azon meggyőződés csatlakozik, melyet a jelen viszonyok minden bal végzet mellett is erősítenek, hogy magyar hazánk függetlensége Európa rendes állapotba jutásának oly mellőzhetlen feltétele, mely nélkül sem az olasz, sem akármely más nagy európai kérdés meg nem oldható. Ezért vallásos hitünkhöz tartozik, hogy édes hazánknak szabad s független jövődjé van, csak nemzetünk, összesen s egyenkint, magához hú maradjon.

«Visszatérünk a számkivetésbe azon indulattal, minek alapja nem maradand ismeretlen nemzetünk és a história előtt, hogy vétkeztünk volna a jó polgár kötelessége ellen, ha részvétre hivatva fel, midőn hazánk elnyomása ellen egy óriási harcz volt készülöben, elmulasztottuk volna megkísérteni, ha nem fordíthatjuk-e hazánk felszabadításának alkalmára az ajánlott kilátásokat.

«A végzet másképp akará, de vigasztal azon öntudat, melyet igazolni is képesek vagyunk, hogy oly alapra fektetők működésün-

ket, s oly biztosítékokat szereztünk meg, melyek, ha a háború ily kora, váratlan véget nem ér, hazánk függetlenségének helyreállítását, nemzetünk férfias eltökélésének értelmébe helyezendették.

«Most pedig, hogy béke köttetett, szenvedő hazánkat legalább nagy szerencsétlenségtől óvták meg.

«Ez is vigasztalás, mert sértetlen marad hazánk jövődjé, mely óvatosságunk nélkül veszélyeztetve lehetett volna.

«S most nincs egyéb hátra, mint mély illetődéssel búcsút venni bajtársainktól.

«Köszönjük hű közremunkálását mindazoknak, kik nehéz pályánkon, hazánk iránti szent kötelességeink teljesítésében nekünk segítségüket nyújtottanak.

«Köszönjük vitéz bajtársainknak az ösztönszerű készségeket, melylyel honszerető szívok szent sugallatából sorainkba siettek.

«E készség a nemzet ép szellemének nyilatkozványa, melynek csak alkalom kell, hogy széttörje az idegen jármot, mit idegen erőszak nyakunkba vetett.

«Az alkalom késhetik, de eljövend s vele a honszabadulás örömnépe.

«Köszönjük a férfias méltóságot s szent becsületet, mely nemcsak a magyar nevet szeplőtlenül őrizte meg idegen földön, — de a népek között úgy, mint a hatalmak ítéletében, hitet, bizalmat, tiszteletet s rokonszenvet növelt a magyar iránt.

«Akik hazamennek szülőföldünkre, táplálják keblükben a honszeretet szent tüzét, híven és emyedetlenül, s amint magukkal viszik becsülésünket s testvéries szeretetünket, úgy mi viszont azon hitben búcsúzunk tőlök, hogy ha majd, megelégetve nemzetünk szenvedéseit, a gondviselés felhozza hazánk bús egére a szabadulás hajnalát, az Olaszthonban alakult magyar sereg elszórt tagjai helyt állnak magukért, hazáért és szabadságért.

«Vigyenek üdvözlét a szeretett honnak, áldás legyen utaikon.

«Jobb jövődjét a szenvedő hazának.»

Kelt Turinban, július 16-án 1859.

Ihász, Ezredes és 1 -ső Dandár-Parancsnoknak.

A Magyar Nemzeti Igazgatóság:
Kossuth, Teleki László, Klapka.

Elbúcsúztak főnökeink és mi mindig itt a kínzó bizonytalanságban várakozunk, — ki tudja, mi sors vár lelkes csapatomra, mely el volt határozva az utolsóig Belzebub egész csordája ellen küzdeni s ha kell egytől egyig elveszni.

Hiába fentem pallosom; — szegény leigázott honunk várakozásainak meg nem felelhetve, lehajtott fővel, búsan vigasztalom csapatom sorait a mindennapi szemlénél.

Ma kaptam szegény jó öregüinktől s úgy Klapkától is levelet, melyben írják, hogy egy pár nap alatt sorsunk fölött határozva lesz s hogy mindazok, kik vagy átszöktek hozzánk vagy úgy fogadták el, szabadon, bántatlanul visszatérhetnek hónukba, s hogy az osztráknak mint zsoldosok szolgálni soha nem kötelezettek. Hogyha lehetne a kutya németnek hinni, úgy szegényeknek sorukon segítve volna, de mikor tartotta valaha a német a szavát? azt tenni, ő vétket követne el.

Ami személyemet illeti, én még nem határoztam el magamat mit tenni, három út áll nyitva előttem, az egyik visszatérni imádott öregünkhöz, ki is e következő sorokat intézte hozzám utolsó levelében személyemet illetőleg: «Egy pár hetet St. Gervaisben töltök, meghúzzuk magunkat. Roncsolt lelkemnek magányra s az örök természet csillapító befolyására van szüksége.

«Beh sokszor mondjuk, bár csak velünk lehetne Ön kedves hű barátunk, kihez 10 évi családi viszony, a testvériség érzetével egygyé forrasztott. — Nem tudom, engednek-e áldozatos kötelességei egy kis kirándulást.

«De ha majd meghiúsult reményeink kötelességeinek láncza végivel lepereg s ismét a hontalanság nyomora újra kezdődik, sokszor kérjük egymástól, úgy leszünk-e ismét, mint 10 év óta valánk, vagy hiányozni fog-e családunk köréből Ihasz, a jó barát, kit testvérenek megszoktunk tekinteni.

«Kérni nem merem Önt, édes barátom! mert tudja, hogy én csak ínséget, nyomort, nélkülözést ajánlhatok, melyben 10 év óta önfeláldozással, híven és zúgolódás nélkül osztozott, s bizony csak jellemzilárdsága s lovagias hűsége bírhatá reá, hogy ily soká is tűrje azt.

«Köszönöm, köszönjük lelkünk mélyéből, hozzám, családomhoz példátlan csatlakozását, s hálátlanok volnánk, ha nem kérnök, hogy

csak, s csakis egyedül saját vonzalmát vegye vezérül jövődörei elhatározásában. De ha e vonzalom oda vezetné Önt, hogy tovább is osztozni akarjon örömtelen tengésünkben, mondanom sem kell, hogy örömmel s vigasztalt érzéssel üdvözlendők Önt családunk körében, mint szeretett testvért, kinek hű-ege elviselhetőbbé tette és teendné életünk bánatos terhét. — De ha másként határozand, családi körünkben nagy lesz ugyan a csorba, de életben, halálban hű, szerető testvérei maradunk.»

Mit tennél te helyemben Kedves Barátom? Napról-napra öregbedem, s azon forrás, melyből eddig anyagi segítséget merítettem, kiszáradhat, vagy valamely mystikus kéz által elvágódhatik, — pedig előbb föbe lőném magam, mintsem szegény jó öregünk terhére esnék, ki képes inkább maga szenvedni és gyermekei szájából a falatot elvenni, mintsem hogy jó barátait lássa nélkülözni. Én szívreható levelére válaszoltam s azt írani neki, hogy parancsoljon velem, én irányában a síromig a változhatlan Ihasz maradok. Én neki megírtam, amit itt neked is írok s megírtam azt is, hogy terve az volt, hogy Kiss Miklós jószágán vagy 50—60 hold instruált földet átvénnek, s abból, ha a sors megtagadná tőlem azt, amit eddig hazulról élveztem, tehát kereshetnék annyit, hogy megélhetnék.

A harmadik út pedig piemonti szolgálatban maradni félfizetéssel (3400 frc.), ez sem megvetendő, mert ezen summából mint egyes ember csakugyan megélhetnék, — aztán rövid idő múlva activitásba léphetnék, már pedig mint piemonti ezredes jól állna az ember. No hanem én ezt mind megvetem, ha az öreg úr rendelkezni akar velem, mert ő vele még örökös fogságra is képes vagyok elmenni, ha terhére nem leszek.

Ha öregünk nem rendelkezik velem, akkor egy szép reggel Aqvi körül valamelyik hegyre felmászok és a szelek hatalmába adom magam, hogy vigyen, a merre a sors akarja. Istenem! újra, és örökké a vándorbotra támaszkodjunk! Meddig fog ez még tartani?

A szegény s kedves Vilmának azt ígértük, hogy Magyarhonból el fogunk érte jönni, — fájdalom, az ember csak gondol, de az Isten határoz. Kérlek, add át neki, szívem mélyéből ömledező üdvözetemet, s kérem, hogy vessen a mostoha sors bárhova, ne felejtse el azt, aki őket annyira szereti.

Ma küldöttem el bandámat (öt hegedűs, egy bőgős és egy klarinétos cigány) Alessandriába, hogy az ottani s brigádámhoz tartozó első zászlóaljnak egy kis kedvet csináljon, hisz sírva vigad a magyar. Én részemről, ki tudja kedves Ferim, lesz-e még valaha jó kedvem? Itten ugyan hőségében volnánk a kedvhozó bornak, de az Isten tudja, nem csúszik, búsak vagyunk mint a magányos veréb. Az olcsóság itten igen nagy, ma a menagiám részére vettem 20 csirkét 10 frankért. A szöllőt, dinnyét, tejet, kukoriczát, baraczkot, fügét stb. már meguntuk, az ilyesmi itten majdnem ingyen járja. No, hanem mit terhellek hosszú és unalmas levelem olvasásával, hisz nem sokára látjuk egymást, majd szóval akkor többet.

Az Istenem áldjon meg kedves Ferim, — kedves nőd meg fog bocsátani, ha ezúttal nem válaszolok becses levelére, Isten látja lelkemet, teljes lehetetlen, add át neki, úgy kedves családotnak, forró csókjaimat, Tanárkyt, úgy Janzát is, szívemből tisztelem.

Ma vettem le magam kezeimmel a lobogómat rúdjáról, s újra bepakkoltam, a szegekből egynéhányat egy földim által elküldök haza.

Még egyszer Isten áldjon meg mindnyájatokat.

Síromig őszinte barátsággal híved

Ihász.

VII.

Engemet az események ezen fordulata annyira meghatott, hogy vastermészetem mellett is megbetegedtem, pár nap alatt azonban ismét felszedtem magamat, s Wight szigetére mentünk gyermekeinkkel s Kossuth leányával Vilmával. Ott találtuk a Herzen családot, sétálgattunk, élveztük a lágy tengeri levegőt, fürdöttünk és csónakáztunk, s visszanyertük ismét ruganyosságunkat. Kossuthnál sem tartott soká a levertség, augusztus végével ismét remélt és tervezett, amint következő leveléből látható:

Interlaken, Ferner Oberland, aug. 31. 1859.

Kedves barátom!

Kalandozásunk miatt későn veszem leveleimet, némelyek el is tévednek. Tőled rég nem kaptam — aug. 10-kei volt az utolsó. Lucernbe rendeltem leveleimet, hol már tegnap szándékoztam lenni s csak holnapután leszek. Lajos fiam betegsége hátráltatott.

Gastrikus lázt kapott. Erőtetni akartuk járással, koplalással s egy kis borkövel, bizva erős, egészséges természetében, de végre is pihenés és orvos kellett. Már jobban van. Holnap megyünk Giesbachba (Brienzi tó), hol e napon a vízesést Sluminálják. Holnapután a Brüniggen keresztül gyalogolunk s Lungernből Lucernbe hajtunk, ha lehet. Pénteken talán leúszunk gőzösön Fluelenig s vissza, — szombat Basel, vasárnap Strassburg, hétfő (szept. G.) Páris. Ott csak két nap szándékom mulatni, de meglehet mást parancsolandnak s körülmények, mert tanácsos vissza nem utasítanom a még egyszeri találkozást, ha felhívatnám reá (bár keresni nem fogom). Meglehet pedig, hogy felhívatom — mert különböző utakon jönnek az avance-ok, hogy «ne törjünk», hogy «ami veszte látszik, csak halasztva lehet» stb. — értem s értem a kulcsot is. Félnék, hogy nem hallgatok, s lelkiismeretük mondja, hogy jót nem szólhatok, legalább politikai belátásukról. Mert hejh! barátom! amint adat jó adat után, mindinkább világosabbá lesz a gondolkozó ember előtt, hogy a császár oly alkalmat szalasztott el ok nélkül, oktatlanul, minőt nem század, de tán csak évezred nyújt egyszer a páratlan történelmi nagyságra, a gondviselés (vagy ha úgy akarod a «Sors incerta») választottjának.

Gondold csak: B. Kemény Zsigával sDánielik kanonokkal találkoztam itt véletlenül. Együtt másztunk fel a Mindenhez, honnan nézve elterül a bámuló szem előtt a Jungfrau s tíz óriás satellesének roppant félköre oly rémitőn szép közelben, hogy megszámlálhatod az örökjégből lezczernázó vízsálakat, míg a közbe-közbe lerohanó jégzuhatag robogása felmennydörög az emberhez tízszeresen visszavert echójával.

E egyszerű helyen, hol a szív kitágul s az ember magát egyéni semmisségének érzetében elfelejti — ők, kik nem voltak a múltban a párt emberei, melyet vezérelni nekem jutott keresetlen osztályrészemül, elbeszéltek nekem, mint bízott, mit várt, mit volt tenni kész nemzetünk. Elbeszéltek részletekben a rendszert, melyet az átkozott osztrák követ, — ő, ki hazánkban nem is kormány, hanem egyszerűn rablóbanda; elbeszéltek, miként nincs vallás — nincs nyelv — nincs osztálykülönbség, hanem csak egy érzelem van: engesztelhetetlen gyűlölet az osztrák ellen, s a hitté emelkedett elhatározás szabaddá lenni, ha lehet, s lenni akármivé ha kell,

csak az osztrákénak nem maradni, — elbeszélték, miként ment volna a pap, a szerzetes százankint, ezereken a csatába, mint megannyi Capistran s mint fogott volna, mint kész fogni fegyvert az egész nemzet, mint egy férfiú.

A dolog úgy áll, barátom! hogy ha Napóleont Villafrancánál az az átkozott Coup de Soleil meg nem kábitja, érdemtelen vezérem alatt, beírt volna egy lapot a történet könyvébe a magyar — minőt még a világ nem olvasott. S mindezt elveszve látni ok nélkül! — nélkül!! — Isten tartsa meg eszünket, hogy ne bolonduljunk.

Mély bú ömlött el a nemzeten, de nem csüggedés; még mindig bízik s különös!! Napoleonba bízik. — Csüggedés csak akkor szállná meg, ha tőlem azt hallaná nyíltan mondatni, hogy ezen oldalról a reménynek végkép vége van.

Helyzetem — hallgassak vagy szóljak, nagyon nehéz lesz Angliában — de majd csak eligazít a kötelesség érzete. Hanem kérlek, ha tudakozódnak, kerüld ki a tehetségig úgy a pozitív Ígéretet, mint a pozitív megtagadást, csak annyit mondj, hogy semmi európai kérdés sem lévén megoldva s minden függőben lévén, lehetetlen megmondanod, mit fognak tanácsolni a viszonyok, ha majd a zürichi conferentiának vége lesz, s tudjuk mi a bevégzett tény s mi nem.

A zürichi conferentia hosszúra haladása nekem sok közvetlen gondod is ád. Haladtával halad az amnestia, s katonai szolgálatmentesség stipulációja, mely légiónk hazamenetelének kikötött feltétele, s 4000 embert becsületben, rendben összetartani fegyelmi törvények, hadiláb s foglalatosság nélkül, nem kis feladat. Eddig csak ment, úgy ahogy, de vannak hajtogatások, s minden óra veszélyvel fenyeget. Teleki L. kérésére Zürichbe ment megkísérteni a pont külön pertractatióját kivinni. Nem megyen külön utasítás nélkül. Írtam a császárhoz St. Sauveurbe. Nyugtalanul várom küldöttem jelentését. — Isten áldjon. Megírom Párisból, mikor leszek Londonban.

Barátod
Kossuth.

VIII.

Amint Kossuth Londonba visszaérkezett, kettőztetett munkássággal hozzáláttunk ismét a feladathoz, a közönség figyelmét Magyarországra fordítani. Angolországban ez az én feladatom volt. Szarvady hatott a német és francia sajtóra, Horn főleg a belga lapok számára írt, Jósika és Teleki kapták a tudósításokat Magyarországból s elláttak bennünket anyaggal czikkeinkhez, az osztrák kormány pedig, isméid bölcsességében, mindig adott elég alkalmat arra, hogy oly czikkeket írassunk, melyek az angolokat különösen érdekelték.

Ismeretes dolog, hogy a bécsi államférfiak sohasem ismerték Magyarországot s még hajó szándékkal is voltak iránta, mindig oly ügyetlenül jártak el, hogy a nemzetet mindinkább elkeserítették. Gróf Thun Leo, a vallás és közoktatásügyi miniszter, ez időben rendezni akarta a protestáns egyház viszonyait, melyek Magyarorszában századok óta, a francia hugenották rendszere szerint, a legkiterjedtebb autonómia alapján fejlődtek ki, úgy hogy minden felnőtt protestáns egyháza dolgaiba befolyhatott s a világi elem az által is erősebben csatoltatott az egyházhoz, hogy annak dolgaiba közvetlenül befolyt. Az ily szervezés természetesen semmi helyet nem hagyott a kormány befolyásának s az egyházat tökéletesen függetlenné tette. A bécsi kormány nem tűrhetett ily szabadságot s be akarta hozni a kerületi felügyelők és superintendensek választásának jóváhagyását a kormány részéről, továbbá időnkinti zsinatokat egyháztörvényhozói hatalommal, melyeknek határozatai ismét csak a kormány jóváhagyása után érvényesek, továbbá a superintendentiák egészen új, a régitől eltérő, területi felosztását. Mindez sokkal szabadelvűbb volt még, mint a német protestáns egyház szervezete Németországban s a németországi lapok dicsérték azon osztrák miniszternek e tekintetben tanúsított szabadelvűségét, a ki a concordatum megkötése által eléggé bizonyította be ultramontán hajlamait. De Thun s a bécsiek egyáltalában nem fogták fel a magyar jellemet, mely ahhoz semmiképen sem tud hozzászokni, hogy róla, nélküle lehessen rendelkezni. Thun terve egyébiránt nem volt ismeretlen, már régen közölte a superintendensekkel, és hitte,

hogy nagy visszatetszést nem fog gerjeszteni. Midőn ez azonban szeptember 1-én pátens alakban közhírré tétetett, általános volt a felindulás; még oly ismeretes, loyális pecsovicok is, mint Zsedényi, kik minden forradalmi mozgalomnak folyvást őszinte ellenei maradtak, kikeltek a német miniszterek nvilt parancsa ellen. A kormány kezdetben nem akarta akadályozni a kerületi gyűlések megtartását, de midőn ezek egyhangúlag az új rendezés ellen nyilatkoztak, az egyházgyűlések eltiltattak s ahol a tilalom daczára mégis megtart attak, erőhatalommal oszlattattak el; ily alkalommal hallottuk először Tisza Kálmán nevét. Zsedényi perbe fogatott és fogságba került, de a protestáns ügy most valósággal hazafiügygé vált. Még a katolikusok is nyíltan kijelentették rokonszenvöket a protestáns mozgalommal, melynek minden phasisát rendesen leírtuk az angol lapokban, én főleg a Daily News-t választottam cikkeim orgánumává, melyek pesti levelek alakjában jelentek meg, s melyekről Jósika csakugyan azt hitte, hogy írójuk Kossuth.

Kazinczy Ferenc születésének századik évfordulója szintén fell lett használva Magyarországbn hazafitüntetésekre, az aláírások széphalmi lds birtokának megvételére és családjának felségelésére nagyobb mérveket öltöttek, egy szóval a közélet ismét pezsegni kezdett a solfeiiinói csata után, daczára a rendőrség éberségének s a bécsi kormány erélyének. Világos volt, hogy a kormányválság kikerülhetetlen, hogy a Bachrendszer módosítása közel áll; Bach maga is érezte ezt, ugyanazért íratott egy visszapillantást tíz évi működésére, mely őt és rendszerét dicsóíti. Erre Széchenyi a döblingi tébolydában megírta az ismeretes pillantást a visszapillantásra. Fia, Béla, a kéziratot Londonba vitte s kiadatta egy ottani német könyvtárosnál. Goldsticker figyelmeztetett reá, említvén, hogy látott egy könyvet Magyarországról, rossz németséggel, kificzamodott iránylyal s rendkívüli dühvel, oly formátlant, hogy német ember alig búja olvasni. Megnéztem s első pillanatra tüstént ráismertem Széchenyire, meg is mondtam külföldi barátaimnak, hogy ezen könyv minden formátlansága mellett Magyarországra nézve nagy politikai esemény, hogy ebben összepontosult a nemzet indignációja az idegen hatalom ellen, hogy ez a nemzeti szellem ébredésének első jele, a pacsirtadal, mely jelenti a nap keltét.

Anyagi viszonyaink nem akartak gyökeresen javulni, feleségem

kereste coaquitionális jogát a német kormány ellen, mely nemcsak az én vagyonomat, de az övét is elkobozta volt, de az ügy semmiképen sem haladott s a tervek, melyeket sógorom Bréda elének terjesztett, semmiképen nem elégíthettek ki, felnövő fiaim nevelése pedig folyvást többre került; átláttam, hogy maradásunk alig lesz Angolországban s hogy olcsóbb országba kell költöznünk. Az angol napi lapok nem igen fizették czikkeimet, csak a New-York Tribune-től volt rendes fizetéseim, tíz dollár minden levélért, a Reviewk is, melyekbe időnkint írtam, megfizették a munkát becsületesen, mindez azonban csakhogy épen fedezte költségeinket; komolyan kezdtünk tehát gondolkodni arról, hogy talán Olaszországba tegyük át lakásunkat, hol az élet mégis olcsóbb, ha a kereset csökkennék is. Ily gondok s foglalkozások közt jött az 1860-iki újév, nem sokára utána a kormányválság Turinban, hol Ratazzit ismét Cavour váltotta fel. mi Kossuth reményeinek és terveinek új rúgót adott. S csakugyan Cavour megemlékezett mindjárt a régi összeköttetésről, nagy terveinek kivételére még mindig szükségesnek tartotta a szövetséget a forradalmi Magyarországgal s Bixio és Szarvady útján tudtára adta Kossuthnak, hogy szeretné, ha meghízható embere volna Turinban, de úgy, hogy ez fel ne tűnjék, pl. mint hírlaplevelező. Kossuth rám gondolt e tekintetben s felszólított, nem akarnék-e Turinba menni, mi terveinknek tökéletesen megfelelt. Szükségem volt még megbízó levélre valamely angol hírlaptól, természetesen csak tekintélyesről lehetett itt szó; elmentem tehát Walkerhez, a Daily News szerkesztőjéhez, ki azonban nehézségeket csinált, mindamellett, hogy munkámat ingyen ajánltam fel neki, de gróf Mamiani, aki miniszterséget is viselt Cavour alatt, volt akkor a Daily News fizetett levelezője s ezt Walker semmi áron sem akarta megsérteni. Miután azonban azzal fenyegettem, hogy ha neki nem kellek, Grant, a Morning Advertiser szerkesztője, szerencsájének fogja tartani, ha nekem megbízó levelet adhat, ő is szívesen ráállott, hogy Turinban mint a Daily News levelezője szerepeljek. Kossuth meleg szavakkal ajánlott Cavournak, hivatalosan pedig hosszú utasítást készített s rám bízta a magyar érdekek képviselését az olasz mindenható miniszterelnöknél. Márczius végén hagytam el Angolországot, azon szándékkal, hogy többé állandó lakásra vissza nem jövök s hogy családom követni fog Olasz-

országba, amint az ottani viszonyokkal közelebbről megismerkedem. — Nehezen váltam meg Londontól, hol tizenegy év alatt csaknem meghonosodtam, hol mindenki irántam s az enyéim iránt, mintha régi barátok, nem idegenek volnánk, a legnagyobb előzékenységgel viseltetett, hol annyi szívességgel találkoztunk. Most ismét idegenek közé mentein, száműzetés! életünknek egy új szaka nyílt meg.

LEVELEZÉS DEÁKKAL.

I.

A politika félbeszakította tudományos működésemet. Több éven keresztül szorgalmasan foglalkoztam a szanszkrit nyelvtudomány-nyál, Goldsticker barátom vezérlete alatt s útmutatása szerint. Midőn ezen tanulmányra adtam magamat, nem azért tettem, hogy Valmiki vagy Kalidászá remek műveit eredetiben tanulmányozhas- sam: tudtam, hogy annyira még sem fogom vinni, miszerint nyelv- vezetük sajátos finomságait élvezhessem, hanem engem legin- bább maga a szanszkrit nyelvészet érdekelt úgy, amint azt az ind grammatikusok megalapították. Az európai nyelvek grammatikája mind visszavezethető a görög és római grammatikusokra; ezek ala- pították meg annak formáit, melyeket a későbbi nemzedék a a keleti nyelvekre is alkalmazott, oly annyira, hogy nyelvta- naink szerkezete bármi nyelven mindig ugyanaz, a beszéd részei- ről szól, a név- és igehajlításról s ezeknek szabályairól. Az ind grammatikusok ellenben századokkal Aristoteles előtt megírták már a nyelvtani szabályokat, hanem más szempontból indultak ki s inkább a szó képzésére s viszonyaira a tőhöz és gyökhöz, a ragokra és képzőin-e fordították figyelmüket, szóval más oldal- ról nézték a nyelv anyagát mint a nyugatiak. Igaz, hogy ezen nézeteiket nem fejlesztették ki logikai világossággal, s hogy tanaik inkább gyakorlati módon a hasonló szabály alá tartozó szavak cso- portosításából vonandók le s különösen a régiek nehezen érthe- tők; de reám nézve különös vonzó erővel bírt ezen, a nyugati teoriától egészen eltérő, eredeti felfogás, szerettem ezt más nyelv-ekre is alkalmazni s a szabályok hatását megkísérteni, különösen a magyarban. Hogy ezt sikeresen megtehessem, czédula-katalógust

készítettem a Ballagi szótárában előforduló minden igéről s ezeket betűrendben, de nem a kezdő, hanem a végső betű rendjében, hogy így a képzőket teljesen átnézhessem. Hasonlólag jártam el a nevekkel is. két nyár alatt a Wight szigetén minden üres időmet ezzel töltöttem. Vizsgálódásaim eredményét egy értekezésben foglaltam össze, melyet a londoni nyelvészeti társaságnál olvastam fel, mely ezt értekezéseiben ki is adta. Ezen időben a Magyar Tudományos Akadémia újra megkezdte a forradalom után bekövetkezett német időkben megszakított munkálkodását, a reorganisatio megtörtént. Megtudtam ugyan, hogy Horváth Mihály, Teleki László, Jósika Miklós barátainak nevei, úgy mint az enyém is, a tagok sorából elmaradt, s minthogy in effigie fel voltunk akasztva, csakugyan halottaknak tekintettek bennünket; az Akadémia azonban helyeinket nem töltötte be, s fentartotta azokat számunkra azon reményben, hogy előbb-utóbb mégis visszakerülünk. Mindez ingerelt engem arra, hogy az Akadémiának életjelt adjak, annál is inkább, mint-hogy nyelvészeti értekezésben még az osztrák rendőrség sem gyaníthat politikai czélokot. Átdolgoztam tehát még egyszer angol értekezésemet, megírtam azt magyarul s épen midőn az olasz bonyodalmak megkezdődtek, megküldtem Toldynak s kértem,-hogy az akadémiai kiadásokba iktassa be. Feleletet nem kaptam, ami engem boszantott. Anyósomtól azonban jött levél, hogy vigyázatlanság tölem, magam neve alatt írni Pestre, mert ez compromittálhatja azt, akinek írok.

Erre a következő levelet menesztettem Pestre:

13. St. Albans Villas Highgate Pass
N. W. London, April 12-ikén 1859.

Lubóczi Ferencz, Toldy Ferencz és
Hunfalvy Pál barátinak!

Január végén Pestre küldött értekezésemet a magyar ragokról és képzőkről, az itteni philologiai társaságnál, melynek kormányzó választmányába tavai megválasztattam (Sir G. Cornwall Lewis helyébe, ki politikai munkássága által már több idő óta elvonatott az irodalmi térről), ez év kezdetén teljesebb alakban felolvasván, érintvén t. i. némely török képzők atyafiságát, munkám az ez idei «Transactions» sorában angolul ki fog nyomtatni. Kívántam volna, hogy önök s Lugosy vagy Ballagi nézeteit s netaláni ellenvetéseit

velem közölték volna, melyeket az értekezés kiegészítésére tel lehetne használni, miután ez azonban nem történt, szükséges, hogy állásomat ezek irányában definiáljam, kik a hazában a tudományos philologia terére léptek s őket némi tévutakra figyelmeztessen, melyeket kikerülni nehéz.

1. Nekem eszem ágába sem jő, a magyar nyelvet akár az álja. akár a sémi nyelvekkel összekötésbe hozni. Az árja nyelveknek jelleme a magánhangzóknak szabályos változtatása (Guna, Vuddhi, Umlaut. Ablaut), azaz, a gyök magánhangzója szabályosan változik a különböző képzők s ragok a töliözi hozzáadása által; ez nem történik a turáni (nevezzék bár altái vagy turktatár) nyelveknél, s ez teszi a nagy különbséget ezen két nagy emberesalád közt, nem pedig az agglutináció; mert hiszen be lehet bizonyítani, hogy az árja nyelvekben az esetek s igehajlítási ragok eredetileg szintén csak enyvezettek; s más részről a magyarban s törökben az enyvezés oly mesterséges, hogy hajlításnak is beleillik.

2. Midőn a szanszkrit grammatikát, nem ám Boppét. ki utat tört, de szanszkritul nem igen sokat tudott, hanem Paniniét és Patandsahét, a magyar nyelvre alkalmazom, nem akarok atyafiságot kimutatni ezen nyelvek közt. hanem a nyelv természetét felvilágosítani, minthogy ezen grammatikusok elvei minden emberi nyelvre alkalmazhatók, s a gyök, tő, szó. képző, rag, másodrendű gyök s igezés definition legtisztábban adják, továbbá a tő viszonyát a gyökhöz legjobban derítik fel.

3. Az álja nyelvek atyafisága s fő grammatikai szabályai jelenleg a fő pontokban meglevén már alapítva, ideje volna, hogy az altái, avagy is inkább a turáni nyelvekre hasonló összehasonlító nyelvészeti vizsgálódások minél kimerítőbben dolgoztassanak ki. Castrén s Sjögren a finn ágra nézve összehordták a matériáit olyanannyira, hogy ezen a bázison már lehet az építkezéshez hozzáfogni, s Hunfalvy bizonyosan az ember, aki ezt tenni képes lehetne.

4. Szükséges azonban. hogy sem a gyökök hasonlításába dr. Latham-féle materialistikus modorba kellenél tovább bele ne merüljön, sem pedig azt ne akarja keresni, vajjon a b régibb-e mint az m s az f, ezek mind csekélységek, a fődolog jelenleg *feltalálni az altái nyelvekre nézve a hangváltozás törvényét a mássalhangzókra nézve*, olyan törvényt, minőt Grimm a német nyelvekre megállapí-

fött, s mely a többi álja nyelvekre kiterjesztett. Mi tudjuk, hogy a szanszkrit CS görögben p, deákban q, például (pancsa) pempt, quinque, hogy az SZ görögben k, deákban C, és néha görögben p, deákban qu. például *asra*. hippo, equo; tudjuk, hogy a német **d** az angolban th stb. A nagy kérdés most, mik azok a hangváltoztatások a finn, magyar s török ágakban, melyek folytonosságuk által egy általános törvényre mutatnak s arra vissza volnának vezethetők.

5. A magánhangzókra nézve szükséges megismerkedni a szanszkvit elvekkel, melyek pliysiológikus törvényeken, nem pedig Bugát, Almási Balogh Pál s Bólya-féle álmokon alapulnak, hozzájuk vetve Grimm halhatatlan felfedezéseit az Umlautra nézve. Hogy ha nevem nem ijesztené meg olyaunyira Eötvös Pepit, szívesen ívnék egy közlést erről a tárgyról, mely természetesen Czuczor empirikus vizsgálódásaival összeütköznék, továbbá az összetett szókról, s az összetevés szabályairól, de aztán azt kívánnám, hogy az ily értekezés fel is olvastassák.

G. Ha le akarnak kötelezni, küldjék meg nekem az új Múzeumot s a nyelvészeti füzeteket, s Lugosy értekezését, melyeket csak hírből ismerek, Tanárky Gyula címe alatt, akár N. Trübner Esq. 60 Paternoster Row, City. könyváruhoz, akár Williams et Norgate, Henrietta Street, Conventgarden, útján. Megfizetem annak rendje szerint.

7. Nem különben küldjék meg nekem ugyanazon utón Magyar László utazásait, hogyha igazán akarják, hogy az angol publikum ismerje azokat; mert szegény Petermann nagy ember ugyan Gotliában, de Londonban nincs befolyása.

S. Beh kár, hogy Himfalvv nem jöhet ki vagy két hétre Londonba, sokat tanulhatna itten rövid idő alatt s eligazodnék mindenféle kérdések iránt, melyek bántogatják. Watts szívesen fogadná s kezére járna.

Isten önökkel. Bocsánatot a hosszú levélért s köszönet a feleletért.

9. Még egy szót a nyelv eredetiségéről. Az álja nyelvek nyelvészetiileg ki vannak bányászva, s még is senki sem mondhatja, mi régibb, a szanszkrit-e, vagy a német, a görög, a celt vagy a tót; be lehet bizonyítani, hogy vannak a latinban fonnák, melyek régibbek a szanszkritnél, vagyis inkább, hogy az eredeti nem létező anya-

nyelv némely formái nem koptak el a latinban, melyek lekoptak a szanszkritban. A nagy nyelvcsaládokban csak testvér nyelvekről lehet szó, anya- s leánynyelvek már a historikus időbe tartoznak, nem azon őskorba, melyben az *alfái* nyelvek alakultak.

10. Az áltái nyelvekben szükséges még lajstromozni a képzőket, névképzőket úgy mint igeképzőket, s ragokat s azokat összehasonlítani. ez vezethet a mássalhangzók változási törvényére.

Ezen levelemre sem jött semmi válasz, akkor asztalomhoz ültem s olvan ex ponto-féle distychonos epistólában Deákhhoz fordultam azon meggyőződésben, hogy hexameterekben és pentameterekben még a policzia sem talál semmi gyanúst. Sajnálom, hogy ezen verseim elvesztek, elég mulatságosak voltak.

Deák erre következőkép felelt:

II.

Pesten, márcz. 10-án 1859.

Kedves Barátom!

Szíves, kedélyes verseidet örömmel olvastam. Pegazusod derék angol telivér — szárnya ugyan nincsen, de lépése jó, ügetése nem rázós, s azt hiszem, ha megszorítod, száguldani is derekasan tud. Én, mint egykor, úgy most is csak gyalog járok, megbocsátasz, hogy verseidre szívélyesen, de prózában felelek.

Nem tudom a költészet-e vagy komoly tanulmányaid, különösen a szanszkrit nyelvészet, megfosztottak minden divinátiói tehetségedtől, azt legalább sehogy sem találtad el: hogy én veled s reád soha sem gondoltam. A Nostradamus nevet vagy jogtalanul bitorlottad, vagy most nem vagy már arra méltó, ha csak így tudsz divinálni.

Toldyval magam szóltam, ő azt mondotta nekem, hogy nyelvészeti értekezésedet csak február 9-én kapta meg. Szabály szerint ki kellett azt adni három nyelvészeti tudósnak véleményezés végett, és pedig mindeniknek külön. Ezek véleményét akarta bevárni, hogy neked egyúttal az eredményt is megírhasa. 5Iár két nyelvészeti tag átnézte értekezésedet s ezek kedvező véleményt adtak, most a harmadiknál van, — így tehát értekezésedet mindenesetre fel fogja venni az Akadémia. — Toldy maga is ír neked, mint nekem ígérte, még ma. — Ennyit megbízásodra. Most még pár neheztelő szót.

nem azért, mi leveledben van, hanem azért, mi abból kimaradott. Ez pedig kedves nődek s gyermekeidnek mintléte. — Azt gondolod: hogy annyi szíves emléket, örömek és aggodalmak emlékét, s a régi, szíves barátságot tíz év annyira elhomályosította közöttünk, hogy egészséged és tiednek egészsége, sorsod s állapotod részletei előttem már érdektelenek s én beérem azzal, — ha Toldyról és Hunfalvyról, kiket minden nap láthatok, s a szanszkrit nyelvről, melyet nem értek, s India bölcseiről, kiket nem ismerek, írsz nekem? Hiszem, ha prózában írtál volna, ezek bizonyosan ki nem maradnak leveledből, de Pegazusod még csak kordán jár, körben fut s minden kitérés nehezére esnék, azonban jó lett volna ver-seidet cum notis küldened, nem magyarázatul, hanem kiegészítés-képen.

Én tehát mint prosaicus, nem követem példádat s írok magam-ról is, másokról is.

Én, barátom, vénülök. A vénülésnek valóságos és képzelt betegeskedései környeznek. Jóságomat eladtam vitalitium mellett gróf Széchenyi Istvánnak, szerény jövedelmemből egyszerűen élek, hét hónapig Pesten, a nyarat és ősznek első felét Zalában s néha egyik, néha másik fürdőben töltöm — nőtlenül.

Klauzál, mint tudod, nő, egy fiapégyleánya, Kistétényben derék szőlleje és kertje van, nagy borász, kertész, egészen ennek él és családjának, kis gyermekét gyakran maga szoptatja (természetesen, nem a maga tejével). Egészsége nem rosszabb mint volt, sőt jobb mint 1848-ban, azonban most is sokat szenved vértolulásban.

Eötvös gyermekeit neveli, ír és az akadémiánál elnököl. Pesten lakik, sokat panaszkodik májbajairól, gyermekei derékek (4 gyer-meke van).

Trefort is itt telet Pesten, keveset ír, de sokat panaszkodik gazdasági bajok miatt.

Gróf Széchenyi Istvánnak egészsége helyreállott, de ő még az intézetet nem hagyta el.

Kemény fülíg elmerült a hírlapszerkesztésben és regényírásban, szórakozott mint volt, és kedélyes mint volt.

Csengery gyenge egészsége mellett is igen munkás. A Budapesti Szemle, melyet ő szerkeszt, sok méltánylással fogadtatik.

Pár hét előtt temettük el szegény Irinyi Józsit, a férfúkor virá-

gában halt el rövid betegség után, hihetőleg orvosának ügyetlensége miatt. Atalában rendkívül sajnáltuk halálát, jó ember volt s most különösen komoly tanulmányokra adván magát, jeles és hasznos írórt vártunk belőle.

Lukács Móricz is egy időre felhagyott szokott kóborlásaival s legalább a telet itt töltötte. Egészsége nem erős ugyan, de jobb mint volt.

Ezek régi barátaink közül, kik legalább az évnek egy részét itt töltik; a távoliakról magunk is keveset tudunk.

Isten veled, kedves Ferim, kedves nődek mondj igen szíves tiszteletet nevemben, gyermekeidet csókold helyettem. Ölellek! hű barátod
Deák Ferencz.

Erre következett feleletem:

Kedves öregem!

Soh'se mondd, hogy Pegazusomnak nincsen szárnya, van neki bizony, még pedig hatalmas, hiszen meghozta nekem azt, mire tíz év óta hiába vártam, a baráti emlékezőst a hazából. Hej, ha tudnátok mily jól esik az az egy pár szó töletek nekünk, kik itt idegenek közt élünk, tisztelve, becsülve általuk, de azért mégis idegenek, meg nem értve érzeteinkben, elszigetelve s elzárva azoktól, kikkel ifjúságunktól fogva bút s örömet megosztani szoktunk. Száműzésünk első éveiben még a szegénységgel is kellett küzdenem, meid magyar büszkeségem nem engedte, hogy az angol nagyok által ajánlott segítséget elfogadjam. Csak meghívásaikat fogadtam el s egy darabig kedvem telt megismerkedni azokkal, kik a világot akár a politika. akár az irodalom mezején kormányozzák. Azon magasabb cél, mely engemet a londoni társaság körébe húzott, barátaink felszabadítása Kis-Ázsiából, végre kieszközöltetvén, visszavonultam London legegészségesebb s legregényesebb külvárosába, hol most gyermekeim nevelésének s a tudománynak élek, jövedelmemmel azonban be nem érem, s azért, ha feleségem pere még tovább húzódik, csakugyan el kell mennem Amerikába, hol könnyen megélhetek, sőt nagyobbserű befolyást is gyakorolhatok. Életem különösségeihez tartozik, hogy hazámon kívül nincsen hely, hol annyira ismérí minden ember nevemet, mint az Egyesült Statusokban, ámbár ott csak tíz hónapig tartózkodtam. Összeköttetésben állván azonban az

ottani hírlapokkal és főemberekkel, a lapok hihetetlen terjedése népszerűvé tettek az Atlanticum túlpartján.

Nőm, hála az égnek, mindig egészséges, mindig jókedvű, nemének valódi gyöngye s azért kedvence az angoloknak. Gyermekeim nevelésével velem együtt sokat foglalkozik s mégis talál időt czikk-ek s könyvek írására, melyek érdemlett népszerűsége jutottak. Legidősb fiam már 13 éves, az University Schoolba jár s ott csaknem minden classisban az első; kitünő, jó fiú, magyarnak neveltem, ámbár meglehet, hogy az indiai kormányhoz adom. Második fiam szintén jól tanul, capitalis yankee válhatik belőle. A harmadik szorgalmas, de lassú, jó lesz tudományos földművelőnek, a negyedik csak négy éves. Két leányom szép.

A szanszkrittal minden nap hat órát töltök, kettőt gyermekeim tanításával, minden szombat este elmegyek Lajoshoz, ki erősen megöszült (én megvastagodtam), de erős és egészséges. Neje folyvást nyaviga, leánya kedves, de gyenge egészségű. Két fia igen jó mathematicus s a természettudományokban magas helyet foglalnak az egyetemen, a klasszikus nyelveket s a szép literatúrát egészen elhanyagolták, szívők jó, jellemük romlatlan, praktikus ember lesz mindegyikéből, de szónok soha. Azok közül, kiket ismersz, csak Yuko^vics él Londonban, ritkán látom, beteges, kedélye megecsetesedett. Teleki Laczit vártuk most, de betegeskedése nem engedte ájtövetelét, 1852 óta nem láttam. A szegény kőficz (Mészáros tábornok) meghalt, utolsó pillanatig tréfálva. Irinyi Jóskát nagyon sajnáltam, még most is előttem áll becsületes, magyar arcza a párisi operabálban, hol minden kaczer domino alatt, ki vele incselkedni kezdett, legalább is egy duchesset gyanított. Széchenyi levelét az Akadémiához olvastam s tudom, hogy nemcsak most egészséges, hanem még azt is, hogy mindig az volt. Igazsága van, hogy megmarad az intézetben, ámbár látom már az időpontot, midőn megint ki fog jönni, valószínűleg még ez idén, minden esetre jövő évre.

Hát a Dardanell (Beniczky Lajos) mit csinál? él-e még Samu, ex bonis optimus, s a lovagi Wenkheim Béla? Hát Lukács Móricz s Eötvös Pepi annyira félnek-e a tengertől, hogy a csatornán sohasem kelnek át? Úgy hallom, hogy többször voltak Ostendeban. Mért nem jönnek át Ventnorba a Wight szigetén, a világ ezen legsebbebb tengeri fürdőjébe, hol mi is minden évben a nyarat töltjük,

azaz július végétől szeptember közepéig. A természet ott szép, az égalj olasz, az élet olcsó, még vasút sem jár oda s az angol kerüli, mert nagyon melegnek találja. Geologizálásra nincsen párja, valódi kincs ezen hely, se pudli se spitzli nem jár oda, nekünk való hely, minden tekintetben számunkra teremtve.

Klauzál jól tette, hogy megházasodott; a te öledbe is belefért volna fél tuczat gyermek is, kár, hogy ezen örömkön már most jóformán túl vagy, ámbár az angol azt szokta mondani: Better late than never. — Köszöntsd őt s a többi barátokat, Hajnik Palit beleértve, aki szintén Londonba is írhatna egyszer Tanárky barátunknak, nemcsak Párisba.

Isten veled, ne felejtsd barátodat

Pest, márcz. 6. 1859.

a lutheránus (vén) fiút!

Erre Deák ismét válaszolt:

Kedves Barátom!

Elvonultságban, gond és munka között folynak, mint írod, napjaid, de adott Isten örömekeket is kedves nődben, ki neked csakugyan a mindenható legnagyobb áldása. — gyermekeidben, kik annyi szép reményekre jogosítanak, s a tudományok tág mezején, melyet művelni kedvet és tehetséget is adott neked a sors.

Rendkívüli érdekekkel és mély részvétellel olvastam, miket gyermekeidről írsz, ámbár szorgalmuk és haladásuk igen megörvendeztetett ugyan, de nem lepett meg, mert a ti gyermekeitektől kevesebbet nem váltam.

Nincs elegendő értéked, mint említéd, hogy gyermekeid mellett nevelőt tarthass, magad és nőd tanítjátok és nevelitek őket. Barátom, ez a hiány úgy hiszem, gyermekeitekre valóságos áldás, meit jobb kezekbe nem juthattak volna. Tudom én azt: hogy a legfényesebb körülmények között is magatok vezettétek volna gyermekeitek nevelését, de mégis jobb így, meid a nevelés egyöntetű, melybe semmi idegen kéz zavarólag vagy változtatólag nem avatkozik.

Szívemből örülök Lajos gyermekeinek tanulási kitűnő haladásán is, már kis korukban gyanították, hogy jeles tehetségek fej-

* A lutheránus fiú gúnynev 1839-ben ragadt reám, midőn követtársam Pillér László azon boszankodott, hogy Deák engem kitüntet. «Nem értem Deákot», mondá, «hisz ez a Pulszky csak egy lutheránus fiú.»

lódhatnak bennök, s akkor, ha nem csalódtam, a kisebbik élénkebb észnek mutatkozott, mint a nagyobbik.

írod, hogy Lajos megöszült. Ezt, barátom, annyi baj s viszontagság után csakugyan nem csodálom. Ő pár évvel úgy hiszem idősebb mint én, pedig én felettem sem ment el az idő nyom nélkül, sőt Eötvös Pepi is, ki pedig tíz évvel ifjabb mint én, már sok nyomait mutatja a közelgető vénülésnek.

Wenkheim Béla elvonultan él falun, csak néha rándul fel néhány napra Pestre, gazdálkodik, néha vadász, nagyon kezd ő is őszülni; Samut pár éve már nem láttam, falun van folyvást, azt hiszem kevesebbet szomjazik. A Dardanell Palotán lakik (Pest mellett) néha berándul fél napra. Modorában most is a régi, kedélye tűrhető; elvonultan él ő is, ötöt gyakran látom. — Szalay Laczi, kit elfelejtettem említeni, derék históriáján dolgozik szorgalommal. Az akadémiai nagygyűlésen két jutalmat nyert, egyiket a jogtudományi osztályból a «Statusférfiak és szónokok» könyvéért, a másikat a históriai osztályból — magyar históriájáért. Ő rajta kevésbé látszik a kor, mint Eötvös Pepin, kedélye is higgadt, mint volt, de elég derűt, sokszor vagyok vele.

Én is fürdőbe készülök e nyáron. Május második felében elhagyom Pestet s talán június végével megyek valamelyik fürdőbe. Még teljes bizonyossággal nem tudom hová, de valószínűleg Marienbadba.

Értem ugyan s fel tudom fogni, hogy a gyermek sok gond mellett sok örömet is szerezhethet szülőjének, de azért még sem bántam meg, hogs⁷ Klauzál példáját nem követtem s ötven éves koromban meg nem házasodtam. Ötven éven túl sok éveket már nem ígérhet magának senki, pedig nyomasztónak hiszen azon aggodalmat, hogy ne¹letlen kisdéd gyermekeket kell hátrahagyni, kidobva úgy szőlővíván a világba bizonytalan sorsnak. Mennyire illenek hat gyermek ölembé, nem tudom, de szeretem, hogy nincsen benne.

Isten veled barátom! Nődnek mondd meg legőszintébb, szíve-
sebb tiszteletemet, üdvözlöd barátainkat és szeresd igaz barátodat

Deákot.

Más úton tudtam meg, hogy az Akadémia elnöksége és titkársága nagy zavarba jött értekezésem által; szégyelte ki nem adni,

de nem merete nevémet az értekezések közt kinyomatni, azért beszo-
rította az Új Magyar Múzeumba, melyet úgy sem olvasott senki s
melyben a megjelenő czikkek meglehetősen el voltak temetve, mint
Lubóczi P. Ferencz művét. A magyar nyelvészet azóta egészen más
irányban indult meg, mely némi ellentétben áll az általam követett
ind rendszerrel, e szerint értekezésem tökéletesen ismeretlen mai-a-
dott s különösen az újabb nemzedék, mely nyelvészettel foglalkozik,
egyáltalában nem tud róla semmit. Miután pedig, meglehet, hogy
szerzői hiúságtól káprázó szemekkel, még most is érdekesnek és
tanulságosnak tartom ezen munkámat, mely két évi szorgalmas
tanulmányaimnak eredménye, itt egész terjedelmében közlöm még
egyszer, bocsánatot kén-e olvasóim azon részétől, kiket a nyelv-
észet még akkor sem érdekel, ha az magyar; hiszen nem követelem
tőlök, hogy a következő lapokat elolvassák, bátran bezárhatják itt a
könyvet.

A MAGYAR KÉPZŐK ÉS RAGOK A SZANSZKRIT NYELVÉSZETI RENDSZER ÁTLAGÁBAN.

1. §. Bevezetés.

Tizedik éve múlik, hogy külföldön élni kényteleníttem, hol magyar szót ritkán hallok, s hol a szükség idegen nyelven írni, sőt csaknem gondolkodni is megtanított. De azért még sem feledkeztem meg arról, mivel hazámnak tartozom; sokat foglalkozván nyelvészettel, s történetesen érintkezésbe hozatván korunk legkitűnőbb szanszkrit tudósával, figyelmemet két év óta csaknem kizárólag ezen régi nyelv tanulására fordítám, különösen pedig Pánim grammatikájára, ős India ezen megbecsülhetetlen ereklyéjére, mely az emberi ész és szorgalom egyik maradandó emléke.

Ámbár nem ismerem a nyelvészet újabb fejlődését Magyarországon, s így nem tudhatom, vajjon a szanszkrit nyelvészetre való hivatkozás nem időelötti-e, vagy talán már szükségtelen; mégis azt hiszem, hogy a következő észrevételekben találatnak oly nézetek is, melyek a magyar nyelv természetére némi világot vethetnek.

2. §. A szanszkrit nyelv és irodalom története.

A szanszkrit nem anyja, s talán nem is legidősb testvére az árja nyelveknek: hiszen a latinban s germánban itt-ott oly formákra is akadunk, melyek a szanszkrit formáknál okvetetlenül régiebbek, annyi azonban bizonyos, hogy az egész árja családban nincsen nyelv, mely a szanszkrittal tökéletességre és gazdagságra nézve mérkőzhetnék. Ehhez hasonlítva, a zend, a görög, a latin, a német, a kelt, a lithván és a szláv nyelvek, minden ágazataikkal együtt,

csonkákknak bizonyulnak; történetük hézagos, mert kifejlődésük hol megakadt, hol eredeti szervezői (synthetikus) természetüket taglalóvá (analytikussá) változtatta át. A szanszkrit ellenben azon előnnyel bír, hogy a Véda ideje óta, mely a nyelv gyermekkorát képviseli, mielőtt a különböző formák megállapodtak volna, egész a NVII. századig Krisztus után, szakadatlanul nevezetes irodalmi munkák orgánuma maradt: hogy e szerint irodalma a nyelv minden fejlődését és a formák minden átmenetét három ezredéi en keresztül híven tükrözi.

A Véda hymnusaira, melyek a hindiiik meglepedésével a Himálaján túl, s vándorlásaikkal az Indus völgyéből a Gangeszébe egykorúak, következett az époszok korszaka (a Mahábhárita s Rámájana), mely alatt a nemzet a déli részeket elfoglalta s a nyelv formái már tökéletesen meg valának szilárdulva. Az ország megállapodását követte a tudományosság kifejlődése, a philosophia, törvény, s kiváltképen a nyelvészet mezején: ez utóbbi leggazdagabb virágát érvén három nagy férfi ápoló kezei alatt, kiket a nemzet hálája ezen érdemök miatt a szentek sorába helyezett. Pánini megírta grammatikáját; Katjájana kiegészíté s javítgató e munkát pótló jegyzeteivel, s Patandsali felvilágosítá s megbíráld azokat azon halhatatlan kommentárjában, mely azóta a szanszkrit nyelv törvénye maradt, s még jelenleg is a Maha-bhásja név alatt a hindii tudósok legnagyobb nyelvészeti tekintélye. — Tisztelettel forgatom én is a keletindiai társaság kézirati példányát, meid ezen munka még mindig nincs kinyomtatva,* ha Pánini lakonikus szavaiban vagy Katjájana pótló jegyzeteiben felakadok.

Ezen három nagy nyelvész kora még mindig nincs kielégítően meghatározva, mert a hindii jellem, mely csaknem kizárólag az eszmék világában tevékeny, nem tartá érdemesnek a nemzet anyagi történeteit feljegyezni, melyekben sem morált, sem philosophiát feltalálni nem tanult. Történeti munkák hiányában a Brahma követői közt, nehéz meghatározni, vajjon Pánini kevéssel Buddha vallási s politikai szakadása után élt-e, vagy előtte. A szakadás maga körülbelül ötszáz évvel Krisztus születése előtt történt meg, amint ez

* Legújabb időben Patandsali Mahabhásjája az angol-ind kormány által kiadatott.

buddhista írókból s oklevelekből kitűnik. Buddha idejében a szanszkrit nyelvnek már voltak kevésbé tökéletes «*sanskrit*» ivadéka, s a nagy reformátor a köznépi nyelvet választotta egyenlőségi tanainak főterjesztőjéül; követői azonban csakhamar visszatértek a szanszkrithez, átlátván, hogy sikerök csak akkor lehet tökéletes, ha a mívelt osztályokra is kiterjeszthetik hatásukat.

Másfélezer évig tartott a változó, hol szellemi, hol anyagi fegyverekkel vívott harc a buddhizmus és brahmanizmus közt, mielőtt Buddha követőinek az előindiai félszigetből való kiűzésével bevégeződött. Ezen hosszú időszak, s különösen első fele, volt a mívelt irodalom aranykora, a két vallás közti természetes versenynél fogva. Kalidász kisebb hőskölteményei és drámái, Amara Szinha szótára, a Pancatantra és Hitópadészá meséi, a puránák legendái és számtalan értekezések a philosophia. törvényhozás, algebra s gyógyászat köréből jellemzik ezen kort, melyben a buddhizmus lassan-lassan elvesztette életerejét s rideg formalizmussá kövesült; s a brahmanizmus, eltávozván a Veda tiszta természetvallásától, a mostani idomtalán hindu mythológiává s bálványimádássá alakult át.

A buddhizmus kiirtása s a várnarendszer (Kastensystem) visszahozatala óta (körülbelül a N. században) a szanszkrit nyelv, mint kizárólag a vallás és tudományosság nyelve, hasonló helyet foglal el a hindu civilizációban, mint a latin az európai középkorban. Számtalan commentár íratott ezen időben minden elébbi munkához olyannyira, hogy jelenleg alig találhatók régi hindu könyvek, melyek bő magyarázattal non volna ellátva. A nyelvészet a legnagyobb tiszteletben részesült, különösen mint a Veda magyarázatának legfőbb kulcsa; mert a hindu vallás szerint még a legnagyobb bűn is található bocsánatra illő bűnhődés után; de ki a Védának bármi szavát elmagyarázza, az örökre elkarhózik, mert hamis tannak lett megalapítója. Mádhava, egy hindu fejedelem minisztere s testvére, Szájana, ezen kornak legnevezetesebb írója, mint a legrégebbi irodalom szorgalmas és éles eszű commentátorai. A mesterséges költészet mezején Bliatti Karja tűnik ki leginkább, ki csinos hőskölteményt írt azon célból, hogy a három nyelvészeti szentnek minden szabálya és kivétele abban példára és felvilágosításra találjon. Hat hindu tudós írt különböző időben egy-egy nyelvészeti commentárt ezen költeményhez, mint megannyi bizonyosságát ezen nevezetes

munka belbecsének, mely nélkül a nyugat fialnak Páninit megérteni alig volna lehetséges.

Bevégezvén ilyformán a hosszú körfutást a nagyszerű hymnusoktól egész a mesterkelt költészetig, a hindu genius épen akkor kezdé pihentetni fáradt szárnyait, midőn az angol nép partjaihoz ért, s az óriási félsziget elfoglalásához hozzázékedett. Néhány választottja figyelmeztetvén az elhaló szanszkrit nyelv tudományos nevezetességére s kézirati kincseinek gazdagságára, azokat épen azon időben kezdé megbecsülni, midőn ősi hazájokban csaknem feledésnek indultak. Német tudósok vették ezen fölfedezéseknek legelső nyelvészeti hasznát, s méltányolni tanulták a hindu grammatikusokat, kik semmi összeköttetésben sem állván a nyugatiakkal, önállóan vizsgálók a nyelv tüneményeit, s ugyanazért oly viszonyokra is terjeszték ki figyelmüket, mik a nyugoton el voltak hanyagolva, mint például a hangváltoztatásra, a szószármazásra és az összetett szók egyes részei kölcsönös viszonyaira. Nézeteik új pályát nyitottak az európai tudományos nyelvészetnek s lehetőségessé tették a hasonlító nyelvészet tudományos kifejlesztését, melynek eredete egyenesen Boppra s a szanszkrit nyelvészekre vezethetők vissza, mert Gyarmatiunk, ki még ezen idő előtt Európában legelőször tette le biztosan az összehasonlító nyelvészet alapjait, nem talált követőkre, az általa tört út csakhamar ismét benőtt és érdemei alig ismertetnek el. Meg kell azonban vallani, hogy a szanszkrit nyelv ismerete nélkül sohasem jutottunk volna oly szabatoságra, mint a minővel a nyelvhasonlítás törvényei jelenleg meghatározottak; mert nem létezik más oly nyelv, mint a szanszkrit, melyben a hajlíthatatlanok egy részének kivételével, minden szó élő gyökre, mint törvényes és természetes szülőjére, vissza volna vihető.

3. §. A szanszkrit nyelvészet néhány főelve a szószármaztatás körül. Gyök, képző, rag.

A szanszkrit nyelvészek nézete szerint a gyök azon része minden szónak, mely származtatás és ragozás által meg nem magyarázható, vagyis: azon szómaradvány, mely az analysisnek ellentáll.

Gyököt találunk e szerint a névmások, a hajlíthatatlanok és a ragok elemeiben; sokkal nevezetesbek ezeknél azonban azon gyök-

kök, melyek bizonyos képzők hozzájárultával akár igékké, akár nevekké alakulhatnak. A gyök magában e szerint sem cselekvést, sem állapotot nem jelent, azaz sem nem ige, sem nem név, de mindkettőnek eleme.

A gyök rendszeren csak képzőt (krit) vehet föl, nem ragot (tadd-hita); azaz a gyök a képző hozzájárultával még nem lesz szóvá, hanem csak tövé (base, crude form, theme), mely aztán ragot öltetni képes. A képző az igének vagy névnek fogalmát, tehát a cselekvését vagy állapotát adja a gyökhöz, mielőtt az szóvá válhatnék, s helyét a mondatban elfoglalhatná: a rag ellenben a neveknek s igéknek egymáshoz viszonyát fejezi ki, ugyanazért csak tőhöz járulhat, nem pedig gyökhöz, mely még nem lett akár igévé akár névvé. Szóval, a szanszkrit grammatika szerint szükséges, hogy a nyers fogalom, mely a gyökben rejlik, bizonyos mennyiségű nyelvészeti anyagot öltson magára, mielőtt szóvá válhatnék. A ragok e szerint magokban foglalják nemcsak a névhajlítási és igehajlítási végzeteket, ide számítva az alany esetét és harmadik személyét is, de azonkívül még mindazon formatiókat, melyek a névtőhöz egyéb mellékes fogalmat adnak hozzá, például a származását, minőségét, mennyiségét, elvontságát stb., holott a képző a gyököt csak oly fogalommal toldhatja meg, mely azt akár igetővé, akár névtővé alakítja.

Ezen hindii nyelvészeti nézet, melynek alapossága és termékenysége szembeötlő, mind Németországban, mind Angolországban a classikai nyelvekre is alkalmaztatott, s a görög és latin nyelv jelenleg a London University College tanodájában a tőrendszer szerint tanítatnak, a tanulók nagy könnyebbségére.

Hewitt Key, a hasonló nyelvészet tanára a London University Collégénél, s az ehhez kapcsolt tanoda igazgatója, latin nyelvészetének 423. lapján * így szól ezen rendszerről:

«Közönséges grammatikákban szokás a neveiméi az alanyesettől, igéknél a határozatlan módtól, vagy jelentő mód jelen időbeli első személytől kiindulni, holott az alanyeset a névnél többet foglal magában, mint a puszta, szót, mert ezen kívül benne van már bizonyos viszonya a mondathoz. így az ige első személye benn foglalja rag-

* A Latin Grammar. By T. Hewitt Key M. A. etc. Second Edition, London, Bell et Daldy 186 Fleet Street. 1858.

jában az első személyes névmás képviselőjét s a határozatlan mód egy oly ragot mutat be, melyben az ige eszméje egy elvont (abstract) név alakjában fejeztetik ki, s így mind a három esetben némi idegen anyag, hogy úgy szóljunk, járul a tiszta gyökhöz.»

«A törendszer elve ellenben abban fekszik, hogy ezen idegen anyagtól megszabadulunk, és a szónak legegyszerűbb alakját állítjuk ki, Bopp

A] riát:	görögben :	gyök	λα	en theo-
		tő	λα	
		szó	λαωος, λαωον stb.	
			név	λαωος, λαωον stb.
	latinban :	gyök	frag	
		igető	frang	
		névtő	fract	
		szó	fractum, frango, fractum	
			név	fractus, fractio, fractura
		gyök	ar	
		igető	ara	
		névtő	aratro	
		szó	aratro, aratro etc.	
			név	aratum, aratrorum etc.

4. §. Quip, s a névtő viszonya a gyökhöz.

A szanszkrit nyelvészek észrevették, hogy azon szabály, miszerint a gyökhöz csak képző járulhat, nem pedig rag, nem egészen általános; azaz, hogy találtnak tők, melyek a gyökkel azonosak: hol tehát a rag mindjárt a gyökhöz magához adatik hozzá,* ők tehát ezen esetben felteszik, hogy eredetileg egy *v* betűből álló képző járult a gyökhöz, mely a rag hozzájövételével elenyészett. Ezen formátiónak Quip névvel jegyeztetik meg.

A névtő a gyökből eredv én a névképző hozzájárultával, s e szerint többet foglalván magában, mint a gyök fogalmát, kívánatos tudni, hogy mit jelent s mit nem jelenthet a névképző.

* Újabb nyelvekben, de némely régiekben is, a névtő néha azonos az alanyesettel s az igető a jelen idő harmadik személyével, a magyarban csaknem mindig.

A szanszkrit nyelvészek vizsgálata mutatja, miként a névhajlítási esetek, a genitiven kívül, a névnek az igéhez a mondatban levő viszonyát fejezik ki, s hogy a névképzők is kizárólag azon viszonyokat képviselik a gyök irányában, melyeket esetragok által fejezünk ki a mondat irányában, mindig a genitiv kivételével. A név pedig a következő viszonyokban állhat az igéhez:

1. mint alany, jelentvén a cselekvőt, cselekvést, cselekedetet vagy állapotot (nominative), például: der Liebende, das Lieben, die Liebe;

2. mint tárgy (accusative), például: scriptum, i. e. quod scrips-

3. mint eszköz (instrumental), mely a szanszkritban és magyarban még meg van. ez utóbbiban a **val** rag által képviselve, de ez a latinban és görögben az ablativvel olvadt össze, például: aratrum, i. e. quó aramns:

i. mint szándék és tulajdonítás (dative), például: örvendetes = aminek örvendünk;

5. mint a távolság és ok kifejezése (ablative), ezen két viszony, mely a szanszkritban egy rag által fejeztetik ki, a magyarban négy különböző, u. m. **tól**, **ből**, **ról** és **ért** ragok által képviseltetik, például: tilos, amitől eltiltunk s eltiltatunk;

6. helybeli viszonyban (locative, magyarban **ba**, **ban**, **ra**, **on** ragok által képviselve, a latin s görögben, hol a datívvel, például: Roma; hol az ablativvel pl. Carthagine, olvadt össze), pl. fürdő = ahol fürdünk.

A genitivnek semmi köze sincs az igéhez, ez mindig névtől függ, akár birtoklást, akár származást, akár osztást fejezzen ki (possessive, genitive, distributive). Ezen viszony tehát sohasem fejeztetik ki képző által, mert névtő s gyök közt nem fordulhat elő, csak a mondatban található, s kizárólag rag által képviseltetik.

5. §. Igeképzők, másodrendű gyökök, igésítés, köthang.

Az igeképzők igeitöket képeznek a gyökből, s ezeken kívül másodrendű gyököket is, melyek megint mind igeitöknek, mind névtöknek további elemei. A szanszkrit nyelvben minden gyökből, ahol azt az értelem megengedi, négy másodrendű gyök alakulhat, a tőrés, okozás, kívánság és öregbítés kifejezésére; azaz minden gyökből szár-

mazik nemcsak egy cselekvő-igető. hanem ezenkívül még egy passiv, causativ fokozó, nem mivelletető), desiderativ és intensitiv gyöke melyekből, új képzők hozzájárultával. ismét új igék s nevek származnak. Igék alakításánál e szerint több mint egy képző is járulhat a gyökhöz, a causativ fölveheti még a passiv és desiderativ képzőt, az intensiv a passivét stb. Névalakításnál ellenben a névképzőnek a gyöklőz való járul«*» oly névtöt képez, mely további névképzők fölveltére alkalmatlan, és csak ragokat vehet fel.

Fölvehet azonban a névtő igeképzőt is, mely által igésíttetik, azaz a névtőből alakulhat új igető, melyet a nyugati grammatikák denominativ igének szoktak nevezni. Ezen denominativek. azaz nevekből származott igék a nyelvalakulásnak későbbi idejébe tartoznak, azonban szintoly termékenyek, mint az eredeti gyökök.

A szanszkritban az igének minden egyéb módosítása, a név felhozott alakon kívül, pnepositionokkal. összetétel által eszközöltetik, mint a németben.

Meg kell még jegyeznem, hogy a rag a tőhöz, s a képző a gyökhöz. sokszor csak köthang (Bindevocal) közbenjárása mellett adatik hozzá, s ezen köthang a szanszkritban közönségesen az i. néha a. a.

6. §. Ezen elvek alkalmazása a magyar nyelvre.

Ha már ezen alapeszméket, melyeknek részletes kifejlesztése az álja nyelvcsalád természetére bámulatos világot vet, e helyre azonban nem tartozik, a magyar nyelvre alkalmazzuk, azt fogjuk találni, hogy. habár igen sok magyar szó élő gyökre nem vitethetik is vissza, nálunk is a gyök eredetileg sem nem név. sem nem ige, hanem mindkettőnek eleme, s ugyanazért bizonyos képzők hozzáadása által akár az egyikké, akár a másikká alakulhat. Nyelvészeink azonban nem fordítottak elég figyelmet ezen tárgyra, különösen miután a névtő nálunk az alanyesettel, az igető pedig a jelentő módi jelen idő harmadik személyével többnyire azonos, s e szerint a névtő és az igető csak ritkán különböznek a névtől és az igétől magától, ennek következtében a ragoknak nagy része képzőknek tartatott; például az ikes igéknek ik végzése, mely semmi egyéb mint a harmadik igehajlasi személyrag a visszatérő (reflective) formában.

Így történt, hogy a képzők lajstroma a magyar Akadémia «Magyar

Nyelv Rendszerében» hetven lapra terjedett ki, a nélkül, hogy a szóképzés logikája tisztán kitűnnék. Mi a következő példákban az ik végzést mindig ragnak fogjuk tekinteni, mely a visszatérő ige liajlításában ugyanazon helyet foglalja el, melyet az **i** és **ja** végzések a határozott formában követelnek, ezeket pedig csakugyan senki sem fogja képzőknek tartani.

7. §. Magyar gyökök.

Olyan magyar gyököket, melyek a szanszkrit értelmezésnek megfelelőnek, találhatunk a következőkben:

gyök	sutt-	{ og = suttog (ige), om = suttom (név);
	szer-	{ et = szeret (ige), elm névtő = szerelm, melyből szerelem (név);
nyug-	szik (ige), szik (név);	{ sz (ige), melyből jó: nyugszom, nyugszol, nyug szik (név);
		{ alm (névtő), melyből nyugalom;
vi-	tel (név) = vitel;	{ sz (ige) = viszen.
		{ oz (ige) = oroz,
or-	v (név) = orv;	{ v (név) = orv;
		{ ít, ad, aszt (ige) = szárít, szárad, száraszt,
szár-	az (név) = száraz;	{ az (név) = száraz;
		{ lél, tet = emlél, emtet (ige),
em-	lő, ber, e (név) = emlő, ember, eme;	{ lő, ber, e (név) = emlő, ember, eme;
		{ kad, kaszt (ige) = szikkad, szikkaszt;
szik-	ár (név) = szikár;	{ ár (név) = szikár;
		{ had (ige) = poshad,
pos-	vány (név) = posvány;	{ had (ige) = poshad,
		{ vány (név) = posvány;
per-	c (név) = perc;	{ eg, dífl etc. (ige) = pereg, perdül,
		{ c (név) = perc;
tap-	asz (név) = tapasz;	{ ad, aszt (ige) = tapad, tapaszt,
		{ asz (név) = tapasz;
mer-	ő, even = merő, mereven (név);	{ ed (ige) = mered,
		{ ő, even = merő, mereven (név);
ap-	ály (név) = apály;	{ ad (ige) = apad,
		{ ály (név) = apály;
rán-	e (név) = ránc;	{ t, dít, dífl (ige) = ránt, rándít, rándúl,
		{ e (név) = ránc;
til-	os (név) = tilos;	{ t (ige) = tilt,
		{ os (név) = tilos;

gyök	rom-	t ige) = ront.
	al-	sz ige) = alszik,
	e-	sz ige) = eszik,
	szor-	ít, ül, onz ige) = szorít, szorít, szorong,
	bor-	ít, ül, onz ige) = borít, borul, borong,
der-	ít, ül, onz ige) = derít, derül, dereng,	
		ű (név) = derű;
ugr-	ál ige) = ugrál,	
		ás (név) = ugrás,
		stb. stb.

8. §. Quip.

A következők szolgálhatnak a Quip-forma példájául, melyben a névtő, s így magyarban többnyire maga az alanyeset is, megegyez a gyökkel, s itt egyszersmind a viszonyt is meg fogjuk jegyezni, melyben az így alakú névtő a gyökhöz áll:

fagy. a név, állapotot jelent, azaz a cselekvés eredményét, nem tárgyát. Ilyen viszonyt gyakran a cselekedet szóval is lehet kifejezni, mert a cselekedet a cselekvés eredménye. Fagy tehát a gyökhöz s igéhez az alanyeseti viszonyban áll;

zavar, a név állapotot jelent, alanyeseti viszony;

gyámok cselekvő, aki gyámol, alanyeseti viszony;

fog. cselekvőt jelent, alanyeset, ami fog;

szeg. cselekvőt, alanyeset:

nyom. tárgyeseti viszony, amit nyomtunk, vagy ami nyomatott;

tér. tárgyeseti viszony, amit terített (az isten vagy természet),

ami terül:

rom. tárgy eseti viszony, amit rontottak, ami romlott;

zár, eszköz, eszközeseti viszony, a mivel zárunk;

ok. eszközeseti viszony, miáltal okulunk;

lak. helyeseti viszony, amiben lakunk;

síp, helyeseti viszony, amin sípolunk, stb.

9. §. A magyar nyelv gazdagsága igeképzőkben.

A magyar nyelv sokkal gazdagabb igeképzőkben, mint a szanszkrit, mely három, összesen tíz ágra terjedő módon alakítja a cse-

lekvő igét, s nem több mint négy másodrendű gyököt származtat az eredeti gyökből t. i. szenvedőt, okozót (nem mivellettőt), kívánót s öregbitőt, a gyök értelmének minden egyéb módosítása praepositíók által eszközöltetvén.

Nálunk minden gyökből, a mennyiben azt az értelem megengedi, alakulhat egy *mír éltető*: az **at**. vagy **tat** igeképző hozzájárultával; egy *kiilszenuenrfő*: **ikes** liajlítása által, és egy *tehető* a **hat** igeképző által. Ezekhez hozzáadhatunk még egy negyedik másodrendű gyököt. a *jövőt* az **nd** igeképző hozzájárultával, mert eltérve némileg az álja nemzetek nyelvészeti philosophiájától, a jövő a magyarban nem pusztán idő, hanem valóságos új igető, mely legtöbb időt szintúgy elfogad, mint bármely egyéb másodrendű gyök.

Ezen négy másodrendű gyökökön felül a magyar még számos egyéb eszmét köt a gyök értelméhez, melyeket képzők által fejez ki. Az ily alakulásokat azonban nem tekinthetjük másodrendű gyököknek; mert ha az értelem mégis engedné a gyököknek ilyféle módosítását, ez még sem történik meg mindig, hanem csak bizonyos esetekben, s nem is mindig ugyanazon képzők által.

Ezen módosításokhoz tartoznak a belsenvedők (passive reflective), az okozók (causative), a kezdők (inchoative), a gyakoritok, a kicsinyzők, a kicsinyezve gyakoritok, a folytonosságot és a rögtöniséget jelentők. Mindezeknek vizsgálata, tudtomra, a magyar grammatikákban igen hiányos, s csaknem egészen elhanyagoltatott; sőt a szenvedőnek némely régiebb s eredetiebb formái és az igésítés törvényei is kimaradtak a «Magyar Nyelv Rendszeréből»; vagyis azon igeképzők viszonyai, melyek nevekből alakítanak (denominative) igéket. Mindezek fő tárgyai lesznek további vizsgálódásainknak: itt azonban újra megjegyezzük, hogy mi az **ik** végzést mindig ragnak fogjuk tekinteni, nem képzőnek; mivel ez csak a harmadik személyben székel, nem az egész tőben; s e szerint csak egyik tényezője egy külön hajlítási alaknak, mely mind eredeti visszatérő (reflective) értelmében, mind a súlyosabb végzetek használatában, azt abban is, hogy a külszenvedő ezen alakban hajlíttatik, a latin reflective s a szanszkrit atmanépada alakhoz hasonlít.

jegyeztük, természetes hajlama, van átmenni a rokon fogsziszegőbe, azaz, az **szbe.** s ezt találjuk ismét a határozatlan alak második szemé lyragában, például látsz, versz. Fenmarad most az **ikes** alakban az **I** végzet, például mosd(o)l, szök(ö)l, mely a múlt idők második személyével a határozatlan alakban (láttál, látái) s a tegező forma **I** betűjével együtt (pl. szeretlek, várlak) szükségképen szintén a második személyes névmással függ össze, azonban megmagyarázhatatlan maradna, ha csak az **I** betűt nem vennők a **d** betű módosításának. Azoknak, kik a szanszkrit nyelvészeket, vagy csak Bopp és Pott nyelvliasonlítási munkáit is ismerik, szükségtelen bár ennyit is mondanunk, mert tudják, hogy a **d** mint foghang természetesen átme gy az **I** hangba, mely szintén foghang, s viszont az **I** a d-be. Ezen átmeneti a szanszkritban mindennapos.

11. §. Igeképzők, cselekvő és szenvedő.

Hogyha az igeképzők természetét kutatjuk, s vizsgálat alá vesz-
szük az eszközöket, melyek által a nyelv a gyököt igetővé alakítja,
úgy fogjuk találni, hogy azok a legegyszerűbbek, s igm kevés ele-
mekre vezethetők vissza.

ezetesebb igeképző ez egyszerű betű **t**, a teszen
igének képviselője, a **te** gyöknek (te-sz, te-het, te-tet) természetes
megrövidítése. Éz adja meg a gyöknek a cselekvés eszméjét; épen
úgy, a mint az annak megfelelő **I** a lesz igének képviselője, és a **le**
gyöknek (le-sz, le-liet) természetes megkurtítása, a szenvedés, vagyis
szabatosabban a tűrés eszméjének legrégibb s legeredetibb kifeje-

zője; példáid:

gyök	cselekvő ige t képzővel	belszenvedő ige l képzővel
fű-	fűt	fűi = fűtődik
liű-	hűt	hűl = liűtődik
nyi-	nyit	nyíl(ik) = nyitód-
bom-	bont	bomol, boml(ik)
osz-	oszt	oszl(ik)
fosz-	foszt	foszl(ik)
rej-	rejt	rejl(ik)
haj-	bajt	liajl(ik)
liám-	liánt	liáml(ik)
om-	ont	oml(ik)
rom-	ront	roml(ik)
dű-	dül.	dül.

A cselekvő **t** kpedig az u s üépző sokszor megtoldatik **i** hanggal, az **I** képző pedig az **u s ü** hangal; a következő alakulások ezen képzőknek ily kifejllesztése által erednek:

gyök	cselekvő t és it képzővel	belsőszóval l, ül s ül képzővel
fü-	füit azaz föit	fül
gyú-	gyúit azaz gyúit	gyúl
gyű-	gyűit azaz gyűit	gyүүл
nyú-	nyúit azaz nyúit	nyúl
mer-	merít	merül
szor-	szorít	szorál
ker-	kerít	kerül
fesz-	feszít	feszül
ám-	ámít	ámül
esől-	esőlit	esőlit
ter-	terít	terül
tan-	tanít	tanul

12. §. A **d** képző és kifejléseA belsőszóval így képzett **I** néha átmegy a rokon **d** betűbe, s akkor az így képzett igének értelme inkább passivum imperosnale, például:

gyök	cselekvő	szóval d képzővel
szak-	szakít	szakód
has-	hasít	hasód
szár-	szárít	száród
törp-	törpít	törpöd = törpül
kopp-ik	koppat	koppód

Ezen szóban **mosdik**, a **d** képző az **ikes** formával egyetemben a visszatérés fogalmát fejezi ki: mos, er wäscht, mosdik, er wäscht sich. Terjed, a terül-nek mellékformája, mely a ter a gyökből anormal módon alakúit; a lát, látsz(ik) formatióban a szenvedő **d** átment a rokon sziszegőbe.

A **d** végzet épen nem ritka a magyar igék közt; szenvedő értelme azonban kevésbé tűnik fel ott, hol a neki megfelelő **ít** képzővel alakult cselekvő ige többé nem létezik, minthogy a classikus nyelvek tanulásából megszoktuk a passivumot leginkább ott keresni, ahol egy megfelelő activum van. Nehéz volna azonban tagadni az ily szavaknak passiv vagy reflectiv értelmét, mint: szenved, hamvad.

higgad, azaz hamuvá lesz, higgá lesz. Van egyébiránt sok ige, mely a **d** képzővel alakúit, anélkül, hogy szenvedő értelme volna, pl.: fogad, szalad, halad, tagad stb.

Ezen **d** képző további kifejlesztéséből, az **ik** ragnak hozzáadása, vagyis inkább a visszatérő (reiiectiv) alakbani hajlítási által, származott a belszenvedő ige legismertesebb alakja.

fanyar-ít	bel szenvedő
nyomor-í;	fanyar- odik = fanyarul
takar, takar-ít	nyomor-odik — nyomorúl
hábor-ít	takar-odik
kavar, kavar-ít	hábor-odik
szapor-ít	kavar-odik
gomholy-ít	sza por-odik

gomboly-odik.

Néha a köthang ezen belszenvedők alakításánál meghosszabbítatják, különösen azon esetben, ha a cselekvő formában a jelen idő harmadik személye azonos a gyökkel (Quip), pl.:

cselekvő	belszenvedő	cselekvő	belszevedő
ód.	ód. képzővel	Ód.	Ód képzővel
csap	csapódik	gg	aggódik
tol	l olódik	emészt	emésztődik
hánv	hányódik	gyöt(ö)r	gyöttrődik
vet	vetődik	tip(o)r	tipródik
húz	húzódik	rág	rágódik
von	vonódik	vág	vágódik.

13. §. Az okozó igeképzők.

A **d** szenvedő képző révén érünk az okozó (causative) igékhez, melyek az Akadémia «Magyar Nyelv Rendszeré» «-bői egészen kimaradtak; azaz azon két helyütt, hol csakugyan előkerülnek, hol műveltetteknek, hol egyszerű cselekvőknek ismertettek félre (79. és 91. lap az 1840-iki kiadásban.)

Az okozó képző megint a **t** betű, mint a **tesz** igének **s te** gyöknek megkurtítása, **s** leggyakrabban, habár nem kizárólag, azon igékhez alkalmaztatják, melyek a **d** képző által alakultak; az okozó **t** képző előtt azonban a **d** képző sziszegővé válik. Az okozónak e szerint legközségesebb formája az **szt**, mely csaknem minden **ad**, **ed-re** végződő igéknek megadja az okozó alakot, pl.:

okozó

szárad szárászt = okozza, hogy száradjon

ragad ragaszt = okozza, hogy ragadjon

marad maraszt = teszi, hogy maradjon

riad riaszt = teszi, hogy riadjon

ered ereszt = teszi, hogy eredjen

akad akaszt = teszi, hogy (meg-, fel-, el-) akadjon,

támad támaszt, " fürdik, fűrészt, olvad olvaszt, rohad rohaszt,

gyulád gyulaszt, fulad fulaszt, fárad fáraszt, apad apaszt, hamvad

hamvaszt, sebhed(ik) sebheszt, *** árad áraszt, szalad szalaszt, szé-

led széleszt, nyugodt ik) nyugaszt, dagad dagaszt sth.

Az **sz**t összetett képző további kifejlesztését találjuk a ritkább **sztal.** **sztel** képzőben, melyben az okozó eszme szjntoly világos, mint az

marad	maraszt	marasztal
tapad	tapaszt	tapasztal
vigad	vigaszt	vigasztal
nyugod(ik)	nyugaszt	nyugasztal
enged	—	engesztel
fogy	fogyaszt	—
fagy	fagyaszt	—
magasít	—	magasztal
hírhed	—	hiresztel.

egyszerűbb alakban, ámbár az értelein némileg módosul, például:

Az imént felhozott példák közt találatik egynéhány, melyeknél az okozó képző nem pusztán **t.** de valósággal **szt.** ilyenek még a következők is:

bigveg	bigyeszt	terein	termeszt
fül'	füle szt	fejl(ik)	fejleszt
hull	ballaszt	ugr(ik)	u gízaszt
múl(ik)	mulaszt	forr	forraszt
nő	növeszt	agg	aggaszt.

Ezen alakulásokról csak azt mondhatjuk, hogy bennök a nyelv tiszta eszmélete megliomályosodott, vagy pedig hogy a **d** képző által alakult igék elvesztek. Egyébiránt lesz még többször alkalomunk oly alakulásokkal találkozni, melyekben a képzők látszólagos anomáliával használtattak.

* Van még egy egészen különböző támaszt ige is, mely nem okozó, hanem dominatív, s a támasz névből ered.

** Az oki ige mutatja, hogy a gyök ol.

*** Sebliesztek van egy mellékformája: sebhed.

Hogy n t képző csakugyan az eredeti okozó, s nem az SZt. ez

	okozó a t kép- zével s ennek a köhang általi módosításaival	benható	okozó a t kép- zével s ennek a köhang általi módosításaival	benható	okozó a t kép- zével s ennek a köhang általi módosításaival
benható	bán	forog	forogat	billen	billent
	kelt	pereg	perget	zökken	zökkent
terem	teremt	tántorog	tántorít	csökken	csökkent
izeg	izgat	háborog	háborít	retten	rettent
ég	éget	sodor	sodrat	durran	durrant
áll	állít	tipor	tiprat	tér	térit
sűrög	sűröget	ugr(ik)ugrat.			
szenvedő	vagy visszatérő	okozó	szenvedő vagy visszatérő	okozó	
	múl(ik)	mulatnyomorog nv		omorgat	
	tel(ik)	tölt	pirong	pirongat	
	oszl(ik)	oszlat.			

Az okozó t képző néha tat-tá fejlődik ki, pl.:

benható	okozó tat képzővel	benható	okozó képzővel	tat	benható	okozó képzővel	tat
rúg	rugtat		únuntat		feksz(ik)	fektet	
vág	vágtat		törtőidet		biz(ik)	biztat	
fut	futtat	nvom	nyomtat		foly	folytat	
él	éltet		járjártat		szűn(ik)	szűntet	
buk(ik)	buktat	esz(ik)	etet		áz(ik)	áztat	
ül	ültet	éhez(ik)	éheztet		alsz(ik)	altat	
pihen	pihentet	isz(ik)	itat stb.				

világosan kitűnik a következő példákból:

Vannak még több okozó képzők a t képzőn kívül; ezek azonban csak ritkán szolgálnak okozó igék alakítására; ilyen az l a következő szavakban:

forr   fonni   izl(ik)   izlel   asz(ik)   aszal.

Ezen l kifejlik lal-lá e következőkben:

liiz(ik)   hizlal   fogy   fagylal   ér(ik)   érlel
kop(ik)   koplal   kés(ik)   késlel   fáz(ik)   fázlak

Ide tartozik még a sít képző ezen szóban: értesít, azaz teszi, hogy értssem, sőt a Z képző is ezen szóban fő, főz, azaz okozza, hogy főjön.

Anomál okozó formációk a következők:

es(ik) ejt és (el)alsz(ik) ellolt.

Kérdéses továbbá, vajjon a **gat** képző, melylvel később a gyakoritoknál ismét találkozandunk, nem alakít-e kivételesen okozókat: például:

ereget, azaz teszi, hogy eredj; n.

lynkgat. azaz teszi, hogy lyukadjon = lyukaszt,

hallgat (?) teszi, hogy mások halljanak (??)

14. §. A míveltető, külszenvedő s tehető.

Hogy a **t** képző s ennek kifejlése a **tét. tat** képző (ismét mint a teszen szónak s a **te** gyöknek képviselője) míveltetőket is alakít, H az **ikes** igeajlítás által külszenvedőket, ez olyannyira ismeretes, hogy további fejtegetést nem is igényel. Szintoly tisztán áll, s régóta el van ismerve a **hat** tehető képzőnek azonossága a **hat** gyökkel.

15. §. A g képző.

Lehetetlen, hogy a magyar igék körüli vizsgálódásnál fel ne tűnjék azon nevezetes osztály, mely a **g** képző által alakul. Ezen csoportozat kétfelé ágazik el: háromtagú igékre, melyek mind folytonos cselekvést jelentenek, s két s egytagúiakra, melyek azonkívül még mozgást is fejeznek ki. vagy hangutánzók.

Eredetileg a két tagnak is egytagúak lehettek, mert a második tag csak a kiejtés miatt alakult a köthang hozzájáraltából; némelyeknél közülök még jelenleg is fennmaradt mindkét forma:

egytagú	kéttagú	egytagú	kéttagú	egytagú	kéttagú
zúg	zuhog	peng	peneg	bolyg	bolyog
perg	pereg	zff	zajog	dörg	dörög
zeng	zeneg	mozg	mozog	forg	forog stb.

Némely kéttagúak ellenben háromtagúakká fejlődtek ki. az r betűnek s köthangnak a g képző előtti beleillesztése által: az ily alakban az eredeti fogalomnak öregbítése fejeztetik ki, akár gyakorító, akár kicsinyző értelemmel, például:

kéttagú	háromtagú	kéttagú	háromtagú	kéttagú	háromtagú
bugyog	bugyorog	kuncog	kuncorog	fityeg	fitvereg
cincog	ciucorog	kuncsog	kuncsorog	bigyeg	bigvereg
döbög	döbörög	nyekeg	nyekereg	bizseg	bizsereg
dödög	dödörög	nyikog	nyikorog	csicseg	csicsereg
gugyog	gugyorog	sziszeg	sziszereg	bólyog	bódorog
kótog	kótorog	pityeg	pityereg	nyüzsög	nyüzsörög
siseg	sisereg	vicsog	vicsorog		és nyöszörög/

16. §. A kezdők.

A **g** képző általánosan folytonosságot lej ez ki, sok szavakban van neki egy megfelelő formája, mely a kezdés fogalmát köti a gyök értelméhez, és ebből a **dúl**. **dúl** képző által alakú; ennek megfelel sokszor egy okozó az **ít** képzővel, amint a következő példákból látszik:

csorog	csordul	csordít	görög	gördül	gördít
barkóig	bódul —	bódít	mozog	mozdül	mozdít
ráng	rándul	rándít	leng	lendül	lendít
nóg(at)	nódul	nódít	lóg	lódul	lódít
dörög	dördül	dördít	kong	kondid	kondít
zajog	zaj dúl	zajdít	cseng	csendül	csendít
jajog	jaj dúl	jajdít	zeng	zendül	zendít
csereg	cserdül	lserdít	pereg	perdül	perdít
pezseg	pezsdül	pezsdít	zúg	zúdül	zúdít
virrog	\ irdül		zörög	zördül	zördít
zseng	zsendül	zsendít	reng	rendül	rendít
morog	mordül	mordít	peng	[lendül	[lendít
korog	kordül		bög	liődül	liődít
			inog	indül	indít
forog	fordül	fordít.			

Néha a kezdő képző **dúi** oly igéknek felel meg, melyek az összetett **ng** (gyakorító és kicsinyítő) képző által alakultak, s melyeknek semmi közük sincs a mozgási s liangutánzási **g** képzővel. Ilyenek például:

* Vannak ily háromtagú, **g** végzett! igék, melyek egyenesen a gyökből fejlődtek ki, pl. huny, hunyorog, ám (ámít, ámúl) ámolyog és hangváltoztatással ábolyog.

** Mellékforma: bolondul.

gyök	gyakorító vagy kicsinyítő	kezdő		gyök	gyakorító vagy kicsinyítő	kezdő
fáj	fájong	fíjűl		ker-	kereng	kerűl
tol	tolong	toldúl	ótódúl	raj-	rajong	rajűl
áll	állong	állűl		zor-	zorong	zorűl

A kezdő képző **dűl** világosan összetett képző; elemei a **d** és az **I**, melyek a köthang által össze vannak fűzve. A következő néhány igében pedig azt találjuk, hogy mindegyike ezen elemeknek magában is kezdő képzőül szolgál; a **d** szenvedő éítelműeknél, az **I** cselekvőknél:

szenvedő	kezdő	cselekvő	kezdő	
gvűl	d képzővel gyulád	fű	I képzővel fiival	
fűl	falad	lő	lővel	
pirűl	pirkad	szól	szollal	
		szőkik	szökell(ik)	és
			szökell.	

17. §. A rögtöniséget jelentők.

Van az egy- s kétagú **g** képző által alakúit igéknek még egy más, megfelelő alakjuk is, mely a folytonosság helyett a rögtöniség fogalmát kapcsolja a gyök eredeti értelméhez, s többnyire azt is, hogy a cselekvés csak egyszer történik. Ennek képzője az **an** s **en**. többnyire megkettőztetvén a gyöknek végső mássalhangzóját s azért eredetileg valószínűleg **van**. Az így származott igék közül néhány felveszi még a **t** okozó képzőt is. példáid:

hangutánzó		okozók	hangutánzó		okozók
s mozgást Jelentők	rögtöniséget jelentők		s mozgást jelentők	rögtöniséget jelentők	
pufog	puffan		billog	billen	billent
bőfög	bőffen		fitveg	fittyen	
csobog	csobban		liibog	hibban	
duiTo	durran	durrant	kocog	koccan	koccant
kortyog	kortyán		prüsszög	priisszei	
hortvog	hortvan		piheg	pihen	
köhög	köhen		zuhog	zuhan	
fecseg	fecscsen		rozog	rozzan	

Mellékforma: fecskend.

hangutánzó s mozgást jelentők	rögtöniséget jelentők	okozók	hangutánzó s mozgást jelentők	rögtöniséget jelentők	okozók
loesog	loesosan		röfög	röffen	
lebeg	lebben	lebbent	suhog	suhan	
lobog	lobban	lobbant	szuszog	szuszszan	
hébeg	hebben		retteg	retten	rettent
mozog	mozzan		suttog	suttyan	
nyekeg	nyekken		szepeg	szeppen	szeppent
			zökög	zökken	zök kent.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy a t képző néhány ily rögtöniséget jelentő igékhez jár* anélkül, hogy az értelem általa bármi részben módosíthatnák. Ezen igék száma nem nagy, a tünemény azonban elég nevezetes s megérdemli, hogy a figyelem reájok is kiterjesztesék; mi a következőket hozzuk fel:

illan = illant,   höffen = böffent,   horkan = horkant,
 feccsen = feccsent,   toppan = toppant,   röffen = röffent,
 tüsszen = tüsszent,   prüsszen = prüsszent,   kukkan l=kukkant
 kim-an = kurrant.

Az **an. en** képző rögtöniségi értelmében, olyan igetőkliöz és gyökőkliöz is járul, melyek nem alakultak a **g** képző által, de azért mégis nagyobbára szintén vagy mozgást fejeznek ki, vagy hangutánzó; ilyenek:

ill (elavult), illan; csap, csappan; forr, fortyan; fogad, fogan; tikkad, tikkan; reked, rekken; pukkan, pukkan; horkol, horkan; repül, reppen; rikít, rikkán; csúszik, csússzan; ** kopik, koppan; roskad, rokkan.

Vannak ezeken kívül még oly rögtöniségi igék is, melyeknek eredeti megfelelő alakjuk nem létezik többé, ilyenek: huppan, fülen, lappan.

Azon fogalom, hogy a cselekvés csak egyszer történik, mely csaknem mindig a rögtöniségi igékben rejlik, néhány esetben ki van fejezve az í t képző által is, például: kavar kavarít, sújt suliit, csavar csavarít.

* Mellékformák: loesol, locspol, locskol.

** Ide tartozik még talán: tokit, tökkent; és csügg, csökken; azaz csökken, úgy amint mukkan mokogból jő, pillant pislogból, s rokkan roskadból.

18. §. A háromágú igék g képzővel.

Visszatérvén most a háromtagú igékhez, melyek a **g** képzőt fogadták el, azt találjuk alakjukra nézve, hogy a második tag, mely a képző kötkangját megelőzi, mindig az **Γ. iy.** I és **j** hetükkel végződik. Értelmükre nézve látjuk, hogy csak kis részük jelent mozgást; ellenben a folytonosság fogalma uralkodik mindnyájokhan. A folytonosság lévén az öregbítésnek egyik neme, természetesnek fogjuk találni, hogy ezen igéknél az **Og. eg** képző sokszor felcserélhető a gyakorító ked(ik) képzővel az értelem módosítása nélkül, például:

inceleg incselkedik, fondorog fondorkodik, hizeleg hízelkedik, nyavalyog nyavalkodik, sanyarog sanyarkodik, nyomorog nyomorkodik, szomorog szomorkodik, tiszteleg thztelkedik, húsolyogbúsalkodik és búslakodik.

Némely ily igéknél az **og. eg** a belszenvető **od(ik) ed ük** képzővel felváltható; az értelemben azonban a folytonossági fogalom következtében, mely a **g** képzőben lappang, némi csekély módosítás észrevehető: ilyenek:

közdeg közeledik, mosolyog mosolyodik, hoinályog homályodik. estveleg estveledik, kanyarog kanyarodik és kanyarul, tántorog tántorodik, kesereg keseredik, émelyeg émelyedik, szendereg szenderekedik. zsugorog zsugorodik, liáhorog háborodik, hempereg *hemperekedik*, hengereg *hengeredik*, hentereg *hnteredik*.

Az értelem-különbség legerősebben tűnik ki ezen két forma közt a könyörög és könyörödik vagy könyörül igékben; különösen mint-hogy az utóbbi fonnák nem belszenvetők, hanem egyenesen cselekvők (henhatók).

Alig szükséges itt megjegyezni, hogy a helsenvedő **ed(ik)**, **Od(ik)** alaknak rendesen megfelel egy cselekvő ige. mely az **ít** képzővel alakult, ezen igéknek teljes példánya e szerint a következő:

gyök	cselekvő	belsenvedő folytonosságot jelentő
nyomoki	nyomorít	nyomorodik nyomorog
szornor-	szomorít	szomorodik szomorog
hábor-	háborít	háborodik háborog
tántor-	tántorít	tántorodik tántorog
keser-	keserít	keseredik kesereg.

19. §. Öregbítő, gyakorító, kicsinyítő.

A folytonosság fogalma, mely a **g** képzőben lappang, feltalálható az összetett **ng** képzőben is, mellyel például a következő igékben találkozunk

cselekvő	belszenvedő	folytonosságot jelentő
husít	busái	busong l (belszenvedő)
derít	derüi	dereng u. a.
szorít	szorul	szorong u. a.
borít	borúi	borong u. a.
—	Örül (kezdő)	örjög (benható)
—	dühödik	dühög u. a.
hajlít	hajl(ik)	hajlong u. a.
kerít	kerül	kereng u. a.
öblít	—	öhlög u. a.
áll	—	állong u. a.
hull	—	lmlong u. a.
csap	—	csapong u. a.
esdik	esdekel (gyakorító)	eseng u. a.
él	éldegél u. a.	élang u. a.
merít	merül (szenved)	mereng u. a.

Ilyen még a jajog jajong, csügg csüng, csillog csillong, bolyog bolyong, tát tátong is; itt azonban az orrhangnak a képző előtti beleillesztése csaknem mindig kicsinyző erővel bír, például:

lódít lódint, hárit kárint, emelit emelint, kabarít habarint, sulit suhint, pödörít pödörint, csavarít csavarint, ugrik ugrándozik/' kopog kopint. legvez legyint, tekerít tekerint, hasít hasint, taszít taszint. melegít melenget, borogat borongat. egyez egyenget, csiklik csiklandozik, játszik játszódik játszondik.

Tisztán gyakorító képző a **Z** a következőkben: önt öntöz, von vonz, fárad fáradoz, ölt öltöz(ik), áld áldoz(ik), ernyed ernyedez. mulat mulatoz, köt kötöz, vigad vigadoz, dagad dagadoz, álmod!ik) álmodoz(ik). húzód(ik) lizódoz(ik), szegőd(ik) szegődöz(ik), akad akadoz stb.

A **Z** képző kifejlik sokszor doz d?Z gyakorító képzővé: fejlík) fejledez, csörög csörgedez, tűn lünedez, tör(ik) töredez(ik), zeng zengedez, ing ingadoz, kombik) boinladoz(ik), roml(ik) romladoz(ik).

* Az *ugrándozik* és *csiklandozik* igékben bent van még a gyakorító értelem is a kicsinyzőn felül; ezt azonban a **doz** képző okozza.

A gat képző gyakorítva kicsinyző, ez sokszor gyökhöz járul, de még többször más, valamely képző által alakult igékhez, s ezek közt gyakoritokhoz és kicsinyzőkliöz is, például:

gat gyökhöz járulván
rak rakgat, rakogat, de rakosgat is.

szak-ít szakgat. da szakítgat is.

ír irogat, ád adogat, hagy hagyogat.

gyök	gyakorítón kicsinyző	gyök	gyakorítón kicsinyző
ver	vereget	szik	ivogat
ránt	rángat	szik	eveget
borít	borogat, de borítgat is	mond	mondogat
halaszt	halogat, de halaszthat i-	takar	takargat
támaszt	támogat	t ekei	tekerget
oszt	osztogat		
választ	viilog at		
foszt	fosztogat		stb.

gat képzők által alakult igékhez járulván szemlél szemléget, számlál számlálgat. enyvez enyvezget. foglal foglalgat, hamvaz hamvazgat, fordít fordítgat. takarít takaríthat, tapasztal tapasztalgat, marasztal marasztalgat, csipdez esipdezget. lökdöz lökdözget. kapdoz kapdozgat. verdez verdezget. pökdöz pökdözget. tántorít tántorítgat, háborít háborítgat, szakaszt sza kasztgat, legyint legyínget.*

Némely szóknál nehéz meghatározni, vajjon a gyakorítva kicsinyző képző valósággal a gat vagy az at alakban keresendő-e. pl.: csikorgat, ny ekerget. hunyorgat, forgat, göndörget stb.. azaz vajjon a gyakorítva kicsinyző magából a gyökből a törvényes gat képző által alakult-e, vagy pedig a folytonosságot jelentő g végzetéi igékből a rendkívüli at képző által, melynek különben gyakorítva kicsinyző ereje nincsen. Mindazonáltal mi az értelem tekintetétől hajlandók vagyunk ez utóbbi nézet pártolására.

Gyakorítva kicsinyző a dós képző, például: repdes, döfdős. mardos, lökdös, csipdes. kapdos, pökdös, sugdos. Az ezen képző által származott igék többnyire felveszik a gat képzőt is.

*Ezen végső kettőben a gyakorító képző abszorbálja a cselekvő t képzőt.

20. §. Ritkább képzők, kicsinyzók.

Ritkábbak a következő gyakoritok és gvakorítva kicsinyzók:

ál. például ugrik ugrál,

CSOl. pl. ront roncsol,

col. pl. bont boncol, von voncol,

ász. pl. kaparász, vakarász, liadarász,

rész. pl. csecsez csecserész, fűtül fűtűrész, csip csiperész, süt sütkörész,

bál. pl. nyir nyirbál,

bol. pl. ront rombol,

kos. pl. fut futkos,

károz. pl. fut futkároz,

áz. pl. kotor kotoráz,

dál. pl. rág rágdál,

OS, pl. fut futos, repül repes, kerít, kerül, keres.

Kicsinyzók továbbá a következő képzők: **kál.** **csál.** **icsál.** **icál,** **ácsol,** **dicsál.** **dácsol** és **cskál.** melyekben a kicsi és csekély szó elemeit többféle módosításban, összeillesztésben és kifejtésben feltalálhatjuk. Néhány példa elég ezen ismeretes formák jellemzésére:

kál, csál, cskál	icsál, dicsál	ácsol, décsol
irkái	karicsál	= karácsol
járkál	hangicsál	= hangácsol
áskál		_ J nvögécsol
szurkát	nyögdícsél	– l nyögdécsol
turkál	bukdícsál	= bukácsol
faragcsál	szökdícsél	= szökdécsol
faracskál	icál	
szüröeskél	habaricál	
szüricskél	szaportcál	

méricskél.

A **gál** képző is ide tartozik, ilyen:

ront rongál, hasít hasítgál, keres keresgél, ad adogál, kér kéregél, kavar kavargál, hever lievergél, teker tekergél, nevez nevezgél, kötöz kötözgél. motoz motozgál, hajít hajígái és haj gál.

Nemkülönben a **dal** képző, például:

jár járdái, él éldel, szel szeldel, szúr szúrdal, tör tördel, lép lépdél, nyes nyesdel, szök(ik) szökdél, tép tépdél, vág vagdal.

Ezen két képzőnek van egy közös kifejlett formája, t. i. **dogál,** **dőgéi,** mely a hangváltoztatás útján a **dokol.** **dekel.** **dikel** képzőbe megyen át; ilyenek:

dogál. dögéi gyakoritva kicsin vző
 jő jődögél és jöddögél, lép lépdegél, néz nézdegél, nyúl nyul-
 dogál, nő nődögéi, hány hányd ónál. él éldogéi, csurog csordogál,
 foly folydogál, esz(ik) eddegél. isz(ik) iddogál, fül füldogál, fűz
 fűzdögéi, nyel nyéldegél,

dököl. dokol. dekel. dikel

esdekel = esdegél az **esd** igéből, mely az es' ik) gvők ivadéka,
 mint az eseng is; érdekel = érdegél, sérdekel — sérdegél. birtokol =
 birdogál, haldokol, fuldokol, nyeldekel, öldököl, tündököl, szundikál
 és szunyókál.

**21. §. Belszenvedők stb., melyekben a folytonosság
 fogalma lappang.**

Belszenvedőket, visszatérőket s személyteleneket képeznek az
 ód(ik), ÓdZvik), **ÓZ** ik) folytonossági s azért öregbítő képzők; az első
 azonban csak akkor, ha más képző által formált igéhez járul.

óil(ik)	óclz(ik)	óz(ik)
hány kál ódik	nvaigalószik	nyújtószik
és hánykolódik	vakaró dзык	fogószik
fészkelődik	akarószik	harapószik
furkálódik	fogószik	hintálószik
gúnyolódik	harapószik	mentegetőszik.

Ezen képzők kifejlettebi formája lód(ik), lódsziik)
 kínoz kínlódik, forog forgolódik, zúg zúgolódik, zörög zörgölöd-
 zik, tép tépelődzik.

Előre is megjegyezzük itten, hogy ezen képzők néha igésítésül
 is szolgálnak, például:

baj	bajlódik	jior	porlódik
méreg	mérgelődik	rüh	rtihelődik.

Fenmarad még a gvakorítóknak egy igen hasznos formája, me-
 lyet a **ked(ik)** képző képvisel, és hangváltoztatás által a **kesz(ik)** és
kez(ik) formát is ölti magára. Ezen képző gyakrabban járul egyéb
 képzők által származott igéhez, mint a pusztá gyökhöz, sokszor igé-
 síti a neveket, többnyire öregbítést jelent, akár folytonossági, akár
 gyakorító módosításában: néha azonban visszatérő vagy belszen-
 vedő igéket is képez, s mindazon tüneményeket idézi elő, melyek
 az **ikes** igeahajlítást jellemzik.

A következő példák elég világosak:

	kod és kod(ik)		koz és koz(ik)
kap	kod (gyakorítva kicsinyző.)		fut koz (gyakl szer kéz)
csap	kod u. a.		gondol kozik (benható)
rep	ked		imád kozik u. a.
emel	kedik (visszatérő)		avat kozik u. a.
hábor	codik u. a.		ért e kelik
mar a	codik		fér kezik
köt e	kedik		mar a kozik
nyal a	codik		vár a kozik
vesz e	kedik		csudái kozik
tan a	codik		üt közik
növ e	kedik		mutat kozik
hálál	codik		vagdal kozik
ural	codik		rugdal kozik
dajkál	codik		rendel kezik
fiival	codik		foglal kozik
öltöz	codik		tájad kozik
ruház	codik		ér kezik
gyaláz	codik		szabad kozik
			borotvál kozik
			csókol kozik
	vesz e keszik (visszatérő)		
	ver e kedik u. a.		
	mar a koszik u. a.		
	csele e keszik (kiható).		

fondor codik
alkalmaz codik
csele e kedik
borotvál codik.

köze, amint mindezek a köv

megtoldás	az	orrrhanggal
gyök	gyakorító	
sír	síránkozik	
szűr	szüremkezik	
rí	rimánkodik	
sop-	sopánkodik	
töpr-	töprenkedik	

kezo példákból kivilagolnak:

megtoldás a t betűvel	
gyök	gyakorító
szó	szövetkezik
hí	hivatkozok
ívíl(ik)	nyilatkozok
kél	keletkezik
ún	unatkozok.*

Az ily íormatiókban a képző néha megtoldatik az orrrhanggal, néha a t betűvel; mikor pedig nevetet igésít, azaz denoininativeket formál, akkor gyakran az s vagy I betű illesztetek be a név s képző

* *Csalatkozok* nem tartozik ide, mert ez nem ered a csal gyökből, hanem a csalatik szenvedőből.

A t képző, akár okozó, akár igésítő ebeimében, gyakran elmarad ezen képzők előtt, például:

boszont	boszonkodik	ragaszt	ragasztkodik
ereszt	ereszkedik	támaszt	támaszkodik.

Denominatívek

név megtoldása az I betűvel		név képző	név képző
bús	búslakodik	esdős	esdőszkodik
buzgó	buzgólkodik	daqka	daqkálkodik
büszke	büszkélkedik	dnyva	dnyváskodik
cimbora	cimborálkodik	bnyo	bnyóskodik
erő	erőlkodik	bolto	boltozkodik
garázda	garázdalakodik	büszk	büszkölkedik
puha	puhalakodik	lakodaton	lakodatlankodik
renyhe	renyelkedik	kém	kémekedik
gyenge	gyengélkedik	katona	katona-kodik.

Némileg eltérők a következő formációk. s fogsziszegő általi megtoldást mutatnak:

dől dőleszkedik, kap kapaszkodik, rúg rugasztkodik, sőt huny hunyásztkodik, toll tollásztkodik (denominatív).

22. §. Az igésítés (denominatívek képzése i.

Végig tekintvén a gyakoritok és kicsinyzök számos képzőin, lehetetlen, hogy fel ne tűnjék hosszabb és sokszor összetett alakjuk, s azon tény, hogy nagy részint nem a gyökhöz magához, hanem egyéb képzők által alakult igékhez járulnak; sőt. hogy némelyek közülök egyszersmind igésítő képzők is (például a lód és ked>. Mindez természetesen oda mutat, hogy a gyakoritok és gyakoritva kicsinyzök a nyelv Őd kifejlődésének későbbi korszakaiba tartoznak s e részben a denominatívekkel azaz igésítettekkel, vagyis névből eredt igékkel hason természetűek. Az igésítetteknek későbbi nyelvészeti kora minden nyelvben el van ismerve, s igen könnyen be is bizonyítható. Vegyük például ezen szót: *alkalmatlankodik*, ez természetesen későbbi mint a szó *alkalmatlan*, minthogy ennek igésítése. De maga az *alkalmatlan* szó sem első származású, mint-

hogy az *alholm* többől ered, s csak ez visz minket végre az *alk* gyökre vissza. Hasonló módon a szó *áhitozik* nem származik közvetlenül a *fal* gyökből, melylyel csak a *falat* név által függ össze. *Rongyollik* a *rongyunk* ivadáka s csak másod ízben a *rom* gyöké. Ezek szerint nyelvészeti hiba a *nagyobbal* igét közvetlenül a *nagy* szóhoz viszszavinni («A Magyar Nyelv Szerkezete» 101.1.), mert az ige eszméje itt csak a *nagyobb* szóhoz van hozzá kötve; így a *darabol* ige egyszerűen a *darab* névnek igésítése, nem pedig a *dar-* gyöknek egy anomal *a bol* képző általi kifejtése. Eddigi nyelvészeink egészen kihagyták a nevek igésítését vizsgálódásaikból, s érezvén, hogy a gyökök eredetileg mind egytagúak voltak, azon hibába e-tek, hogy az igéknek mindazon részeit, mik az első tagon fölül hátramaradtak képzőknek nézték, elfelejtvén, hogy a képzőknek eredetileg szintén csak egytagúnak kellett lennie, s hogy az csak későbbi alakításoknál, melyek szövevényes eszméket képviselnek, milyenek a gyakorikra kicsinyzők stb. válhatott kétagúvá.

A denominatívok, vagy igésített nevek, szabatosabban: névből eredt igék, mint a nyelv legkésőbb formáiói, az árja nemzeteknél mindig szabályszerűek s mind ugyanazon egy kaptára szabottak, mert alkotásukkor a nyelv már elvesztette eredeti alakítási tehetségét, és a nyelvészeti öneszmélet elhomályosodott. A magyar nyelvben ellenben azt tapasztaljuk, hogy a nevek igésítése csaknem mindazon eredeti képzők által eszközöltetik, melyek a különböző igeeszméket a gyökhöz adják hozzá.

Nevekből az igék a következő módokon készülnek:

1. Az úgynevezett szanszkrit Quip-formáció által, azaz a név maga felveszi az igehajlítási ragokat minden további képző közbejövetele nélkül. Ez azonban csak azon nevekénél történik, melyek az *ász* rag által állatnevekből képződtek s (*sport*) foglalkozást jelentenek, például: vadász, agarász, madarász, bogarász, angolnász, fűrjész, hernyász stb. Mindezek egyszersmind nevek is, igék is. Ellenben juhász, kanász stb. nem igésülnek ezen módon.

2. A *t*, *ít*, *úl*, *ódik* és *SZ(ik)* képzők által igésítettnek mind fő-, mind melléknevek cselekvőkké és belsejvedőkke, például:

alak	alakít	alakú	
szép	szépít	szépül	
fekete	feketít	feketül	feketedik

fehér	fehérit	fehérről	fehéredik
nagyobb	nagyobbít	nagyobbtúl	nagyobbodik
telep	telepít	települ	telepedik / telepszik
igaz	igazít	igazul	igazodik
vén	vénít	vénül	

3. Az **ít** képző kifejezik **sít-t**, **az ul sül-lé**, s az **odik sodik-ka**, például:

semmi	semmit	
magyar	magyarosít	magyarosodul
fiú	fiúsít	fiúsul
kő	kövesít	kövesed / kövesül
lét	létesít	létesül
dísznő	dísznősít	dísznősölik
sok	sokaít	sokosodik / sokosul
tag	tagosít	

4. Az **ódik** képző **ődzik**, sőt **iődzik** s **iődik-ka** fejezi ki, például:

borsó	borsóódik	por	porlóódik
hímlő	hímlőódik	baj	bajlóódik
méreg	méreglődik	rút	rútlődik

5. Legtöbb nevet igésít az **I** képző, megelőzve a kötliang által: ezen **I** azonban nincs többé összeköttetésben a **lesz** igével, minthogy cselekvőket alakít nem szenvedőket, a nyelv az igésítés korszakában már elveszítette a tiszta formáció eszméletét, például:

öl ölel, szem szemel, orr örről, has hasal, far fáról, kéz kezel, kar karol, láb lából, ököl öklel, kés késsel, pipa pipál, szék székel, kasza kaszál, mese mesél, csere cserél, hegedű hegedül, térdből lesz I térdel és térdepel.

6. Különbözik ezen **i** képzőtől egy más **I**, melynek eredeti formája az **li** képző, s igésítésnél annyit jelent, mint «annak tartja», például:

nagy	nagyol	és nagyoll, azaz nagynak tartja
kicsiny	kicsinyei	és kicsinyell
nehéz	nehezei	és nehezell
olcsó	—	olcsóll

drága drágáll, ritka ritkáll, sok sokaik jó javall, rossz roszall, görbe görbéll, gyenge gyengéik kora koránál!, rút rúttall; oldali azonban csak annyi, mint oldalog.

7. Ha ezen **ll** képző az **ikes** hajlítást veszi fel, akkor **ed(ik)**, **od(ik)** képzővel felváltható, példáulú:

éjellik	=	éjeledik	estellik	=	esteledik
nappallik	=	nappalodik	hajmallik	=	hajnalogodik
feketéllik	=	feketedik	kókellik	=	kékesedik
felőrellik	=	felőredik	rongyollik	=	rongyosodik.

8. A **z** képző számos neveket igésít. de gyakorító erejét elvesztette, példáulú:

falaz, puska puskáz, ágyú ágyúz(ik), por poroz, bor boroz, kölyök kölykez(ik), hiány hiányz(ik), hab haboz, cser cserz, szikra szikráz(ik), csillag csillagz(ik), patak patakzik), csapat csapatoz, ide idéz, kő kövez, hamu liamvaz, őr őrz, tű tűz.

Hasonló jelentése van a **gat** képzőnek is ezen igében: szegény - get, azaz szegénynek nevez.

9. A **hód(ik)**, **hoz(ik)** szenvedő képző szintén igésít, példáulú:

hamu	hamuhodik = hamvad	sei	sebhedik
bűn	bűnhődik és bűnhöszik	szél	szélhűdik
kál-	kárlíozik	vén	vénhedik és vénheszik
im-	hírhedik.		

Ezen **Z** képző némely nevekhez járulva **s** kihatókat képezve azt jelenti, hogy «annak nevez», példáulú:

angyaloz,	azaz	angyalnak nevez,
sógoroz	=	sógornak nevez
gazemberez	=	gazembernek nevez
szajház	=	szajhának nevez.

10. Hogy a gyakorító **ked(ik)**, **készeik)**, **keziik)** képzők gyakran egyszersmind igésítőlj is, azt már fentebb megemlítettük; itt azonban még egy pár példát hozunk fel:

agyar	agyarkodik	nyelves	nyelveskedik
ipar	iparkodik	nehéz	nehézkedik
merész	merészkedik	negédes	negédeskedik
tolvaj	tolvajkodik	bolondos	bolondoskodik.

23. §. Néhány rendkívüli származtatás.

Mielőtt vizsgálódásainkat az igeképzőkről bezárnók, szükséges még néhány rendkívüli származtató! lajstromozása, t. i.

1. Szövedelmes (complex) értelműek **s** nehezen elemezhetők a következők, melyeknek nyelvészeti származása világos:

folv	folyamodik		
él'	éleinedik		
szül	szüilemedik	szüilemlik (belszenvedő)	
	fiir(ösz)1 füremedik		
	és für(dik)		
szól	szólamodik	szólamlik (kezdő)	
fél	félemedik		
húz	húzamodik		
fut	futamodik	futamlik (kezdő)	futamik
four	fogamodik	foga mik	
hül	hülemedik	—	
csusz	csuszamodik	csuszamlik	csuszamik
mim	iramodik	iramlik	iramik
hár(it)	hár(ül)	háramlik	
tűr	—	türemlik.	

5. Vannak esetek, hol az odiik) s Ód(ik) elveszti nemcsak >zen védő, hanem még visszatérő (reflectiv) erejét is. é:< egyszerű ben hatókat képez

átkoz	átkozódik	vizsgál viz;	•gálódik
szitkoz	szitkozódik	szemlél	szemlélődik
szerez	szereződik	stb.	

azonban mégis észrevehető, hogy mindezekben az eredeti értelem módosult a képző által, még mindig körülbelül úgy, amint az ik rag sahhoz tartozó igeahlítási forma megváltoztatja a gyökök értelmét.

24. §. Az ikes igeahlítás értelme.

Ha az **ikes** igeahlításnak valódi értelmét s erejét akarjuk vizsgálni, szükséges, hogy azon igékből húzzuk ki azt, melyek mind a két módon ikes-en s a nélkül hajlítanak, s hol ezen rag egyenesen a gyökhöz járul, legyen bár azon gyök eredeti vagy denominatív; továbbá, hogy ezen forma értelmét összehasonlítsuk az igének azon alakjával, mely **ik** nélkül hajlítatik. — Szükséges végre, hogy az **ikes** forma hasonértelmű alakjait keressük fel s nézzük minő erejű képzőkkel azonos. Ezen az úton remélhetjük, hogy valódi természetete tisztábban ki fog tűnni; mert azon általános megjegyzés, hogy a középigében mind a cselekvésnek, mind a kényszerülésnek eszméje némileg megvan (1. a «Magyar Nyelv Rendszerét» 186. 1.). nem magyaráz meg semmit.

Azt olvassuk a Magyar Akadémia grammatikájában (189. és 190. lapokon), hogy az **ikes** forma a következő igékben nem változtatja meg a gyök értelmét:

omol	omlik	tűn	tűnik
bomol	bomlik	csúsz	csiiszik
tündököl	tiündöklök	enyész	enyészik
botol	botlik	jelen	jelenik
hajol	hajlik	mász	mászik
szűn	szűnik	úsz	úszik
tényé sz	tenyészik	vál	válik
lobban	lobbanik	vágy	vágyik
robban	robbanik		stb.

Sokkal több gyököknél azonban az **ikes** liajlítás értelemkülönbséget okoz, például:

hall cselekvő, *hallik* személytelen szenvedő, auditin';
tör cselekvő, *török* személytelen szenvedő, frangitür;
ér benliató, *érik* szenvedő — olyanná lesz, hogy valamit éljen;
múl benliató, *múlik* személytelen szenvedő;
nyúl beható,³³ *nyúlik* visszatérő vagy személytelen, er streckt sich aus, er streckt sich;

bán beható, *bánik* szintén benliató, de értelemre egészen eltérő;
izei cselekvő, *izliJc* személytelen szenvedő;
bojtos cselekvő, azaz bojtossá tesz, *bojtmik* szenvedő = bojtossá lesz;

vér ez cselekvő = véressé tesz, *vérzik* szenvedő t= véressé lesz;
bokroz cselekvő — bokrossá tesz, *bokroz* szenvedő = bokrossá lesz;

bogoz cselekvő — bogokat csinál, *boyzik* szenvedő = bogokat kap;

jegyez cselekvő, *jegzik* szenvedő.

Némely denominativeknél az **iktelen** cselekvő bizonyos határozott ói-telebenen állapotott meg; mindamellert a szenvedő értelem az **ikes** liajlításban szintoly tiszta, például:

(*ígaz* cselekvő = ágakat metsz, *ágazik* szenvedő — ágasodik;
galyaz cselekvő == galyakat metsz, *galyazik* szenvedő = gályásodik;

haboz cselekvő = leveszi a habot, *habzik* szenvedő értelmű;

párol cselekvő benliató, *párlík* s *jiállíh*: szenvedő értelmű;

szemez cselekvő, *szemzik* személytelen szenvedő;

* *Múl* és *nyúl* eredetileg szenvedők, értelmök azonban behatóvá állapotott meg.

virágoz cselekvő — *virággal* ékesít, *virágozik* hol személytelen, hol beható;

porol és *poroz* cselekvő = port csinál, *pariik* és *porzik* = szenvedő és személytelen;

tojáz = meghágja a tojót, *tojázik* = toj;

bíz cselekvő, *hízik* visszatérő.

Hogyha az **ikes** forma értelmét azon képzők értelméből knán-jnk meghatározni, melyek azzal felválthatók, a következőkre akadunk:

avik = avasodik, szenvedő képző:

okik = okúi. szenvedő képző;

csnszamik = csuszamlik és csnszainodik, szenvedő képző:

futamik = fntamlik és futamodik. szenvedő képző;

iramik = áramlik és iramodik, szenvedő képző;

ágazik = ágasodik, szenvedő képző:

bokrozik = bokrosodik, szenvedő képző;

juhászik = juhászodik. szenvedő képző.

E szerint az **ikes** hajlítás néha visszatérő erővel bír, néha szenvedővel, néha személytelennel; néha módosítja a gyökhez kötött eszmét, bizonyos határozott értelemben állapotván meg, néha pedig épen nem változtatja meg a gyök értelmét.

Hogyha más nyelvekben keresünk hasonló tüneményeket, azt fogjuk találni, hogy a visszatérő ige (reflective verb.) csaknem mindazon értelemmódosításokat hozza elő, melyekkel a magyarban mint az **ikes** forma által okozottakkal találkozunk, A visszatérő (reflective) igének teoriája H. KEY szerint * a következő:

375. §. Latinban a visszatérő rag hozzáadatik a kiható igéhez, úgy hogy ennek visszatérő értelmet adjon, például: *verte* fordítok, '*vertok* fordulok.

379. §. Ha a cselekvésnek kútfeje nincs tudva, vagy ha nem szükséges azt említeni, azt szoktuk mondani, hogy a cselekvés magától a tárgytól ered. Ha a visszatérő így liasználattik, akkor szenvedőnek neveztetik: így *vertitur* (betű szerint *fordái*) liasználattik, fordíttatik helyett.

390. §. Néhány szó mind a kiható, mind a visszatérő vagy beható értelemben liasználattik.

399. §. Sok visszatérő szó angolban csak behatók által fordít-

* A Latin Grammar, London ISöS., az 59. és következő lapokon.

ható, például: *proficiscor* (indulok), *Inét or* (örülök); de értelmök mégis visszatérő; ezek az intranszitiv deponensek.

400. §. Sok visszatérő ige annyira elvesztette visszatérő értelmét, hogy angolban kiható által fordítottak, s egy új tárgyesetet vesznek, például: *tvlmirror* csudálok. *amphctor* ölelek, *indít or* öltök; ezek transzitive deponenseknek nevezetnek.

Mindezen szabályok a magyar **ikes** formára is alkalmazhatók, mely eredetileg visszatérő, aztán szenvedő, néha benható, visszatérő éi-telemmel, hol pedig pusztán benható, s az eredeti, **iktelen** formával azonos; sőt kivételképen kiható is.

Még közelebb rokonságban áll az **ikes** hajlítás a szanszkrit atmanépada formával, mely az eredeti paratmaipada forma értelmét módosítja s főleg visszatérő erejű, néha azonban a paratmaipadával azonos.

25. §. Végző az igeképzők iránt.

Összefoglalván mindazt, mit az igeképzőkről mondtunk, úgy fogjuk találni, hogy a magyar nyelv a következő képzőket használja az igék alakítására.

Egyszerű képzők kifejlődéseikkel :

t	l	đ	g	n	z	van
ít	úl	ód	r + g	mod	az	hat
sít	súl	ódz	ug	ml	rész	
tat	lal	oz				
int	ll	sz.				

Összetett képzők kifejlődéseikkel :

đít	kod			
đúl	kosz	kos	szt	gat
đal	koz	koz	sztal	gál
đál	lkod	kál		
dogál	skod	károz		
dőköl	tkoz	bál		
	nkoz	esál		
	hod	eskál		
		esol		
		col		
		icskál		
		icskol		
		icál.		

E szerint az igeképzők száma összesen körülbelül hatvanra megy. azonban sokkal kevesebbre visszavehető t. i. a cselekvő t-re, a szenvedő l-re s módosításaira, a folytonosságot jelentő g-re. az öregbitő k-ra, a rögtönösséget jelentő van-ra. a kicsinyítő orrhangra a végképző előtt, a gyakorító z-re. s a **kicsi** és **csekély** szavak elemeire. A többi mindezen nyolcz főelem módosításaiból, kifejtéséből és összeegyeztetéséből ered. s a magyar nép nyelvészeti philosophiájának mélységét és gazdagságát bizonyítja be. mely kevés és egyszerű eszközökkel képes volt oly szabatosan és szabályszerűen oly viton módosítani az igék értelmét, mely az árja nyelvekétől egészen eltér s annál jóval tökéletesebb. Német nyelvészek enyvesnek (agglutinative) csúfolják nyelvünket, s az álja nyelveknek hajlékonyságában (Flexionsfähigkeit) büszkélkednek, holott igeképzésnél nagyobbára a gyök értelmét csak a mechanikailag az ige elejébe bigyesztett pr&positiók által módosíthatják, míg a magyar azt képzők által organice származtatja. Az elsőbbég itt világosan az áltai nyelveké, különösen a magyaré.

26. §. A névképzőkről.

Nem lévén szándékunk a hypothesisek terét hebarangolni, csak azokat hozandjuk fel a névképzők közül, melyek által a nevek élő gyökökből származnak, legyen a név akár fő-, akár melléknév; mert a szóképzés nem vesződik eredetileg a ío- s melléznevek közti különbséggel. — Mi e szerint nem leszünk képesek a nevek azon legnagyobb részét taglalni, melyeknek gyöke a magyar nyelvben többé nem található fel: ellenben iparkodni fogunk a névképzőknek minél tejedelmesebb lajstromát elkészíteni, belefoglalván még azokat is. melyekkel csak egy-két névnek származásában találkozunk. Szükségesnek találtuk továbbá a származtatott nevek viszonyát a gyökhöz vagy igetőhöz meghatározni, hogy a képzőnek különböző hatása mindig kitűnjék.

A névképzők szintúgy mint az igeképzők a magyar nyelvben egytagúak: a köthang által azonban látszólag kéttagúakká válnak, s csak akkor valósággal azok, ha szövedelmes (complex) eszméket fejeznek ki.

27.§. Az ó névképző.

Minden névképzők közi; leggyakrabban találkozunk a részesülő képzőkkel, minthogy ezek kivétel nélkül minden igéből nevet formálnak. A legnevezetesebb köztök az ó—ő. mely a jelen idő részesülőjét képviseli, ámbár az Idő eszméje abból rendesen elmarad. Ez alakít

1. oly neveket, melyek az igéhez a cselekvő, tehát az alanyeset viszonyában állanak, például:

adó, der Geber,

vevő, és összehúzza vő, (a ki a leányt elveszi),

tanuló, szabó, szántó, vető, író, olvasó (der Leser), tanító, eső

(ami esik), folyó (ami folyik), erdő (ami magától ered);

2. oly neveket, melyek a tárgy, vagy szenvedő eset viszonyában állnak az igéhez, például:

adó, amit adunk, ami adatik (die Steuer),

eladó (a ház vagy leány), amit eladunk,

vakaró, (kalácsneme), ami kivakartatott a teknoből,

tarló,* ami tarolta tik;

továbbá a tehető igéknek jelen részesülője, mely nem jelent cselekvőt, hanem mindig tárgyat, például:

mondható, nem a ki mondhat, de ami mondathatik,

tűrhető, nem a ki tűrhet, de amit tűrhetünk,

hallható, amit hallhatunk,

íható, amit íhatunk,

kézzel fogható, amit kézzel foghatunk, nem a ki kézzel foghat, stb.

3. Ezen képző által oly nevek is alakulnak, melyek az igéhez az eszközeset λ iszonyában állnak, például:

fűrő, mivel fűrünk,

ásó, mivel ásunk,

koppantó, mivel koppantunk,

takaró, mivel takarunk,

fedő, mivel fedünk.

reszelő, mivel reszelünk,

foglaló, mivel valakit lefoglalunk,

fogó, mivel fogunk,

* Hgy látszik, hogy *hajú* is idő tartozik, de elemzése nehéz, vagy ami kajtatik. vagy pedig ami hajlik, hajló, a görög κοίλος, mi Hornéinál a *hajó* gyakori epithetuma.

törölköző, mivel törölközünk,
 csomoszló, mivel csomoszolimk,
 tartó, mivel a kocsit tartjuk,
 kendő, amivel kendőnk, azaz törölhetünk.

A. oly nevek, melyek a helyeseti viszonyt képviselik, például:
 fürdő, hol fürdők,
 messzelátó (az olasz Belvedere), könnyet messzire látunk,
 kaszáló, hol kaszálunk,
 fogadó, ahová befogadják az utast,
 mulató, hol mulatnak,
 királyhágó, hová a király hág,
 tentatartó, amiben a tentát tartjuk,
 szakajtó, amiben szakajtunk,
 olvasó, amin olvassuk az imádságokat,
 ivó (pohár), miből iszunk,
 háló (szoba), melyben hálunk.

5. Az Ó Ó' képző kétféle értelmet ad a részesülőknek a jövőt kifejező igetőknel: az első a közönséges cselekvő, például: szobámat elhagyandó. Pestre menendő = cubile relieturus, Pestinum profecturus. A másik értelem nem fejeztetik ki pusztán a tárgyeseti viszony által, amint azt a «Magyar Nyelv Rendszere» tartja, hanem hozzáköti még a kényszerűség eszméjét is, épen úgy mint a latin az ndó s a szanszkrit az an ij a rokon képzőhöz.— Halandó e szerint nem az, aki meg fog halni, de akinek meg kell halnia; a város beveendő, urbs est capienda; a könyv megírandó, liber est seribendus. — Különös értelemben állapodott meg az *illendő* szó, t. i. mint az *illő* szó mellékformája. Továbbá kelendő, nem annyira ami el fog kelni, vagy minek el kell kelnie, hanem inkább ami elszokott kelni; elegendő a mi elég. Mindezeknél hiányzik akár a jövő, akár a kényszerűség eszméje.

28. §. Az Ó névképző kifejtése és módosulása.

1. Az O névképző néha elváltoztatja alakját, s lí-vá vagy V-vé lesz, s ezen alakban hol az igetövekhez, hol magához a gyökhöz járul, például:
 nyelv, azaz nyelő, cselekvő vagy eszköz,
 ölyv, azaz ölö, cselekvő,
 aszú, azaz aszó ami aszik, tárgy,

ború, (borúi, bor í, bor ong, stb.), cselekedet, vagyis a cselekvés következtetése,

der-ű, cselekedet vagy állapot,

sér-v. (sér-t, sér-ül), cselekedet,

gyan-úl (gyan-ít, gyan-anakszik), cselekedet,

or-v, (or-oz), cselekvő,

ter-v, (ter-ít, ter-ül), tárgy, amit terjesztünk (valakinek elébe),

mér-v (Massstab), eszköz, mivel mérünk, új szavak.

2. Néha az ó Ő képző nemcsak Ú Ű-vé változik, de a megelőző t betűt is lágyítja, példáid:

csergetyű, azaz csergető, mivel csergetünk, eszköz-eket,

csattantyú = csattantó, mivel csattantunk,

pattantyú = pattanto, mivel pattantunk,

csappantyú stb.

pergetyű,

billentyű,

búgatyú.

Egy-két szóban ezen képző alakja valóságos tyű. tyii-vé változott, példáid:

szivatyú, mivel szivünk,

emelytű, mivel emelünk, új szó,

fogatvú, mivel fogunk.

Sőt az orrhanggal is megtoldatik, példáid: kallantyú, fogantyú, függentyű.

3. Az ó **O** képző módosításából ered az **even** képző, így eleven = élő vagy élénk; mereven = merő. Közönségesebb az **a e** alak,

hol cselekvő-, hol tárgy viszonyban.

cselekvő viszonyban

tárgyviszonyban

szüle, aki szül

monda, ami mondatik, (új szó)

penge, ami peng

csapa, ami csapatott

donga, ami dong

számla, amit számolunk, (líj szó)

leng, ami leng

huza-vona, ami húzni-voni

szokott tele, ami megtelt,

kerge, ami keringeni szokott,

sürge, fűrge, ami sűrögni, fűrögni szokott.

4. Másnemű kifejlése a **0 Ó** képzőnek az **os. es** képző, mely még gyakran azon mellékfogalmat is fejezi ki, hogy a cselekvőnek szokásában, módjában vagy természetében van így cselekedni, példáid: csásos, aki csaholni szokott

nyomos, ami folyvást nyom,

gondos, aki gondol,
 szoros, ami szorít,
 avas, ami avik,
 reves, ami reved,
 okos, aki okik,
 harapós, ami harapni szokott: ez harapóssá is lesz.
 lakos, aki lakik,
 áros, aki áruul,
 csökönnyös (ló), amely csökkenni szokott,

ellenben tilos = amitől el vagyunk tiltva, távolításeleti viszony.*

5. Még gyakrabban az **OS. ŐS** alak szintén a megszokás mellékfogalmával, így
 kapós (tárgy), amit elszoktak kapni,
 piritás (tárgy), amit pirítanak,
 tehetős (cselekvő), akinek módjában van tehetni,
 fojtós (cselekvő), aminek természete fojtani,
 harapós (cselekvő), aminek természete harapni,
 ragadós (cselekvő), ami ragadni szokott,
 csípős, ami csípni szokott,
 viselős, aki visel (méliében),
 adós, aki mindig ád (kamatot, perköltséget s ügyvédi díjakat),
 felelős, akinek kötelessége felelni.

29. §. Hasonló természetű s értelmű képzők, **ár, or, ánk, ékony, ákos stb.**

Hasonló értelmű az **ár. ér** képző is, mely folytonosan cselekvő neveket képez, így:

vezér, kinek szokása, módja vagy természete vezetni,
 tanár, aki tanítani szokott.
 bűvár, ki (víz alá) báni szokott,
 csapiár, ki csapolni szokott,
 futár, kinek rendeltetése futni,
 csilár, ami csillog, (új szó).
 kopár, ami folytonosan kopott.
 szikár, ami kiszikkadt.

Ezen képző néha **sár-sér-ré** fejük ki, így:
 hajt-sár (cselekvő), aki hajtani szokott,
 tölt-sér (eszközeseti viszony), mivel töltünk,

* Ide tartozik még a **koldus** szó is, aki koldul; de itt az **AS, OS** képző liangváltoztatással **US-SÁ** vált; úgy amint az **áros** uévnék van egy **árus** mellékformája.

mely két szó most kevés következetességgel hajcsárnak, tölcsernek iratik. Hasonló a csapodár s folyandár formatio s **dár** képző; foglárban lár képzővel találkozunk, uszkárban pedig kár-ral; az **ár** képző kifejti tehát sár. **dár. kár** s lár-rá.

Az **árd** képző szintén ide tartozik, példáid: csalárd, aki csalni szokott; fogárd, ami meg szokott fogni (verfänglich) (új szó).

Az **or. er** képző is az **O. Ő** képzőnek mellékformája, például:

tudor, aki tud = tudó, (új szó),

hunyor, ami teszi, hogy húnynak,

nyomor, ami nyom, nyomó,

tenger, ami teng, tengő,

inger, ami indít,

csöd ör = csödítő;

de fosztor, tárgyeseti viszonyban áll = aki megfosztatott, így tömör is inkább l= ami tömött, nem pedig ami töm.

ánk. ékeny s **ákos** szintén a cselekvő viszonyt képviselik, azon mellékfogalommal, hogy a cselekvőnek módjában, szokásában vagy természetében van cselekedni, példáid:

ánk. énk: falánk, nyálánk, nyúlánk, félénk, élénk, aki falni, nyalni, nyúlani, félni élni szokott. Különös formatio a fulánk, mint-hogy a fül értelmétől eltér;

ékeny. ékony: engedékeny, mulékeny, érzékeny, változékeny, aki engedni szeret, ami múlni szokott, aki könnyen érez, aki sokszor változik; *

ákos. ékos. példáid: iszákos, tudákos, csuszamékos.

Az ily szók, mint: akadékos, választékos, nyomatékos, takarékos, nem tartoznak ide, minthogy nem az igéből, képző által, hanem legközelebb az akadék, választék, nyomaték, takarékos nevekből az OS birtoklási és származási rag által képződtek.

Hasonló erejű, azaz a fentemlített mellékfogalommal cselekvő a **tag, teg** képző is, mely leginkább, de nem kizárólag, a **d** végzetű igékhez járúl, absorbeálván a **d** szenvedő képzőt, így:

csügged

csüggeteg, aki csüggedni szokott,

lankad

lankatag

* Nem ismerem lékeny névképzőt, s azért nem tartom szabályszerűnek az új **hhzelékeny** szót; a hiszékeny is megteszi; ellenben nem lehet kifogás a közlékeny és előzékeny ellen.

hervad	hervatag
sorvad	sorvatag
avik	avatag
leng	lengeteg
csörög	csörgeteg
hallgat	hallgatag
sí	sivatag
fú	fuvatag

hazudik ellenben nem képez liazutag nevet, hanem megrövidítve *hazugot*.

Nem szabad elmellőznünk a nők. nők képzőt, mely idegen s eredetileg a tót szókból átvett nyik ragnak magyarosítása; ez újabb időben képzőül is használtatott a következő s hasonló új szókban: látnok, vésnök. írnök, ülnök, mérnök, melyek a népnél is tökéletesen meghonosodtak.

Cselekvőt fejez ki továbbá az ász. ész képző, e két szóban:

merész, aki mer,
termész(et), ami természet,

Ezeknek alakjára lett: festész, aki fest, művész, aki művel, stb.

30. §. Ritkább cselekvő képzők.

A kicsinyzés mellékfogakna a folytonossági mellett fejeztetik ki az i képző által, mely ndi. si és CSÍ-vé fejlődik ki. például:

szegődi, ki szegődni szokott,

ugri, aki ugrándozik,

kapsi, aki kapkodik,

csapdi, aki csapkodik.

oktondi, oktat (gúnyolódva),

kortvandi, aki kortyog vagy kortyant,

kíváncsi, ez bizonyos határozott értelemben állapotott meg.

Cselekvést fejeznek ki a következő képzők is:

C suhanc, aki suhan,

C fürgöncz, aki fiirög,

C perc, ami pereg,

ellenben lelerc, tárgy, akit leltek, (új szó);

ág. virág, ami virít;

ács, forgács, ami forog (gyalulásnál),

tanács, ami tanít;

am, em. om, folyam, ami folyik,

s az új szavak: érem, ami ér,
 állam, ami áll,
 izom, ami izog,
 hajlam, állapot,
 lmzam, állapot,
 terem, ami terjedett;
 ám, villám, ami villog,
 csillám, ami csillog,
 hullám, ami lmlladoz,
 ács, szivacs, ami szí, de dugacs, mivel dugnak, (új szavak);
 az, száraz, ami szárad;

asz. kopasz, aki kopott; de dugasz, mivel dugnak;

C. morc (marcona) moroghól, durc(ás) durroghól;

va, mogorva, aki morog, durva, aki durrog;

d, mord moroghól; zord az elavult zorogból, melynek megvan még a két megfelelő alakja zordít és zordúl;

bolond, aki bolyong;

fa. csalfa, aki csalni szokott;

vész. gyülevész, ami özve szokott gyűlni;

ték. érték, ami ér, nyomaték, ami nyom; de mérték, mivel meláink;

ány, ény, virány, ami virít; serény, áld sűrög; foszlány, ami foszlik; csalogány, a madár, mely csalogat; de jutány és merény, új szók, állapotot fejeznek ki, kötény, lény, tény, tárgyat; kacagány és buzogány nehezebben értelmezhetők. Kacagány összefügg a kacag, kacki, kackias, kacér szavakkal, a kacagás a kacérkodásnak legismertebb falusi formája, új ab időkbén a kacér szót szerencsétlenül a német *ketzer*; a görög κα:=-φο; névvel akarták összehozni, de az értelem teljes kiforgatását ezen etymológiában nem magyarázhatták, na, fintorna, aki fintorog.

31. §. A tárgyeseti viszonyt képviselő képzők.

A tárgy- vagy szenveddeseti viszonyt képviseli a múlt részesülő, melynek képzője a t vagy tt. megelőzd köthanggal, például:

sült, amit sütöttek,	fáradt, aki elfáradott,
esküdt, akit megeskedtek,	hervadt, ami elhervadt,
kert, ami be van kerítve,	szeretett, aki szeretettetik,
becsinált, ami be van csinálva,	stb.

El van azonban ismerve, hogy az ezen képző által alakúit nevek kiváltképen cselekvő értelmet is elfogadnak, példáulúit: olvasott ember, nem kit olvasnak, hanem aki olvas; kitanúit szakács, aki kitanúit; utazott, aki utazott stb. Ilyen a német der Bediente,

azaz Diener, der belesene Mann stb. Latinban: membra sub arbnto stratus (Herat. Od. I. 21). Adversum femur tragula ictus (Livius NNI. 7).

A tárgyeseti viszonyba állítják a neveket még a következőképpen is:

ag. eg. gombolyag, ami gombolyíttatik.

üreg, ami kiürült.

köteg, amit kötünk, szöveg, löveg, mind új alkotású szavak, szőnyeg-ben ezen képző az orrbetűvel toldatott meg.

ellenben csillag (cselekvő), ami csillag;

tok. tek. birtok, amit bírunk,

étek. amit eszünk,

ellenben átok és szitok cselekedetet jelentenek, vagyis az átkozás és szidás következtetését;

dal. del. eledel; de viadal cselekedetet jelent;

ál. él. al. el. példái: fonál, amit fontunk, vonal, amit vonunk;

de húzal, mivel húzunk, kötél, mivel kötünk; halál pedig állapot;

ma. me. példái: kelme, ami elkél. szenvedő értelmű,

adoma, ami adatik;

de lakoma, ahol jól laknak;

da. de. ferde, ami fordul, ronda, ami romlott:

gy' rongy, ami romlott;

CS. teli eres, habarcs, vakarcs;

de görcs cselekvő, ami görít;

oly. fogoly:

ka. ke. nyalka, ami ki van nyalva, gyürke, ami gyüretett.

Nevezetesebbek ezeknél a következők:

1. mány. mény és vány. vény. például

íromány, ami íratott,

ásvány, ami ásatott,

alkotmány

maradvány

• küldemény

irt vány

tartomány

indítvány

sütemény

nyomtatvány

szülemény

látvány

kezdemény

posvány. ami poshadt.

Ellenben cselekvők:

járvány, ami jár,

ingovány, ami inog.

kelevény, ami kél,

szőkevény, aki megszökött,

jövevény, aki megjött;

a halovány szó összefügg ugyan a hal (moritur) gyökkel, viszonya azonban szövedelinesébe (complex).

2. lék, toldalék, amit toldunk,
 morzsalék, amit morzsolunk,
 főzelék, amit főzni kell,
 osztalék, amit osztottunk,
 moslék, amit lemostunk,
 függelék, amit függesztettünk (vagy ami függ).

3. **ony, öny**, sodrony, amit sodortunk,
 függöny, ami fel van függesztve,
 öltöny, amit felöltünk (új szavak).

4. (a)t. (e)t. például: vegyület, amit vegyítettünk, vagy ami I
 vegyült,
 rajzolat, ami rajzoltatott,
 készlet, ami készítettett = készült,
 irat, ami íratott,
 falat, amit (egyszerre) falunk,
 javaslat, ami javasoltatotté
 alkat, ami alkottatott,
 csapat.

Miután azonban a cselekedet fogalma a tárgyfogalomnak szomszádja, minthogy a cselekedet semmi egyéb, mint a cselekvésnek tárgylagos felfogása, az imént felhozott képző gyakran oly neveket is alkot, melyek a cselekedet viszonyában állnak a gyökhöz, például: hit, vét (vétél), lét, tét, állapot (ezek a köthang nélkül alakultak); továbbá élet, akarat, cselekedet, képviselő, tapintat, nézet, I bírálat, szeretet, pillanat, pillantat, indulat, járat, kelet, nyügöt, I kanyarulat, készület, stb.

Azonban az *állat* szóban cselekvő viszony rejlik, ami áll.

Az at. et képző néha lat. let té fejük ki, ilyen:

üzlet, cselekedet,
 lehellet, u. a.

fuvallat, u. a., de vizellet, tárgy.

A magyar nyelv nem ismer egy Ület képzőt, meid az új szó tesllj tület felteszi azt, hogy a test név előbb testül igévé igésült legyen! szintúgy mint a középkori latin corporatio név felteszi a corporare denominativet, mely az összetett incorporare igében elő is fordul A testület mintájára alakult a lelküiét név, melyet a magyarosabb jellem már is kiszorított. Néha ezen (a)t. (e)t képző tál. tel kifejlet-
 tebb alakot ölt, ilyen: hitel, létei, jövetel, menetel, hivatal (ezt így

is lehet elemezni, amire hívnak), étel s ital azonban tárgyeseti viszonyban állnak a gyökhöz.

5. Az ék képző hol táírgyeseti, hol cselekvő viszonyba helyezi a nevet a gyökhöz:

tárgyeseti viszony	cselekvő
omladék, ami omlik,	boríték, ami borít
vezeték, a mi vezetetik,	
pl. ló, és	akadék, ami akaszt
mivel vezetünk, eszközeset,	választék ellenben állapot
maradék, ami marad,	vagy tárgylagos cse-
keverék, amit kevernek,	lekvés
sarjadék, ami sarjad,	
takarék, ami takaríttatik,	
hajlék, ami hajlik? (boltozva van?)	

mindenesetre nehezen elemezhető).

A játék szó is cselekedetet jelent, azaz tárgylagos cselekvést, de egyszersmind eszközeseti viszonyt, mivel játszunk.

6. A dek képző s dök mellékalakja tárgyat, kivételképen cselekedetet és cselekvőt fejez ki.

tárgy	cselekedet
hulladék	szándék
sepredék	szándok
nyomdok	cselekvő
ajándok, amit	ajánlunk, menedék, ami ment,
folyadék, ami folyik.	

7. A ván. vén s va. ve hajlíthatatlan részesülő, hol cselekvő, hol tárgyeseti viszonyban áll a gyökhöz.

32. §. A cselekvési és cselekedeti képzők.

Következnek a képzők, melyek cselekvést fejeznek ki: ezek közt legtermékenyebb az ás. és képző, például:

ivás	olvasás	fűlés	fűtés
biz osítás	mozgás	evés	cselekvés
alvás	ivás		stb.

Ezen képző azonban néha, még pedig nemcsak az újabb nyelvben * tárgyat is jelent, például:

írás = irat	írtás, ami irtatott
vetés, amit vetettünk	csapás (calcatura)
tojtás, ami tojtatott	vallás, amit vallunk.

* A «Magyar Nyelv Rendszere» 77. lap ellenkezőt mond.

Néha pedig cselekedetet, nem cselekvést fejez ki, például: verés, vágás (a huszár hatvágás), karcolás, lökés, sértés, marás, lövés, ugrás, hivatás.

Még ritkábban találjuk a helyeseti viszonyt ezen képző által képviselve, például:

ülés, ahol ülünk,
állás, ahová a szekér beáll,
szállás, ahová szállunk,
járás, ahová (a szolgálhíró) jární szokott,
rovás, amire rovunk.

Ezen képző néha **más-sá** fejük ki, például: hallomás, vallomás, tudomás, látomás, adomás, mindig a cselekedet értelmével; de áldomás tárgy, amit áldozunk, vagy pedig időviszonyt fejez ki, mikor

kívánság	feledség	vereség	fogság
rüentség	fáradtság	eleség	váltság
vétség	sietség	segítség	kiváltság
tehetség	tanulság	imádság	nevetség
lehetőség	nyereség	hazudság	boszúság.

Ez utóbbi áldozunk.

Különösen érdekes a Ság. ség képző, mely az elvontsági összességű Ság. ség *ragtól* erősen különbözik, ámbár azzal folyvást össze-zavartatik. A képző csak igékhez járul, s kizárólag cselekedetet vagyis állapotot jelent, például:

nem származik a hoszú névből, hanem a boszont s

boszonkodik igéből, amint az értelemről tisztán kiviláglik.

Az aj. ej képző cselekedetet kifejező neveket képez, néhány hangutánzó g végzetű igékből, például:

kacaj	kacag
dobaj	dobog
moraj	morog
zuliaj	zuhog
zörej	zörög
zsibaj	zsibog
valószínűleg sóhaj	suhog
és zaj = zuhaj	zúg, miből lett zuhog és zajog.

Az ály. ély képző rendszeren cselekedetet vagy állapotot fejez ki, így: szenvedély, osztály, hatály, engedély, veszély, dagály, apály, segély;

kivételesen cselekvőt: ragály, sirály,
s tárgyat: szabály, szegély.

Rokona ezen képzőnek az **aioni. elem.** szintén cselekedetet képviselvé, ilyenek:

szenved-elem	forg-alom	til-alom	rág-alom
enged-elein	szer-elem	gyötr-elem	ért-elem
gejved-elem	alk-alom	fog-alom	nyug-alom:

tartalom tárgyat fejez ki, ami tartatik: így jutalom is. ami jut. szenvedő értelmű.

Ezen képző a **dalom, delem** alakot is ölti fel s állapotot jelent, például:

vesz-e-delem	biz-o-dalom	ir-o-dalom	fájdalom
kés-e-delem	foiT-a-dalom	tür-e-delem	nyug-o-dalom
	ill-e-delem:		

birodalom tárgyat jelent, ami biratik.

Legrövidebb alakja om. például: álom az al-sz-(ik) igetöböl. ez talán dom-má is válliatik, például: ildom. mit azonban csak ige-eket elemezni: ami illik: az eszélyesség eszméje csak annyiban köthető össze ezen fonnatióval. amennyiben elismemok, hogy mindaz okos, ami illendő.

33. §. A helyeseti és az eszközeseti viszony képzői.

Helyeseti viszonyt fejez ki az új **da. de** képző, ezt a névmás-gyökből eredeti ide oda, emide amoda szavakban s a d-t mint ragot némely helyneveknél találjuk, például: Kövesd, Nádasd, Szöged.

hol Köves, Nádas, Szög találtatik. Egyára Iában a d rag igen gyakran fordul elő helyneveknél: Csanád, Ernőd, Geresd, Feled, Szered. stb. Ezen képző és rag ellen fordulnak különös szenvedéllyel az orthologok. csakhogy a gyakorlat megadta neki szentesítését, a nép használja székében, s minthogy szükségét pótol, sikertelen az erőködés ellene: ilyen:

tanoda, ahol tanítanak, vagy tanulnak.

járda, amin járnak,

iroda, ahol írnak,

ápolda, ahol ápolnak,

lövölde, ahol lönek,

zárda, ahová bezárják a barátokat;

CSÓ. CSŐ helyeseti viszonyt fejez ki, a lépcsőben és hágcsóban, t. i. amire lépünk és amire hágunk: ellenben cselekvő a szökőseben = ami szökik.

A helyeseld; képviseli az **ap.** ep képző is; alap, a min állunk, telep, a Inin ülünk, telep, a hol telik.

A **leg** képző eszközesoti: mérleg, a mivel mérünk (új szó).

A tulajdonító esetviszonyt képviseli a **les** képző, ezen szóban hiteles a kinek hiszünk; meg kell egyébiránt jegyeznünk, hogy ezen szó máskép is elemezhető, t. i. a kinek hitele van, **as. es** birtoklási ragot adván a hitel névhez. A latinban azonban a *credibilis* egyenesen a gyökből képző által alakult. — A **les** képző előfordul még a *hoteles* szóban is, s ott tárgyesetet jelent, a ki le van kötve.

Különböző viszonyokat fejez ki a **tes. tös** képző. *Tulajdonitól* ezen szóban örvendetes = a minnek örülünk; *cselek rőt*, p. o. győztes, a ki győzött, állhatatos, a kinek természete megállhatni; *idrolítót*, p. o. rettenetes — a kitől rettenünk; *tdnyesete't*, p. o. kívánatos, a mit kívánunk; alkalmas, a mit alkalmazni lehet; tüzetes és szabatos, a mit kitűztünk és megszabtunk. Járatos, kétféle, cselekvő is, p. o. a háznál és tárgy is, pl. könyvekben. — Szintűgy biztos is kétféle, a kit megbíztunk; ezen utolsó értelemben tehát a helyeseti viszonyoknak van helye.

34.: §. A hajlíthatatlanok gyökeiből képzők által származott nevek.

A következő nevek az at et. mány mény. ság. ös. nők. eg és ék képzők által alakulnak a hajthatatlanok gyökeiből:

körüiét	körülmény	felület	mellék
környület	kömyülmény	fölös	környék
elnök			összeg.

35. §. A **tálán, télén** képző és rag.

Van még mind a jelen, mind a múlt részesülőnek egy tagadó alakja is, mely a magyar nyelvet erősen megkülönbözteti az árja nyelvektől; ezekben t. i. a tagadás mindig előrag által fejeztetik ki, a magyarban ellenben a **tlán** vagy köthanggal **atlan** s **tálán** képző által. Az így alakult nevek elemzésénél a tagadó «nem» szócskát adjuk a részesülőhöz, például:

A **t(a)lan t(ellen)** egyébíránt nemcsak *Ιφψ!*. hanem egyszersmind *ratj* is; azaz nemcsak igetökhöz, hanem nevekhez is járul, ezen alakban azonban nem elemeztethetik a «nem» határozóval, hanem «nélküli» melléknévvel, p. o.

gondtalan = gond nélküli
 ruhátlan = ruha nélküli
 számtalan = szám nélküli
 rendetlen = rend nélküli

l.Rszont»tan| = h n illküli
 hasztalan \
 esztelen = ész nélküli

féktelen = fék nélküli
 lábatlan = láb nélküli
 éktelen = ék nélküli
 istentelen = isten nélküli
 páratlan = pár nélküli
 szorgalmatlan = szorgalom nélk.
 szünetlen = szünet nélküli.

Van egyébíránt néhány szó, melynél az elemzés nehezebb, minthogy a név, melyhez ezen rag hozzáadatott, jelenleg elavult, vagy értelmében megváltozott, például:

bátortalan = bátorság nélküli.
 meztelen 5= mez (ruha) nélküli.
 untai an - unat, azaz félbenszakítás nélküli,
 kénytelen i= önkény nélkül, azaz kényszerítve,
 hirtelen = hír nélkül, azaz megelőzve a hírt,
 szertelen = szer (mód) nélküli,
 csintalan = csín, komoly magaviselet nélküli.
 helytelen = helyen kívüli.

36. §. Ragok.

A ragoknak értelme terjedtebb, mint a képzőké, nem lévén megszorítva azon viszonyokra, melyekben a név az igéhez áll. Ennek következtében osztályozásuk nehezebb, számuk nagyobb s értelmük változatosabb, mint a képzőké. Mi jelenleg csak egy-néhányat választunk közülük vizsgálódásaink tárgyául, **elhagyván** ezúttal mind a név, mind az ige-hajlítás ragokat, melyek a «Magyar Nyelv Rendszer»-ében elég jól fejtettek ki. A következőkre nézve is inkább az említett munkára utalunk:

b és bh	szer	ként
dad	van	i.rt
beli	lag	te
féle	nvi	tén
kora	ül	ha
dik	szerű.	

A magyar személyes névmások származtatása és hajlítása a szanszkrit nyelvészet szövétnekénél szintén sok világot nyer; azonban ezen vizsgálat jelenleg időelőtti. Mi tehát észrevételeinket csak azon ragokra szorítjuk, melyek a «M. Nyelv Rendszer»-ében vagy képzőknek félreismertettek, vagy pedig nem határozottak meg elég szabatosággal.

Származást és birtoklást, vagy valamihez tartozást fejez ki az **i** rag, pl.: testi, lelki, pesti, budai, alatti, feletti, melletti, földi, angyali stb. Ezen rag néha **si-vé** fejük ki, p. o.: falusi, Mezősi (családnév), Szöllő'si; néha **ti-vé**, pl.: bufti, kinek bufája van. Hogy ezen **i** rag néhány névhajlítás ragokhoz is hozzájárul, pl.: templomban!, hazaérti, házhozi. késseli, eddigi (de sohasem az alany-, birtok-, tulajdonító és tárgy esethez), ez eléggé tudva van, ámbár a megszorítás eddigelé elmellőztetett, legújabb időkben még jobban szorította meg a szokás.

Rokon értelmű az **S** rag is, mely a köthanggal **as. es.** OS-sá váhk, s szintén birtoklást, valamihez tartozást, vagy hasonlatosságot fejez ki, pl.: kinos, a mi kinnal jár; szagos, vizes, tüzes, öblös, éles, székes, hatalmas, kinek vagy minek szaga, vize, tüze, öble, éle, széke, hatalma van; lakadalmas, mi a lakadalomhoz tartozik: ünnepélyes, mi az ünnepélyhez tartozik és a mi hasonló az ünne-

pélyhez: férfias, a mi férfihoz illik vagy hasonlít: gyermekes, kinek gyermeke van és mi gyermekhez illik stb.

Ezen rag cselekvő neveket képez, melyek készítményt jelentő főnevekhez adva néha mesteremben foglalkozást jellemeznek, p. o. kocsis, kapus, órás, kalapos, üveges stb.; az i raggal képzett nevekhez hozzáadva jellemzést fejez ki, pl.: tudás, házias, népies, azaz úri jellemű, házi jellemű, népi jellemű. Hogyha melléknevekhez adatik, akkor kicsinyítő, pl.: édeses, kékes, savanyíts, sárgás (lásd a «M. Nv. Bendsz.» 73. 1.).

Különös határozottértelemben állapodott meg a következő

nevekben:

vállas	szarvas	fogas
nvakas	farkas	közös
fejes	füles	közönséges
nvelves	inas	bicskás
szemes	hátas (ló)	ludas
lábás	házás	város
kezes	nemes	uias
szájas	pajtás	kamarás

Az S rag néha JOS-sá **jes-sé** fejük ki, p. o.: anyájos = képes. hogy anya lehessen; teljes, mi módosítása a tele szónak; néha **mes-sé** is válik, pl.: vér vérmes, hasonlólag a közép latin sanguis. sanguinicusához.

37. §. Kicsinyzók.

Kicsinyzó ragok a következők:

i	US	ficser*
cudar cudri	anya anvus	úr uracs
bodor bodri	bátva bátvus	kő kövecs. miből
Ferencz Fen	Kata Ivatus	hangváltoz-
Gáspár Gazsi	Ferencz Feras	tatás által
		kavics.
ka ke cse	esi cska eske ^{ri}	
kosárka	gvermecke késecske	kopasz kopri
pohárka Palcsi	kalapocska	
vederke .Jancsi	kerteeske	
tányérka		
Jóska		

Nagyítók az

Nagyítók az

	ók	kó	s	ó
pl. :	poók	Ferkó		bátyó
	szemők	Jankó		apó
	Istók	Palkó		Kató
	Erzsók			Erzsó.

38. §. Folytatás.

Elvontságot és át-alánosságot jelent a Ság rag, s ezáltal különbözik a ság képzőtől, mely cselekedetet vagy állapotot fejez ki. Ezen rag az angol hood és dóm. a német heit, keit, Schaft és thum-nak felel meg; pl.: jóság, nagyság, sokaság, barátság, királyság, házasság, emberség, emberiség, komaság, vitézség, kertészség, társaság stb. Szükség és készség bizonyos határozott értelemben állapodtak meg.

A SZág rag ezen szóban: jóság, seimni egyéb, mint az előbbi rag módosítása, hogy a jóságtól megkülönböztessék; értelme a hasonló alakú német *das Gut*, francia *biens*, s angol (*foods*-al rokon.

A Ság raghoz közelít értelemben a dalom rag, pl.: úr uradalom, fő fejedelem, jó javadalom, késő késelem, sok sokadalom, díj diadalom, most diadal, de a diadalmas szó csakugyan diadalomra utal.

Az ász. nők s ár ragok folytonosan, hivatalosan vagy mester-emberi módon foglalkozó személy jellemzései szolgálhatnak, példái:

ász	nők	er
madarász	hivatalnok	bodnár
angolnász	tárnok	kádár
dinnyész	asztalnok	csatár
juhász	dalnok	titkár
vadász	gondnok	dalár
kertész	de Pokolnok	de bogár, minek
fodrász		

(középkori neve egy sá-boga Villi
rosmegyici fálunak, most
tótosan Peklén)
és Feovernek helynevek

Nehéz az a. e ragnak változékony hatását kifejezni, pl.: gomb gomba = olyan mint a gomb; üreg ürge, a mi az üregben lakik; kor kora, semmi egyéb, mint a név megtoldása a harmadik szemé-

lyes birtokraggal, mely ezen alakban új névként állapodott meg; torzsa ugyanaz, a mi törzs; úgy öcsé, bátya, ipa = öcs, báty, ip; — nye. berek berkenye, a mi a berekben nő; — oly néha nem változtatja meg az eredeti név értelmét; pl.: zugoly = zug; de seregből lett seregély, a mi seregben jár.

Ilyen az eg is, p. o.: rét réteg, szál szalag, a mi szálakból készült, és talán? tűz tőzeg, a mi tűzrevaló.

Megjegyezzük még a következőket is: öics, szemölcs; — dön. újdon, hajadon, zordon, mint mellékformája a zordnak; — ngy, varangy = varas; — ne. ifjú ifjonc, különös különoc; — öce. gerkőce (nagyító); — óc. gombóc, hasonló a gombhoz (nagyító); — ér. kácsér, a kácsa hímje; — tyú és ntyú, sőt mantjú, keztyú = kézre való, lábtjú, lábbeli, lábra való; sarkantyú sarkra való; karmantyú karra való. Egyszerűbb formája: tó. feltalálható a lábtó szóban; — ha, p. o.: lomha, olyan mint a lom? ebből lesz hangváltoztatás útján: lomha, lanyha stb.: lem. p. o.: jellem, szellem, a jel s szól újkori módosításai.

39. §. Berekesztés.

Az imént felhozott ragok lajstroma ki nem meríti ezen érdekes nyelvészeti alakulásokat, nemcsak a mennyiben a névhaj lit ást, az időragokat és a személyes ragokat egészen elmellőztük, hanem magokra a nevekből készülő származó «-Okra nézve sem, meid változatosságuk nagyobb, mint hogy ezen értekezés szoros rájárába beleférhetne. Mi csak a legfőbbeket említettük, s olyanokat, melyek alakjuk vagy értelmük által különös figyelmet érdemelnek.

Általában véve mindenki közülünk elismeri, hogy a magyar nyelv, mint minden nyelv, sokat változott s minthogy él, folyvást fejlődik s változik, mert úgy a mint a nemzet eszméi gazdagodnak s új fogalmak honosulnak meg, szükséges, hogy nekik kifejezés is adassék a nyelvben. A nyelv szókincese tehát azon arányban szaporodik, melyben a nemzet eszmeköre tagúí. — A parasztnak szókincese nem nagy, mert eszmeköre szűk. Minél szélesebb a szellemi

láthatárunk, annál több szóra van szükségünk, ezen szükségét azonban leginkább akkor érezzük, ha más kifejtettebb nemzetek irodalmával s az abban foglalt eszmékkel ismerkedünk meg. A hiányzó kifejezéseket akkor vesszük észre, midőn külföldi munkákat fordítunk, vagy midőn valamely tudományba mélyebben ereszkedünk bele. Ugyanazon joggal tehát, melylyel a magyarok, midőn nomádokból földművelőkké lettek, az új eszmékort főleg tót szavakból egészítették ki. sok új szó alkottatott a jelen század első felében is, mely új eszméket fejezett ki. Volt köztük sok ügyetlenül faragott is, de ezt el nem fogadta a szokás és mást tett helyébe. Igv például az álladalom állammá lett, a lelkülett jellemmé, az alelölölből alelnök, a literatúraitól irodalom, ut volet usus, quem penes arbitrium est et jus et norma loquendi. — Bármennyire törjenek az orthologok a nők és da képzők és ragok ellen, mint mélyeknek eleje a tót nyik. másika jóformán ívj képzés, az elnököt és irodát nem fogják többé a nyelvből kiküszöbölni, a Horác által említett usus vájok ütötte a magyarság bélyegét, épen úgy, mint az összetett szavaknak azon folytatása, melynél, mint a német, görög és szanszkrit nyelvben nem nevet, hanem tőt kötünk össze névvel. Csak a holt nyelv nem változik többé, csak annál lehet szólni változhatlan alakról, melytől eltérni barbárság. A mely nyelv él, az változik is, még a mai napnak francziasága is különbözik erősen Montaigne \agy Babelais francziaságától, s a közönséges angol olvasó alig érti meg Chaucer nyelvét. Nagy írókban jegeczesedik meg koruknak nyelve, s utódjaik ezekben keresik mintájukat. Azonban még ez sem állítja meg a nyelv kifejlődését. Sok szólás elavult, mely Shakspeareben szépnek tartatik, s az olaszoknak két különböző minta-irálya, akár a Danté és a trecentistáké, akár a cinquecentistáké Ariostótól kezdve Tasséig, nem felel meg tökéletesen a nap szükségeinek. Az akadémiák s azoknak szótárai állandóságot akarnak- ugyan adni a nyelvnek s azt szabályaikkal megakasztani, azonban ők sem tehetnek egyebet, mint lefényképezni a nyelv állapotát egy bizonyos pillanatban, mert ez épen úgy változik, mint az ember, a különbség egy napról a másakra észre sem vehető, de nagyobb időközökben mégis félre nem ismerhető. Új eszmék merülnek fel s keresnek kifejezést s az eszmél terjedésével terjednek az új szavak is. Lehet köztük s van mindig olyan is, mely a

szabályoknak, sőt néha még a logikának is látszólag ellentmond és mégis elfogadtatik, mert szükség van rá, de épen oly hamar elejtetik, ha alkalmasabb kifejezés menü fel. Az orthologia hiába viaskodik a neologia ellen, magában a Nyelvőrben nem egyszer akadunk oly szóra, mely a Nyelvőr szabályai szerint nem szabatos, ellenben szükséges elejét venni a könnyelmű szófaragásnak s megismerkedni nyelvünk filosohiájával, nehogy a tömeges magyarosodás idejében idegen, fordított szólásmódokhoz szokjunk, s nyelvünk tisztasága nem annyira új szavak, mint németes szókötés által fertőzt-essék meg. ezt kell ellenőrizni azon időben, midőn az olvasó közönség számára a tömeges fordítás a hírlapíróknál kikerülhetetlen.

SZÁMKIVETÉS ALATT

OLASZORSZÁGBAN.

Korunkban a metaphysika lejárta magát; ez a népek mytliologiájában vette eredetét, melyeknek mindegyike meg akarta magyarázni a teremtés nagy rejtélyét; az ind, görög és német bölcsek fejlesztették ki, és kimerítették a combinatiók minden lehetőségét, míg végre szárnyszegetten elismerték, hogy a megfejtés lehetetlen. Ekkor azonban a természettan fogta fel ezen kérdést s biztosabb alapon bizonyította be az anyag öröklését és folytonos törvényszerű átváltozását. Az, mit Epikur csak sejtett, s Lucree elmondott:

«Ex nihilo nihil, in nihilum nil posse reverti», most a tudomány égjük sarkpontjává vált.

Mindez jutott eszembe, midőn e napokban Jakab Elek tudós barátom a Toldy irományai közt megtalált azon Elégiám másolatát volt szíves nekem átadni, melyet 1859-ben Deák Eerenczhez írtam, s melynek elvesztét fájlaltam, mert evvel kezdődött összeköttetésem régi barátimmal, kik tíz évig rólam megemlékezni nem merhettek. Nem vész el tehát semmi, még egy költemény sem, mikor oly gyűjtők léteznek, mint Toldy volt, kik minden csekélységet megőriznek, mely történelmünkre világot vet. Verseimnek nincs ugyan költői becse, nem is szükséges mesterségesen bebizonyítani, mint az egy kitűnő barátommal, gyönyörű verseinek daczára, megtörtént, hogy nem születtem poétának; de azért mégis közlöm őket, mint azon szomorú idők egyik emlékét, midőn prózában haza írni alig lehetett, nehogy barátainkat compromittáljuk. Tréfás dystichonokban fordultam Deákhöz, midőn az Akadémiának beküldött nyelvészeti értekezésem sorsa iránt, mely Londonban a philologiai társulat ülésén feltűnést okozott s nyelvészeknél elismerést nyert, otthonról hónapokon keresztül semmi tudósítást nem kaphattam. Elveszettnek hittem, Jakab Elek mégis feltalálta, szövege a következő:

Tristium Elégia I.

Ad Virum gravissimum *Franciscum Deák*.

Vastagom, országunk nagy táblabírója, köszöntlek!
 Én idegen földön számkivetett szökevény.
 Míg te, körözve barátoktól, sétálva tanítgatsz
 Ildomot, úgy mint a híres Aristoteles,
 Hol Rákos mezejére, hol Angyalföldre kimenvén
 S a Svábhegyre, s megint a Duna partjaira,
 Nem gondolva velünk, kiket Anglia bús ege bosszant
 És a számkivetés vajmi fanyar kenyere;
 Engemet a szanszkrit nyelv kincsei elfoglalnak
 S honn tartóztatnak pénz- s tudománykeresés.
 Mert bizony a kapczám szorosabb még mint tudományom,
 S azt is igen gyakran váltani pénzre nehéz.
 Súlyos gond és hat gyerekem nevelése kifáraszt
 S nem fizetik már jól hírlapi czikkeimet
 Távolság Ameríka lapvezetői, mióta hazájok
 És Európának pénzügye oly zavaros.
 S mégis azon voltam, hogy gyász feledés ne borítsa
 Jó nevemet resten, s írtam egy értekezést
 Képzőkről s igeformákról és kurta ragokról,
 S nagy tudományáról India bölcseinek,
 Írtam, el is küldtem, postán, január hava végén
 Annak rende szerint s — elmarad a felelet.
 Nem teszem én azt fel, hogy nyúlászó volna barátunk
 Tokig, irányunknak bajnoka, a dalia;
 Ids hogy lett legyen oly vaddá Hunfalvi tudósunk
 A pisze finnek közt: azt soha sem hihetem.
 Tőlök tudd meg hát azon értekezés mibelétét,
 S intsd őket komolyan, s bírd feleletre hamar.
 Nem nekem — ildomos embertől nem várhatok ennyit —
 Hisz jó polgár mind ketteje, nem katona —
 Ámde Tanárky Gyulának, elég jól ismeri a hon
 Mint biztost, biztos jelleme, szíve, neve.
 Itt él Londonban, Szent-Albans-Villa az utcza,
 Száma tizenhárom, lakhelye Highgate Rise.

Emlékiratokba könnyen csúszhatnak be hibás állítások, midőn régebbi időkről szólunk, melyeknek részletei emlékezetünkben elmosódtak, s így barátim arra is figyelmeztettek: hogy Kiutalna nem Ciliciában, hanem Phrygiában fekszik; hogy Andrew Mar-veit, a NVII. század erélyes parlamenti szónokát, nem Wal-pole, a NVIII. század minisztere kereshette föl, hanem Pnn-das; hogy nem Ledru-Rollin felesége volt angol, hanem Lamar-tineé; hogy Polyxena leányomat Taylor keresztelte, nem Mar-tineau, ki Károly fiamnak volt keresztelője; hogy Blind Károly sohasem lett angollá, hanem most is büszke németiségére; nem is írtam azon állításomat, melyen e kitűnő férfi fennakadt, ily érte-lemben, mintha elhagyta volna nemzete és hazája ügyét, csak azt akartam megértetni olvasóimmal, hogy minden német menekülők közt ő fogta fel s értette meg legtisztábban az angol életet és eszme-nemetet minden sajátágaival együtt.

Meglehet, hogy ezeken kívül is találkozik itt-ott hasonló botlás munkámban, még a leghívebb emlékező tehetség is felmondja a szolgálatot, sőt magam is tapasztaltam, hogy az indulat s a pillan-at hatása még a szemtanúnak hitelességét is megsemmisíti. New-Yorkból mentem gőzhajón Bostonba: alig jöttünk ki a kikötőből, egy más gőzhajót értünk utól, mely szintén Bostonba ment; a verseny tehát amerikai szokás szerint mindjárt megkezdődött, s egy darabig folyt, míg a másik gőzhajó egyszerre megállt; sejtet-tük, hogy szerencsétlenség történt, hajónk tehát visszament, hogy segílyt hozhasson, a másikhoz, s csakugyan oly közel jött hozzá, hogy két utas hajónkra átugrott; írlandiak voltak, halálra ijedtek, kik elbeszélték, hogy a gőzkazán elrepedt, van három halott s több sebesült, maguk látták; azalatt a közlekedés a két hajó közt létesült, nem volt biz ott semmi kazán-robbanás, csak egy cső repedt meg, s nem is volt sem halott, sem sebesült, nem is szeren-csétlenség, csak fennakadás; az utasok átszálltak a mi hajónkra, a két ír elbűjt szegyenében, én pedig megjegyeztem magamnak, hogy még a szemtanúnak sem lehet mindig hitelt adni.

A jelen kötetben, melylyel emlékeimet bezárom, elbeszelem Odysseánk végső részét, mint foszlottak szét jogosult reményeink, mint bomlott fel szálanként az egyetértés a bujdosók közt, s mint lett reám nézve a hazajövetel kínosabb, mint a számkivetés.

A kiegyezésben természetesen nem vehettem részt, a későbbi politikai változásokat: miként lett Tisza Kálmán pecsovicscsá s Gyulai Pál annak híve s bámulója, annak megírását ügyesebb kezekre bízom; elbeszéltem e kötetekben nemzetünknek egy szomorú drámáját, mely reám nézve tragédiává vált, de Vadnai azt tartja, hogy komédiát írni nem tudok, s ennélfogva leteszem tollamat.

OLASZORSZÁG ÁLLAPOTA 1860-BAN.

I.

Gróf Cavour tüstént lemondott tárczájáról, a mint a villafrancai egyezmény tudtára jutott, mert nem akarta a felelősséget azon békeért elvállalni, melyet Napoleon az osztrákkal feje fölött kötött meg s csak Lombardiát csatolta Olaszországhoz, de a főhercegek jogait Toskánára és Modenára elismerte, sőt egy kalandos olasz szövetséget is tervezett, mely a pápa tiszteletbeli elnöksége alatt az osztrákot, mint Yelencze birtokosát, a modenai s toskánai főhercegeket, a nápolyi Bourbonnal és a Sub-Alpin királyijai magában foglalná. Ratazzira, az olasz balközép vezérére hagyta azt, hogy a zürichi congressusban vesződjék ily tervekkel, de ő maga nem feledkezett meg életének nagy feladatáról, s gondoskodott arról, hogy Napoleon ezen szemfényvesztő tervét tetteleg meg hiúsítsa s a főhercegek visszajövetelét lehetetlenné tegye. Mint-hogy pedig az egyezmény megkötötte a királyság hivatalos eljárását, mindazon számos katonatiszt a szárd seregben, ki nem volt piemonti születésű, tüstént lemondott állásáról, önkéntesekből szerveztek sereget, mely Garibaldi vezérlete alatt rögtön megszállta Modenát s előrenyomult Bolognába, mert ezen, az osztrák Velen-czével határos tartományokat komoly veszély fenyegette, miután a modenai herceg osztrák földön még mindig rendelkezett egy kis sereggel. A magyar légiót is felszólították, maradjon az Emilia ideiglenes kormányának szolgálatában; Emiliának nevezték t. i. még a római császárok idejében azon tartományt, mely az Appennintől és a Pótól a tengerig terjed. A légióbéli magyarok azonban teljes amnestiát kapván, legnagyobbbrészing visszamentek hazájukba, csak kevesen maradtak Olaszországban, kik Bethlen Gergely

ezredes vezérlete alatt csakugyan lementek az Emíliába, hol az újonnan szervezett kormány a tartományt minden modenai beütés ellen biztosította, a pápai hivatalnokokat elűzte s az igazgatást olasz módra elrendezte. Mielőtt azonban Garibaldi még tovább is terjeszkedni kezdett, s nyíltan arról szökött, hogy a márkákat, söt Rómát is megtámadja, Napoleon is beleszólt; az olasz kormány tehát Fanti tábornokot küldte Bolognába vezérül, mire Garibaldi lemondott és visszajött.

Toskánában a közigazgatás sokkal rendesebben folytatható, mert Ricasoli állt ott az ügyek élén s a lakosság egyáltalában műveltebb, mint bárhol máshol az olasz félszigeten. Mindez azalatt történt, hogy a francia, olasz és osztrák diplomaták Zürichben a béke föltételeit stylusba szedték s kifejezések fölöött vitatkoztak. A mint a béke alá volt írva, Cavour ismét elfogadta a miniszterelnöki állást, mert hátra volt még a nehezebb rész, az Emíliának és Toskánának hozzácsatolása a Sub-Alpin királysághoz, Savoyának pedig és Nizzának átengedése Franciaországnak. Mindez csak parlamentáris úton történhetett meg, nem is egyszerre, nehogy a zürichi béke, még mielőtt a ténta rajta megszáradott volna, máris haszontalan papírnak nyilvánuljon, másrészt pedig előre látható volt, hogy még Savoyának sincs nagy kedve arra, hogy Franciaországához csatoltassék, de Nizzának, mely nem is francia, hanem olasz, elválása azon országtól, melyhez mindig tartozott, előre láthatóan nagy izgalmat fog előidézni, annál is inkább, minthogy Garibaldi, ki Nizzában született s anyavárosát semmi áron idegen kezekbe juttatni nem akarta, mindennap nagyobb népszerűségnek örvendett.

Ily bonyolódott belviszonyokban volt Olaszország, ily nagyjkérdések voltak napirenden, midőn április első hetében Turinba érkeztem. Párisban Szarvady Nigrának, az olasz követnek mutatott be, ki sürgönyököt bízott rám, hogy azokat Turinban a külügyminisztériumban adjam át, mit megérkezésemnél tüstént megtettem, s egy rövid kíséző levélben megkértem gróf Cavourt, legyen szíves érte semre adni, mily órában fogadhat. Másnapra két órára délután rendelt magához; levezettek dolgozószobájába, ott adtam neki át Kossuthnak következő levelét:

London, április 3. 1800.

Excellentiád! — Miután Bixio úr közölte velem Excellentiád engedelmét, hogy egy biztos, értelmes s a legnagyobb bizalomra érdemes férfiúnak megbízást adhassak Excellentiád személyéhez, ki képes legyen oly propositiókat elfogadni, minőket az események javasolhatnának s tiszteletteljes kérelmeimet Excellentiádnak előterjeszteni, ezen czélra jelen soraim átadóját, Pulszky Ferencz urat választottam, ki Magyarorszában külügyi államtitkár volt, később kormányom ügynöke Angolországban, egy őszinte, discrét férfi, ki egész odaadással szolgálja az ügyet, mely annyira szívemen fekszik s egyike a legegyszerűbb jellemű személyeknek, kikkel rendelkezem, ki legbensőbb bizalmamat bírja. Van szerencsém őt ezennel bemutatni s Excellentiádat megkérni, hogy őt szokott szívesseggel fogadja. Fogadja Gróf úr mély tisztelem, egész devotióm kifejezését. Maradok Excellentiádnak alázatos szolgálja.

A gróf elolvasta a levelet, igen szívesen fogadott, megemlítette, hogy Kossuthot nagyra becsüli s általam mindig szívesen fogja venni tudósításait s mindjárt beereszkedett azon kérdésekbe, melyek engem idevezettek.

Politikai viszonyom Cavourhoz azon jelentéseimből világos, melyeket Kossuth, Iratainak második és harmadik kötetében közrebocsátott, melyeket tehát itt újra felhozni fölösleges volna. Cavour egyébiránt megjegyezte, hogy engemet inkább palotájában fogad, mint a minisztériumban, őt órákor reggel mindig meg fogom találni. Egy későbbi alkalommal megmondta, hogy az esetre, ha nem fogadhatna az nap és sürgős volna a teendőm, keressem fel Farmit, a belügyminiszteri, az Ő meghitt barátját, ki hat óra tájban mindennap a nagy fásorban, a városon kívül egy órahosszat sétálni szokott; másnak ne szóljak missiómról.

Az olaszok, csakúgy mint az angolok, nem szeretnek korán fölkelni, de Cavour e részben kivételt képezett, ő mindennap hajnalban kelt föl, $\frac{3}{4}$ -re ott volt már a komornyikja, hogy őt megborotválja, s behozta neki a reggelit, ötkor fogadta mindazokat, kiket nappal hivatalosan alig fogadhatott, hat órákor behozták a postát, melyet Ártom és Nigra, akkori titkárai előtte felbontottak, azután jött a tengerészügyi államtitkár; meri Cavour a külügyek mellett majd mindig más tárczát is kezelt. Kilencz órákor pont-

ban elhagyta palotáját, útban bement a cukrászhoz, hol a külföldi sajtó kitűnőbb tagjai igen sokszor már várták, egy kis pohár likőrt ivott, néha beszélgetésbe eredt a tudósítókkal s a minisztériumba sietett; onnét 11-kor a kamarába, mely rendszeren három óra tájban zárta be ülését; öt óráig hol a királynál, hol a minisztériumban dolgozott, ekkor elment ebédelni, s ha semmi rendkívüli esemény nem adta magát elő, többé hivatalos tárgyakkal nem foglalkozott, senkit sem fogadott s meghitt társaságban mulatott estig, hacsak vasúton ki nem ment Sant-Jába, jószágára, mely Turinhoz elég közel feküdt, hogy ott is megfordulhasson, a nélkül, hogy hivatalos munkáit elhanyagolja.

Fölkerestem tüstént Iház barátomat, bemutattam a kamarának quaestorainál angol hírlap-tudósítói megbízásomat, kivettem jegyemet a reporterok karzatán, találkoztam Türel s általa Frapollival, ki Farminak mutatott be. Ez eredetileg orvos volt, barátságos lábon állt az olasz Bonapartékkal, később száműzetésben élt, visszajött, Cavourhoz csatlakozott, s minthogy az Emiliában született, diktátornak állt be Bolognába, midőn Garibaldi azt megszállta s az maradt, míg a tartomány bekebelezése került napirendre; különben Garibaldival most is jobb viszonyban maradt, mint Cavour, kit ez Nizza tervezett átengedése miatt nyíltan hazaárulónak hirdetett.

Mintán az olasz nem oly rátartó, mint az angol s igen könnyen barátkozik idegennel, kevés nap alatt sok ismerőst szereztem, ezek J közt különösen érdekelt a lombard Frapolli, ki régi időben az osztrák seregben tiszt volt, 48 után Parisban élt, a villafrancai egyezmény után Garibaldit az Emiliába kísérte, ott mint Farini hadügyminisztere szervezte a sereget, s Fantit, mint a katonai bureaucratismus megtestülését, egész lelkéből gyűlölte. Különben, mint minden olasz, pessimista nézetekkel el volt telve, a kormányt szidta, de azért mégis vele voksolt sokszor, s meg volt győződve, hogy Olaszországnak nem lehet monarchikus jövője; múltja is történelmének minden fényesebb szakában köztársasági volt, jövője sem lehet egyéb.

Türr s Frapolli által Garibaldi barátaival ismerkedtem meg, kiket Cavour s a kormánypárt semmiképen sem szeretett, sokan közülök köztársaságiak voltak, mindnyájan forradalmárok, olyanok,

kiket a mamelukok hol veszedelmeseknek, hol bolondoknak szoktak kikiáltani, nagy részök száműzött római, nápolyi vagy szicíliai volt, mert ezek közt csak kevesen találkoztak, kik őszintén a kormányhoz csatlakoztak volna, mint például Poerio, kinek martýrságát annak idejében Gladstone írta volt le s ki most mint senátor Turulban élt, tiszteletreméltó, minden tekintetben correct egy öreg úr; és Lafarina, ki mint kitűnő szónok s roppant munkaerő, Cavour által mindenütt felhasználtatott, s épen ezért nem volt népszerű elégedetlen honfitársai között.

II.

Cavour feladata igen kényes volt ezen időben. A milánói képviselők ott voltak ugyan az új parlamentben, Toskána és az Emilia annexiója napirendre jött, de Savoy át kellett engedni a francziáknak, mi ellen egyébiránt az olaszoknak nem volt nagy kifogásuk. A savoyai képviselők közül csak az egy Chenal jelent meg Turinban, s ügyes francia beszédben érzékenyen búcsúzott el a háztól, de azon határozat, hogy Nizzában azon kérdésre nézve történjék az általános szavazás, vajjon a lakók Olaszországhoz akarnak-e tartozni, vagy Franciaországhoz. fölingerelte a kedélyeket. Garibaldi e részben a legnagyobb szenvedélyével kelt ki Cavour ellen s nem akart szülőföldének átengedésébe beleegyezni, melyet Eobaudival együtt a kamarában képviselt; ő ebben egyenesen hazaárulást látott. Egyébiránt ő és pártja igen jól tudták, hogy Nizzának átengedése azon árhoz tartozott, melyen a francia segedelem vásároltatott meg. s egy pillanatil sem kételkedhetek, hogy minden erőlködésök hasztalan, de azért mégis azt hitték, hogy a megátalkodott parlamenti harcz hazafi kötelesség. Figyelmök egyébiránt máshová is irányult.

Sziciliában újra kiütött a lázadás, a sziget lakói sohasem tudtak megbarátkozni azzal, hogy teljesen beolvasztattak a nápolyi királyságba; függetlenségüknek és autonómiájoknak emléke sokkal újabb volt, minthogy arról megfeledkezhetek volna, anyagi érdekeik sok tekintetben ellentétben álltak a nápolyi érdekekkel, s a Bourbon kormány, a mint azt egész Európa elismerte, annyira elmaradott a művelt nyugati közigazgatási rendszertől, hogy azt

csak a török basakormányhoz lehetett hasonlítani. Cavour, kinek figyelme Olaszország minden részeire kiterjedett, egyik meghitt fiatal külügyi tisztviselőjét Palermóba küldte volt farsangolni, hogy megtudja a népnek hangulatát; ez azonban körülbelül oly jelentéssel jött vissza, minőt Danielik és Kemény Zsigó Kossuthnak tettek, hogy t. i. mindenki elégedetlen, úr és paraszt, pap és kereskedő. az arisztokratia és a polgárság, s csak azt várják, hogy az olasz kormány kezdje meg a háborút a nápolyi Bourbon ellen, akkor ők mindnyájan egy hanggal, egy lélekkel fölkelnek és segédkezet nyújtanak hazájok felszabadítására. Azt azonban, hogy ők kezdjék meg a fölkelést, ne várja tőlük senki; még újabb emlékezetben van báró Bentivenga szerencsétlen merénylete, melyért neki életével kellett bűnhődni. Míg azonban Cavour küldöttje az arisztokráciánál bálozott, Mazzininak egyik tanítványa, Eosolino Pilo, egy nagy sicíliai családnak száműzött sarjadéka, szintén Palermóba ment, de nem kereste föl a palotákat, hanem munkásnak beállva a kikötőben, a halászok, dugárúsok és napszámosok közt izgatott, s az összeesküvés hálóját mindig szélesebbre szőtte, csak hogy a policzia is neszét vette, s midőn az összeesküvők a barátok kolostorában az előre kitűzött órában összegyűltek s a templom harangja megadta a jelt a fölkelésre, a rendőrség készen állt, s rövid utczai harcz után elnyomta a lázadást. Egynéliányan elestek, egynéliányan elfogattak, Eosolino Pilo Corraóval, az ács-csal, a hegyekbe menekült a szegénylegények közé, s ott igyekezett szervezni nagyobb csapatot. A szigeten azonban nemcsak nápolyi katonák tanyáztak, hanem volt két ezred is, mely bajorokból és osztrákokból állott, kiket a király az Alpeseken túl toboroztatott össze. Ezek czirkáltak most a sziget belsejében és ámbár Rosolino Pilót és társait nem tudták elfogni, mégis azt lehetett jelenteni a királynak, hogy a lázadás tökéletesen el van fojtva s Sicília mindenütt csendes. Ezt hirdették a hírlapok is, ezt felelte Cavour, midőn e kérdésre nézve interpelláció történt a képviselőházban, sőt mint komoly államférfi Siciliát tökéletesen kihagyta minden combinatióból; voltak azonban Turinban is sicíliaiak, kik a honvág्य egész szenvedélyével reményeket tápláltak hazájok felszabadítása iránt; voltak sokan száműzöttek, kik nem tudtak maguknak állandó politikai állást szerezni, s mindig készek voltak bármi kalandos

s nagy szolgálatot tenni az olasz egységnek. A mint t. i. a nagy tengerre jutottak, észrevették, hogy fegyverök van ugyan, de puska- poruk nincs, most az egész merénylet sikere attól függött, hogy meg legyen az elégséges löporkészlet. Garibaldi tehát a hajót Porto Telanionéba irányozta, hol Orbitello, egy kis erőd védte a kikötőt. Türr itt partra szállott, az erőd parancsnokát fölkereste s bejelentette, hogy Garibaldi egy kis sereggel itt van, titkosan kiküldve a kormány által a nápolyi királyságba, s minthogy azon utasítása van, hogy itt szerelje föl magát, kén a várparancsnokot, szolgál- tassa ki neki a szükséges löport. A parancsnok megjegyezte, hogy erre semmi rendeletet sem kapott, ezt tehát nem teheti, de midőn Türr kimagyarázta neki, hogy a parancs valószínűleg elkésett, hogy Garibaldi jelenléte maga is garantiául szolgálhat, mikép az expedite nem történhetett a kormány tudta nélkül, s hogy ennek sikere a meglepetéstől függ, mely lehetetlen, ha a hajó itten soká késik, a parancsnok csakugyan kiadta a löport, sőt még négy hegyi ágyút is, melyek a szertárban álltak. Türr diplomata-ügyessége megszerezte Garibaldinak a siker lehetőségét.

III.

Néhány napig nem jött semmi hír az expediőról, csak azt tudtuk, hogy a nápolyi hadihajók czirkálásra küldettek, Garibal- dít, ha lehet, még a tengeren elfogni. Egyszerre megjött a hír, hogy az ezer hős, épen midőn a nápolyi flotta hajóikat utolérte, Marsalában, Sicziliában szerencsésen partra szállott minden veszte- ség nélkül. Az egyik hajót elsülyesztették ugyan a nápolyi ágyú- golyók, de már akkor, midőn kiürült, mert egy angol hajó, mely történetesen ott volt, úgy állította fel magát, hogy Garibaldi hajó- ját a nápolyiak tüzétől jó ideig megvédje.

Marsaidban minden kapu be volt zárva, az emberek ijedséggel fogadták a kis sereget, kevesen csatlakoztak hozzá; látszott, hogy a lakók nem igen híznak azoknak sikerében, kik a nápolyi hatalom megtörésére érkeztek közéjük. Alig is voltak kilencszázán; ki gondolhatta volna, hogy ez is elég a nápolyi hatalom megtörésére? De az események ez egyszer Mazzininak adtak igazat. Nemsokára azt is megtudtuk, hogy Garibaldi Calata Fimi mellett találkozott a

nápolyi sereg egy részével Lantlo tábornok alatt, s hogy az összeütközés után a hegyekbe vonult vissza. Ez természetesen nápolyi tudósítás volt, de oly valószínűnek látszott, hogy mindenki elhitte.

Ezen időben Éber Nápolyban időzött, mint az angol Times levelezője. A mint híre terjedt, hogy Garibaldi Marsalánál partra szállt, a gőzhajón tüstént Messinába sietett, ott egy kis kocsi bérelt s Palermo felé hajtattott. Útban több helyütt találkozott *fegyveresekkel*, sicíliai önkéntesekkel, kik az olasz szabadsághősök megjelenésének hírére fölkerekedtek, hogy azokat fölkeressék. Éber ezeket összeszedte, s a mennyire lehetett, iütközben organizálta s velök együtt épen akkor ért hajnalban Palermo közelébe, midön Garibaldi kis serege szintén megjelent a főváros alatt, melyből a helyörség legnagyobb része a Calata Fimi-i ütközet után csakugyan a hegyekbe csábított egy kis garibaldinus csapat által, mely sicíliai önkéntesekkel erősödvé, nagy lármával s puskalövésekkel a fővárostól a hegyekbe vonta el a nápolyi helyörség főbb részét. Garibaldi érkezése Palermo alá egészen váratlan volt, s ő ezen körülményt ki akarván használni, tüstént megtámadta a várost. A magyar Tüköii vezette az előcsapatot s hősieesen esett el, midön sikerült heves harcban a kaput elfoglalni s a városba behatolni, jj tezáor ol utczára szorultak vissza a nápolyiak, este a város Garibaldi kezében volt, ellenei csak a kikötöt s erödöt tarthatták. Éber mintán egész nap maga is kitünő részt vett az ostromban, éjjel, az nt-cza kövezetén — mert a szabadító sereg nem mert a házakba elszéledni — megírta tüstént a tudósítást az angol újságnak, mely egvike volt legjobb, legsikerültebb czikkeinek, áthatva a küzdelem izgatottságától, a győzelem mámorától, csaknem szagolni lehetett rajta a puskapor füstjét. A nápolyi helyörség most el volt zárva minden élelemtől, mert az egész sziget mindenütt fellázadt s kikergette a nápolyi katonákat, kik a palermói kikötöbe s erödbe vonultak vissza. Az angol hajók, melyek Palermo előtt horgonyoztak, előbb fegyvernyugvást eszközöltek ki Garibaldi s az ostromlott helyörség közt, később egy conventiót, melynek következtében a nápolyi haderő Messinába szállítatott s Palermo erödje is Garibaldi kezébe került.

Ezen mesés siker meglepte az egész világot s kimutatta a

nápolyi kormány rothadt voltát. Genuában most egész nyíltan új expediót szerveztek Medici vezérlete alatt, de emberei nem viseltek vörös inget, hanem kéket! Cavour nyíltan támogatta őket, a fölszerelés sokkal tökéletesebb volt, mint az első csapaté; világosan látszott, hogy annak feladata nemcsak kiegészíteni azt, amit Garibaldi kezdett, de egyszersmind őt ellensúlyozni s befolyását megsibbasztani. Az események azonban másképp fejlődtek ki. Medici szerencsésen szállott partra Sziciliában s Melazzónál csakugyan megtámadta a nápolyiakat., kik Bosco tábornok vezérlete alatt ez egyszer vitézül harcoltak s Medicit már is visszavonulásra kényszerítették, midőn Garibaldi és serege épen a döntő pillanatban megérkeztek s Boscót hátrálásra kényszerítették. Az egész sziget, a messinai erőd kivételével, Garibaldi kezébe került, ki a diktatori címet vette föl, kormányt alkotott a nép neveljen s Crispi nevezte ki prodiktátornak, ki most decretumaival szervezte a közigazgatást. Ez természetesen nem tetszhetett Cavournak, a ki Lafarinát, a tekintélyes sziciliai menekültet s jelenleg is képviselőt Turinban, azelőtt Garibaldinak barátját, leküldte Palermóba levéllel, melyben a diktátort felszólítja, hogy ő reá bizza a kormányt. Crispi azonban Lafarinát szívesen fogadta ugyan, mint régi képviselő társát, de midőn ez csakugyan megkövetelte, hogy a kormányzás neki adassék át, egész tisztességgel hajóra ültette s visszaküldte.

IV.

Nagy mozgás volt egész Felső-Olaszországban, minden nap jöttek önkéntesek, kik Sziciliába Garibaldihoz siettek. Bertani, az ismeretes köztársasági orvos, ki mint Garibaldi ügynöke, az önkéntesek szervezésével foglalkozott Genuában, nekem egy idő óta ismerősöm volt. Egy szép reggel a fiatal Paget jött hozzám, erdélyi barátomnak fia s elbeszélte, hogy apja őt Angolországba küldte nevelőintézetbe, s hogy most beállván a vakáció, ő kirándulást akar tenni Olaszországba és Sziciliába. Ránéztem e szavakkal: «Szólj igazat, megszöktél s Garibaldihoz akarsz menni.» A fiú elpirult s mentegetőzni akart, de én folytattam, «ha Angolországból meg tudtál szökni s ide jönni, hiába fognálak itten vissza

akarni tartani; ha már Sicziliába készülsz, adok legalább levelet Bertámhoz, hogy ne mint ismeretlen közlegény, hanem mint hadnagy folytathasd a kalandot; minnek ő nagyon megörült, megköszönte szívességemet, átvette leveletem s tüstént Genuába sietett, hol épen készen állt a hajó, mely az önkénteseket magával vitte, Pagetet is, ki ajánlatomra tüstént megkapta a tiszti kinevezést. Harmad napra Bethlen ezredes jött hozzám adjutánsával Priulival. Együtt ebédeltünk, elbeszélte, hogy egész nap futkosott a hadügyminisztériumtól a belügyhöz s vissza és ismét a rendőrség főnökéhez, mert levelet kapott Pagetétől Erdélyben, hogy fiók eltűnt Angolországból s bizonyosan Garibaldihoz akar menni, tartóztassák fel Turinban s küldjék vissza Erdélybe.

— Meg is tettem — így szólt — mind a szükséges lépéseket; ha a fiú ide kerül, mindjárt elhozzák hozzám, majd megleczkéztetem Őt, hogy szüleit így megszorítja, egy pár napig itt tartom, azután visszaküldjük haza.

— Későn jössz — volt a feleletem — mert tegnapelőtt jelentkezett nálam s most már tengeren van, a hol őt nem éritek többé utói, úgy látom, hogy a fiú életrevaló, nem árt neki ezen kaland.

A kis Paget csakugyan kitüntette magát a capuai csatánál; ő vette el magyaljaival a nápolyi üteget s mint kapitányi érdemkeresztrel mellén, ment vissza szüleihez. A hadjárat után megházasodott, de egy évvel egybekelése után meghalt. Kár érte. példánya s élőképe lehetett volna az erdélyi ifjúságnak.

Ez alatt az organizáció Észak-Olaszországban mindenütt előrement az újonnan felszabadult országokban s az Emilia hozzácsatoltatott az Alpések alatti királysághoz, mely most az olasz királyság nevét vette föl. — Vasutak tervezettek mindenütt s az egyik iránt, Genuából kétfelől a tengerparton, — Kossuth is érdeklődött egy angol consortiummal. — Ezen ügyben is sokszor érintkeztem az olasz miniszterekkel, különösen Jacinival, a közlekedési miniszterrel; igen derék hazafi volt, valódi gentleman, most kezdte tanulmányozni szakmáját. Egyszer Londonba is visszamentem, hogy szóval jelentsem a nehézségeket, de az egész terv nemsokára mégis dugába dőlt.

Nyár volt, családom is elhagyta a régen megszokott Angolországot s Olaszországba jött hozzám. Eléje mentem feleségemnek

Susáig s vártam a gyorskocsit, mely kedveseimet a Mont-Cenis-en áthozza, mert a tunnel nem volt akkor még kifürva. Nagy csodálkozásomra itt találtam Teleki Sándort is.

— Mit csinálsz itt barátom? — szólítám meg.

— Siciliába készülök Garibaldihoz, — volt a felelet.

— Mi közöd Siciliához? ez nem magyar ügy, vénebb is vagy mái, és semmi szükséged, hogy irhádát ott tegyed ki a golyóknak.

— Barátom, — felelt Sándor tréfásan, — mikor ez az egyetlen ország Európában, hol nincs sem hitelezőm, sem elhagyott szeretőm.

Turinban nyaralót vettem ki a város szomszédságában, elhanyagolt egy villa volt az, de azért elég jól tudtuk magunkat abban berendezni; nagy kert tartozott hozzá, melyben régi római sarkopliagok és mellszobrok a múlt század rokoko- emlékeivel együtt meglehetősen elmosódva álltak; látszott, hogy ez ötven-hatvan év előtt valami gazdag háznak lehetett mulatóhelye, mely azóta olasz gondatlanság által pusztulásnak indult. Itt töltöttük a nyarat; én mindennap bementem a városba elvégezni dolgaimat hol a miniszterekkel, hol a kamarában, megírtam jelentéseimet Kossuthhoz, tudósításaimat a Daily Newsnak, eljártam sokszor a galériába s a múzeumba, s az estét családom körében töltöttem.

V.

Nehéz fogalmat adni azon izgatottságról, mely ez időben Olaszországban uralkodott. Míg Turin régi nyugodt típusát külsőleg megtartotta, Genuában mindenütt észre lehetett venni a forradalmi lélegkört. Bertani igazgatta a mozgalmat, mindenünnen érkeztek önkéntesek, kik Garibaldihoz siettek, a vörös inget fölverték, fegyverkeztek s a gőzhajókkal hol egyenkint, hol nagyobb csapatokban egymásután Siciliába indultak, pedig a szárd és nápolyi kormány közt nem szűnt meg a rendes, békés viszony, mert a diplomatikai felfogás szerint Garibaldi mint magánember viselt háborút a nápolyi Bourbonnal; Sicilia diktátora volt s mint ilyen törvényes rendeleteket bocsátott ki, hivatalnokokat nevezett ki s mozdított el, kölcsönöket kötött, adókat szedett, vasútengedélyeket adott, szóval uralkodó hatalma senki álltai nem vonatott kétségbe. Nápolyban is hozzászórtak már a kormánykörökben azon eszméhez, hogy Sicilia

elveszett, de remélték, hogy Garibaldinak átszállását a szárazföldre meg tudják akadályozni, sőt hogy Európa nem is fogja engedni a savoyai ház hatalmának ily rögtöni gyarapodását s az európai egyensílv megbontását, mely az egységes Olaszország megalapítása által eszközöltetnék. Úgy látszik, hogy Turinban csakugyan tétetek ily értelemben diplomatikai lépések is, mert Victor Emanuel, kit Garibaldi Sziciliában mindenütt az egységes Olaszország királyának kiáltatott ki, maga írt sajátkezű levelet a győzelmes hősnek, melyben felszólítja, hogy megelégedvén eddigi győzelmével, tartózkodjék átmenni az olasz szárazföldre; mire Garibaldi felelt: hogy a királynak mindig híve s parancsainak mindenben engedelmeskedni kész, ezen egyet kivéve, mert ilyen engedetlenséggel a hazának és Olaszország egységének tartozik.

A feladat nem volt könnyű. A fáróban nápolyi hajók czirkáltak, Garibaldinak nem volt több hajója egy-két szállító gőzösnél; csónakokon átvett ugyan egy pár száz vörös-ingest Calabriába, ezek azonban semmire sem tudtak menni s a hegyekbe vonultak vissza, mert nem a vörös ing, nem is az olasz egység eszméje, hanem csak Garibaldi személyisége villanyozta fel a népeket s töltötte el őket a siker biztosságának eszméjével: jelenléte nélkül nem mertek fölkelni a nápolyi helyőrség ellen: a babonás nép száz meg száz regét és csodát kötött nevéhez; voltak, kik megesküdtek, hogy maguk látták, miként semmi golyó nem fogja, s hogy a milazzói csatában csak úgy tuczatonként rázta ki köpenyéből a golyókat. Ő volt a nép szemében Sz. Rozáliának, a sziget védszentjének fia, ki boldogságot terjeszt, a szegény nép bajait ismeri és rajtok segíteni fog. De a vagyonos osztályok sem ijedtek meg tőle, s midőn a sereg eltartására pénzre volt szükség s találkoztak angol bankárok, kik, bízva az' eddigi sikerben, készeknek nyilatkoztak államkölcönt kötni, habár alacsony kibocsátási árral: a sziciliai ari-tokratia ezt nem engedte s maga írta alá a szükséges milliomokat al pari. Nem tudta még, hogy a szabadság, a parlamentáris kormány s a nagy eszmék keresztülvitele mind drága egy portéka, mely az ország hitelét olyanmire igénybe veszi, hogy papírjai nem maradhatnak al parin.

A külföld fel volt villanyozva Garibaldi sikere által, de a diplomaták semmiképen sem tudtak megérteni ily állapotot, mely a rendes kormányok s államférfiak combinációján kívül működik,

s hol nem lehet látni a hatalmat, mely a mozgalmat korlátozza. Ezalatt Nizzában megtörtént a plebiscit, a nélkül, hogy nagy figyelmet keltett volna. Egyik ismerősöm elbeszélte nekünk, hogy az oroszok ottan mind Franciaország mellett izgattak, az angol vendégek pedig Olaszország mellett, s hogy a nizzaiak maguk nem sokat gondoltak sem a francziával, sem az olaszszal, hanem inkább azzal, miként nyúzhatják meg legjobban akár az oroszokat, akár az angolokat. Azt azonban még sem szerették, hogy mindjárt a szavazás eredményének kihirdetése után ott termettek a francia tisztviselők, s velők egy sereg mázoló, kik nemcsak minden olasz feliratot az utczákon s középületeken francziával váltottak fel, hanem a nélkül, hogy a kereskedők s iparosok engedelmét vagy beleegyezését kérték volna ki, minden olasz czímtáblát hivatalból befestettek s füttyörészve francia címeket pingáltak helyökbe. A francziák jobban értik civilizátort szerepüket, mint mi.

A határ szabályozása egyébiránt a kormánypártnak sem tetszett; sem ethnographiai, sem stratégiai elvek nem döntöttek itt, csak arra volt tekintet, hogy a király vadászterülete, hol a zergék közt még a ritka sziklabakok is fordulnak elő, teljes épségében maradjon meg Olaszországnak.

MEG HASONLÁS KÖZTEM S KOSSUTH KÖZT.

I.

Amint Garibaldi Beggiótól felfelé Nápolyig semmi ellentállásra sem talált s győzelme csaknem biztosnak látszott, Cavour is ropant tevékenységet fejtett ki, hogy a siker ne legyen kizárólag Garibaldié. Azon terv nem sikerült ugyan, hogy Victor Emanuel s az olasz egység érdekében a vörös-ingesek megjelenése előtt is zendülés törjön ki Nápolyban, mely az olasz sereg rögtöni beavatkozását vonná maga után, mert mindenki utálta ugyan a fennálló kormányt, de szükségtelennek tartotta idő előtt kétes harcot megkezdem, midőn Garibaldi megjelenése úgy is csak napok kérdése lehetett. Midőn végre a vörös-inges sereg Nápolyt is kardcsapás nélkül elfoglalta, a turini kormánylapok tele voltak rémséges hírekkel, hogy Mazzini szervezi Garibaldi kormányát, hogy Louis Blanc is ott van már Nápolyban és socialists terveit életbe akarja léptetni, hogy Ledru-Kollin odakészül, szóval, hogy Nápoly egy politikai pandemoniummá válik s a rendbontók ott mind összegyűlnek és fel fogják forgatni mind a fennálló institutiókat. Ezeknek megmentése európai szükségesség s a közrend fentartásának érdekében a királynak magának kötelessége a sereg élén oda menni s tekintélyével helyreállítani a megbomlott rendet, hogy Európát egy társadalmi forradalomtól mentse meg. Ezen ürügy alatt tört be Cialdini a márkákba, Szent-Mihály napján megverte La Moriciéret Castelfidardónál, elfoglalta Umbriát s lejött a nápolyi határig, hol a király Garibaldival találkozott s tőle formailag is átvette az országot. Ugyanazon időben Cavour tudatta velem, hogy Kossuthal s a magyar nemzeti igazgatósággal személyesen is értekezni kíván. Kossuth,

Teleki, Klapka megjöttek tehát Turinba s megbeszélték Cavourral a terveket, melyek szerint a jövő tavasszal megkezdődik ismét a háború Ausztriával; Klapka Bukarestbe megy s az ottani magyarokból szervez sereget, melynek fölfegyverkezésére Cavour a genuai arsenálból Galatzba küldi a fegyvereket; Belgrádban Ludvigh elő fogja készíteni a talajt, hogy annak idejében Türr működhesék ottan, ki most a déli seregnél tetteges szolgálatban volt; Garibaldi pedig és Kossuth Dalmatia valamelyik pontján kötnek ki s nyomulnak Magyarország felé. Ezen tervnek sarkpontja természetesen az volt, hogy Napoleon megújítja tavasszal az osztrák háborút. Kossuth maga visszament még egyszer Angol országba feleségével, leányát Vilmát, ki folyvást gyengélkedett, nálunk hagyta Turinban, hogy az enyhébb éghajlat alatt erősödjék meg.

Kezdetben minden jól indult meg, jó hírek érkeztek mindenün-
nen; de csakhamar következtek be a csapások. Ludvigh nagy remé-
nyekkel ment Belgrádba; Klapka már a múlt évek óta jó viszony-
ban állt Couza herczeggel; most épen akkor érkezett Bukarestbe,
midőn a hajók a Szalma-torkolatba jöttek a fegyverekkel, melyeket
a megbeszélt terv szerint mint olasz áruczikket kellett volna
becsmpészni, csakhogy azokat minden elővigyázat nélkül küldték
el a genuai arsenálból, a ládákon rajta volt az arsenál jelvénye, dob-
szóval akartak nyulat fogni. Galatzban tehát a genuai rövidárúk
gyanút ébresztettek s lefoglaltattak s midőn Klapka e miatt panas-
zkodott, Couza avval mentegette magát, hogy a fegyverküldés oly
nyilvánosan történt, mikép az angol követnek is tudomására jött
Konstantinápolyban s lehetetlen volt ezt Galatzban ignorálni.

Épen midőn ezen rossz hírt vettem, Cavour hivatott. Bossz
kedvű volt, megtámadott, hogy ügyetlenül viszzük dolgainkat,
minek következtében a fegyvereket elkobozták; most arról kell gon-
doskodni, miként lehessen a küldést más valakire, Garibaldira vagy
Türrre hárítani, nehogy a kormány compromittáltassék. Midőn
mentségül felhoztam a genuai fegyvertárnak vigyázatlan eljárását,
mely szerint a fegyverek nappal szállítottak hajóra, úgy hogy azt
minden ember megtudhatta, félbeszakított s tudtomra adta, hogy
nemcsak ezért hivatott, hanem főleg, hogy tudassa velünk, misze-
rint Napoleon felhagyott azon tervekkel, melyeket két hónap előtt
jöhagyott, hogy tehát tavasszal nem lesz háború s mind az, mit

jelenleg előkészítettünk, legjobb esetben is hosszabb időre elnapoltatik. Megdöbbsentem, felfogtam ezen közleménynek végzetes borderejét s megírtam tüstént Kossuthnak körülményes jelentésemet: de ez, amint látszik, másképp fogta fel a dolgot, nagy súlyt fektetett a gróf neheztelésére s a fegyverek veszte érzékenyen érintette, de jelentésem második részét nem tartotta oly komolynak mint én, s írt egy hosszú levelet, melynek legnagyobb részét, ezt is két helyen, egymástól elválasztva, Iratainak III. kötetében 219—222. és 513—517. lapon közlésezi, bebizonyítva, hogy az olasz érdek múlthatatlanul megkívánja a háborúnak tavasszal történendő megkezdését. Amint e levelet kivettem, elmentem mindjárt a miniszterhez, megbeszéltem vele az utasításnak első részében foglalt kívánságokat s megmondtam végre, hogy itt van még Kossuthnak egy hosszú értekezése, melyben nézeteit kifejti, hogy a háborút múlthatatlanul meg kell kezdeni tavasszal; kívánja-e a miniszter, hogy ezt egész kiterjedésében adjam elő. Cavour mosolygott, kíméljem meg, úgymond, sok a dolga, írjam meg Kossuthnak, hogy mindezt ne neki, hanem a császárnak adja tudtára s capacitálja, ha lehetséges, hiszen senki sem fogna ennek a sikernek jobban örülni mint ő (Cavour). A Tuileriák döntenek itten, nem pedig Turin; ha Napoleon nem akarja a háborút, Victor Emanuel nem kezdheti meg, s elmondta még egyszer mindazon okokat, melyek Olaszországnak lehetetlenné teszik, hogy tavasszal háborút kezdjen Franciaország nélkül.

Megilletődve távoztam; láttam, hogy reményeink szétfoszlanak; világos volt előttem, hogy az olasz egység eszméjének oly gyors, gyakorlati kifejlése, mely három év alatt a régi szárdiniai királyság területét megtízszerezte, aggodalmat gerjeszt Napóleonban; mert Ő is tudja, hogy a nemzetek háladatossága mulékony s nem is látja át, miért kellene neki francia vért azon célból áldozni fel, hogy Olaszország Velence elnyerése által annyira erősödjék, miszerint Franciaországra többé semmi szüksége ne legyen. Sőt miután Umbriának s a márkáknak elfoglalása a pápát világi uralmának teljes vesztével fenyegeti: nem kételkedtem, hogy Napoleon ennek védelmére kél s e miatt előbb-utóbb meg fog hasonlani Olaszországgal, mert a francziák többségének katolikus érzülete kötelességévé teszi, hogy mint a pápa védője lépjen fel s ne engedje az olasz királyságnak bejutását Rómába.

II.

Bajaink napról napra szaporodtak; Kossuth tudta, hogy legjobb esetben is, ha Magyarországra be tudnánk hatolni, pénzre lesz szükség; az igazgatóság tehát az olasz kormány tudtával s megígért és részben megadott költségén magyar papírpénzt készíttetett Angolországban a három igazgató aláírásával. Az egész készlet Genuába s onnét Anconába volt szállítandó. Az osztrák követség Londonban ennek is nyomára jött s pert kezdett Kossuth ellen. A bankók lefoglaltattak s megkezdődött a törvénykezési zaklatás. Toulmin Smith barátunk jogtudománya s önzetlen buzgósága megkönnyítette ugyan Kossuthnak kellemetlen állását, de ezen ügy mégis folyvást zaklatta őt s még most is, húsz év után, oly jelentékenységet tulajdonít neki, hogy a pénzjegypernek 140 lapot szentel Iraitaiban. Mindehhez járult még, hogy Magyarországból folyvást követeltek pénzt az úgynevezett organisatio fentartására. Az olasz kormány ki is fizetett egyszer 100,000 frankot kezemhez, melyeket gróf K. Gyula, ki akkor anyját látogatta meg Olaszországban, átvett tőlem és 100,000 szivarról adott nyugtát. A bukaresti és belgrádi missióra is meg lett a szükséges költség, de mindez nem volt elég; Kossuth ismételve meghagyta nekem, hogy kérjek pénzt Cavourtól. Én deczembev 22-én megírtam, hogy a jelen körülmények közt utasításom ezen pontját előadni nem tartottam czélszerűnek, annál inkább, mert a kérelem nem volt határozottan formulázva s a mennyiséget nem említette s mivel Klapkát úgy is mindennap várom, kinek az egész finanziaális kérdést új hasison kell elrendeznie; mert úgy értesültem, hogy miután Ceruttit, nem tudom miért, Perzsiába küldték, az eredetileg nekünk szánt pénz a bukaresti kudarcz után a perzsa missióra fordítatik. Megjegyeztem még, hogy ha e részben hibát követtem volna el, szabatos utasítást kérek.

III.

Kossuth nem tudott beleszokni azon eszmébe, hogy reményei épen azon pillanatban, midőn teljesülésükhöz oly közel állani látszottak, egyszerre füstbe menjenek. Nézeteink itt kezdtek eltérni először. Én már ez időben tisztán láttam át, hogy a francia

császárral való szövetségünknek további lehetősége megszűnt s minthogy Cavour tervei a francia segély alapjára vannak fektetve, nekünk ő reá többé komolyan számolni nem lehet; maradhat ugyan s maradni fog jó viszonyban Kossuthal s a magyar száműzöttekkel, kik iránt mindig rokonszenvvel és fejeik iránt tisztelettel viselkedett, de politikájában nem tekintheti őket többé tényezőkül. Nézetem szerint tehát itt más választás nem lehetett többé, mint vagy Garibaldival szövetkezve, egy még kétségbeesettebb expedícióval, mint a sicziliai, a dalmát partokról, Horvátországon keresztül. Magyarországra hatolni, ami a lehetetlenséggel határos, még akkor is, ha igazak Kossuth magyarországi ágenseinek jelentései az általános organisational: vag}· pedig Deák politikáját felkarolni s a kiegyezésben keresni Magyarország jövőjének biztosítását, s a jelen tarthatatlan állapotoknak némi javulását. Ily szellemben írtam Kossuthnak is, ki ez időben még egy más közbejött esemény által roppantul fel volt izgatva. Teleki László t. i. álnév alatt Drezdában időzött, hogy néhány magyarországi kedves hozzátartozandóival találkozhassék. Visszajövelele Parisba minden pillanatban várható lévén, ő azon fordulatról, mely időközben beállott, nem lett tudósítva, s arról meg volt győződve, hogy a régi terv fennáll s hogy tavasszal a francia háború s a betörés Magyarországra három oldalról mindenesetre be fog következni. Személyisége azonban sokkal feltűnőbb volt, mint hogy gyanút nem gerjesztett volna Drezdában. A szász miniszter tekintettel volt ugyan iránta s tudatta vele másod kézen, távozzék tüstént, különben elfogatik. Ő azonban nem hallgatott ezen intésre, bízott angol útlevelében, mely nem az Ő nevére, hanem azon névre szólt, mely alatt utazott s nagyon csodálkozott, midőn őt másnap reggel csakugyan elfogták s Bécsbe vitték. Itt épen régi barátja s atyafia, báró Vay Miklós volta magyar kancellár, aki őt, anélkül hogy gyanította volna, a Burgba vitette a felség elé. Ez neki nagylelkűen megadta szabadságát, azon egy feltétel- alatt, hogy külföldi összeköttetéseit végkép megszakítottaknak fogja tartani s a politikába nem avatkozik. Teleki ezen váratlan fordulatra beleegyezett abba, hogy ideiglenesen távol marad a politikától s Magyarországra ment, hol megjelenését politikai tüneményekre kezdték felhasználni. Kossuth mindezeknek hallatára roppantul felháborodott, s az első benyomások alatt e következő levelet írta nekem:

London, jan. 3. 1861.

Kedves Barátom!

Teleki!!-----irtózatos, ha igaz. Lelkem fellázad a hit ellen.

Jósikának azt írtam, minek másolatát iderekesztem.

De újra mondom, lelkem revoltál a hit ellen. Nem akarok a gondolatától megválni, hogy Metternich hazudott Thouvenelnek.

Akármit legyen, menj el a grófhoz, mondd el neki, minő irtózatosságot tett a dolognak még csak tehetsége is reám — szégyellem magam Isten és világ előtt mint magyar s mint ember. — Nem csodálkoznám — többet mondok, rossz néven sem venném, ha a gróf többé szóba sem állana velünk. Mindenesetre, mielőtt valami lépéshez nyúlnék, akarom tudni, vájjon a dolog (feltéve, hogy igaz) nem ingatta-e meg a gróf bizalmát akár nemzetünk, akár magunk iránt.

Még ha igaz volna is (mint csak úgy lehet az, ha T. L. momentán megtébolyodott), nyugtasd meg a grófot, hogy indiscretiótól tőle semmi esetre nem tarthat.

Most érkezett lecz. 31-kei levedre csak annyit, hogy mind szép azt mondani: «(reánk is kerül a sor, csak várjunk s lehetetlenséget ne kívánjunk.)» — Erre nem ad a nemzet semmit. — Terv, positiv terv kell s positiv basis. Pusztá szavakkal nem mégy nemzetünkkel semmire. — Én fatális geographiai helyzetünknel fogva más tervet, melyre a nemzet építhessen, nem tudok, mint a melyet közlöttem. A gróf azt mondja «lehetetlen». Hát mondjon más rationabilis tervet — de *tervet*, de *Mondjon*. Testetlen biztatásokra a nemzet nem ad semmit. *Én sem*. S egy dologra szavamot adom: valamint tavai a hatalmas császárnak nem engedtem hazánkat diversiókba sodorítani, úgy azt most sem fogom engedni. — sőt *megakadályozom*. — Azért tervet, alapot, positivumot kérek, — vagy legyen vége mindeknek.

Clara pacta boni amici . . . Így beszélj vele.

A légióra nézve vidd ki, hogy a nápolyi helytartóságtól legyen függésben, s ne a szerencsétlen Fantitól, ki szigetekre akarná deportáltakul a légiót.

Barátod

Kossuth.

Ehhez a következő levél másolata volt csatolva:

Jósika Miklósnak.

London, jan. 3. 1861.

Kedves barátom!

Azon ponton vagyok, hogy még e szót is «ember» megátkozzam s hogy szégyeneljem magamat a napvilág előtt, mivelhogy embernek születtem én is.

Tudod, mit hozott tegnap a telegraph T. L. elfogatási drámájának denouementja iránt. — Nőm s gyermekeim halálsápadtan rohantak fel a lappal szobámba; de halálsápadtan bár, azt kiálták mindnyájan: «rágalom! borzasztó szemtelen rágalom! árulás volna a haza, az emberiség iránt ilyesmit csak egy perczig is lehetségesnek hinni Teleki Lászlóról», ő róla, kit én a tántoríthatatlan elv-hítség, szilárd jellem s lovagias becsület megtestesült mintája gyanánt szoktam követésül felmutatni fiaimnak.

Sürgettek nőm, fiaim, szólaljak fel tüstént a lapokban s nyilatkoztassam rút koholmánynak, rágalomnak az egész hírt.

Olvastam, meghűlt bennem a vér s lelkem égető indignációjában már-már tollat ragadtam, szavakba önteni lelkemnek s nőm, fiaim lelkének megtörhetetlen hitét. A hideg ész várásra intett.

Ha közöltetik velem Thouvenel egy levele január 1-jéről *eredetiben*, s benne e sorok:

«Jelentem Önnek gróf Teleki szabad lábra való bocsátását. Az osztrák császár maga elé hozatta s neki körülbelül ezeket mondta: Ön 1848 óta conspirál ellenem: tudom mit forral ellenem, mind a mellett megkegyelmezek Önnek. Ön gentleman, csak annyit ígérjen nekem, hogy megszakítja összeköttetéseit a külfölddel s Ön szabad. — Tudósítóm szavai szerint Teleki mélyen meghatva a császár szavai által, nemcsak megígérte a mit tőle követeltek, de ki is nyilatkoztatta, hogy jövőben hű alattvaló lesz. megmaradván «jó magyar».

Hiszed-e te ezt?

Bennem a lélek fellázad csak a gondolatra is. Nem hiszem, nem akarom hinni; megverekedném a pokolbeli ördöggel is e hitemért.

S ha mégis a lehetetlenség valósulna, úgy mi maradna fel egyéb szétzúzott lelkemnek, mint átok s kétségbeesés az emberiség felett.

Sok fájdalmat, nagyobbat, mint minék jellemzésére szó van — éreztem az életben. A legnagyobb volt az, melyet éreztem, midőn

külerőszak s árulás szírtjén hazám szabadsághajója megtörött. De midőn zokogva hulltam le hazám határára, földje porára nyomva búcsúcsókomat, erőt adott fölemelkedni az érzet, hogy leszünk egy maroknyi, hontalan nép, kik tanúságot teszünk népünk jelleméről Isten és világ élőit; kik feltartjuk ínség, veszély, nyomorúság közt a magyar becsületet szeplőtlenül; kik hitet, bizalmat, becsülést ébresztünk nemzetünk iránt, míg a magból, mit elvetünk, s a sarjából, mit Ihi kezekkel ápolandottunk, a honszabadság élőfája — bár hamvaink felett — újból felvirul.

Azon irtózatossá fájdalom súlya alatt még csak hazám felett sem estem kétségbe.

Ha az, mit Thouvenel ír, igaznak bizonyodnál be — nemcsak a haza, de az emberiség felett is kétségbe esem.

E sebét lelkemen nincs ír, mely meggyógyíthatná.

Ha e hír valósul, úgy minden összeköttetéseinknek vége van s pedig gyalázattal van vége — gyaníthatod. — Hogyan bízzanak bennünk; hogyan építsenek nagy terveket nemzetünk jellemére; hogyan ne higgyék, hogy e nemzet elhagyja szövetségeseit s kialakul az osztrákkal, ha még egy Teleki Lászlónak!! egy Teleki Lászlónak!! is elég volt egy pár nyomoréki szó a császár ajkairól, hogy kezébe alattvalói hűséget fogadjon!!

Isten óvja meg szegény fejemet a tébolyodástól.

Választó ponton állok.

Ha nem igaz a szörnyű hír, siessen Teleki azt nemcsak szóval, de tettel is megczáfolni.

A czáfolatnak, hogy az Irántunk, a nemzet iránt megroncsolt hitet s bizalmat helyreállítsa, csak egy módja van: «kijönni».

Isten vigasztaljon . . . Engem ő sem vigasztalhat . . . semmi sem vigasztalhat, csak a czáfolat.

Barátod,

Most veszem leveledet. Nem tehetek róla, az én lelkemben is van egy hang, mely hangosan kiáltja: «nem igaz! lehetetlen!» Metternich hazudott Thouvenelnek, hogy T. L. jellemét s a mi irántunk hitet aláassa.

V.

IV.

Mindezen események engemet is felizgattak, én is ideges voltam, amint az a kövei kezd levelemből kitetszik. Ennek azonban csak fogalmazványát bírom, nem másolatát, úgy emlékezem, liogy itt-ott megváltoztattam egy-két kifejezést a leírásnál.

7. Via Bnrudin San Salvario.

Turin, január 8-án 1801.

Kedves Barátom Kormányzóm!

Azért, hogy gróf Teleki László, ki nyolcz évig visszavonult tőled s 56-ben csak azért közeledett ismét, mivel nélküled semmire sem tudot menni — a császár jelenléte által megzavarodva, magát politikailag megölte, azért én séma haza, sem az emberiség iránti bizalmamat el nem veszem. Elhagyott, úgy mint gróf E., mint gróf C., mint gróf A. Te bíztál benne, én hidegségemet iránta csak nehezen tudtam titkolni; emlékezel találkozásunkra házadnál. Te csalódtál benne, amint több egyéniségekben csalódtál, felejsük el. Azon hatást azonban nem felejthetjük el, melyet politikai öngyilkossága tett. Az igazgatóság hitelén mind a külföld, mind a magyarok előtt oly csorbát ütött, melyet helyrehozni lehetetlen: mert hogy hihetnek ezentúl szavainknak, hogy bízzanak előadásainkban, például az organisatióra nézve, midőn látják és ismételve látják, hogy akár magán, akár közdolgainkban bizalmunkat érdemet lenekre pazaroljuk. Hitelünk csökkent, állásom háromszor egymásután megingatva, csaknem tarthatatlanná vált. Bocsásd meg tehát, ha ily komoly körülmények közt komolyan szólok hozzád, mint barát s mint hazafi, s kívánom, hogy a helyzet szabatosan constatiroztassék, minden későbbi félreértés eltávoztatására.

Lássuk előbb, mi az állás itt Turinban. A gróf nem akarja a háborút tavaszszal; hiszi, hogy Olaszország nem elég erős forradalmi eszközök nélkül megmérkőzni az osztrákkal: továbbá a francia politikához van kötve s a császár engedetnie nélkül nem tesz semmit. Irántunk nincs bizodalma, restelli összeköttetéseinket Crosskeyval; haragszik, hogy a fejedelemségekben compromittaltott, midőn Kl. szavai szerint azt hitte, hogy mindent előre elrendeztünk; Teleki árulása boszantja. Nem hisz annak, amit mondunk. Ötöd napja, hogy tudja kívánságomat, tőle direct feleletet

kapui azon eszközökre nézve, melyek az organisatio fentartására szükségesek, minden nap magához rendel, s nem találhat öt perczet a feleletre; pedig tudom, hogy tegnap egy fiatal embernek, ismerősömnek számára, kinek politikai dolgai csekélyszerűek, egy egész órát tudott találni s mindenféléről beszélni, még Vilma egészségéről is. Ellenségeskedését Garibaldi ellen semmikép som titkolja. A gróf azonban nem mindenható többé, az utolsó hetek erősen megrontották állását, a, nápolyi kudarcz rehabilitálta Garibaldi s nagy a kérdés, vajon a választások nem adnak-e többséget a caprerai hősnek, kinek prestigeje nőttön nő. A gróf könnyen megbukhatik, s mi kirekesztőleg támaszkodunk reá s azon rendes seregre, melyet ő nem adhat.

Garibaldi ellenben nagyhatalommá nőtt. Márcziusban mindenestre elhagyja szigetét s ha Olaszországot beutazza, sereget tapos a földből minden lépténél, s vagy magával ragadja Cavourt, vagy feldönti. A háború az ő kezében van, nem a császárban, nem a gróféban, s mi vele nem vagyunk egyetértésben, sőt ellenségével s kizárólag ellenségével tartunk. Neve nem olasz többé, hanem európai. s ha ő, amit nem tudok, ki akar szállani a dalmát partokon, ha neki a kikötés sikerül, ha önkénteseivel az első csatát meg találja nyerni: akkor, valljuk be őszintén, még a te szavad is elhangzik a győzedelmes fegyvercsörgés közt s Magyarország avval megyen, ki tesz, nem avval, ki akadályoz. Ha pedig nem sikerül az expeditió, azok, kik őt követték, vérökkel fogják fizetni bátorságuk árát, mielőtt a haza fölkelhetett volna. Magyarország egy könnyet fog szentelni emléköknek, de szerencsétlenségbe nem keveredik, meid hosszú az út s nem magyar földön vezet keresztül, mely a tengertől a Dráva vizéig terjed. — Mondjuk ki bátran: a magyar nem mozdul, mielőtt egy barátságos sereg, akár önkéntesekből, akár rendes katonákból álljon, a Dráva partjain lem jelent meg; ha pedig ott van a baráti kéz, meg fogja azt ragadni, bárki intésének ellenére is. Te pedig ily körülmények közt nem fogad akadályozni a nemzet felkelését. Kossuth Lajos nem tehet semmi szolgálatot Ferencz Józsefnek, még akaratlanul sem.

Ami a magyar ügyeket illeti, azok nem az organisatio fejeitől, hanem Deák Ferencztől veszik irányukat. — Mióta egynéhány név az előbbieik közül tudomásomra jutott, nem bízom bennök. Ellen-

ségeidet láttam ottan, gyanús egyéniségeket, könnyelműeket vagy olyanokat, kiknek szilárdsága nem állta még ki a tűzpróbát. — Teleki állt velök összekötetésben, az ő esete rosszul kezkesedik jellemükért. Ha az országgyűlés rövid idő alatt csakugyan összejő, ha a diplomatia a háborút elhalasztja, ha te, amint ismételve írod, megakadályozod Garibaldit, hogy hazánkba diversiót csináljon, akkor kibékül a magyar az osztrákkal, erről meg lehetsz győződve. Akkor Vay, akkor Deák Ferencz fogják elintézni nemzetünk jövőjét, mindaddig, míg a bécsi cabinet nem érzi magát elég erősnek, hogy az adott concessiókat visszavegye. — Semmi egyéb, csak egy Garibaldi-féle kétséges és kétségbeeső expeditió segíthet az ily kimenetelen! Te pedig ezt váltig ellenzed.

Igaz, hogy kívánod az értekezést a hőssel; vele azonban értekezni nem lehet, anélkül, hogy az ember Cavourral törjön. Garibaldi vagy Cavour — ez a választásunk; vagyis inkább Garibaldi vagy Deák; mert ha Cavourral tartunk, semlegességre kárhoztatuk magunkat, megszüntünk hatni a hazára.

Midőn ily választó ponton állunk, természetesen nem lehet figyelni személyes ingerültségre s oly csekélységekre, vajon jelentésem stylje a hivatalos courtoisie minden igényeinek megfelelő vagy nem. Én styllal nem szoktam gondolni annyit, mint gróf Teleki László; felhatalmazva éreztem magamat *egy feltételes* utasítást, mely egy régi, velem közlött, hanem nem nekem írt levébe hivatkozik, félre tenni, látván, hogy a felelet azon pillanatban nem lehet kedvező. Te ezért leczkértél engemet s azt írod, hogy «mit a a körülmények parancsoló kényszerűségének nyomása alatt, én az igazgatóság nevében, még pedig hivatalosan megteendőnek ítélek, nem lehet abban megnyugodnom, hogy az igazgatóság képviselői azt cum honore seponálják ..... kivált ily körülmények közt, midőn tudtad, mert *sokszor* (?) írtam, hogy a hazai küldöttet, ki egyikért főképen ezért jött ki, minden perczben vártam. — Van pénze, nincs pénze a kormánynak, adnak, nem adnak, az lehet baj, de minket nem compromittál; de az compromittál, hogy amit a haza (?) reánk bíz, arra nem eszközöltünk választ». — Ha csakugyan így álltak a dolgok, akkor az utasításnak nem kellett volna azon szavakkal kezdődnie: «Azon esetre, ha a gróf határozata oda ütne ki, hogy kívánja is, de lesz is okunk a hazabani szervezetet

fen tartani, stb., hanem feltétlen parancsot kellett volna kapnom. Akkor tudtam volna, mit kelljen tennem, diszreliómra nem maradván semmi.

Azóta az igazgatóság megszűnt. Az egyik tagjának desertiója megtörte azt s remélem, nem fogja újra szerkesztetni. Gróf Teleki politikai öngyilkossága nagyobb compromissio reánk nézve, mint az, hogy a hazai küldött nem vihett be pénzt. Személyes állásomról lévén most szó, őszintén megvallom, hogy magamat ezentúl egy nem létező igazgatóság képviselőjéül nem tekinthetem. Képviselem a haza ügyeit s érdekeit, teljesítvén utasításaidat, teljesítettem híven, nem gépszerűleg s úgy hiszem jó szolgálatot tettem a hazának. Most azonban, hogy a választó ponton állunk, nyíltan kimondom, hogy ezentúl egyéniséget nem envésztettem el. Ha a tett mezejét választod, szerencsésnek fogom magamat tartani, Téged ezentúl is képviselni; ha azt határozod, hogy tenni nem akarsz, akkor előre is lemondok eddigi állásomról s felkérek, hogy más valaki által váltass fel, mert én avval fogok csak járni a válság perczében, ki tesz, nem avval, ki akadályoz, s. a. t.

Barátod

Pulszky Ferencz.

V.

Két órai várakozás után végtére bejutottam a grófhhoz. Szokott mosolyával fogadott; én előadtam Kossuth kívánságát, hogy határozottan feleljen november 22-ikéről kelt s vele közlött utasításom azon pontjára nézve, mely az organisatió további fentartására szükséges eszközöket illeti. Nagyot ásított s nem felelt semmit; akkor azt mondtam neki, hogy pénzt kérek, százhuszezer frankot, amint azt Kossuth megírta, melyek nélkül az organisatió meg nem maradhat. Megint ásított:

— Istenem, pénzt! valóban nem tudnám, honnan vegyem.

— Ekkor aztán el kell oszlatni a szervezetet.

— Csakugyan azt kell tenni; oszlassák el.

Most előhoztam, hogy miután Kossuth tervét nem tartja kivihetőnek, ő nem inszistál; kívánja azonban tudni, minő tervet substituálna a gróf, mert akarják tudni otthon, mit várhatnak.

— Nem vagyok stratég, — volt a felelet, — azaz az vagyok a

kamarák számára, de nem a táborban s a csatatéren; de van egy telegrammom Klapka tábornoktól, hogy nem sokára megjő, akkor aztán vele beszéljük meg ezen kérdést. — Ismét ásitott. — Most nem tudnék Önnek feleletet adni. — Mit csinálnak Bécsben?

Én: Anyósom azt írja. — igen okos asszony, ki nekünk mindent megír, amit a társaságban beszélnek, — hogy Schmerling és Rechberg közt politikai viszály van napirenden s aligha nem győz Rechberg. Schmerling azt akarná, hogy Mensdorf legyen a külügy-miniszter.

Cavour: Mensdorf? mit jelent az?

Én: Ez talán Velence megvehetőségének lehetsége. Ő két testvértől való az angol királynéval, a belga király unokaöccse. Lássá Excellentiád, az osztrák monarchia két félre oszlik. Szent István koronájának országai elég erősen constituáltak magokat, hogy a másik félre befolyással legyenek; mert vannak államférfiaik, van erélyök és politikai tapasztalásuk, mely a másik félnél hiányzik; Schmerling tehát meg akarja adni az ellensúlyt ezen másik félnek nemcsak politikai organisatiója, hanem a frankfurti szövetségi tanács reformja által is.

Cavour: De ott Poroszországgal találkozik majd szembe. Van-e elég bátorsága?

Én: Túl akarja licitálni Poroszországot szabadelvűségben; ismeri a talajt, 1848-ban János főhercegnek minisztere volt.

Cavour: Schmerling tehát német professzor?

Én: Épen nem, ő régi bureaucrata, ki szeret parancsolni s nem sokat gondol avval: vajon parancsait teljesítik-e, főleg pedig nem szereti a discussiót.

Cavour: Hát Magyarországon mit csinálnak?

Én: Össze szeretnének vészni Ausztriával, de a kormány udvariassággal fogadja az insultust. Zemplén vármegye Kossuth Lajost választotta a megyei bizottság tagjává s Bécsben azt találják, hogy ez igen jó egy tréfa, így biztos távolságban, csak ne legyen ő valóssággal Újhelyben.

Cavour: Ah! ez csakugyan erős!

Én: Hát bizony avval, a ki enged, nem lehet összeveszni. Bécsben félnek erősen a tavasztól és Garibalditól; összehívják tehát a magyar országgyűlést ezen idő előtt. Ha háború lesz, az ország-

gyűlés maga készíti majd elő a forradalmat; Im júliusig vagy augusztusig nincs háború, koronázás lesz ősszel s az ország békét köt. Excellentiád most még számíthat Magyarországra, hat hónap múlva késő lesz.

Cavour: Ez természetes, igen jól értem. Most pedig köszönöm azon felvilágosítást, melyet adni szíves volt.

Fölkeltem, elmentem; nem is szomorodtam el, előre sejtettem ezen kimenetelt; tudtam, hogy nem gondolnak többé velünk, hogy nincs szükségök reánk. Mindezt tüstént megírtam Kossuthnak is.

Mielőtt ezen levelemre választ kaphattam volna, megjött Kossuthnak következő utasítása Türrhöz:

London, január 7-én 1861.

-----A situatio ez: Magyarország oly helyzetben van, hogy ott a dolognak jobbra vagy balra dőlnie kell, azon egyszerű oknál fogva, mert a coronationális országgyűlés legfőlebb márcziusban, ha nem hamarabb, összeül.

Ha a magyar koronázás, diplomatikai kötés megy előre, ha ez történik, úgy a magyar nemzet nem mondom, kibékült, de kialakult az osztrákkal.

Ha pedig kialakult, nem fog többé fölkelni, hacsak azon hatalom (pedig nagyhatalomnak kell lennie, mert az osztrákkal csak úgy háború lehetséges) mondom, azon hatalom, mely az osztrákkal háborúban leend, *egész erejére* Magyarországot nem választja a harcz főszínhelyül.

Ezt a francia tehetné, de nem akarja. Az olasz hiában akarná, mert nem teheti. Hogy tehesse, hogy *egész erejével* Magyarországra vethesse át a háborút, először meg kellene vernie olasz földön az osztrákot; mit (tekintve, mennyire készen van az osztrák) nálunk nélkül hiában remélne.

Tehát az olasz érdek azt tanácsolja, hogy a magyarnak kialakulása az osztrákkal megakadályoztassék.

Ez — félre minden illúsiókkal — ez csak úgy lehetséges, ha az országgyűlés megnyitása, vagy legalább a coronationális oklevél iránti megegyezés előtt, először az olasz kormány Olaszország egész erejével az osztrákot megtámadja s egyszersmind, másodsor, nemzetünknek a felkelést lehetségessé teszi.

Ami az elsőt illeti: a turini kormány azt mondja, az angol

indulatos ellenzése, a francia akadékoskodása, a nápolyi állapotok, a nagy háborúnak (*mert ez nagy háború ám*) megfelelő sereg és flotta hiánya stb. a háború megkezdését tavaszra lehetetlenné teszi. *Nem vitatkozom felette, hanem azt mondom mint tényt, melyen a világon semmi és senki nem képes változtatni, ha tavaszra nem lesz háború — győzelemre elkészült nagy háború — Magyarországot ki kell hagyni minden további calculusból, kialakszik az osztrákkal.*

Ami a másodikat illeti: *ismét mint tényt mondom, melyen a világon semmi és senki nem változathat: hatalmas külsegítségnek Magyarország határán megjelenése nélkül, mely az egészen fegyvertelen nemzetet felfegyverezze, s hadi rendbe állani segítse, a magyar nemzet fel nem kél, s józan észszel fel nem is kélhet, habár háború lenne is a tavasszal.*

Miként lehet neki ezen segítséget és fegyvertet megadni?

Kezdetben — mint tudja tábornok úr — azon operationális tervben történt köztünk s a turini kormány közt a megállapodás, hogy a három oldalról invasióval imitiáljuk a harcot: Klapka Moldvából, Ön Szerbiából (miután mindkét helyüvé fegyvert szállítottunk s ott s onnan a szomszéd, hazai széleken expeditionális seregeket szervezendettünk) és egy olasz királyi sereggel, s annak fedezete alatt a Vetter által vezénylendő, időközben egy erős dandárrá fejtendő, magyar légióval, a dalmát partokról.

Tekintetbe véve azt, hogy ezen olasz seregnek feladata volna a dalmát parterősségeket a flotta segítségével bevenni, megszállani s megtartani, Mamula Armeecorpsjával ütközni, Károly várost bevenni — a közt és Zágráb közt alkalmasint a Laibachból (Bánig vasúton) eléje vetendő másik osztrák sereget megverni, legalább is százezer emberre való fegyvertetnek közel ötven geogr. mérföldöni transportját a Dráváig, s aztán a Drávám átkelést fedezni, s a tengerrel való communicatiót nyitva tartani — ezen olasz segédsereget harmincezer emberre tettem, mint minimumra.

De harmincezer embert elegendőnek tartottam azért, mert a Moldvából és Szerbiából intézett, simultaneus operatio miatt az osztrák erő megleendett oszolva.

Ezen terv alapján készítők előre az országot a harcra. A három oldalról simultaneus invasióra általános népfölkelés (levée en masse) történt volna nemcsak, hanem az országot felosztottuk had-

testekre, hadosztályokra, dandárokra, melyekbe már hatvanezer ember van *actu* (persze fegyvertelenül) besorozva, tisztekkel, vezérekkel ellátva, s az operational is terv szerint úgy utasítva, hogy az ország geographiai fekvése szerint az illető dandárok stb. a három invasió sereg felé concentrálták volna magokat, miszerint csatlakozván, nyomban fölfegyvereztethessenek, s csatarendbe állíttathassanak; a felföldi dandárok időközi, külön guerilla működése el volt rendezve; szóval az ország úgy el volt készítve, hogy, *mind itt a három oldalról invasió feltétele alatt*, általános felkelést, amelllett hatvanezer főnyi rendes sereget azonnal, — hat hét alatt pedig a harcz kezdetétől legalább százötvenezerrel — s annak következtében egy-két nyert csata után az osztrák sereg dissolutióját és biztos, állandó győzelmet Ígérhettem — fejem, becsülem zálogával Victor Emanuel királyuk s második fiának kilátást sz. István koronájára a hálás nemzetől.

Ezen biztos tervnek — fájdalom — vége van. Amint fegyverszállító hajóink esetét megtudtam, mindjárt tudtára adtam Cavour grófnak azon impressiómat, hogy a moldvai bázisnak bizonyosan, a szerbiaiainak alkalmasint vége van. Erdélyre a harcz kezdetén nemcsak nem számíthatunk, de jó, ha magát az oláh öldöklések ellen megtudandja óvni, míg véres győzelmek után mi vihetnénk, ha vihetnénk neki segílyt.

Amit gyaníték, s amitől féltem, beteljesedett. Ma kaptam, holnap küldöm Pulszky képviselő úrnak (kivonatban! Klapka tábornok jelentését Jassyból december 23-ról. ***Tessék ezt magával közöltetni.*** Irtózatoss! Nem indiscretiók, nem hibák forognak ott fenn, hanem az, hogy Couza s kormánya él az egész oláh tisztviselőkar és általában az oláhok ***dühös, halálos ellentétjei a magyar nemzetnek.*** — Áru-lók! még ki is adják vagy internálják a kiszáguldó magyarokat s Erdélyt virtualiter magokénak tekintik.

Ludvigh is megtette végjelentését. Mihály herczeg még csak el sem fogadta őt; ellenben épen negotiatióban volt az osztrákkal minden Szerbiába érkehető magyarnak kiadatása iránt. Kormánya egészen osztrák szellemben van organisálva. Képzelteti a helyzetet, ha mondom, hogy Ludvigh kisebbnek tartotta a veszélyt, akasztófára ítelt fejével Pest s Bécs felé visszajönni, mint Belgrádban maradni. Berlinből írt betegén január 5-én.

Szóval ott, azon oldalról vége mindennek.

Lamentatio vén asszonyinak való, a férfiú szemébe tekint a bajnak, s azt nézi, mi a teendő.

Minden nehéz, politikai ügy, mint hadi problémának csak egy solutiója van. A jelen esetben a probléma solutiója ez:

Mínthogy a három operationális bázis közül csak egy maradt fel, a magyar-dalmát tengerpart, mínthogy még csak fegyvert is csak ezen az úton lehet a magyarnak kezébe *vinni*, s mínthogy *tény*, *ezerszer tény*, hogy külsegség nélkül a magyar fel nem kél; tehát a három közül fenmaradt, egyetlen invasionális bázisra liaiinincz ezernyi sereg nem elég, nagyobbra van szükség, legalább is ötven-ezerre. Ha ez meglesz, jótállók az eredményért, ha nem, *í-éye min-dennek*.

Ha azt mondják Turinban: «Ez lehetetlen!» én nem vitakozom, hanem azt felelem: ha ez lehetetlen, a magyar felkelés is lehetetlen. Hagyják ki a magyar nemzetet a calculushól. s lássák, hogy mit csinálnak. De ha azt kihagyják, a magyart alkura kényszerítik az osztrákkal, s arra kényszerítve, az osztrák hatalmát reconstituálják — — kérdem, mi jövendőt ígérnek az olasz egységnek? amint mondám, ez az egyetlen solutio — vagy, vagy; más választás nincs.

Operationális tervem részletesen meg van írva Pulszky Ferencz úrnak adott decz. 14-ki utasításomban. *Tessék azt mayával közöl-tetni*.

Abból látni fogja tábornok úr, mi az, amit Garibaldi tábornoktól kérek s várok, hazám s Olaszhon közös érdekeiben.

Csak ő vele lehető a terv kivitele, másképen nem. De ő is maga egyedül azt ki nem viheti, nem, habár tízszer oly hatalom volna is, mint minő. De ha ő és a kormány kezét fognak azon operationális tervem kivitelére, mely a fenforgó közt az egyedüli mód arra, hogy a magyar a harczban részt vegyen; az osztrák örökre döntve lesz, miért én ezen segítség viszonzásáéi oly viszontsegítséget biztosítok az olasznak a közös ellenség ellen, mely több és fontosabb, mint egész Olaszország jelen ereje, mégha egy volna is (pedig nem az) — több és fontosabb, mert tizenöt milliányi nép az osztráktól elvonva s az olasz erőhöz adva harmincz milliányi különbség, azonkívül dissolutio az osztrák hadseregben s 150—200 ezer főnyi magyar

hadsereg, melynek mindenik embere méltó vetélytávsa Garibaldi classieus hő-einek, kikkel Marhalánál kikötött.

Csak így lehet nemcsak Velence megmenthető, hanem az olasz egység is örökre consolidálható; különben ez a belső visszavonás és az európai diplomacia ármányai közt szétmállik s a végeredmény a múltnál szomorú!) lesz.

Kérésünk tehát Garibaldihoz három:

1. Nézze át operationális tervemet — helyesli-e'?
2. Ha igen, használja fel állásának hatalmát a királynál s a királyi kormánynál, hogy azon terv, mint az egyedül lehetséges, elfogadtassák, biztosíttassák s végrehajtása előkészíttessék..
3. Határozza el magéit, mit választ magára nézve a hadmunkálatok alternatívái között, s vegye annak előkészületeit munkába.

A fentebbiekből önkényt következik — fájdalom — hogy tábornok úr nem mehet többé Szerbiába.

Isten ne adja, hogy midőn legbiztatóbbak voltak kilátásaink, akkor legyünk kénytelenek hazánk független jövőjéről végkép lemondani, le még a reményről is, hogy hazánk földében alvandjuk az örök álmot.

Pedig úgy van. Ha tavasszal nem lesz háború, vagy lesz bár, de ötvenezer ember nem köt ki a dalmát partokon, s nem viszen fegyvert és háttámaszt a magyarnak, a magyar nemzet kialkuszik az osztrákkal, és az osztrák erősebb lesz, mint valaha volt.

Ez tény, s mert tény, hiábavalóság ellene okoskodni. Ezen a világ minden diplomatiája sem változtat.

Szíves tisztelettel barátja

Kossuth.

VI.

Én ekkor ezt írtam:

7. Via Burden San Salvario,
Turin, január 10-én 1801.

Kedves Barátom Kormányzóm!

Vettem leveledet jan. 7-éről. A situatio itt a következő. Cavour Nápolyban akarta megtörni Garibaldit. Fanni, kinek szoros utasításai voltak, oda dolgozott, hogy az önkéntes sereg minél előbb oszoljék szét; veres egyenruhás tiszt nem bocsátott eléje s a

palotába. a Garibaldi hymnusa eltiltatott, a piemonti katonák nem tiszteltek garibaldinus tiszteknek, s az administráció kizárólag a hazatéri menekültekre s Bourbonistákra bízott. Revolutionary vagy garibaldinus szellem elégséges volt bárkit a kormányból kizárni. Ezen politika végképen megbukott. A kudarcz, melyet Cavour emberei vallottak, Éjszak-Olaszországban is ártott a gróf befolyásának. Most tehát kiegyenlítésről, békéről Garibaldival van szó, mert tudják, hogy tavasszal a hős szava elégséges arra, hogy forradalmat idézzen elő, ha nein lesz háború. Jacini testvére elment Caprerába s felsült, meri Garibaldi újra kijelenté, hogy márcziusban eljő s megkezdí a háborút. Most Türrí küldték oda. Egy stathajót tettek dispositójára, melvivel ő maga reggel Genuából Caprerába indult. Missiójáról természetesen nem mondott nekem semmit: tudom azonban, hogy van, s odamegy ki: rábírní a hőst, hogy tavasszal ne tegyen semmit. Ha lehet, rá fogja őt bírní, hogy Londonba menjen, hol ovatiók által vissza akarják őt tartóztatnı minél tovább. A terv nem új. veled is azt tették Amerikában, hogy a coup d'état idején ne légy Európában; ürügyül fogják használnı Garibaldinál. hogy az angol kormány az igazi ellensége, s hogy demonstratiókkal reá lehet ijeszteni s kényszeríteni a noninterventióra. úgy, hogy az Adria szabad maradjon, holott az igazi ok: időnyerés s nem egyéb.

Kedvem volt Türrrel dm enni Caprerába meggondolván azonban, hogy látogatásom titokban nem maradhatna, hogy Türr valószínűleg ezen missiója által végképen megrontja minden lehető befolyását Garibaldinál, s hogy általa bevezettvén, bennem sem bíznék többé a hős: jobbnak tartottam, nem ajánlani kíséretemet, annál inkább, minthogy a decz. 14-ki utasításnak reá vonatkozó pontja annyi clausulával van körülírva, s a 3. pont alapját tartja fel, melyet a gróf határozottan elvetett. A ki Garibaldival akar indulnı, annak elötte Cavourral kell törnie, vagy az egyik, vagy a másik. így áll a választás. A gróf operationális tervedet nem fogadja el; nem akarja, hogy Garibaldival összeköttetésbe lépjünk azon alapon, hogy ő tegyen valamit-; nem ijed meg attól, hogy Magyarország kibékül, sőt természetesnek találja ezt: új operationális tervet nem proponál; így tehát nézetem szerint el kell határozod magadat, vajon tétlenségre akarod-e kárhoztatnı magadat, vagy pedig avval összekötnı

sorsunkat, ki mer tenni, habár materiális ereje csekély. Én nem tartom, hogy nagy problémáknak csak egyetlen egy solutiója volna; teoriában s az életben sok, különböző úton el lehet jutni ugyanazon célhoz: ha a biztosabb lehetetlen, sikerülhet a kevésbé biztos; aki nem mer, nem nyer.

Aggódom nőd betegségén, remélem, hogy jobban van. Neked jelenleg minden erélyedre szükség van.

Türeljével múltkor a magyar állapotokról szoltam. Megmondtam, hogy kibékül a nemzet az 1848-iki alapon, ha késik a háború. Ő ezen épen nem indult meg; azt találta, hogy ez nem volna baj; hiszen a magyar akkor kezében tartaná a hatalmat s túlnyomó befolyással bírna Bécsben. Artomnak is szoltam ily szellemben.

— Cette solution serait pent étre assec bonne, volt a fejelet, le parlament hongrois serait assurément contraire á la guerre pour retenir la Venetie. — Ebből látod, hogy hiába ijesztgetjük Őket, ők ismerik az állást.

Isten veled; remélem, hogy jan. 8-án írt levelemre rögtön felelsz.

Híved

Pulszky Ferencz.

VII.

Időközben érkezett meg a következő utasítás:

Pulszky Ferencz képviselő úrnak Turinban.

London, január 9-én 1861.

Mihelyt a keletre fegyverszállítás iránti szerencsétlenségnek első hírét vettem, utasítottam volt képviselő urat, Cavour gróf úrnak tudtára adni, miként én arról vagyok meggyőződve, hogy a dunai fejedelemségekre, mint operationális bázisra, többé nem számíthatunk.

A gróf miniszterelnök úr azon véleményben volt, hogy exagge-lárom azon szerencsétlenség következését.

Semmit sem óhajtottam inkább, mint hogy én csalódjam s a grófnak legyen igaza.

Fájdalom, az iderekesztett kivonatok moldvai ügynöküinktől, Klapka tábornoktól s belgrádi képviselőnkől szomorú nézetemet várokozásón túl igazolták. Várokozásón túl, mert én csak a moldva-

oláhországi bázist véltem elveszettnek s ím a szerbiai is elveszett. Én C.-ak azt hittem, Couza s Obrenovics Mihály fejedelmek nem fognak merni nekünk a készültre tért engedni, s ím mindkettő osztrák frígyesnek s az első különösen dühös ellenségünknek mutatkozik.

Klapka tábornok jelentése igen szomorú vigasztalást nyújt, hogy ha a fegyver-transporttali szerencsétlenségre valakinek hibája Λ olt befolyással, a hiba nem ő benne s nem a mi ügynökünkben, hanem a genuai szállítókbán van. De én még ezeknek sem számítom be a szerencsétlenséget. A kútfő az oláh rosszakarat, mely tavai inkább félve Napoleon császártól, mint remélve az osztráktól, jóakaratot szinlelt irántunk, most pedig, a párisi pressio hiányozván, inkább fél az osztráktól, mint remél Olaszországtól s így szabad folyást enged irántunk intézett buta gyűlöletének s Erdély utáni vágyainak (convoitise) melyek annál szenvedelmesebbek, minél chimericusabbak.

Elég az, hogy már most vitatást nem szenvedhető tény gyanánt van constatírozva, hogy azon oldalról minden terveinknek, számításainknak vége van.

A mi pedig hazánkat illeti, a helyzet ez: Magyarország nincs azon tompa agionális állapotban, mely a dolgokat elhatározatlanul hagyva, függőben tartható, míg valamely véletlen kitörésre kedvező alkalmat nyújt. Ott a dolognak kevés hetek alatt jobbra vagy balra el kell dőlnie. El fog dőlni. Legfelebb márcziusban, ha hamarabb nem. össze fog gyűlni a coronationális országgyűlés. A nemzet egyedül, fegyvertelenül nem kelhet fel, hogy ezt megelőzze. Öngyilkolás volna, ha tenné. Lelkiismeretem nem engedi, hogy neki öngyilkolást tanácsoljak: s ha elég rossz hazafi volnék is (mi nem leszek), hogy ezt neki tanácsolnám, nem követné tanácsomat.

Az országgyűlés, mely összegyűl, függetlenségre nem, de a constitutionális élethez visszatérésre nyujtand a nemzetnek kilátást.

Ha azt mondhatom a nemzetnek: akkor s akkor az osztrák meg lesz támadva, s kiűtvén a háború, ötvenezer főnyi olasz segédhad-sereg jelenik meg a Drávánál, százezer fegyvert hozva számúnkra: — a nemzet, mely úgy sem hiszen az osztráknak, nem nyugszik meg a constitutionális kilátásokban, hanem oly feltételeket kötend

a koronázást megelőző diplomatikai kötéshez, melyeket az osztrák vonakodni fog elfogadni, s a dolog a koronázás előtt törésre kerül.

De ha erre biztosítást nem adhatok a nemzetnek, ki nem békfílni ugyan, de megalkuszik az osztrákkal a koronázási feltételek iránt s koronázni fog; mert az a közvélemény az országban, hogy segítség nélkül felkeléshez nyúlni lehetetlen; s ha segítségre nincsen biztos kilátás, tanácsosabb a belconstitutionális életre ajánlkozó alkalmat elfogadni, mint magát a német rendszer jármának újabban kitenni.

Hacsak tehát a nemzet egyrészt kora háborúról, másrészt külső segítségről nem biztosítatik, mely neki a felkelést rationabilitéi lehetővé tegye: a koronázási kötés iránt megalkuszik, koronázni fog, s ha egyszer koronázott, a forradalmi calculusoknak Magyarországra nézve hosszú időre vége van; legalább addig vége van, míg ismét rendkívüli, európai conjuncturák, kapcsolatban az osztrák újabb szöszegéseivel, a forradalmi szellemet újra fel nem költik.

Illusiókban ringatni magunkat, melyek, bármennyire hízelkedjenek is hő vágyainknak, a valósággal ellentétben vannak, magunkra nézve botor önámítás, nemzetünkre nézve bűnös könnyelműség: volna. Illusiókkal kecsgetetni az olasz kormányt, mind a becsülettel, mind azon. hála kötelességével ellenkezni, melylyel neki jóakaratait tartozunk.

Mi az olasz kormánynak tiszta igazsággal és positiv tényekkel tartozunk, s tiszta igazság és positiv tény gyanánt mondom: kora háború és azon segítség, azon operationális terv nélkül, melyet december 14-ki utasításomban képviselő úrnak kijelöl: cin, Magyarországra az olasz kormány többé nem számíthat. Azon operationális tervem szükségszerűségét fatális geogr. helyzete országunknak, nemzetünk fegyvertelen állapota, a szerbiai és moldvai bázis elvesztése, s minélfogva azon szomorú kénytelenség, hogy még fegyvert is csak a dalmát partoktól a Drávaig való hosszú úton, tehát győzelmes csaták folytán lehet nemzetünk kezébe adnunk, czáfolhatatlanul bizonyítják s megnyugtatósomra szolgál, hogy még Klapka tábornok is, kit a keleti csalódások, s a katonai szellem sanguinicusabb nézetekre hajlíthatnának, december 23-iki levelében határozottan kimondja, hogy «an einen Aufstand zu denken, bevor eine Hilfsarmee an der Drau angelangt, wäre ein Verbrechen».

Igen is véték volna a haza ellen. Mi nem fogjuk e vétet elkövetni, s ha bárki elkövetni próbálná, hűbában vétkezne; a nemzet nem követné, hanem követné a hasztalanul feláldozott kevesek átka.

Gróf Cavour miniszterelnök úr ezen a változott körülmények által parancsolt, operationális tervemet lehetetlenek nyilatkoztatta.

Nem illenék hozzám a vitatkozás, s hiúban is volna; azért erre válaszul annyit parancsol az irántai hála, s hazám iránti hűség kötelessége kijelenteni: hogy ha propositióm kivitele lehetetlen, Magyarország felkelése is lehetetlen.

Ez a tény kényszerűsége; ez nemzetem véghatározata, melynek bánatos szívvel, de hű tolmácsa vagyok.

Képviseelő urat felkérem, hogy ezeket a mellékelt levélkivonatokkal egyetemben Ő Excellentiájának, a miniszterelnök grófnak írásban terjessze elő; — kérje fel Olaszországhoz annyi érdekl, annyi rokonszenvvel csatolt hős nemzetünk nevében: vegye bölcs fontoltságba a következőzéseket s adja az ég, hogy olyan legyen határozata, hogy mind az olasz, mind a magyar nemzet áldását vonja maga után.

Január közepe táján várom a hon küldöttjét. Az izenet. melyet az haza viszem határozó lesz. A fentebb előadott situációnál fogva nem fogja Ő Excellentiája figyelmét elkerülni, hogy amit Önnek decz. 11-ki utasításom közlésére válaszul adott, t. i. hogy várjunk s tartsuk a dolgot függőben, — az Magyarország jelen helyzetében leheteti ear. Ha a küldött, kit várok, akár kielégítő válasz nélkül, akár pedig minden válasz nélkül leszen kénytelen hazamenni, - a dolgok fordulatának otthon mindenestre eldöntő irányt adand.

Ily elválasztó ponton állván, azon körülmény, hogy csekély működési eszközeinkből már rég egészen kifogytunk, csak alárendelt fontossággal bír. Meg fogja azt Ön mégis említeni, annak hozzáadásával, hogy a deczemberi küldöttnek anélkül lett hazamenelete, hogy az organisatió fentartására deczember végével igényelt finanziaális segílyt hazavihette volna, otthon igen lehangolóan hatott.

Ami az olasz kormánynak a nyugati hatalmak irányábani viszonyait illeti, melyek, amint Önnek deczember 22-ki jelentéséből látom, irányunkban oly igen kedvetlen befolyással vannak a turini

cabinet határozataira, szabadságot veszek magamnak két észrevételre:

Úgy látszik nekem, hogy az angol kormány protestatióinak és fenyegetéseinek sokkal nagyobb fontosság tulajdoníttatik Turinban, mint amennyit Anglia helyzetének ismerete igazolhatna. — Igaz ugyan, hogy az angol udvar s az angol kormány, legyen whig vagy tory, traditionális politikájuknál fogva még mindig ragaszkodnak azon elavult nézethez, hogy Angliának egy erős Ausztriára szükségése van s azért épen nem csodálkozom, hogy amennyire nagy szavakkal s üres fenyegetésekkel lehet, iparkodnak Ausztria integritását támogatni; de azt is bizonyosnak merem mondani, hogy nincs az az angol miniszter, ki Ausztria támogatására egyetlen egy ágyút el merjen süttetni ily háborúban, mint aminő kérdésben van. Vannak dolgok, mik Angliában lehetetlenek. S e lehetetlen dolgok közül egy sem lehetetlenebb, mint az, hogy Anglia az olasz és magyar szabadság ellen Ausztria mellett fegyvert fogjon. Egészen más volna, ha a francia vagy orosz akarna Ausztria territóriumából valamit maga számára elszakítani. Én, aki Angliát annyira ismerem, csak csodálkozom azon, hogy az angol minisztérium ügyünkben és Velence ügyében tökéletesen impotens fenyegetéseinek a legkisebb súly is tulajdoníttatik. Ami pedig a francziák császáráját illeti: czáfolhatatlan igazságnak tartom azt, hogy ha Magyarország — a felkelésre nélkülözhetetlen segítség megtagadása által — az osztrákkal kialkuvásra kényszeríttetik, az osztrák újólag erős hatalommá válik. Az angol kormány ezt óhajtja s tartózkodás nélkül meg is mondja miért? t. i. hogy az erős Ausztriában egyrészt az orosz, másrészt a francia ellenében ellensúlyra találjon. Világos tehát az is, hogy ha a francziák császára ezen, saját maga ellen számított ellensúlynak helyreállítását segítené, öngyilkos politikát követne. Hogy a francziák császára ily politikát követni akarhasson, lehetetlenségnek tartom, — s így, ha a turini cabinetnek nehézségeket csinál, hogy a háborút az osztrákkal késleltesse, ez csak onnan eredhet, mert nem gyanítja, hogy a késleltetés a magyart alkura kényszeríti az osztrákkal, kényszerítendi pedig; s azért remélni merem, hogy ha Cavour gróf a császárt Magyarország elvesztésének imminens veszélye iránt felvilágosítandja, az nem maradand Napoleon császár határozataira befolyás nélkül. Monda-

nóm sem kell, hogy amit ez irány ellene sekély állásomban tehetek — az nincsen elmulasztva.

Legyen még szíves, képviselő úr, azon nézetemet közleni a miniszterelnök úrral, miként én igen tanácsosnak vélem, hogy az Oláh országban kirakott két hajóteher fegyverzet is visszazereztessek s visszahozassék, mert meg vagyok győződve, hogy ami fegyver ott marad, az ellenünk, — s hihető a 4-8-ikihoz hasonló öldöklésre fog használatni.

Midőn még szeptemberi állapotásaink annyi reményekre jogsítottak, lépéseket tettem a horvát határőrezredek megnyerésére. Most tudósítatom, hogy ez sikerült s hogy egy horvát főnök útban van velem a dolgot személyesen elintézni; s mert reméli, hogy én fel fogom őt ruházni azon finanziaális eszközökkel, melyek a határőrezredekben tett ígéreteinek egyes, befolyásos egyének irányánál!i teljesítésére szükségesek. A dolog oly fontos, hogy ha operationális terveim elfogadására kilátás s a szükséges pénzalap birtokomban volna, nagynak semmi áldozatot sem tartanék. így, amint a dolog áll, félek, a horvát főnök kijövele csak újabb compromissiót okozand; nagyobb, veszélyesebbet, mint a deczemberi magyar küldött kijövele okozott. A horvát vagy kétszázezer frankkal remél visszamehetni: én üres kézzel leszek kénytelen őt visszaereszteni. O hírt remél visszavihetni az olasz auxiliaris expeditió felől: s én félek, azt leszek kénytelen neki mondani, hogy nem lesz expeditió. Ez azonban a gróf miniszterelnök határozatától függ. Aggódo kebellem várom azt. Ha kedvezőtlen lesz, alig maradand egyéb számomra, mint megkérni Olaszhon királyát, adjon menhelvet a szegény száműzött magyarnak maroknyi hátralevő napjaira s engedje, hogy fiaim tehetségét Olaszhonnak szenteljem. Mert ha már poraim hazám porával nem vegyülhetnek, olasz földön óhajtanám fejemet az örök álomra lehajtani. Olaszhont óhajtanám fiaimnak fogadott hazájokiil.

Fogadja képviselő úr tiszteletemet, és bizalmam megújított biztosítását.

Kossuth, s. k.

ÖSSZEÜTKÖZÉSEM KOSSUTHTAL.

I.

A várt felelet végre megjött, hideg hangon írt rövid levél, mely ezen szóban culminált: «*Tessék!*» Ez fájtnak nekem s a következő sorokat írtam:

O Via Burden San Salvario,
Turin, január 17-én 1861.

Barátom!

Január 12-iki soraid váratlanok voltak. Huszonöt évi ismerettségnek, tizenhárom évi barátságának, melynek a kereskedelmi társaság krízisének ideje óta a jelen perczig nem egyszer adtam tanúságát, nem kell, nem lehet egy fenyegetéssel s egy hideg bókkal véget vetni.

Politikai nézeteink különbözhetnek s különböznek jelenleg; politikai véleménykülönbség azonban akkor, midőn az eszközökről van szó, nem a célról, — mert erre nézve nem különbözünk —-ji nem elégséges arra, hogy minden bar; kötelék, mely eddig bennünket s családjainkat összefűzött, szétszaggattassek. Én három hónap óta ismételve megsértve éreztem magamat keblem mélyében; többször panaszkodtam, soha egy szíves szót Tőled feleletül nem kaptam; de azért még egyszer nyújtom Neked jobbot s kérek, hoc ásd meg, ha akaratlanul **megsértettelek**. Fogadd el vagy taszítsd el. én nem fogom elfelejteni, mennyivel tartozik neked minden hazafi.

Hazafi üdvözzellet:

Pulszky.

II.

London, január 23-án 1801.

Kossuth most terjedelmesebben felelt; ez volt az mohó levél,
melyet hozzám intézett:

Barátom!

Midőn leülök, hogy január 17-ki leveledre feleljek, remélem, régi barátságunk emlékezete s azon meggyőződés, hogy szavak a tényeken nem változtatnak, elég hatalmat gyakorlandnak tollamra, miszerint higgadtan «sine ira et studio» írjam s végezzem leveletem.

Kezdetük rövidre összefoglalva, fel kell említenem olaszthoni viszonyainkra politikám programját, ámbár az közel egy éves megbízatásod folytán különben is egy nyitott könyv Előtted.

Hazánkat kirekesztőleg olasz érdekek végett *diversióra* felhasználtatni nem engedem, hanem az osztrák hatalomnak definitív megtörését közös s hazánk függetlenségét Olaszthon egységes függetlenségével koordinált ozélnak vétetni s a hadmunkálati terveket e ezélra irányoztatni követelem.

E közös c-zél elérésére a hős Garibaldi közremunkálását nemcsak hasznosnak és kívánatosnak, hanem nélkülözhetlenül szükségesnek is tartom; de őt egyedül V. E. királynak és kormányéinak közreműködése nélkül a cél kivételére elegendőnek nem tekintem, Olaszországra sem, még kevésbbé Magyarországra nézve, különösen a frauczia s angol kormányok miatt is: — melyektől teljességgel nem tartok, ha az olasz kormány, háborút kezdve, népjogilag elismert lobogója alatt indít a dalmát partok felé expeditiót; de melyektől igen is tartok, hogy Garibaldinak a kormányon kívül megkísérteendő expeditióját (Olaszországon kívülre irányoztatt) az ádriai tengeren feltartóztatnák.

Azért feladatunknak nem azt ismertem s ismerem, hogy a király kormányával Garibaldi ellen, vagy Garibaldival a király kormánya ellen *complottirozunk*; hanem ismertem s ismerem feladatunknak azt, hogy köztünk s a királyi kormány és Garibaldi közt *eombinációt* iparkodjunk létre hozni; — s e *combinációt* a Tuileriák *cabineteje* által is elfogadtatni, vagy legalább elnézetetni.

A *combinatio* módja módosulhat a körülmények szerint. Lehet oly *combinatio*. hogy a kormány kezdje; lehet olyan, hogy Gari-

baldi kezdje a háborút. Ez discussio s alku tárgya, hanem az, hogy akármilyen történik, combinatióban történjék, essentialis.

Erre törekedtem mindig s fogok törekedni jövőben is. Én mint magyar hazafi szoros kötelességemnek tartom, az olasz kormányval, legyen az Cavour, legyen az akárki, a lehető legjobb viszonyra törekedni; s elhatározott praecisióval mondom, hogy a kormánynak háta mögött, vagy a kormány ellen, akárkivel is Olasz-honban complottirozni, conspirálni, a hála kötelességével, a becsülettel s hazánk érdekeivel ellenkezőnek tartom magyar ember részéről, tartom privát és publik« véteknak.

Ennyi elég programmomból. — S most áttérek leveledre.

Azt írod január 17-én, hogy «január 12-kei soraim váratlanok voltak».

Csodálatos!

Te január 8-ki leveledben nekem nem véleményt mondasz, hanem tényt állítasz elémbe; — tudtomra adod, hogy elhatározadt magadat, tőlem elpártolni s máshoz állani s ezen elhatározásodnak oly motivatiót adsz, melynél régi barátságunk minden gyengéd emlékezeteire vala szükségem, hogy azt insultusnak ne vegyem, azt a motivatiót adod, hogy «én csak akadályozni, nem pedig tenni akarok». — (Szerény ember vagyok, nem ismerem ambíciót; de nem csak Neked, de a világ minden lakói között semmi élő teremtésnek sincs s nem lehet joga felemelt fővel ilyesmit mondani *nekem!*) — Röviden és saját szavaidat idézve, azt írod, hogy «mintán T. L. defectiója az igazgatóságot megszüntette, Te ezentúl egyéniségedet nem enyészteted el», — *ha én Cavourral* (azaz a kormánynyal) *nem török, úgy én nem tenni, hanem csak akadályoztatni akarok, annál fogva lemondasz állásodról, mert Te annak oldala mellett fogsz állani, aki tesz, nem azé mellett, aki akadályoz.»*

Ezt írtad, a velem maradásnak oly categorikus feltételét szabod (t. i. «hogy Cavourral törjek»), mit én teljességgel el nem fogadok, mit elfogadni, mint ember a hálával s becsülettel, mint magyar, hazafi kötelességgel ellenkező bűnnek tartok, s ha ezt el nem fogadom, kinyilatkoztattad, hogy nemcsak állásodról mondasz le, hanem hogy elhagysz s más oldal mellé állsz. Megvallom, fájt ezen (minek is nevezem csak? hiúban! csak egy szó van reá:) defectio! — fájt kétszeresen, mert oly rögtön jött a Teleki-féle csa-

pásra — de én megbírom a csapásokat s azért minden indulatoskodás nélkül elpártolásoz ezen kinyilatkoztatására, ezen egy szóval feleltem: «*tessék*»

S Te azt írod, hogy feleletem váratlan volt! — Csodálatos! Hát ugyan minő feleletet vártál!

Emlékezzél ama sértő «akadályozni és tenni» szavakra. Emlékezzél arra, hogy azt *fogod rám*, hogy én Garibaldi «(mint nevezed) kétségbeesett és kétséges expedícióját a dalmát partokra váltig ellenzem». ----- Ördögbe ellenzem! Ellenzem s ellenezni fogom mindig azt, hogy akár Garibaldi, akár Cavour, akár V. E. király, akár Napoleon császár, akár a nagy-mogúl, akárki a világon hazámat pusztá diversióképen vérbe, lángba borítsa: hazámat célznak akarom, nem majomkormöknek, melyekkel más magának a parázsból a gesztenyét kikaparja; — de ha Garibaldi vagy akárki a világon, ki akar kötni a dalmát partokra, azt ellenezni már csak azért sem juthatott soha eszembe, mert az ember csak azt ellenzi, amit meg tud akadályozni. Annyira nem jutott eszembe akadályozni, hogy decz. 14—ki utasításomban s Türhöz intézett két levelemben pláne kérdést teszek iránta s tervet formulázok. De annyit igen is kimondok, hogy ha akárki a világon oly expedíciót tenne, melyből én hazámra jót nem várhatnék, gonddal lennék, hogy a nemzet tudja, miként azzal nekem semmi közöm. Ezt tudva, lássa mit csinál.

Továbbá azt írod: «hogy három hónap óta ismételve kebled mélyében megsértve érezted magadat; többször panaszkodtál, soha egy szíves szót feleletül nem kaptál».

Meg kell vallanom, hogy mindez előttem egészen váratlan újság: 's én, ki gonddal szoktam megoldvasni, amit nekem írnak; s tudom, mit írok magam; s azon kívül minden leveleiddel s az enyéim legtöbbjének másolataival szemeim előtt, bátran merem mondani, hogy ez oly vád, melyet, ha még ezer évet élsz, sem leszesz képes substantiálni.

Egyszer, midőn azt írák, hogy ne félj, nem foglak terhelni a Canalis ügyével. — igaz panaszosan felettél, hogy jobb is, mert (vonatkozván a Crosskey-frte vasút-ügyre) nem szeretsz megsziadni, midőn köszönetre, elismerésre számítottál.

Mi ez ügyben közös kereseti részesek voltunk. Te dolgoztál s

költöttél ott, én dolgoztam s költöttem itt; mindkettőnknek voltak kellemetlenségeink — nekem alkalmasint több, s hasztalan feszegetnek, melyikünknek lehet oka többet, nem mondom, panaszkodni, de káromkodni. Azonban vévén azon «elismerés helyett szidásra» hivatkozást, megnéztem, miről van szó? s mit találtam? — ezt: Te ezt írod: «végünk van politikailag is; meg vagyunk ölve, semmisítve» stb. — Azt feleltem: «Az istenért, Barátom! hagyd el ezt a lamentatiót: nincs bizony nekünk végünk, sem megölvé, sem megsemmisítve nem vagyunk; nincs ennek a dolognak a politikára legkisebb befolyása sem (sőt még csak az industriális körre sincs, tanúság reá Frapolli, Toffoli stb.): *tettél, a ni it tehettél, ez becsületes ember keblének elég: nem sikerült. nem tehetsz róla; azért bizony nem verjük a falba fejünket; hát soh'se lamentálj biz azért.*»

Ez az, amit te szidásnak neveztl — (én ceremónia nélküli baráti elismerésnek neveztem volna) — de ezen (alaptalan) panaszkodásokat kivéve, mit csak levelem nem olvasásának tulajdoníthatok, — én levelezéseidben panaszkodásokról nem tudok; de azt tudom, hogy az én leveleimnek hangulata három hónap óta is mindig változatlanul az volt, amely három hónap előtt.

Igazán sajnálom tehát, hogy január 12-ki levedben jónak láttad azzal állani elő, hogy «három hónap óta kebled mélyében megsértve érezted magadat» — először, mert erre semmi okot nem adtam: másodsor, mert nem ez okozta viszonyainkban a változást, hanem az, hogy, mert én Cavourral törni nem akarok, jónak láttad nekem a politikai barátságot felmondani, nem azért, mivel «három hónap óta lelked mélyében megsértve érzed magadat», hanem mivel azon felfedezés szállott meg, *hogy én csak akadályozni s nem tenni akarok, azért Te annak oldalához állasz. aki tesz, nem az enyém mellé, aki csak akadályoz.*

E körül forog a dolog. A többi üres szó, ez *tett*.

Politikai barátság felmondásáról szólottam, mert bármi *mélyen s méltán megsértetne érzem is magamat lelkem mélyében* ezen sem nem provokált, sem nem opportun politikai defectio által; azt soha. a váratlan meglepetés első percében sem jutott eszembe, privát baráti viszonyainkra is kiterjeszteni. — Bizonyossága annak, hogy Benzi úrnak e szavakban adtam tudtul lemondásodat: «Quoique

mes relations privées avec Mr. Pulszky resteront toujours les plus amicales, j'ai cru devoir eonsentir á ce quil cesse de se charter de la representation de nos intéréts politiques auprès de Mr. le Comte de Cavour.» A magán barátságunk hasonló fentartásával írtam a grófnak is. — Én előttem régi barátságunk emléke nagyon becses s családomat családodhoz szeretettel és — leányomra nézve — hálával érzem csatoltnak lenni. Bármennyire elágazzanak is jövőben a politikai téren ösvényeink, ez érzelmek keblemben nem változandak soha. — — De minek csináljunk magunknak illúziókat. midőn nem véleménykülönbség, de oly határozott elszakadás ténye, mint a tied, választja el ösvényeinket: bármennyire óhajtsam K alig remélhetem, hogy a köztünk fennállott, testvértes familiaritás egére ború ne szálljon, mert a szív csak egy: nem lehet annak érzelmeit ketté választani. Lám! bevallom gyarlóságomat: restellem, de nyom, hogy leányom iránti szívességedet még néhány hétig elfogadni kénytelen vagyok. Csaknem szégyenlem mondani, de megvallom: nyom.

Isten áldjon.

Barátod

Kossuth.

Válaszom a következő volt:

Turin, január -28-án 1861.

Barátom Kormányzóm!

A levelezéseknek van egy átka. hogy az ember gondolatait csak főpontjaikban adhatják s a félreértésnek elejét nem vehetik, mielőtt az a bizodalját megmérgezte.

Január 8-iki levelem vezéreszméje ez volt:

Többször említéd levelezésedben, hogy bonunk ügyeinek csak egy lehető solutiója van, — vagy operationális terved, vagy vége mindennek: ha ez lehetetlen, akkor Magyarország felkelése lehetetlen, — vagy tervedet el kell fogadni, vagy vége mindennek.

Én ezen nézetet el nem fogadhatom s nem mondhatok le a haza felszabadításának reményéről azért, mert operationális terved a gróf által határozottan elvetetett s elfogadtatása a jelen körül -mények közt lehetetlenné vált. Ugyanazért a másik alternatívára utaltam Garibaldira.

Garibaldi és Cavour határozott ellentétben állanak egymás ellenében, nem a célra, de az eszközökre nézve ezen ellentét oly éles, hogy közreműködésök, különösen ha arra még a császár elnézése is szükséges, tökéletesen lehetetlen. Ez tény, melyről meg fogsz győződni, ha a helyszínén ezen két nagy emberrel értekezel.

De Garibaldi azért nem complottíroz a kormány ellen, hanem érleli terveit, nem gondolva azzal, vajon tetszenek-e V. E. mostani kormányának. Lehet, hogy egy bizonyos határidőig s bizonyos eventualitásoktól felfüggeszti fellépését; annyi azonban bizonyos, hogy tenni akar. tenni fog.

Lehet-e aztán, szabad-e hazánk sorsát egyetlen egy kártyára vetve, behunyni szemünket s nem gondolni avval, mit mások — kiknek eszközeik is vannak s akaratjuk is — terveznek a haza irányában? Szabad-e a nélkül, hogy terveiket ismernők. azokat egyelőre elvetni:

Cavour annak idejében adott ígéreteket s némi eszközöket terveink kivételére: azért azonban még le nem kötötte a magyar politikát az olaszhoz oly oldhatatlan kötélekkel, hogy lemondani kellene mindenről azért, hogy ígéreteit teljesíteni vagy nem képes, vagy nem akarja. Kötelességnek tartom ily körülmények közt azokat is megtudni, miket Garibaldi tervez, azt azonban Cavour révén soha meg nem tudhatjuk; Cavour auspiciumai alatt még csak közéleti sem lehet Garibaldihoz.

Te Cavourral még most törni nem akarsz (de decz. 14-én azt írtad: «kedvem volna mondani: adieu la compagnie»). Respectáлом okaidat; de nem hihetem, bármennyiszer mondd, hogy vagy így, vagy vége mindennek. Van még más út is, veszélyesebb talán, de nem kevesebb sikert ígérő s Te ezt meg fogod ragadni, mert a tett emberének ismerlek, kínél hazánk java mindennek felett elhatározó.

Sértve érzed magad azáltal, hogy azt írtam: «Ha a tett mezejét választod, szerencsésnek fogom tartani magamat Téged ezentúl is képviselni. **ha** azt határozod, hogy tenni nem akarsz, hogy akadályozni akarsz: **akkor** előre is lemondok eddigi állásomról», motiválván ezen elhatározásomat avval, hogy én csak azokkal járok, akik tesznek, nem azokkal, akik akadályoznak. Ezen feltételes szavaimra tudtomra adod, hogy elfogadod lemondásomat. Ebből az én

logikám szerint azt kellene következtetnem, hogy tenni csakugyan nem akarsz. Január 23-iki levelében azonban az általad több ízben ejtett *akadályozni* szót szabatosan határozod meg s megmondod, hogy dia Garibaldi vagy akárki a világon, ki akar kötni a dalmát partokon, azt ellenezni nem juthatott eszedbe». Örülök, hogy ezen felvilágosításod azon helyzetbe tesz engemet, hogy bocsánatot kérhetek félreértésemért; szavaid mutatják, hogy egymást megérthetjük, ha az egyetértést kívánjuk. Azt azonban, vajon akármely expedíció jót vagy rosszat hoz-e a nemzetre! ajánlhatod vagy kárhoztassad-e. csak akkor mondhatod, ha a tervet és az eszközöket ismered, nem előbb. Azon állás, melyben jelenleg a turini kormány irányában állsz, lehetetlenné teszi, hogy Garibaldival bizodalmas összeköttetésbe juthass. Mint az igazgatóság képviselője én sem tehetném; de most hol az lenni megszűntem, mint magyar hazafi tenni akarom s tenni fogom azon czéllal, hogy Neked is és a hazának is szolgáljak.

Ha annak idejében a válság percze elérkezett s a tervek megértek, szükséges, hogy ismerjed azokat; akkor ítélnél róluk. Ugyanazért bár megszűntem képviselőd lenni, folytatni fogom levelezéseimet. tudósítani foglak azokról, miket tudnod kell. s elő fogom mozdítani a közös c-zélt. habár utasítás nélkül. Defectióról, politikai barátság felmondásáról sohasem gondoltam: de hogy személyes érzéseim három hónap óta mélyen meg voltak sértve, azt nem titkolhatom: — érzés dolga. Meglehet, hogy több figyelmet vártam, mint mennyit érdemeltem: meglehet, hogy barátságod nagybecsülésében. mint a féltékeny szerető, minden rosszalásnak s rossz kedv kitörésének nagyobb jelentékenységet tulajdonítottam, mint amint neki adni akartál: meglehet, hogy szolgálataimat túlbecsültem (mert a vasutat pusztán kereseti vállalatnak sohasem tekintettem, magam hasznáért abban semmi feltétel alatt annyit nem tűrttem, sem nem dolgoztam volna), s hogy nem volt méltányos azon kívánatom, a legutolsó londoni jelenetről, a dráma befejezéséről is tudósíttatni. — mindez meglehet, de mindez fáj; most azonban elmúlt, nem akarok többé emlékezni róla; de annál szívesebben köszönöm leveled azon szavait, hogy régi barátságunk emléke becses Előtted, s azért ne is nyomjon Téged semmiképen azon gondolat, hogy Vilma még egy ideig nálunk marad; kedves jó egy leány, ki

most, hogy csaknem egészen felépült, az egész házamat jókedvével földeríti. Akkor, midőn kétes egészségi állapotában három orvos közül egy sem titkolhatta el aggodalmát, akkor éreztük a felelősséget, melyet magunkra vállaltunk: most, hol egészsége lassan-lassan helyre áll, jelenléte csak Örömet szerez, nem gondot s nincs semmi, ami Tégedet e viszonyban nyomhatja.

Azt írod ugyan leveledben, hogy bármennyire óhajtod is. alig reméled, hogy a köztünk fennállott testvéries familiaritás egére ború ne szálljon. Én azonban még most is meg vagyok győződve, hogy habár ösvényeink jelenleg a politikai téren elágaznak, csakhamar ismét találkozzanak. Isten veled.

Barátod

Pulszky Ferencz.

IV.

Klapka megjött a keletről. Nézeteink nem különböztek; elhatároztuk, hogy Garibaldit meglátogatom Caprerában s megtudom tőle, minő tervei vannak; mert arról Klapka csak úgy mint én, mint mindenki, meg volt győződve, hogy babérjain nyugodni nem szándékozik mindaddig, míg Róma és Velence idegen kézen vannak. Ő volt most minden forradalmárok reményhorgonya, annál is inkább, mert azon barátai és tisztjei, kik nem csatlakoztak a kormánypárthoz. nyíltan beszéltek arról, hogy egy új expedíció készül; némelyek Görögországot említették, mások Magyarországot. — Mierszlavszky. a lengyel forradalmi párt legtevékenyebb vezére is eljött Olaszországba, találkozott Cavourral s lement Caprerába. Görög ágensek Corfuból biztatták Garibaldit, hogy miután Dél-Olaszországot felszabadította a zsarnokság alól, álljon élére a görög mozgalomnak és szabadítsa fel a görög tartományokat a török járom alól. Azt is hallottam, hogy Garibaldi legtöbb sympathiával viselkedik a magyar ügy iránt, melynek összekötését Velence felszabadításával hangsúlyozni szokta. Meggyőződést akartam tehát szerezni magamnak valódi szándékáról s terveiről; lementem Genuába, hol Kubattino hajói fentartják az összekötést Szardíniával és La Maddalenát érintik, Caprera szomszédságában, menet s negyednapra, visszajövet Cagliariból.

Közel a nagy szardíniai szigethez, éjszakon, a Szt. Bonifác tengerszoros kezdeténél fekszik La Maddalena és Caprera, két sziklasziget kevés szántófölddel a tengerpart közelében; a sírokkó dühe itt sokszor oly nagy, mint a bórác Trieszt körül s a fáknak növéset mindenütt megakadályozza, hol falak nem törék meg hatalmát: az ember csak kaktuszokat lát s a szikladombok északi oldalán szegényes bozótot. A két sziget közül La Maddalena a nagyobbik; halászok és tengerészek lakják, kik az év legnagyobb részét bajokon töltik, az ember a piszkos kis városban rendesen csak nőket, gyermekeket s elaggott véneket lát. Caprera, mely mellette fekszik, csaknem egészen lakatlan, egyik harmadrésze most Garibaldi birtok, a második egy különcz vén angol nőé, ki itt már karmincz év óta elkülönözve élt a világtól a harmadik rész La Maddalena község közlegelője volt. Amint a hajó La Maddalenában megérkezett, Menotti, Garibaldi fia, nagy csónakjával átvette a postát s az ismerősöket, kik atyjához szándékoztak, engem is meghitt mindjárt vendégül. Fél óra alatt áteveztünk a szigetre, hol Garibaldinak olyan háza volt, minő nálunk a jómódú táblabíráké; mellette állott egy kis vasház, melyet egy angol ide ajándékozott s felállított; itt lakott Fruscati, Garibaldi titkára, ki Ferencz-rendű barátból már 1848-ban garibaldinus lett. Engem is ide kvártélyoztak be, a főépületben a tábornok lakott fiaival, rokona Deideri s azon vendégek, kik lioszszabb időre jöttek. Minthogy mindenki tudta, hogy Garibaldi nem vagyonos s a vendégszeretet költségeit nem bírná, a vendégek legnagyobb része La Maddalenában maradt a rossz vendéglőben s csak délután jött által, hogy Garibaldit meglátogassa. De azért mégis Caprerában is minden héten bárom napig tele volt a ház és asztal és azért szokássá vált, hogy a vendégek is hozzanak élelemszereket, melyek itt nehezen voltak megszerezhetők: maccaronit, gesztenyét, burgonyát, czukrot, kávét stb. Én narancsot s egy finom angol plumpuddingot hoztam; a mint azt az ebédnél eléje tették, megkóstolta s tüstént elvitette, megkérdeztem, talán nem ízlik-e?

— Sőt inkább; tulajdon számomra tétetem el, azok, kik itt ülnek, nem tudnák megbecsülni.

Garibaldi nagyon rendes életet élt; már öt órákor reggel ott volt keltjében s kapálta a szállót s különösen a babot; nem szerette, ha munka közben megszólították; egy elegáns francia tette ezt

egyszer, mire Garibaldi udvariasan kérdezte, nem akarna-e neki segíteni s megkérte, húzza a vizet a szivattyú-kútból, mely a kertet öntöztet; a francia keztyűs úrfi hozzá is látott, de nemsokára kifáradt; Garibaldi folyvást buzdította, míg a szegény végre mégis csak bevallotta, hogy végkép kifáradt a szokatlan munkában. — Reggeli után Garibaldi visszavonult szobájába dolgozni, aztán fogadta a vendégeket, kik La Maddalenából átjöttek, régi s új bajtársai, panaszokkal vagy kérelmekkel s mindenféle idegenek, hol tervekkel, hol pusztán kíváncsiságból, hogy tiszteletüket fejezzék ki s elmondhassák, hogy ők is kezet szorítottak a nagy hőssel. Ebéd után a ház előtt szivarozott s kiment sétálni a sziget valamely emelkedettebb helyére, honnét egész kis gazdaságát átláthatta; most is azt tette s észrevette a távolban bikáját, mely aligha tilosban nem jáit az angol nő legelőjén; odaküldte tehát vendégeit, egyiket a másik után, hogy térítsék azt hazafelé; utoljára csak én maradtam mellette s megkérdeztem, menjek-e én is a bikát hajszolni?

— Sőt inkább, azért küldtem el a többit mind, hogy Önnel komolyan beszélhessek s tudjam meg a magyar viszonyokat; mert mi csak annyit tudunk, hogy a magyar bátor, szabadságszerető, becsületes nép, mindazok, a kikkel találkoztam, meggyőztek arról, hogy lehet bízni bennük minden tekintetben.

Én tehát elbeszéltem neki hosszasan állapotunkat és reményeinket; lefestettem előtte oly híven, amint bírtam, az ország viszonyait, a pártok állását, ami őt annyira érdekelte, hogy másnap még egyszer folytatta e beszélgetést. Negyednapra visszamentem Genuába s Turinba, ahol Klapkával még egyszer megbeszéltem a dolgok állását és teendőinket s közös megállapodásból a következő levélben értesítettem Kossuthot kirándulásom eredményéről.

V.

C. Via Burden, San Salvario,
Turin, február 23-án 1861.

Barátom!

Voltam Caprerában levéllel Klapkától, melynek mását, úgy hiszem, Veled közölte. Elmondtam Garibaldinak nézeteidet, megmondtam; hol s mennyiben különböznek az enyéimtől. Elbeszél-

tem neki állásodat s befolyásodat s hogy én nem reprezentálok semmit és senkit, mint önmagamat. Erre kikérdezhetett két óra bosszant a nemzetiségi viszonyokról, a concessiókról, a mostani situációról, a török birodalom tartományainak szelleméről, politikájáról, kívánságairól. Második találkozásunknál folytatta a kérdezgetést a határörvidékről, geographiai állásáról, igazgatásáról, szelleméről. Ezen utóbbira, megmondtam, hogy nem ismerem s nincs tehetségemben megismerhetni. Megkérdeztem végre, mi a felelete Klapkához s mik a tervei? Azt felelte, hogy tervei nincsenek, pák szándoka van; hogy a felelet nehéz, mert ezek az urak, úgy látszik, akarnak is, nem is akarnak. Annyit azonban mondhat, hogy tavaly is körülbelül ugyanezen időben a király és kormány azt izenték neki, hogy nem lesz háború, tartsa magát tökéletes csendben, s mégis volt háború. — Volt bizony! vágtam szavába, mert Ön csinálta; könnyen felelhetett, hogy lesz: most is úgy vagyunk: ha Ön akarja, lesz háború. — Igen is — volt a felelet — de én másképp vettem fel a dolgot; tudtam, hogy Sziciliában készülnek kitérésre s szándékom volt oda menni, mihelyt a lázadás kitör. Most is úgy van. Ha Európa békében marad, én is itt maradok Caprerában: ha azonban vagy Önöknél, vagy Szériában, vagy Lengyelországban, vagy a németeknél a nép felhí és segítségemet keresi, szándékom az, hogy segítséget viszek nekik. A népszabadság solidaritása kívánja ezt tőlünk olaszoktól, s azon különféle nemzetbeli vitézek vére, mely Sziciliában és Nápolyban érettünk folyt.» — S mi módon tudhatja Ön, hogy valamely nemzet felhívja és segítségére számot tart! — «Engem puskalövessel szokás meghívni: a puskadörgés szavára indulok, merre a szabadság hí, s ott leszek minél előbb — azaz szándékom ott lenni: a kimenet és siker nincs kezemben. — Én nem veszem magamra a felelősséget, hogy másokra feltoljam magamat, de bárhol küzdjön is egy nép, a szabadság a zsarnokság ellen, kötelességemnek tartom barátaimmal együtt, csekély erőmliöz képezt, részt venni a harcban.»

Erre elbúcsúztam s visszajöttem Turinba. Klapkával s Türrrel sokat értekeztem s őszinte nyíltsággal, melyet Klapka viszonzott, megvitátván a situatiót, abban állapodtunk meg:

Hogy addig, míg a nemzet a törvényes téren utolérhetőnek tartja kívánságát s míg minden törvényes eszközök nincsenek kimerítve,

egyáltalában semmi részről sem szabad háborgatni a nemzet törvényes alkotmányos kifejlését;

hogy ha a francia császár morális segélyét megadja s ennek következtében a gróf ígérete szerint támaszkodni lehet Olaszországra is, mihelyest az osztrák az engedmények s törvény teréről lelé, meg kell kezdeni a harcot Garibaldi segítségével;

hogy ha a francia morális támasz s következtében az olasz kormány segélye elmarad, szükség ezt a nemzettel tudatni; de azt is, hogy Garibaldira mindig lehet számítani; válaszszon e szerint a haza akár békés elnyomást, akár háborút s ennek minden viszonyosságait.

A király a napokban valakinek azt mondta, hogy ámbár mindenki békét kíván, ő még is azt hiszi, hogy e nyáron háború lesz. Nem látja, mikép lehessen azt kikerülni Európa mostani feszült állapotánál.

Türr, ki ezen levelet átadja, ismeri Garibaldi nézeteit, meri ez reá bízta azon tudósítások megszerzését, melyek a mostani válságos perczen szükségesek.

Riberi ma volt nálunk; igen nagy javulást talál Vilmánál, s meg van győződve, hogy ha szeptemberig folytatatik cúrāja s rendeletei teljesítettnek, tökéletesen felépül. — Annyi bizonyos, hogy kinézése sokkal jobb, nőtt is egy kicsit az utóbbi hónapokban.

Nődet tisztelve, maradok mint mindig

barátod

Pulszky Ferencz.

OLASZ ÉS MAGYAR VISZONYOK.

I.

Márciusra össze voltak híva az olasz kamarák; garibaldinus barátaim jóslatainak ellenére a kormánynak a választásoknál ropant többsége lett; Guerieri egyébiránt már előre megmondta nekem, hogy ha Garibaldinak még sokkal nagyobb pártja volna is, Turin levegője hamar megpuhítaná nagy részét, Cavour keresztül tudja vinni minden tervét. Garibaldi maga nagyon ideges volt, tulajdon számára nem várt, nem kívánt semmit, megszokott régóta szegényesen élni Caprerában; de az bántotta, hogy győzelmes seregével, mely két országot hódított meg s annak tisztjeivel rosszul bánnak, véglegesen nem rendelkeznek róla s világosan azt akarják, hogy az magától máljék széjjel, vagy fegyelmetlenség miatt feloszlattassék. Egyébiránt folyvást jöttek küldöttségek Caprerába tisztelkedni a hősnek s kijelenteni, hogy ő a haza egyetlen reménye s ekkor Garibaldi rossz kedvében úgy isten igazában megszidta Cavour többségét: hogy ezek a képviselők igazi ina ok. mint a birkák követik a kolompost, készek akár a hazát is elárulni, amint ezt Nizza esetében mutatták. Bertani organizálni kezdte az ellenzékét; összehívta egy bizonyos napra Gennába. hol bizalmukat kifejezték Garibaldihoz s kijelentették, hogy a képviselők többsége Turinban nem képviseli az ország valóságos többségének politikai véleményét. Cavour emberei ellenben folyton prédikálták, mikép nem tűrhető, hogy két király legyen az országban: az egyik Turinban, a másik Caprerában, s két parlament: a törvényes mellett a geuuai, és két sereg: az egyik kék, a másik veres; háladatosság ide, háladatosság oda, az első kötelesség megmenteni a hazát s megtörni Garibaldit. Cavour maga úgy nyilatkozott egyszer előttem,

hogy Garibaldi valóságos erő Olaszország részére s a kormány fel is fogja használni, midőn azt találja, hogy az actió percze megérkezett; de Bontani-féle bizottságokat soha többé nem fog tűrni, melyek államot akarnának felállítani az államban. Fel fogja maga éleszteni a nemzeti társaságot, ha arra szüksége lesz, vagy más valami formát fog találni, melyben a forradalmi elemeket felhasználhatja; de a vezetést nem hagyja kisiklani kezéből, más kormányt maga mellett el nem tűr. Azt sem fogja engedni, hogy Garibaldi valami kétségbeejtett, merénylettel megölje magát; neve s befolyása sokkal nagyobb kincs Olaszországra nézve, semhogy megengedhető volna annak hiába való, haszontalan elvesztése. Azalatt megnyílt a parlament s Garibaldi is megérkezett a fővárosba, hogy seregének s tisztjeinek számára kieszközölje a szükséges elismerést s állásuk rendszeresítését.

A kedélyek mindkét részről mód nélkül fel voltak izgatva: Cialdini tábornok, kit a kormánypart azóta, hogy ő Castellidárdónál megverte La Moriciéret, Garibaldinál is nagyobb hősnek tartott, s ki a pártnak katona-szövívője volt, Garibaldinak éles levelet írt, melyben szemére veti, hogy túlbecsüli magát, hogy veres ing viselése által komédiásként feltűnést akar előidézni, hogy társalgásban és leveleiben a királyt barátjának nevezi, ami illetlen; inti, becsülje meg múltját s a hazát, hagyjon fel ellenzékeskedésével. Ezen levelet, mely Garibaldit mélyen sértette (mert Cialdinival eddig mindig jó lábon állt, nem is fordult elő semmi személyes kérdés, mely a jó viszonyt köztök megváltoztatta volna). Cialdini egyidejűleg a lapokban is kiadta.

Az emberek mindjárt párbajkihívásról beszéltek; a kedélyek az egész városban fel voltak zaklatva. Délben Garibaldi megjelent a képviselőházban, hogy a déli seregnek s tisztjeinek panaszait s kívánságait adja elő. Amint megjelent, egy kormányparti tag a többiek nevében előadta, hogy Garibaldi a kamara többségét sértette meg s elégtételt kívánt. Garibaldi erre indulatosan felelt, hogy amit tulajdon házában egyeseknek vagy küldöttségeknek, akár egyesekről, akár a kormányról mond, az nem tartozik a kamara elé s aztán előadta, mily méltatlanul bánik a kormány azokkal, kik Sziciliát s Nápolyi felszabadították s a Bourbon-seregeket megverték, s kiknek szolgálatait s rangját most nem ismeri el

azon kormány, mely a megvert Bourbon-tiszteket elismeri: a rendes katonaság nem tiszteleg nekik, a rendes sereg tisztjei nem ismerik el ezen hős hajtársaik egyenjogúságát. Cavour előbb kímélve felelt, s kezet nyújtott Garibaldinak a kamara előtt: de midőn a tábornok ezt el nem fogadta, szenvedélye fellobbant, kíméletlenül fejezte be beszédét, a képviselők mindkét részről tűzbe jöttek s tomboltak, az ülés a legnagyobb izgalomban érte végét. Úgy látszott, hogy a szakadás Cavour és Garibaldi közt ki nem egyenlíthető többé s hogy az országban a két párt ellenségkép áll ezentúl fzeniben egymással, mint régi időkben a guelfek és ghibellinek. Az öreg Pallavicini, a spielhergi martyr, ki Cialdinival és Garibaldival egyenlően jó viszonyban állt, hiába igyekezett a dolgot a két tábornok közt kiegyenlíteni: este felé a legkülönbözőbb hírek terjedtek el a városban; végre megtudtuk, hogy a király Garibaldi s Cavourt magához hívatta a Moncalieri-palotába s ott személyes közbenjárásával békét kötött köztük s megállapította az elveket, melyek szerint a déli sereg tisztjeinek ügye rendeztessék el, hogy t. i. bizonyos rangjokhoz mért kielégítést nyerjenek, azok pedig, kik a seregben a szolgálatot folytatni kívánják, néhány hónap múlva tisztí vizsgáira jelentkezessenek s hu ennek megfelelték, Garibaldi-tól nyert rangokban beosztassanak a seregbe. Nagy nehezen lehetett csak ezen eredményre jutni: csak a király személyes tekintélyének sikerülhetett a viszonyos ellenszenvet a két nagy férti közt legyőzni. A szakadás most kikerültetett és Garibaldi, ki Turinban soha sem érezte magát jól, visszament ismét Caprerába,

II.

Márciusban Kossuth is megjött Turinba családjával együtt. — Azóta, hogy Napóleonnal szövetezett, állása Londonban egészen megváltozott; kényelmetlenül érezte magát: a bankóper még inkább elkedvetlenítette s most végkép elhagyta Angolországot, annál könnyebben, mert Olaszországtól s Cavourtól várta még mindig Magyarország felszabadításait. Amint megérkeztek. Kossuthné hozzánk jött, hogy leányát Vilmát magához vegye; hideg arczzal mondott egy pár hideg szót, hogy megköszönje beteg leányának fél évig tartott gondozásunkat. Vilma alig tudta elnyomni köny-

nyeit, midőn feleségem nyakába borúit s tőle búcsúzott; kezét nyújtottunk egymásnak s elváltunk: mindnyájunknak szíve fáj, de meggyőződésünk szerint nem tehattünk máskép. Kossuth is így érzett s Klapkának a következőket írta:

— «Én Pulszky jeles tehetségét mindig becsülni fogom. Gyarlóságai iránt elnézéssel tudok lenni. Hanc veniam petimusque damusque vicissim. Én is gyarló teremtés vagyok. A köztünk sok-sok éven át fennállott bensőségteljes viszonynak megszakítása érzékenyen fáj: nem tagadom; de e fájdalom sohasem fogja velem megtagadtatni az elismerést, melylyel a hazának s az emigrációnak tett hasznos szolgálatait neki mint hazafi, sem a lekötelezettséget, melylyel személyem s családom iránt tanúsított sok szívességeiért, mint ember tartozom. Hát ellensége sohasem leszek. Ártani neki, ha tehetném is, sohasem fogok. De a viszonynak köztünk örökre vége van. Itt nem indulatos fellobbanás forog fenn, min a higgadt-ság magát túlteheti; nem is amolyan összekocczanás, melynek emlékét egy meleg kézszorítás eltörölheti: itt a kölcsönös bizalom kapcsa lett kettétörve, s én azon emberek közé tartozom, kiknél ezt. lia egyszer széttörtött, egy örökkévalóság sem forrasztja össze. Ennek vége van.»

Magyarországban is megtörténtek a választások, a szécsényi keiület, Nógrád vármegyében, engem választott meg képviselőjéül; jó jelnek magyaráztam, hogy a száműzötteket is merészük megválasztani; köszönettel elfogadtam a mandátumot s folyamodványt küldtem Vay Miklóshoz a kancellárhoz, hivatkozva az országgyűlési képviselők törvényes *salvus conductus*ára, hogy eszközölje ki német collegáinál, miként engedjék meg, hogy én vasúton, sehol meg nem állva, egyenesen Budapestre bántatlanul mehessek s addig, míg az országgyűlés tart, az országos képviselők mentelmi jogával élhessek. A válasz soká késett, végre megjött, hogy az ország határain belül tisztelni fogják mindenestre képviselői jellegemet; de a magyar kancellár nem szüntetheti meg az ellenem hozott ítéletek következményeit a nem magyar tartományokban; magamnak tulajdonítsam, ha ott kellemetlenség érne. Tanácskoztunk, vájjon nem kellene-e megkísérteni, hogy álruhában csempészszem be magamat Belgrádon s a határörvidéken keresztül az országba; de azt találtuk, hogy nem volna czélszerű egy ily személyes *complicatio* által a

már úgy is elég complicált helyzetet Pesten még jobban felzavarni, s így e kalandos terv elmaradt.

Sir James Hudson, az angol követ a turini udvarnál, kihez Londonból ajánlólevelem volt, mindig a legszívesebben fogadott s időről-időre meglátogatott, értett a régiségekhez, rokonszenvezett a magyar ügyvel is, de sokkal inkább szerette az olaszokat. Midőn egyszer Couzáról s fegyvereink elkobzásáról szóltam s megjegyeztem, hogy Couza francia befolyás alatt van s Párisban keresi az irányt, melyet kormányában követ. sir James mosolygott s megjegyezte, hogy Couza bizony nem francia. hanem angol, s hogy a fegyvereket is egyenesen sir Henry Bulwer, konstantinápolyi követ felszólítása következtében kobozta el: mert az angol kormány nem engedhet rendbontást és zavart a keleten, mely háborúra vezethetne. A magyar viszonyokról gyakran kérdezősködött. Én azokat csakugyan alig tudtam felfogni; láttam, hogy az országgyűlésnél a többség egyenesen ellenzi a kiegyezést s hogy ezen párt élén a csak imént megkegyelmezett gróf Teleki László áll. Ismervén a lovagiasági kötelességekről való fogalmát, melyeket ő a túlzásig fokozott, ezen föllépését, melyen a felső körök egész Európában megbotránykoztak, csak úgy magyarázhattam ki, hogy meg van győződve a francia háborúnak s olasz betörésnek legközelebbi bekövetkezéséről s hogy ily körülmények közt kezében akarja megtartani a vezényletet. Lelkiismeretesen megtartotta szavát, hogy külföldi összeköttetéseit megszünteti s ennek következtében nem tudhatta meg, hogy azon terv. mely a múlt szeptember első felében megállapított, már decemberben elvesztette minden jelentőségét, mert a francia császár elégségesnek tartott egy olasz háborút s már is, a mexikói kalandra készülve. Ausztriával barátságos lábra állani igyekezett. Szívem mélyéből sajnáltam Telekit, sokat adtam volna azért, ha valamelyik barátja vagy ismerőse Turinba vetődik, ki őt a dolgok valódi állásáról felvilágosíthatná. De ez nem történt, az idő múlt, a tavasz megjött s előhaladott; de a háború elmaradt és semmije sem mutatkozott, melyből gyanítani lehetett volna, hogy Garibaldi vagy bárki más egy tengerentúli expeditiót szándékolna. Nem sokára azután jött a hír, hogy gróf Teleki László agyonlőtte magát. A csomónak ezen tragikus megoldása nem lepott meg; hiszen csaknem előrelátható volt, hogy más kimenetel lehetetlenné vált.

Teleki halála nem volt váratlan reánk nézve; de mégis megsomorította Kossuthot. A sors azonban még egy sokkal nagyobb csapást mért rá, mely minden terveit hosszú időre tökéletesen megsemmisítette s cselekvő politikai életét jóformán berekesztette: Cavour halála. A garibaldinusok sokszor durva és személyes ellenzékeskedése érzékenyen bántotta a nagy államférfi kedélyét, szenvedélyesen felelt a támadásokra, de a császár politikájával sem tudott sokszor egyetérteni, mely most a pápa világi hatalmának megvédését tűzte ki nyíltan bevallott feladatául. Egy zavaros parlamenti ülés után Cavour idegesen Szent-Jába ment jószágára s a vasútállomásnál nem találván elő fogatát, a nedves réteken keresztül gyalog sietett kastélyába s meghűtötte magát. Másnap reggel, a mint Turinba visszaérkezett, érezte, hogy láza van; de ő nem bízott az orvosok tudományában, maga szerette magát gyógyítani; sebészért küldött s eret vágatott: rosszabbul lett s ismét eret vágatott; végre mégis orvosért kellett küldeni, de a láz annyira elhatalmazott már, hogy eszméletét veszette s nemsokára meghalt.

Leírhatatlan volt a turini nép gyásza, midőn Cavour halálának híre a városban elterjedett; még politikai ellenségei is könnyekre fakadtak. Olaszország ellenei már kezdték jó mini, hogy az olasz egy;ég eszméje Cavourt csak röviden éli túl; a klerikálisok az isten büntetését látták ezen rögtöni halálban; de az olasz egység eszméje erősebb gyökeret vert már a nemzet szívében, mint hogy egyeli bármily nagy embernek halála azon nagy változást okozhatott ^{vol.11a>} — Sokkal kisebb utódok: Ratazzi, Eicasoli s a mostan élő olasz államférfiak, főleg pedig az események hatalma vitték keresztül Cavournak feladatát: de Kossuth tervei, melyeket ő Magyar-ít Olaszország érdekeinek azonosságára fektetett, ezen váratlan halál által végkép megfeneklettek, politikája más mederbe térített. A haza sorsát ezentúl a keleti kérdés megoldásával hozta összeköttetésbe ő is, mint mi mindnyájan.

III.

Ha az ember egy darabig az olasz középosztályival társalkodik, igen könnyén észreveszi azon számtalan szalakat, melyek a keletet az olasz félszigethez kötik. A Közép-tenger minden kikötő-városában

olasz kereskedői telepeket találunk: Tuniszban és Alexandriában. Smyrnában és Konstantinápolyban. Az orvosok a török városokban rendszerint olaszok vagy olyanok, kik olasz egyetemeken nyerték kiképződésüket. Görögországban és Romániában gyakran fordulnak meg olasz színészek, ügynökök, újságírók; Olaszországba tehát sok hír jut el a keletről s annak belviszonyairól s én ezeket különös figyelemmel kísértem, s tanulmányoztam az egyes tartományok viszonyait s a különböző nemzetiségi kérdéseket Törökországban. Erre már Angolországban készített elő Urquhart, ki a keleti viszonyokban járatosabb volt, mint a törökök magok. Klapkával is sokat beszélgettem ezen tárgyról, de éppen ezen időben jött vissza Törökországból és Romániából. Az Olaszországban lévő magyarok többsége esztendőket töltött a keleten, s így sok egyes vonásból összeillesztettem magamnak a képet s egy berlini havi szemlében néhány cikket írtam a keleti kérdéstről, s különösen a szláv és albán elemről. A kamarában a hírlapírók karzatán szomszédom volt Álarc Antonio Canini, igen ügyes, szerencsétlen reporter, ki életének nagy részét Görögországban, Konstantinápolyban és Bukarestben töltötte: de sehol boldogulni nem tudott, egyébiránt nagy barátja volt különösen a románoknak, kik minden törökországi népek közt a legműveltebbek s meg is tudják becsülni a tudományos nevelést. Ez beszélte nekem mindig, hogy a magyarelles elem Bukarestben nem a benszülött: ez s főkép a román arisztokratia érzi, hogy támaszra van szüksége az orosz befolyás eben s hogy azt leginkább a magyaroknál találhatná: a népet azok izgatják fel leginkább, kik Erdélyből Havas-Alföldre vándoroltak ki s ott sem találnak oly elismerést, minőt várnak s elkeseredésükben szidják a magyart és szítják a nagy román birodalom eszméjét, mely egyrésztől Erdélyt s Magyarországot nagy részét, másrésztől meg a macedóniai czinczár, kucovlachokat magába foglalná. Csak azáltal veszedelmesek, hogy majd mind tanári állást nyertek. Canini újra meg újra kérdezett, miért nem szövetkeznek a magyarok a románokkal, holott mind a kettőnek ugyanazon érdeke van s mind a kettőnek feladata az éjszaki szlávokat a déli szlávoktól elválasztani.

Olaszországban is — éppen úgy, mint előbb Angolországban — minden államférfinál azon meggyőződést találtam, hogy az osztrák monarchia egy oly európai szükségesség, melynek tökéletes szét-

mállása csaknem kipótolhatatlan volna, mert veszedelmes tért nyitna az orosz és német túlkapásoknak. Az olasz politika azonban természetesen főleg oda iparkodott, hogy az olasz tartományokat az Alpeseleg a súlyos osztrák kéz alól szabadítsa fel s e tekintetben ösztönszerűleg is Magyarország segítségére és felszabadulására volt utalva; azt azonban folyvást hangoztatták, hogy két nagy birodalom szomszédságában sem Magyarország, sem Románia nem lesznek képesek függetlenségüket fentartani. Az osztrák monarchia úgysis természetszerűleg különböző nemzetiségek összege, mely csak az absolutismus vaskeze által fegyverrel tartatik össze, anélkül, hogy az egyes részeknek természetben gyökerező összetartása volna; még csak azon érzék is hiányzik, hogy együvé tartoznak; a lengyel nem tartja magát osztráknak s nem hagyott fel a reménnyel, hogy előbb-utóbb a porosz és orosz uralom alatt álló testvéreivel egyesül, a cseh gyűlöli német szomszédját, a magyar borzad az osztrák egységbe való beolvasztástól, az olaszok elszakadása csak az idő kérdése már; az osztrák monarchiát csak a sereg tartja össze s a nemzetiségek butasága, mely megengedi, hogy az egyik a másik ellen használtassék fel.

Ily okoskodással találkoztam mindenütt s azon óhajjal, hogy ha az osztrák monarchia valaha szétmállik, helyébe egy sokkal természetesebb foederatió lépjen, mely képes legyen akár a németnek, akár az oroszoknak ellentállni; annál is inkább, minthogy a közép s alsó Duna-medenczének anyagi érdekei jóformán azonosok s ellentétben állnak a felső Duna vidékének érdekeivel.

Ily eszméket hallottunk gyakran. Klapka többször említette, hogy ezek Bukarestben sem ismeretlenek; már gróf Teleki László is, tíz évvel előbb, mindig prédikálta nekünk, hogy szövetkeznünk kell különösen a románokkal. Így fejlődött ki lassan-lassan a magyar menekültek vezérei közt a dunai confoederatio eszméje, hogy ez idővel az osztrák monarchiát helyettesítse. — Magam is belementem ezen eszmébe s a berlini szemlében írtam róla egy-két cikket.

Midőn Canini később ismét Bukarestbe készült, megkérte Klapkát, lenne szíves nézeteit e tekintetben írásba foglalni, hogy ez neki utasításul szolgáljon s ő ezen eszméket terjeszthesse a befolyással bíró román körökben. Nálam is volt s megbeszélte velem e ter-

vet; én ajánltam, menjen Kossuthoz is s tudja meg az ő véleményét, mely mindenestre sokkal fontosabb, mint a mienk. Canini ezt megtette s Kossuth alaposan és szélesebben dolgozta ki a Duna-szövetség tervét, kizárólag mint irányadó pontokat Canini számára; arra nem is gondolt, hogy az ily privát utasítás valami indiscretio által idő előtt köztudomásra jöjjön: mert az egész terv nem volt nyilvánosságra szánva. Canini azonban ezt elutazása előtt több barátjával közölte s így Helfy Ignác kezébe is került, ki azon időben Mailandban politikai lapot szerkesztett s anélkül, hogy Kossuthtól az engedélyt kérte vagy kapta volna, a tervet Kossuth nevével közzétette. Ez természetesen nagy zajt ütött, különösen Magyarországon és sokszor felhasználott ellenünk a magyarfalók által.

VI.

Cavour halála után báró Ricasoli lett a miniszterelnök, kit barátai a vasbárónak szoktak nevezni: ellenei azt mondták, hogy nem vas biz az, hanem csak bádóg. Politikai műveltsége nem ért fel a Cavouréval, szegletesebb is volt nála, nem is volt bureaucrata; életének legnagyobb részét távol a politikától, nagy kiterjedésű jószágainak kezelésére és javítására fordította: mocsárokat szárított ki, patakokat szabályozott, borait nemesítette, tudott parancsolni és dolgozni, nem kereste soha mákoknak kegyét s fonón szerette hazáját, nemcsak a kis Toskánát, de a nagy, egysége- Olaszországot. Szabadelvűségét kimutatta, midőn egy ideig Toskáná diktátora volt a nagyherceg távozása után 59-ben. a tartomány bekebelezéséig 60-ban. Ezen időben megszüntette a kötött jószágok, hitbizományok s majorátusok minden nyomát s ez által kimutatta állambölcséségét. Az olaszok rokonszenvvel fogadták kinevezését, ámbár ismerték sokkal egyenesebb jellemét, semhogy ez Macchiavelli tanai- val összeférhessen; pedig azt tartották, hogy csak ilyenekkel lehetne Olaszország egységét keresztülvinni.

Sir James Hudson vezetett be hozzá; igen szívesen fogadott: egy montenegrinus dolgát hoztam neki elő, ki hosszról-végről Nikita fejedelem rokona volt, Garibaldi önkéntesei közé keveredett, altisztségig is vitte, most haza kívánczolt, csakhogy nem volt útipénze; Türrhöz folyamodott tehát, ki ügyét levélben hozzám

utasította. Ajánltam Ricasolinak; ez némi gondolkozás után azt felelte:

— Úgy-e, vasúti jegyet adunk neki Genuába s ott helyet a Rabattino hajóján, mely Tunissal közlekedik? — Akaratlanul nevetni kezdtem:

— Mit csinálna a szerencsétlen Tunisban? Anconába kell neki jegy s onnét hely Corfuig, és negyven-ötven franc, hogy onnét Cattaróba juthasson; ez az útja, nem Timis felé.

— Hát ott vannak azok a híres fekete hegyek? — szölt Ricasoli — sohasem foglalkoztam geographiájokkal. Jól van, odaküldjük. — Megkért, látogassam meg ismét.

Midőn másodszer hozzá jöttem, el kellett mondanom összeköttetéseinket Cavourral, melyeket ő egyébiránt ekkor már Kossuth által is ismert; elmondtam neki a pártok állását, a magyar államférfiak jellemét; figyelmeztettem, hogy Dalmatia olasz lakóinál oda kellene hatni, hogy az ellenszenv a horvátság túlkapásai ellen magyar sympathiával egyesüljön; hiszen Ragúzában él még a hagyomány a magyar védelem idejéből. Ricasoli ígérte, hogy küld majd oda embert, ki ily szellemben működjék. Szavaim, úgy látszik, némi hatással voltak reá, mert a mint elmentem s Tourte, a svájczai ügyvivő jött hozzá, hogy neki egy svájczai közjogi bonyodalmat adjon elő s azután megkérdezte, mily állást foglal el Olaszország e tekintetben: a miniszter gondolatokba elmerülve azt felelte: az olasz kormány el nem fogja hagyni a magyarokat. Tourte ezen feleletre megijedt s elment mindjárt a francia, a porosz és az angol követhoz elmondani ezen különös hírt. Sir James nevetve beszélte el ezt nekem s figyelmeztetett, hogy Ricasoli ezt csak azért mondta, hogy szavai a porosz követ révén Bécsbe is eljussanak; pedig Olaszország nem tehet semmit, ne épít-ük erre reményeinket; beszéljek még egyszer Ricasolival, majd megmondja tisztán véleményét; ő nem szokott ámitgatni. Augustus 22-én elmentem ismét a külügyminisztériumba. Amint kártyámat beadtam, soron kívül hivatott be; megmondtam neki, hogy most, midőn a magyar ügyek nevezetesebb helyet foglalnak el, ismernie kell az antecedentiákat; megmagyaráztam neki Deák vezérállását, a pártok előbbi viszonyát s mostani változását, a fegyverek és bankó ügyét, melyekről különösen kérdezett ki. Erre megjegyezte, hogy ezeket

hibásan kezeltük, az olasz minisztérium is compromittáltott, még most is érzi ezen ügy súlyát. Ambitiókat a hazának kell alárendelnünk, — így folytatá, — nem a hazát ambiciónknak; szeretem a magyarokat, kívánom szövetségüket; de jelenleg szó sem lehet a segítségről. Az erődök, a várnégyszög osztrák kézben vannak, ezeket nem lehet önkéntesekkel elfoglalni. Várni kell, míg a nápolyi zavarokkal s Kómával rendbe jövünk, előbb nem tehetünk semmit. Párisból azt írják nekünk, ne hívjuk ki az osztrákot, mert ők nem segítenek; mi gyengék vagyunk, az angol kormánynál pedig az olasz svmpathia elvész, ha a magyarokat felizgatjuk. Garibaldi gyengítette Olaszországot, nem hogy erősítette volna; mert ha már most huszonkét millióra nőttünk is, a dél felemészti pénzünket s erőnket, nem hogy szaporítaná. Szemünkre vetik, hogy Nápoly zavarog s nem akar olasz lenni, pedig a rablás ott századok óta hagyományos institutióvá lett, csakhogy most nagyobb mértékben dühöng, mint azelőtt, mert az eloszlott Bourbon-sereg növeli a rablók számát. Végre említette még, hogy Róma iránt rövid idő múlva fentebb hangon fog szólni. Előbb Róma, csak azután Velence; ez az ügyek logikai sora.

Erre megjegyeztem, hogy szeretek reassummálni. Tehát azt írhatom barátimnak, hogy mielőtt Róma nem olasz, ne várjanak külföldről semmit s csak tűrjenek tovább; mikor a francia kivonul, akkor készüljenek.

— Helyes, — felelé Ricasoli, — e szerint jövő tavaszra készülhetnek. Megteszik-e?

— Remélem, sőt hiszem.

— Vizontlátásra!

V.

A magyar országgyűlés vitáinak híre eljutott a külföldi lapokba is; Sir James Hudson többször beszélgetett velem a magyar ügyekről; meg volt győződve, hogy a kiegyenlítés sikerüi, hogy a magyarok most bebizonyították fölényüket a centralizáló németek felett; használják ezt fel, ezentúl ők lesznek a monarchia urai; de a Dunát meg kell nyitniok a világkeresedésnek, csak így számíthatnak a nyugati nagyhatalmak rokonszenvére s morális támogatására. — Én erre mindig hallgattam, mert az országgyűlés politikáját nem

tudtam megérteni; Tiszáéknak azon konok ellentállását a kiegyezés lehetősítése ellen csak onnan gondoltam kimagyarázhatónak, hogy még mindig számítanak külföldi segítségre s egy nagy lidilháború közeledésére. Szükségesnek tartottam tehát nézeteimet e tekintetben kifejteni. Talán lesz olyan is, ki szavamra hallgat, s mi tűrés-tagadás, resteltem, hogy midőn az amerikai, az angol, a német és francia sajtóban elég ismeretes vagyok, a magyar elfelejti nevetem. Megírtam tehát a következő cikksorozatot, mely az országgyűlés folyama alatt szabadabban mozgó sajtóban minden csonkítás nélkül megjelent.

LEVELEK A SZÁMKIVETÉSBŐL

B. KEMÉNY ZSIGMONDHOZ.

Turin, június 55. 1861.

I.

Kedves Barátom!

Remélem, megengeded, hogy hazánk jelen válságában, midőn jövője bizonytalanul a sors mérlegében lebeg, én is egy pár hasábot igényiek lapodban nézeteimnek kifejtésére; mind az emigráció állására s teendőire nézve, mind pedig az európai állapotok magyarázatára, a mennyiben azok hazánk állapotára befolyással vannak vagy lehetnek.

Úgy hiszem, hogy a magyar minket, kik külföldről nézzük a mostani nagyszerű szellemi harcz részleteit a bécsi központosítás ellen, még mindig a haza oly hű fiainak tekint, kiknek számára, habár számunk nem nagy és erőnk csekély, a jelen bonyodalmaiban s a jövő harczban némi szerepet fentartott. Tudom, hogy a nemzet e perczen szavát mind a sajtóban, mind a törvényhatóságok teremében, mind az országgyűlésen szabadon hangoztathatja, s hogy nem szorul többé egyéb képviselőre, mint azon repraesentációjára, mely az 1848-ki törvények értelmében, habár számra s az ország integritására nézve csonkán, de azért szabadon s törvényesen jelenleg Pesten székel. Azonban még sem felejtetem el, hogy volt idő, midőn az erőszak Magyarhonban még a panasz sóhaját is elnyomta s a czinterem némasága uralkodott Dévénytől a Vöröstoronyig. Akkor csak azok képviselhették a hazát, kik a hatalom vas karjait kikerülve, s szabad országokban menhelyet találva, újra meg újra elpanaszolhatták a külföldnek hazánk sérelmeit addig, míg az lassankint megtanulta ismerni állásunkat és jogainkat s érteni kezdte az 184-8—49-iki nagyszerű tragédia összefüggését s

jelentékenységét, melynek el obit csak fővonásai, sokszor torzított alakban, jutottak tudomására. A magyar emigrációnak egy évtizeden keresztül csak egy feladata volt: szóval, tollal és tettel fentartani a magyar név becsületét; tiszteletet gerjeszteni hazánk iránt, felvilágosítani a külföld balvéleményeit, megcáfolni a rágalmakat, melyekkel a civilizátorok serege a magyart szakadatlanul piszkolta s oly rokonszenvet idézni elő, mely az adott perczen hazánkat azon elszigeteltségből kiemelheti, mely utolsó harcunk idejében bennünket sikeresebben levert, mint maga az orosz beavatkozás. És én fölemelt fővel mondhatom, hogy az összes emigráció ezen ép oly nehéz, mint dicső feladatnak emberül felelt meg. — Ámbár az élet anyagi nyomoraival küzködve, az elsőtől az utolsóig ernyedetlenül vívtunk a haza jogai mellett s Amerikában és Angolhonban, Francia- és Olaszországban, a keleten mint a nyugaton kiérdemeltük a népek méltányoló figyelmét. Nekünk köszönhető az, hogy Magyarország nem terra incognita többé Európában, hogy a külföld megismerte a magyarnak életrealóságát, s hogy várakozása fölébredett látni, mit tesz azoknak nemzete, kik oly lankadatlanig hirdették hazájuk férfierényeit s politikai tapintatát. S így a talapat elkészült, melyre a magyar alkotmányosság szobra felállíthatott, hogy ítélhessen róla a világ: torzkép-e vagy mesteri mű? Sőt még többet is tulajdoníthatnak magoknak a számtízettek. Folytonos agitációjok, összeköttetésük a külföld vezető íróival, vitézeivel, államférfiéival, s ezek általi hatásuk szintén bírt némi befolyással a bécsi kabinetre. A szegény emigráció tevékenysége nem egyszer zavarta meg a centralizáló civilizátorok álmait s külföldi kölcsönterveit. De mióta a solferinói ágyúk ledöntötték reményeiknek büszke kártyávarait s állásuk tarthatatlanná válván, kénytelenek voltak összehívni a magyar országgyűlést; mióta a haza szabadon választott képviselői által szavát ismét fölemelheti jogai visszaszerzésére: azóta a száműzöttek állása és feladata tetemesen változott. Vétkei önhietség nélkül most, sem egyénileg, sem összesen, nem követelhetjük többé, hogy egyéni nézeteink s politikánk az összes haza szavának tartassék. Magyarországnak egyéb valódi képviselote nem lehet, mint a magyar országgyűlés; mi csak szavának további terjesztését eszközölhetjük. Még hibásabb volna azon fölfogás, ha mi, kik tizenkét év óta idegenek között

bujdosunk, nem ismerve az ez alatt megemberedett nemzedéket, sem a haza új a libán kifejlett szükségeinek, érzelmeinek s vágyainak részleteit, külföldről akarnék vezényelni az országot, vagy pártokat alkotni s személyeket gyanúsítani. Szomorú volna az, ha a nemzet nem volna képes nálunk nélkül is feltalálni az utat, mely üdvére vezet. Nekünk, kik a nemzet hű tagjaitul, a haza becsületes szolgálátul magunkat érezni soha meg nem szüntünk, nekünk az országgyűléstől kell nyernünk irányunkat, nem pedig adni irányt a nemzetnek. A külföld nemzeteinél accreditált követekül azonban most is tekinthetjük s tekintjük magunkat, kik hazánk akarátját az idegen népeknek s kormányoknak híven tolmácsolják s kiknek más részről szoros kötelességük a nemzetet a külföld állásáról tudósítani, hogy az ország, mely nem áll elszigetelve Európa közeliében, tisztában lehessen az iránt: mit várhat, mitől félhet a jövőben; sem alaptalan reményekben nem ringatva magát, sem kétségbe nem esve akkor, midőn sorsának jobbra fordulása remélhető. A száműzettek feladata jelenleg: megmondani a hazának az igazságot egész terjedelmében, s ha Te, kedves barátom, lapod hasábjait számomra megnyitod: szándékozom őszintén elmondani az európai népek s kormányok viszonyait hazánk irányában, holnapi levelemben az angol nép, parlament s kormány nézeteit fejtegetvén.

II.

Turin, június 28. 1861.

Tíz évet töltöttem Londonban s Angolhonban, találkozáván miniszterekkel és peerekkel, követekkel és bankárokkal, tudósokkal s ügyvédekkel, kereskedőkkel, gyártulajdonosokkal és gyármunkásokkal, nagy és kis földbirtokosokkal, minden színezetű hírlapszerkesztőkkel s levelezőkkel, torykkal s whigekkel. chartistákkal s radikálokkal. alarmistákkal s békepártiakkal. Kivételes állásom, mint magyar száműzött, mint a magyar akadémia kitörült tagja, mint angol író, mint amerikai hírlaplevelező, mint régiségbúvár s mint nyelvész kivételes alkalmat nyújtott a legkülönbözőbb körökben megfordulhatni s bárhová fordultam, mindenütt baráti rokonszenvre találtam, s azon a brittet jellemző vágygyal: felvilágosíttatni az ügyek valódi állása felől.

Az angol nép természete szerint harcias. mely rokonszenvét

soha nem tagadja meg attól, ki elleneivel bátran szembe száll.' Angolhonban azonban az idő pénz s azért a külpolitika, mely részletes ismereteket igényel s csak ritkán látszik összeköttetésben lenni a nemzet legközelebbi, pillanatnyi érdekeivel, rendesen a kormányra bízatik, kevés vagy semmi ellenőrködés mellett.

Csak lassan lehetett e szerint a közvéleményre hatni; azon érdeket, melyet a magyar győzelmek ébresztettek, a nagy csapás után is fentartani s előkészíteni azon utat, melyen később Kossuth szónoklata az angol nemzet szívét felrázta s rokonszenvét ébren tartotta.

A miniszterek azonban s azon államférfiak, kik Angolországot kormányozzák, mindnyájan azon iskola tradícióiban nőttek föl, mely egy hatalmas Ausztriában látja a francia s orosz terjeszkedési vágyakat ellensúlyozó, conservativ elem megtestesítését az európai szárazföldön. E szerint ezen urak a magyar háborút, teljesen elismerve, hogy igazságunk van, európai calamitásnak tekinték s habár a magyarok vitéz szellemét s a törvényhez való hűségét tökéletesen méltányolták, mégis sajnálattal látták az osztrák birodalom szétmállását; fájlalták a harczot, mely, bárhogy végződjék, Ausztriának erejét mindenesetre csonkítja s rosszalták a Soliwarzenberg-Bach-féle rendszert, mely az egyesítés színe alatt a meghasonlást örökíté, a kiengesztelődést lehetetlenné s a birodalom mind magyar, mind osztrák részét tönkre tévé. Ugyanazért soha meg nem szűntek a bécsi kabinetnek kíméletes eljárást s engesztelő politikát ajánlani, rosszaim az elnyomást és figyelmeztetni azon veszélyekre, melyek környezik. Reformált Ausztriát szerettek volna látni, de mindenesetre óhajtották Ausztria fenmaradását; mert nem látták át, miként lehessen, — sőt nem is bíztak abban, hogy csakugyan lehessen, — kipótolni azon hézagot az európai államrendszerben, melyet Ausztriának eltűnése a nagyhatalmak közül okozna, általában véve tehát az angol kormánypolitika, akár whigek, akár toryk által kezeltessék, mindig jobban kedvez Ausztriának, mint a magyarnak, még akkor is, mikor az osztrák politikát hibáztatja.

A nagy befolyású magasabb középosztály, mely a parlamentben találja kifejezését, van ugyan rokonszenvvel a magyar iránt, csak-hogy rokonszenve meddő; mert ezen osztály érdekei annyira

összefűzvék a kereskedés s ipar virágzásával s annyira függnek az európai béke fen tartása tőli, hogy minden mozgalmat, mely nagyobb háborút idézhetne éld, banni áron kikerülni vagy elnyomni szé-
 lehetne. Ezen osztály hajlamaira számított lord Malmesbury, midőn az olasz harcz előestéjén kijelenté, hogy Angolhon le fogja ütni a támadó felet, bárki legyen az. De az ünnepélyes szó dac-zára sem tette ezt Angolhon. s nem is fogja tenni soha, bár a fenyegetést még többször meg fogja újítani; mert az angol nép nagy tömege, a kisebb vagyonú polgárság s a gyárművesek légiói nemesebb indulatoktól vezéreltetnek s mindig közbeszólnak, ha a kormány s kormányzó osztály Angolhon súlyát a despotismus mérlegébe akarja vetni. A nép azonban nem szokta előre kijelenteni hajlamait, eventualitásokkal nem gondol, s csak akkor szólal fel, midőn az ügyek praktikus alakot öltenek, s a diplomatiái cselszövésektől a kard élére történik a fölebbezés: mint például, midőn látta, hogy kormánya 1859-ben az olasz egység eszméje ellen az 1815-iki szerződések mellett működik. A kormányzó osztály kezdetben nem hitte, hogy a nemzet fel tudna melegezni az olasz egység mellett s azért biztatta Ausztriát egész a végpillanatig: a mint azonban a manchesteri, northamptoni s glasgowi roppant népgyűlésekből, melyekben az ott annyira népszerű Kossuth fejtette ki Angolhon s a szabadság igazi érdekeit, megértette, mire szólítja az ország szava, csakhamar visszaesett előbb a teljes, később a baráti semlegesség politikájába.

A magyar nem várhat Angolhontól többet, mint a mennyit tőle Olaszország nyert: rokonszenvet. semlegességet. A kormány mindenesetre ajánlani fogja a bécsi kabinetnek, hogy az összeütkezést kerülje ki a magyarral: hogy kísértse meg a kiengesztelődés rendszerét erejének helyreállítására s egyszersmind fenyegetni fog mindenkit, ki a harcot meg akarná kezdeni. Minthogy azonban bizonyos, hogy az angol kormány, mindamelllett, hogy a nemzet melegebben karolná fel a magyar ügyet, mint az olaszt, mégis a semlegességből nem emelkedik ki, szavának súlya nincs semmi arányban Angolhon hatalmával. — E szerint a válság percében a magyar sem számolhat angol támaszra: számolhat semlegességre és egyéni rokonszenvre; de mindaddig, míg a harcz a szellemi téren marad. Angolhon morális támogatását hazánk nem fogja nélkü-

lözni; mi legyen azonban ezen morális támogatás értéke s discontrozható-e, az a személyes politika titkaihoz tartozik.

III.

Turin, június 30. 1861.

1848-nak végnapjaiban hagytam el Pestet, ellátva levelekkel a honvédelmi bizottmány elnökétől s január közepe táján érkeztem Parisba, hol hazánk állapota jóformán ismeretlen volt; mindamellett gr. Teleki László erélyes igazgatása alatt Szalay László, Irinyi József, Szarvady Frigyes és Szabó Imre már egy idő óta lelkesen működtek a külföld felvilágosításán; Európa s különösen Páris figyelme azonban leginkább a socialisták álmaira volt fordítva; az elnökválasztás s annak lehető következményei elnyeltek minden érdeket s aztán ott volt velünk együtt az oláh emigráció, a Gole-scók, Bratianók és barátaik, kik azóta Couza herczeg miniszterévé lettek; ott a fölkelt szerbek értelmes képviselője, Herkálolics, ki pár akkor állította, hogy a szerbek és magyarok közti véres össze-ütkezés végre állandó barátságra fog vezetni; ott a horvátok ügy-nöke Berlics; ott Baumer, a frankfurti német egység historikus diplomatája; ott a kremsieri nagy-Ausztria követje; ott a pán-szláv lengyelek, minden színezetű oroszok, s mindezek, kiki a maga módja szentt, adták elő az eseményeket.

Azok a szegény francia államférfiak, kik a sors szeszélye által rövid időre a kormány élére állítottak, megzavarva a socialismus rémképe által, annyit hallottak a nagy és kis Németországról s annak egységéről s nagy, egységes alkotmányos Ausztriáról. Dácorómánia igényeiről s a szerb vajdaságról s a déli szláv birodalomról s minden szlávok Kollár-féle viszonzosságáról s a magyar nyolcz-százados alkotmányról, melynek paizsa alatt a jelenkor eszméi törvényesen megtestesültek, hogy árva fejük tökéletesen elkábult. Nem tudták, kinek higyenek; alig hitték el, hogy létezik igazán egy magva] nemzet; hiszen hazánk területét. szorb, honát, tót, német és oláh a magáénak vallotta s azt már előlegesen feldarabolta; egy francia követ, ki Magyarország iránt interpellációra készült, komolyan azt hitte, hogy Erdély a török birodalomhoz tartozik s a külügyminiszter tanácsolta gróf Teleki Lászlónak, ragaszkodjék a magyar kizárólag a catholicismus és a szlávtság

érdekeihez s akkor majd ellentállhat bánni vésznek. Az ily eszme-zavart csak rendkívüli férfi deríthette fel s Teleki László éles fel-fogása, méltóságos föllépése, tapintatos eljárása s ernyedetlen mű-ködése diadalmasan megfeleltek nehéz állásának. Az emigráció számos kitűnő tagja, kik a francia élet kellemes, sima formáiba könnyebben szoktak belé, mint a feszesebb angol társaság exclusi-vításába, segédkezet nyújtott neki fáradtság munkájában. A fran-czia nemzet azonban, kifárasztva a forradalmak által, félig bele-esett, félig belevetette magát az Imperialismus karjaiba. Azóta egyetlen férfi akarata képviseli s reassumálja az egész nemzetet s első lépései nem voltak olyanok, hogy bizodalmát gerjeszthettek volna. Új dynastia alapíttatván azonban Franciaországban. szük-séges volt, hogy új érdekeket karoljon fel. s új elvekre támaszkod-jék. Ezen új érdek a nemzetiségek érdeke s az új elv az általános szavazat elve, mint a trónok alapja, mind a kettő a legkiáltóbb ellentéte az 1815-ki szerződéseknek. Ezen ellentét természetesen összeütközésre és háborúra vezetett Ausztriával, melynek közpon-tosító bureaucrátiája Német-, Olasz-, Magyar-, Cseh- és Lengyel-országban a nemzetiség eszméjének legnagyobb ellene. Az új divatú nagy Ausztriának eszméje útjában áll az olasz és német egységnek, a lengyel újraszületésnek, a cseh kifejlődésnek, a ma-gyar független alkotmányosságnak. A háború kikerülhetetlen volt: eredménye ismeretes. A villafrancai békepontok megakaszták a francia sasok röptét a Minciónál, úgy mint Lussinpiccolo s Ozero szigetein; az olasz nemzet alkalmat nyert tulajdon erejével kifej-leszteni egységét s az osztrák birodalom időt, kiengesztelődni s megbarátkozni az új dynastia alapelveivel. Az olasz nemzet fel-használta az alkalmat s a solferinói csata második évnapiján már csak Velence s Róma hiányzanak Olaszország kiegészítéséhez. Az osztrák kormány ellenben nem használta fel azon időt, mely meg-mentésére elégséges lett volna; sőt a birodalmi tanács sikertelen felállítása által az egész világ szeméi elé tárta a különböző tarto-mányok ellenszegülését a bécsi központosítás és német bureaucra-tia ellen, mely világosan kimutatja, hogy az osztrák egység eszméje nem életrevaló.

Mi lesz ily körülmények között a francia császár politikája?

A császár leginkább abban különbözik nagybátyjától, hogy

többet egy czélnál egyszerre nem karol fel; ő a politikai egymásután rendszerének nagy mestere. Addig, míg az olasz kérdés megoldva nincs, más kérdésbe belé nem fog; már csak azért sem, mivel terveinek kivitelére, melyekhez a latin nemzetiségek regenerációja is tartozik, szüksége van egy hozzá föltétlenül ragaszkodó szövetségesre; ilyet pedig csak egy erős, egységes olasz királyságban találhat.

A velencei kérdésnek megfejtése kétségen kívül a legszorosabb kapcsolatban áll a magyar kérdéssel; mert kiki tudja, hogy a híres várnégyszöget nem a Pó s Minció felől, hanem a közép Dunánál lehet csak bevenni, s azért a magyar ügyek nagyobb figyelmet! gerjesztenek most egész Európában, mint 1848-ban.

De a politikai egymásután szabályai szerint a római kérdés megelőzi a velenceit; a római csomó pedig nem vágathatik ketté a harc kardjával; ezt csak a legóvatosabb tapintat oldhatja meg. Hónapok s hónapok múlhatnak el, mielőtt ezen, az összes catholicismust annyira érdeklő nehézség eltűnhetik s addig szóba sem áll a császár Velence iránt; annál inkább, minthogy ez, azon kapcsolatnál fogva, melyben a magyar ügyekkel áll, alig igazíthatatik el nagyobb háború nélkül; nagyobb háborútól pedig mind a francia, mind egész Európa irtózik s csak akkor engedi meg, ha a veszély, mely általa elhárítható, még nagyobb, mint a háború s az ily veszély a forradalom.

Szükséges azonban, hogy a magyar hazafi két tekintetet tartson szeme előtt: először, hogy Olaszország tapasztalásból tudja, mily drága a francia szövetség s azért inkább vár hónapokon, sőt éveken keresztül, míg maga erejéből felszabadíthatja magát, mint hogy szövetségeséhez folyamodjék fegyveres segítségért; másodszor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a francia császár halandó s hogy tervei tulajdon éles belátásának szüleményei, nem a francia nemzetéi. — A francia államférfiak még most is féltik hazájuk kiváltságos vezető szerepét a szomszéd népek erősödésétől és felvirágzásától. A régi pártok törpe vezetői, a Guizotok és Thiersek, a Lainartineok s Montalembertek szomszédaiik gyengeségében keresik Franciaország hatalmának garantiáját. Az olasz egységnek, a mint azt gróf Cavour tavaly a kamaráknak nyílt ülésben megmondotta, Franciaországban csak egy nagy befolyású

barátja van s ez a francziák császára. Az ő életétől függ Velenczének egykori csatlakozása Olaszországhoz, s azon kérdések megoldása, melyek vele összeköttetésben állanak. Az orleanisták s legitimisták Olaszország elleni, a köztársaságiak semlegesek; egyik legnevezetesebb vezetőjük 1848-ban az olasz mozgalom akkori vezetőjének szárazon azt mondta, hogy a francziák vére kizárólag Franciaországé. Sapientia pauca!

IV.

Turin, július 5. 1861.

Olaszország egységének eszméje, mely századok óta legnagyobb bölcseinek s államférfiainak szép álmai közé tartozott, napjainkban rögtön oly erőre kapott, hogy most a nemzet minden tagját áthatja, lelkesíti s nagy tettekre buzdítja; az olasz államok autonómiája még 1849-ben is olyannyira azonos volt az olasz érzettel, hogy a régi tradíciók nyomán még a velencei és toskánai köztársaság sem akart egyesülni Rómával, s midőn szóba jött, hogy mind a három rendelje magát alá — habár ideiglenesen is — a piemonti Turinnak, Flórencz művelt népe feljajdult s felkiálta, hogy még az emlékek és szobrok is fellázadnának az ilyen terv ellen és íme: tíz évvel később Florencz, Milánó, Bologna, Nápoly és Palermo versenyeztek készségökben Turinnak átengedni a kormány székhelyét.

A nemaetegység érzete végre az olasz politika mozderejévé Ion. s azon elv, mely kevés év előtt csak a forradalmárok s számúztettek jelszava volt titkos társaságaikban, most az összes parlament, a kabinet s a király által karoltatik fel s nem többé forradalmi kiáltványokban. hanem államiratokban hirdetik Európaszerte. Szóljunk parlamenti tagokkal, miniszterekkel és királyival s mindegyike nyíltan kimondja, hogy Olaszország nincs még kiegészítve, s hogy jelen csonka állapotában soká meg nem maradhat. — Mindaddig, míg Róma, míg Velence nem tartoznak az országhoz s az Alpések csúcsai nem képezik a határt, az olasz nemzet nem élvezheti megelégedéssel az alkotmányos élet malasztjait. Olaszországnak ezen világtörténelmi nevezetességű átváltozása leginkább három férfi munkája: (talán egy negyediké is. Szerk.) Mazzinié, ki az eszmét harmincz éven keresztül ernyedetlenül hirdette; Garibaldié, ki azt a kard élével foganatosította, s Cavouré, ki ellentétben az előbbie-

kel Európa hatalmasságait kiengesztelte a forradalmi eszmével vagy legalább hozzácsoktatta következményeihez s a küllelenségülést a lehető legkisebb térre szorította, mielőtt azonban munkáját bevégezhette volna, a halál határt szabott hazafi munkásságának.

De a nagy államférfi halála nem tett semmi különbséget az olasz egység kifejlődésében, vagy ha tett, legfőlebb csak annyit tett, hogy Ricasoli még férfiasabban s egyenesebben vallja be az olasz nemzet végcélját: a feloszthatatlan egységet, mint nagyhírű elődje.

Ezek szerint Ausztria és Olaszország közt nem létezhet egyéb viszony, mint a fegyvernyugvásé; e mostani szünetet senki, de senki sem tartja állandónak, vagy békeállapotnak; már csak azért sem, mert ez súlyosan nehézkedik mindkét ország finanziaális erejére. A harcz ily körülmények közt kikerülhetetlen, hacsak Velen-cze nem kerül békés úton Victor Emanuel kormánya alá, s ugyanazért az angol diplomatia már régen fáradozik valamely módnak feltalálásában, melylyel a békés kiegyenlítést kieszközölhetné. A harcznak kétségtelen elterjedése, melytől az angol kormány bor-zad, serkenti államférfiainak tevékenységét azon csiklandós kérdés megfejtésére, s kétséget nem szenved, hogy a legközelebbi hírlapokban gyakran fogunk hallani e részbeni fáradozásairól. Annyi azonban bizonyos, hogy az olasz kormány a jelen pillanatban még el nem készült a háborúra. Mindaddig, míg II. Ferencz? a nápolyi király Rómában tartózkodik s buzdíthatja abruzzói és calábriai híveit, a seregnek csaknem harmadrésze el van foglalva a félsziget déli részeiben, holott a nápolyi sereg szétmállása s Garibaldi önkénteseinek feloszlátása által az olasz had létszáma támadó háborúra teljesen elégtelenné lett. Igaz, hogy a kormány minden erejéből törekszik seregét szaporítani; hogy ötszáz milliónyi kölcsönt kért s nyert a kamaráktól a jövő események fejében; hogy fegyvertárai fel vannak szerelve; hogy arzenáljaiban még éjjel sem szűnik meg a munka; hogy kétszázhusz mozgó nemzetőrségi zá zlóalj állíttatik fel a belrend fentartására s az erődök védelmére; hogy a déli önkéntes sereg tisztikara már tökéletesen szervezve van, úgy hogy hat hét alatt egy huszonnégyezernvi önkéntes hadtest talpra állíttathatik; hogy a magyar légió fentartása világoosan kinyilatkoztatja az olasz kormány végcéljait; de mind-

amellett nem felejthetjük el, hogy még jövő tavasszal is az olasz haderőnek fele újonczokból fog állani; hogy a francia császár tervei kérdésesek; hogy Európa összes diplomatiája ellenzi a háborút és előre ismervén czélját és terét, minden áron oda fog munkálkodni, hogy a harc kitérését vagy gátolja vagy elnyomja.

Az olasz kormány továbbá már régóta megtanulta a türést és várakozást s azért nem rohan könnyelműen oly válságos háború elejébe, mely, ha szerencsétlenül találna kiütni, a már megnyert eredményeket is tetemesen veszélyeztetné. Ezek után bátran ki lehet mondani, hogy az olasz kormány e pillanatban támadó bábo-mra képtelen, hogy jövő tavasszal készebb lesz ugyan, de mégsem tökéletesen kész, hogy a síkra kiálljon, s hogy e szerint hibás volna azon számítás, mely már a legközelebbi jövőben az olasz kormány részéről háborút várna. Olaszország azonban nincs kizárólag képviselve a carignanói palotában a parlament, s a Piazza Castellón a kabinet által; meid az olasz életnek két sarka van, melyeknek csak egyike mutat Turinra, a másik Caprera felé irányoz s erről szölok majd legközelebbi levelemben.

V.

Turin, július 10. 1861.

Washington születése napján 1855-ben George Saunders, az amerikai consul Londonban be akarta mutatni az európai mozgalom forradalmi vezetőit Buchanannak, az Egyesült-Államok követeinek, ki már akkor a demokrata párt elnökjelöltje volt. Szívélyes ebédnél jöttünk össze, az olaszok és magyarok hármásával, a francziák, lengyelek s oroszok egy-egy kitűnő személyiség által lévén képviselve. Német nem volt jelen, meid a közös szerencsétlenség sem tudta őket pártokká egyesíteni s mindamellet, hogy kitűnő egyéniségeik száma elég nagy volt, mindenki csak az önszemélyét s tulajdon nézeteit képviselte. — Itt találkoztam először Garibaldival, kinek szerény, nyíltszívű, igénytelen magaviseletében senki sem kereste volna Montevideo, a Valtellina és Róma hősét. — 1860-ban láttam őt ismét Turinban a hírlaplevelezők karzatáról, midőn szülővárosának, Nizzának, elidegenítése ellen emelte föl szavát s a hazafiság és indignatio szónokká tevék a hóst. Ez idén, februárban voltam nála Caprerában s később ismételve Turinban;

meggyőződtem, hogy Szicília és Nápoly felszabadítója sokkal alaposabb és mélyebb államférfi, mint a milyennek akkor tartattam, midőn a siker fényköre, mely gróf Cavourt fogta körül, minden egyéb olasz személyiséget a politikai téren elhomályosított. Júniusban meglátogattam őt sziklafészkében, aggódva mind hazánknak, mind az európai szabadságnak jövője fölött.

A kényelmes gőzhajó, mely Genua és Szárdinia északi kikötői közt tartja fenn a kétheti összeköttetést, huszonnégy óra alatt vitt bennünket La Maddalenába, honnét az utas csónakon evez át a szomszéd Caprerába. Tizenöten voltunk, kik a hőst meg akartuk látogatni, köztük: egy olasz carbonaro 1821-ből, Garibaldinak egyik bajtársa Montevideóból, egyik barátja, Limából Peruban, egyik tagja a sicíliai híres ezernak, hú hajóhadnagya, ki őt kereskedői vállalatban Chinába kísérte volt, aztán több tisztelője Palermből, az Abruzzokból, Yelenczéből, Nizzából, látogatók pennából, az olaszokon kívül francia, angol, magyar.

■ A tábornok magyar táblabírói szívességgel s vendégszeretettel fogadott bennünket egyszeri! hajlékában s háromnapos ottmaradásunk alatt elég alkalmat talált minden vendégét kihallgatni s kívánságaikat teljesíteni. Ismervén azonban azon szoros kapcsolatot, mely a velencei s magyar mozgalmat logikai kényszerűséggel egybeffizi, hosszasan s alaposan foglalkozott többször hazánk állásával. Ő a szabadság ügyét az egész világon azonosnak hiszi, kardját azonban legközelebb hazájának szenteli, de az olasz szabadság után nem ismer szentebb ügyet a magyarnál. Óhajtásainak legforróbbika az, hogy az olasz nemzet — természetes határai közt — egyesülve, alkotmányosan fejlődhesék ki, s hogy a magyar s lengyel kérdések igazságos és méltányos megoldása után Európa fejedelmei közmegegyezéssel szállítsák le az állandó hadseregeket

hogy a határőrök is mostoha sorsuknak javulását alkotmányos formákban s az egyesülésben a magyarral keresik; hogy a szerbek, horvátok és magyarok egyformán állítják, miként a szabadság olyan, mint a gyertya világa, mely nem vesz fényéből, ha lángja más gyertyát gyújt meg. Az oláhok iránt, mint latin nemzet iránt, különös rokonszenvvel viselkedik, azt azonban föl nem foghatja, mikép találkozhatok köztük egyén, ki Béctől, a centralisatio fészketől s a nemzetiségek elleneitől válj a nemzeti kívánságainak biztosítását, nem pedig Pesttől, honnét a román paraszt azon személyes függetlenséget nyerte s kis birtokának azon tulajdoni jogát, melyet a dunai fejedelemségekben nemzeti kormánya alatt is nélkülöz s mely neki Oroszországban kisebb mértékben csak jövőre ígértetik. Nagy érdekléssel tudakozta a tábornok hazai állapotaink részleteit, a kitünő egyéniségek, a külön pártok, a külön ajkú fajok terveit, kívánságait s kölcsönös viszonyait és éles előrelátással megfontolván a jelen válság lehető következményeit mind a két részről, végre azt mondta:

— Bárhol támadjon Európában szabadsági harc, bajtársaimmal együtt ott leszek, mihelyt meg fogok hívatni. A kezdeményezést azonban nem vállalom el sehol: én csak ott hathatok, hol azok, kik a zsarnokság ellen küzdenek, valóban kívánják, hogy segítségökre jöjjenek; feltolni nem fogom magamat sehol, sem a szabadság ürügye alatt beleavatkozni oly harcba, mely karomat nem tartja szükségesnek. Hivatlanul még oda sem megyek, hová szívem vonzalma édesget: de mihelyt bármely nemzet meghí, becsületbeli kötelességemnek tartom közte megjelenni.

— S mi módon kívánja Ön, hogy meghívassék?— kérdeztem a hőst.

— Puskadurranásokkal — volt a felelet.

Garibaldinak szava varázserővel hat az olasz ifjúságra, s ennek enthusiasmus magával ragadja a kormányt.

VI.

Turin, július 11. 1861.

A német viszonyokról nem írhatok oly alaposan, mint az eddig érintett nemzetek s kormányokéről, mert egy-két porosz diplomata kivételével, államférfiaival nem álltam semmiféle összeköttetésben

számkivetésem ideje alatt. Annál többet találkoztam német menekültekkel s köztük sok kitérő, nagy tudománya s legjobb szívű egyéniséggel. Ezen ismeretségem megerősítette előbbi tapasztalásból mentett nézetemet, hogy a német egység nem sikerülhet oly könnyen, mint az olasz. Igaz ugyan, hogy a német nemzet legfőbb vágya az egység s hogy Magyarország független állása a német egység alakulhatásának egyik postulatuma s mégis hiába keresnénk szövetségest akár a felső Duna, akár a Rajna, akár az Odera partjain. Ötven év óta pengetik már sógoraink az egység eszméjét és még sem tudtak feléje közeledni, sőt az első Napoleon ideje óta aligha nem hátráltak e részben, mert alatta a német faj nem több, mint nyolcz vagy tíz államban foglaltatott össze, most pedig harminczban s többen. S e harmincz fejedelem közt több találkozik egynél, ki miniatúr országában népszerű, a német nép pedig büszke sok fejedelme lakjaira s udvaraira. Nem kevésbbé határozó még azon tény is, hogy az egyesült Németthon Franciaországnak nemcsak vetélytársává. hanem félelmes ellenévé is nőné ki magát; hiszen nincsen német professzor, ki elfelejtette volna, hogy Alsatia, Lotharingia és a Lille körüli vidék több század előtt német föld volt s a német faj még most is tele van foglaló hajlamokkal. A franezia érdekek e szerint nem ellenzik ugyan e kisebb herczegségeknek beolvadását a nagyobb államokba, melyek aztán egymás ellen cselszövényeskedhetnének (mint azt most Ausztria, Poroszország s a déli királyságok teszik) s erejüket elforgácsolhatnák; de nincsen franezia, ki, hazája érdekeit tekintetbe véve, a német egységet szívéből óhajtaná.

A német egység legnagyobb ellensége azonban sem a franezia politika ellenzésében, sem a herczegek s fejedelmek önértékében nem fekszik, hanem a német faj uralkodó-vágyában, mely miatt mindig olyan érdekek védelmével bibelődik, melyek egységével ellentétben vannak s a német nevet Fnrópa minden nemzeti előtt gyűlöletessé teszik. Csak ritkán lehet találni németet, ki igazságos tudna lenni a szláv faj s különösen a lengyelek iránt; sőt déli Németország legnagyobb része még most is azt tartja, hogy fennállására Velenczének minden áron való megtartása, s Magyarországnak beléolvasztása az osztrák örökös tartományokba mulhatatlanul szükséges. S nem is lehet tagadni, hogy kényelmes dolog,

Im cseh pattantyús, lengyel dzsidás, magyar huszár, horvát grancsár s olasz gyalog védik a határokat, hogy a német tudós gond nélkül tanulmányozhassa egyetemi könyvtárának kincseit. Aztán elnyomatva érezvén magát otthon tizenkettedrét zsarnokság által, önérzete fellohban, ha más nemzeteket elnyomhat, vagy csak megemlékezik Machtstellungjáról Velenczében és Tridentben, Magyar- és Lengyelországban, hol kénve-kedve szerint civilizátorkodhatik. Meg kell azonban vallani, hogy van egy párt a németek között, Blind képviseli ezt a menekülteknél, mely nemcsak az olasznak, hanem a magyarnak és lengyelnek is nemzeti jogait elismeri. Ezek az urak nem álmodoznak nagy Ausztriáról, sőt szerencsétlenségnek tartanak, ha ezen halvaszületett eszme valaha életre kaphatna, mert a német egységet megsemmisítené. Ők tehát a szélesebb vagy szőkébb birodalmi tanács helyett azt kívánják, hogy kizárólag azon tartományok, melyek a német szövetséghez tartoznak, legyenek Bécsben egy alkotmányos országgyűlésen egyesítve, melyhez se olasz, se lengyel, se magyar, se horvát, se dalmáta ne tartozzék. Az ily német-osztrák gyűlés gyakorolhatna, szerintük, befolyást Németországra s ellensúlyozhatná Poroszország azon kellemetlen, pedáns, bureauerata szellemét, melytől a déli német annyira irtózik, hogy inkább felhagy az egység eszméjével, csakhogy Poroszországba bele ne olvadjon. Ezen nézetek azonban eddigelé nem voltak képesek maguknak politikai súlyt és befolyást szerezni a német udvarokra. A német kabinetek kivétel nélkül helyeslik és támogatják az osztrák kormány politikáját Magyarország irányában annyira, hogy csak minapában is egy európai nagyhatalmasság követe azt mondta nekem, midőn a magyar csendőrségekről szoltunk: «Higyje el Ön, hogy azon esetre, ha győzni találnának, nem Oroszországtól kellene félniök, mert ez paralizálva van épen most, hanem a porosztól s a német fejedelmek egész rajjától.» Erre természetesen csak azt feleltem, hogy ily conjuncturák közt nem akarnám garantirozni a rajnai tartományokat a beavatkozó feleknek.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy egyelőre semmi német diversióra nem számolhat a magyar, habár a német sajtó és értelmiség tetemes része rokonszenvvel viselkedik irántunk, mert átlátja, hogy Schleswig-Holstein és Hessen-Kassel ügye a magyar

kérdéssel azonos. A német kérdés nem ért még meg s azért többet ezúttal nem várhatunk a németektől, mint hogy Uhland ezen szavaira emlékeztessék Schmerling lovagot:

Noch ist kein Fürst so hoch gefürstet,
 So hochgestellt kein ird'scher Mann,
 Dass, wenn das Volk nach Freiheit dürstet,
 Er es mit Freiheit tranken kann.
 Dass er allein in seinen Händen
 Den Reichthum alles Rechtes hält,
 Um an die Völker auszuspenden
 So viel, so wenig ihm gefällt.

Magasabb helyen pedig elmondhatnák:

Und ist er im Palast geboren,
 In Fürstenwiege auch gewiegt;
 Die Treue wird ihm nicht geschworen
 Bis der Vertrag besiegelt liegt.

VII.

Turin, július 14. 1861.

Kedves Barátom!

Szokásod szerint azt fogod kérdezni tőlem: mi hát azon hat levélnek erkölcsi tanúsága, melyeket régi barátságból nyomattam ki oly időben, midőn a «Napló» csakugyan nem volt szűkében az érdekes tárgyakkal; mi hát bennök az a «moralité», mely a gyermekkort mulattatja, melyet az érett kor keres?

Erre csak vigyázva felelhetek, honfitársaink azonban megtanulták érteni a fél szót is, mely nekik szól s nem a sógoroknak.

A mostani válság meglehet, hogy kibékülésre vezet az 1848-iki törvények alapján. Ha megtörténhetik, vétek volna azt magakadályozni s a nemzet léteit bizonytalan koczkára tenni. Bécsületes kiengosztelődés azonban csak a törvény alapján lehetséges; mindenki tudja ezt kinn és benn; hiszen még lord Palmerston orgánuma is, a «Morning Post», csak attól fél, hogy a magyart még a Reichsrathban látandja. Lord Palmerston azonban megnyugtathatja magát, feleletünket aggodalmaira régen megírta helyettünk a vén, becsületes Uhland:

Die Treue wird ihm erst geschworen,
Wenn der Vertrag besiegelt liegt.

Tudom, hogy sokan vannak a hazában, kik az ily békés kien-
gesztelődést nemcsak óhajtják, hanem bizton váljak is; bennem
azonban a tizenkét évi száműzés jóformán előlte az optimizmust,
s azért kezdettől fogva azon alternatívát vettem szemügyre: hátha
nem lesz kibékülés, s lesz nem annyira provisorium, mint positiv
ostromállapot, az országgyűlés eloszlása, a municipalítások szétker-
getése s bellebbezés, börtönözés, cs. kir. rögtönítelő haditörvény-
szék s megkegyelmezés löporra s ónra. Mi történjék azután?
Kell-e, hogy a magyar a lengyel sorsára jusson s mártýrságban
keresse hazája javát? Vagy pedig kell-e még egyszer a végső esz-
közhöz nyúlnunk?

Ezen kérdésre akartam felelni leveleimmel. Meg akartam
mutatni, hogy jelenleg nincs háborúra kilátás; hogy Angolország
minden áron fenn akarja tartani a békét; hogy a francia nem-
csak ma, hanem valószínűleg nyolcz hónap múlva sem akar, s az
olasz nem képes síkra szállni, mindamellett, hogy a német fejedel-
mek és Oroszország e pillanatban paralzáva vannak.

Kiben bízzék tehát a magyar ily körülmények közt?

Erre csak egy a felelet: önmagában; nem pedig külsere-
gekben.

Ha önmagában talál erőt s elszántságot, nem fog elhagyatni.
A ki önmagában nem bízik, azt külseregek meghódíthatják ugyan,
de nem szabadíthatják fel; — segítik azokat, kik magukat el nem
hagyják.

Leveleimnek «moralité»-ját két költő fejezi ki, az egyik az
olasz Filicaja, ki másfél század előtt, panaszkodva hazájának elpu-
liultsága fölött, kívánja, legyen férfiasabb, mert akkor:

Non ti vedrei del non tuo ferro cinta
Pagnar con braccio di straniere genti
Per servir sempre o vincitore o vinto.

(Nem látnálak másnak kardjával övezve, vívni idegen népek kar-
djával, hogy szolgálj mindig, akár győzve, akár leverve.)

A másik költő, Byron, félszázad előtt éneklé:

Freedoms battle once begun,
Bequeathed, by bleeding sire to son,
If baffled off, is ever won!

(A szabadság harcza egyszer megkezdve, örökül hagyatva elvérző apától a fiúnak, habár sokszor megakasztva, mindig nyerő.)

S evvel, kedves barátom, istenhozzádott mondok ezúttal s
maradok

barátod: Pulszky Ferencz.

ASPROMONTE.

I.

Ricasoli nem maradt meg soká a miniszterelnöki széken: hiányzott nála a politikai siker által szerzett tekintély, mely Cavournak a működést olyannyira megkönnyítette. A piemonti elem még mindig túlsúlyban maradt a burocratiánál s nehezen tudott megbarátkozni Ricasoli modorával. A francia császár, ki tisztelni megszokta Cavour éles felfogását s azon politikai tapintatot, melylyel a forradalmi elemeket fel tudta céljaira használni, de túlkapásainak erélyesen ellenállt s azokat visszautasította; nem tudott a rideg toskánai báró politikai ügyességében bízni, annál inkább, minthogy nézeteik a római kérdésben egyenes ellentétben álltak egymással; a kamarában pedig, melyben a többség Cavour idejében annyira összetartott, hogy minden ellenzék sikertelen maradt, most territoriális fractiók kezdtek alakulni. — A király sem szerette a miniszter rideg formáit s ez nem sokára csakugyan megúnta állását, melyben terveit nem tudta valósítani s márcziusban. 1862-ben, lemondott. Rattazzi lépett helyébe. Ezt a király mindig jobban kedvelte, mint Cavourt: ő volt a piemonti mérsékelt szabadelvűeknek parlamenti vezére és már többször ült a miniszteri karszéken, csakhogy mindig oly időben, midőn szerencsétlenség érte a nemzetet. Ő volt miniszter a novarai vereség idejében; ő vette át a tárczát, midőn Napoleon a solferinói győzelem után diadalmenevényében félúton megállt s Olaszország reményeinek teljesítését felére szállította le; az élczlapok már most is vészmadárnak gúnyolták, ki mindig gyászt hoz az olasz nemzetre s az események csakugyan megerősítették ezen baljóslatokat, ismét Rattazzi lett később Aspromonte s végre Mentána minisztere.

Garibaldi nem viselkedett oly ellenszenvvel Rattazzi ellenében, mint a milyen őt Cavourtól mindig távol tartotta. A viszály közte s a kormány közt úgy is megszűnt már, mióta a déli seregnek s tisztjeinek kérdése kiegyenlítettett; sőt a kormány most Garibaldi teoriáját a fölfegyverzett nemzetről nagy részben elfogadta s megengedte, sőt előmozdította a lövészársulatok felállítását minden városban, különösen Piemontban s Lombardiában. Garibaldi akkor Turinba jött s meglátogatta a Pó mentében városról városra a lövészársulatokat. Útja Milanóba sa határ felé vezetett; mindenütt nagy ünnep volt, a hová érkezett s beszédei lelkesítették a népet. Éégi főtisztjei, kik nem léptek volt be a seregbe, lassan-lassan körülte csoportosultak s amint így az osztrák határ felé közeledett, híre terjedett, hogy új expeditio készül az osztrák ellen. Egyik magyar tisztje, ki akkor körében volt, nálam jelent meg Turinban Garibaldi izenetével, hogy szerelne velem találkozni; én természetesen tüstént hozzá siettem Sarnicóba, de ott csakhamar észrevettem, hogy valami nincs renden: a tisztok jöttek-mentek rossz kedvűen, Garibaldi maga egészen közönyös dolgokról beszélt velem s maga is visszakészült Genuába és Caprerába. Megtudtam, hogy a kormány a tábornok egyik főtisztjét elfogatta s rendelkezett a katonasággal, hogy az Garibaldit akadályozza, ha ez a békét megtörni s az osztrák velencei határt átlépni merné. Miután ezen ügy egészen elsimíttatott, a legvadabb hírek keringtek a közönségben. Azt beszéltek, hogy Mazzini a királyival levelezésben állt s egy velencei összeesküvéssel egyetértve, a minisztérium háta mögött terveztek volna egy garibaldinus expeditiót, hogy azonban ezt Eattazzi a francia rendőrség útján megtudta s megakasztotta. — Garibaldi ultramontán ellenei Parodi esetét is kapcsolatba hozták ezen ügyvel. Ezen gazdag genuai bankár t. i. — ki tudvalevőleg a Péter-fillért kezelte — fényes nappal, délben, bankházában három egyén által megtámadtatok s hétszázezer frank erejéig megraboltatott. A pénz később előkerült s a tettesek is elfogattak, perök nagy feltűnést gerjesztett s kiviláglott, hogy a politikának nem volt semmi köze ezen rablással, mely merész szemtelensége által nemében egyetlen maradt.

II.

Garibaldi nem időzött soká Caprerában, egyszerre csak azt halottuk, hogy ismét Sziciliában van.

Látogatásának valódi okát nem tudta senki. Híve terjedt, hogy Görögországba szándékozik a régi görög tartományok visszahódítására s csakugyan Lambros és több tekintélyes görög járkált körülte, de ő hallgatott terveiről. Néhány meghitt barátjával Marsalába ment, hol 1860-ban az ezer hős diadalmas hadmenete kezdődött: innét Calala Fimibe, hol első győzelmét aratta a nápolyiak felett s Palermo felé ugyanazon úton. melyen azelőtt kis seregét vezényelte. Jelenléte roppant lelkesedést szült mindenütt: a lakosság hozzá tolongott, mindenki szerencsésnek érezte magát, ha csak ruháját is érinthette, az ifjúság körülötte sereglett, a nők bálványozták. Pallavicini őgróf, ki mint helytartó Palermóban székelt s Garibaldinak régóta barátja volt, nem tudta, mihez tartsa magát; természetesen a legnagyobb szívélyességgel fogadta; de másrésről neki is támadtak aggályai s folyvást kért utasítást Turinból. mert egyáltalában nem tudta, mitévő legyen. Egy:-zerre csak megjelent a lapokban egy proclamatio. melyben Garibaldi régi híveit felszólítja, gyűljenek össze a Palermo melletti fügefafa-erdőben s kövessék. Egy pár nap alatt egy önkéntes sereg élén állott; régi főtisztjei közül azonban csak kevesen jelentek meg. Corte volt vezérkari főnöke, Nullo, Bidischini, Enrichetto Cairolí, a fővezér fia. Menotti itt voltak ugyan, de a régi, híres tisztjei közül alig találkozott egy-kettő, aki most hozzácsatlakozott volna; a tábornokok. Bixio. Cosenz. Sirtori, Medici, Tür, Éber, mind elmaradtak: senki sem tudta, mi az, amit Garibaldi tervez; a királyt éllette, kiadta a jelszót r Borna o morte, de ennek keresztülvitele hóbortos álomnak látszott. Egy pár nap múlva, amint serege a fügefafa-erdőben megsaporodott, a hegyek felé vonult a sziget középpontjában. Pallavicini most lemondott állásáról, helyébe Cugia tábornokot, a volt hadügymisztert küldték Palermóba.

Turinban egyáltalában nem tudtuk magyarázni ezen kalandot. Mordinival találkozáván, említettem neki, mennyire veszedelmes, hogy Garibaldi mellett alig van valaki okosabb s higgadtabb barátai

közül, pedig Olaszország nincs még azon helyzetben, hogy meg-gondolatlan merénylet ne veszélyeztethetné existenciáját. Mordini erre megkérdezett, vajon kész volnék-e vele Sicziáliába menni? ha igen, várjak holnap a gennai vasút indóházában, azon vonatra, mely a Rubattino-társaság gőzhajóival öszeköttetésben áll.

Másnap reggel ott voltam a vasútnál s ott találtam Mordinit több képviselőtársaival, Fabrizzi tábornokkal, Garibaldi régi bajtársival, Cadolinivel és Calvinóval, kik a nápolyi hadjáratnál őrnagyi rangot viseltek. Ugyanazon coupéba ültünk, de szándékáról egyik sem beszélt közülök, nem is tudtam, történetesen találkoznunk-e vagy összebeszéltünk Mordinival s társaival beszélgettem mindenről, csak Sicziáliáról nem és utazásunk céljáról. Genuába érkezvén azonban, mindnyájan a gőzhajóra siettünk, mely egyenesen Palermóba indult. Itt már minden tartózkodás nélkül beszélgettünk s egyhangúlag azon véleményben voltunk, hogy Garibaldi aligha nem bocsátkozott oly okatlan kalandba, mely nemcsak neki, de Olaszországnak is kárára válhatik; azért jó lesz. ha mi is hozzácsatlakozunk, talán képesek leszünk hatni reá. Meg voltunk egyébiránt győződve, hogy ily expeditiót nem kezd anélkül, hogy a királyival egyetértésben volna, s ebben megerősített még azon körülmény is, hogy a kormány magaviseleté nagyon kétértelmű volt, szóval ugyan rosszalta a szabadsághős új fellépését, de nem gátolta meg, midőn azt oly könnyen tehetné volna. — Garibaldi végcélja nem is lehetett más, mint Róma; hogy lehessen azonban Rómába jutni Sicziáliából, azt csak Garibaldi fantáziája találhatja fel, nem a mienk. Ily beszélgetések közt tölt el az idő a tengeren, míg a hajó Palermóban kikötött. Itt már láttuk, hogy rendkívüli rendszabályok állnak fenn, az utasoknak mindnyájoknak legitimálni kellett magokat, utazásuk célját megmondani, bejelenteni a, szállásukat stb. Világos volt, hogy meg akarják akadályozni vagy legalább ellenőrizni a garibaldiánus tisztek beözönlését. Ez azonban alig volt szükséges, mert a tábornok proclamatíói Felső-Olaszországba épen nem hatottak s régi tisztjei távol tartották magokat tőle; az egész gőzösön, mely bennünket idehozott, alig láttam egy-két embert, ki úgy nézett volna ki, mintha Garibaldihoz szándékoznék menni.

Mi is kijelentettük, hogy a Trinacria-hotelbe szállunk s minden akadály nélkül odamentünk. Alig rendezkedtünk azonban el, már

is a helytartó szárnységéde megjött s meghitt bennünket, látogassuk meg ő excellentiáját és szálljunk a palotába, hol bennünket mint vendégeit szívesen fogna látni. Rövid tanácskozás után csak én mentem át a királyi palotába s nyíltan megmondtam a helytartónak, hogy szándékunk Garibaldihoz menni s őt, ha lehet, rábeszélni, hogy kalandját úgy irányozza, miszerint abból Olaszországba veszély ne következék; hogy nem értjük a kormány eljárását, de a három képviselő Garibaldinak meghittje, ugyanazért nem akarnak érintkezni jelenleg a kormány képviselőjével, nehogy ez Garibaldiban mindjárt gyanút gerjeszsen. Cugia bevallotta, hogy ő a legnagyobb zavarban van; a kormánytól eddig határozott utasítást nem nyeri; mindenesetre örül, ha mi a tábornokhoz megyünk s még inkább annak, hogy neki egy levelet mutattam, melyet a főváros lelkesedésének benyomása alatt Mateucci közoktatási miniszternek írtam, megemlítve, hogy a fiatal nők gyávanak jelentettek ki minden úr fit, aki nem csatlakoznék Garibaldihoz, s hogy ennek következtében az összes aranyozott ifjúság mind a tábornoknál sereglett össze csak úgy, mint a kikötő erős, izmos napszámosai, kik közt az ezer hős vezére roppant népszerű volt. A helytartó elolvasta ezen levelemet, elküldetését irodájának hagyta meg s megkért, várjuk be a miniszter feleletét s azzal induljunk Garibaldihoz. kinek hollétét biztosan ő sem tudja jelenleg. Különben a közlekedésre nézve is azon vidékekkel, melyekbe az önkéntesek vonultak, oly rendszabályok tétettek, hogy ha ellenezué utazásunkat, azt meg is akadályozhatná. E szerint egy pár napig Palermóban maradtunk, úgy is tudtuk, hogy addig, míg az önkéntesek Sziciliában vannak, semmi baj sem történhetik; a veszedelem csak akkor kezdődik, hogy ha sikerülne nekik a száraz földön kikötni s Róma felé nyomulni, mit a francia császár alig fogna megengedni. Garibaldi terve meglehetősen tisztán állt előttünk, hogy ismételni akarja első hadjáratát s hogy felfelé vonulva Nápolyiink, serege lavinaként szaporodik oly annyira, hogy ezáltal a kormány is kényszerítve lesz az állítólag veszélyeztetett társadalmi rend helyreállítására. Ez volt az ürügy 1851-ben is, midőn a király Szt. Péter territóriumának legnagyobb részét elfoglalta és La Moriciére seregét szétverte. Most is megteszi majd az utolsó lépést s bevonul Rómába. Akkor azután büntesse meg, ha akarja. Gari-

baldit, mint ki parancsolatainak ellenére őt ily lépésre kényszerítette.

Kocsit fogadtunk s körülbelül olyan utakon, minőket Magyarország némely részeiből igen jól ismertem, minőket czivilizált országban alig lehet találni, Cataniába érkeztünk, de az önkénteseket nem találtuk még itten, nem is lehetett tudni, hol vannak a hegyek közt; ellenben itt ért utói a helytartó egyik segédtsíztje, aki Mateucci feleletét levelemre számomra elhozta. Feltörtem, elolvastam, láttam mindjárt, hogy ez hozzám van ugyan czímezve, de Garibaldinak szól: Mateucci feltette, hogy levelét a tábornokkal közleni fogom, ugyanazért nem épen parlamentáris fordulatokkal szidta Napóleont és a francziákat, kik Rómát inég mindig elfoglalva tartják, de a mellett erős színekkel ecsetelte a nehézségeket, melyekbe Garibaldi a kormányt bonyolítja, mi Rómának felszabadítását nem hogy előmozdítaná, hanem talán sok időre is elodázza; ugyanazért felkért, szóljak vele, appelláljak hazafiságára, mondjon le tervéről, oszlassa szét önkénteseit, nehogy a kormányt azon kellemetlen helyzetbe hozza, hogy fegyveres erővel akadályozza meg a kaland további folytatását s ellenségnek tekintse Olaszország nagy szabadsághősét.

III.

Éjjel tovább siettünk s Regalbutóba éjfél után csakugyan megérkeztünk. Garibaldi s vezérkara itt szállásolta be magát egy nagy középületbe; hallottuk, hogy alszik, mi tehát egy rosszul világított nagy terembe vonultunk; találtunk még néhány széket, melyre leülhettünk, körülünk sűrögtek-forogtak az önkéntes tisztek, ott volt Garibaldi fia Menotti, ott Ridischini, de a legnagyobb részt Mordini s Fabrizzi sem ismerték. Körültekintve Mordini figyelemzetett engem egy úri emberrel ki a terem egyik szögletében társalgott, óriási egy alak volt, határozott arczkifejezéssel.

— Nem szeretek ezzel itten találkozni, Bentivenga báró, igazi középkort jellem. Garibaldi hadjárata alatt a sziget belsejében a hegyek közt maga vetette fel magát kormányzónak, sok embert elfogatott, megveretett, megkínóztatott; midőn prodiktátornak neveztettem ki, legelső rendeletem az volt, hogy őt állásától megfoszszam.

Alig mondta el ezt, midőn Bentivenga felénk tartott s udvariasain köszöntve Mordinit, elmondta, miként különösen örül ez alkalomnak, hogy személyesen fejezhesse ki köszönetét, meri mélyen lekötelezve érzi magát prodiktátor úrnak. Mordini csudálkozva kérdezte, hogy miért?

— Uram, — szólt ez, — tudni fogja, hogy bátyám, Bentivenga néhány év előtt egy összeesküvés élén állt a nápolyi kormány ellen, hogy néhány szomszédja és álbarájtja elárulta Őt, úgy hogy ugyanazon pillanatban, midőn a lázadás kiütött, tüstént el is nyomatott; bátyámat elfogták s agyonlőtték, engem elfogtak. Midőn Palermo bevételének híre hozzánk jutott, magamhoz ragadtam a hatalmat e vidéken s azt mindenkivel éreztettem, bátyám árulóit mind elfogattam s megkínóztattam, elégtételt szereztem nevének, boszúmat töltöttem ki rajtok; de éppen legnagyobb zavarban voltam, hogy mit tegyek ezentúl, midőn Ön oly szíves volt engem állásomtól elmozdítani. Administrálni nem tudok, nem vagyok ami való, hogy politikai szerepet játszszam, boszúmat kitöltöttem, nem volt többé semmi tenni valóm, nem vagyok egyéb, mint egy sicíliai báró, ki meg tudja boszúlni családját. Ezt megtettem, másra nem vágyódtam. s Ön felmentett attól, hogy közigazgatási hibákkal compromittáljam magamat.

Kezet nyújtott Mordininak. ki azt szívesen megszorította: ekkor jött az üzenet Garibalditól, hogy minket vár. Beszélgetett Mordinival s Fabrizzival, aztán hozzám fordult s megkérdezett: «Hát Ön mit csinál itten?» — Megmondtam neki, hogy szíves volt engem barátjának tekinteni, azért tehát hozzájöttem, nem akkor, mikor nézetem szerint okos, nagyszerű vállalatba bocsátkozott, hanem most, midőn olyanba fogott, mit a hideg logikával összeegyeztetni nem lehet. Az öreg mosolygott, megmondtam neki, hogy van levelem Matenccitől, mely talán inkább neki szól mint magamnak s azt kezébe adtam. Elolvasta, visszaadta e szavakkal: «Jobban tudom én, mint Mateucci, mit teszek s miért teszem.» Ezen szavai megerősítették bennem a gyanút, hogy mégis létezik oly egyetértés közte s a király közt; melyet a kormány legfőlebb gyanít, de bizonyosan nem ismer. Garibaldi folytatta: «Egy óra múlva indulunk, ha csakugyan velem akarnak maradni, készüljenek erős marsra, délben Centorbiban leszünk.»

IV.

Még hajnal hasadta előtt indultunk el a hegygerincen, seregeknek járatlan utakon, de a sereg, melylyel most marsírozgattam, párját ugyan nem találta sehol a világon. Összesen három ló volt itten, az egyiken Menotti vezette az előcsapatot, a másik a fővezéré volt s tábornoki főnöke, Corte, szintén tett szert lóra. Agyúró, szekereszeiről, podgyászról, ambulanceről természetesen szó sem lehetett, az összes szekereszetet legfeljebb a mi kocsink képviselte, mely egy pár órával elindulásunk után hagyta el Fabrizzivel Regal-butót s délután Centorbiban ért utól.

Mint jó gyalogló az előcsapattal mentem, egy pár órai mars után azonban egy szőlőben megálltam Menottival együtt s hagytuk az egész oszlopot magunk előtt elhaladni. Különös nép volt bizony az, a sicíliai aristokratia elkényeztetett ifjabb tagjai s mellettük a nép fiai, a legkülönbözőbb fegyverekkel ellátva, itt-ott az autonóm sicíliai csendőrök között néhány s ismét néhány közkatona a királyi seregek: egyszerre azonban szemünkbe tűnt egy tizenöt-húsz emberből álló csapat, vadabb kinézésű, mely sokkal jobban fel volt fegyverkezve, mint a többi s edzettebbnek is látszott, de egészen külön állt, nem elegyedett a többiek közé, kik szemlátomást kerülték. Megkérdeztem Menottit, kik lehessenek? azt felelte: «Nem is kételkedem, hogy ezek valóságos rablók, de az egész sereg önkéntes, az csatlakozik hozzá, aki akar; majd eljön az idő, mikor az ily elemektől megtisztulunk.» Félórai nyugvás után ismét tovább indultunk s a legnagyobb hőségben délben odaértünk Centorbiba, mely a sicíliai hegyláncnak egyik keleti meredek fokán, a nagy cataniai lapály felett épült; a kilátás leírhatatlan szép volt. A város előtt fogadott a polgármester és tanács, sajnálkozását fejezve ki, hogy a tábornokot és sereget egyáltalában nem láthatja el, mert a kormánytól a legerősebb parancsolat jött e részben s már három napja, hogy még a malmok is szünetelnek lisztet készíteni, 6000—8000 ember számára nincs kenyér ezen kis városban. Garibaldi szeme szikrázni kezdett, mint mikor haragra lobbant; tudta, hogy 6000 ember semmi esetre éhezni nem fog; amit nem adnak nekik, azt, ők elvehetik; de minden rendbontásnak legnagyobb ellene lévén, jobb szeretett volna mindent jó szerével elvégezhetni. Mel-

lette állván, észrevettem, hogy a polgármester szabadkőműves, s Garibaldit figyelmeztettem erre, ő tehát megadván a szabadkőművesi jelt, megkérdezte a polgármestert, képes volna-e testvéreket éhezni hagyni, akkor, midőn ezek, ha kell, magok is könnyen elláthatják magokat. Nem akarja, hogy a sereg, melynek zöme fél óra múlva megérkezik, a városban helyeztessék el, kinn fog táborozni, de akkor jól kell azt ellátni, különben képes lehetne a várost is meglátogatni. A polgármester megértette mindjárt az intést és ígérte, hogy mindent el fog követni, nehogy a sereg éhezzen s Garibaldit magát és tisztikarát a városházra hívta meg, hol szerény ebédrel megvendégeltettünk. — Délután, midőn a tábornok rövid időre lenyugodott. Corte bennünket szobájába hitt, ott voltak a főtisztek csaknem mindnyájan s azon kérdést vetették fel: mit tevők legyenek, ha csakugyan azon helyzetbe jutnának, hogy az olasz sereggel mint ellenséggel találkoznak, mert ezen feltevés nem volt már alap nélkül; tudtuk, hogy az egész szigetről Catania szomszédságába: pontosíthatnak össze a gyér helyőrségek, melyek azonban együttesen számunkat mégis meghaladják: ők a völgyben haladtak előre Catania felé, hová mi a hegy ormain marsiroztunk, Catania körüi szükségkép találkozunk kell. A tiszték egyhangúlag azt határozták, hogy ily esetben keresztbe tett kezekkel várják be az olasz sereg lövéseit, ők semmi esetre nem lönek testvéreikre. Épen vége volt az értekezletnek, midőn Garibaldi Mordinival magához hivatott s miután kocsink is megjött volt már, meghagyta, siessünk le Paternóba, keressük ott fel egy bizonyos meghitt emberét s mondjuk meg neki, tartsa meg ígését, itt van az idő, a hívek készüljenek, a tábornok reggel maga is ott lesz. Éjfélkor tehát Paternóban voltunk, Mordini emlékezett, hogy van itt egy embere, kit ő még pro-diktátor korában ismert, mi tehát ehhez hajtottunk s előlegesen ezzel szólunk. Ez csakugyan megmondta nekünk, hogy az, kihez Garibaldi utasított, nagyon kétes egyén, ki talán képes volna a megbízást az olasz tisztekkel is közleni. Mi azonban mégis felkerestük, de csakhamar átláttuk, hogy ez semmi egyéb, mint egy hazafias szédelő; maga is bevallotta, hogy a paternói polgárság egyáltalában nem garibaldinus, sőt hogy az ily rendetlen seregtől kirablását félti s biztosságát inkább a seregben keresi. Rossz sejtelmekkel telve mentünk tovább Cataniába.

Útban találkoztunk egy csapat rendes katonával. Megállítottak, amint neveinket megtudták, mindjárt kérdezősködtek, mit tevék legyenek? parancsolatok megakadályozni, hogy Garibaldi önkéntesei Cataniába bevonulhassanak s a tengerparthoz érhessenek; nines-e remény, hogy e szerencsétlen ügy komoly összeütközés nélkül végeztethessék be; mert minő helyzetbe jönnének ők, ha Garibaldit s önkénteseit megtámadni kénytelenek volnának!? Mi csak azt feleltük, hogy az egész eljárást nem tudjuk felfogni, nem tudjuk, mennyi ebben a valóság, mennyi a komédia; mert annyi bizonyos, hogy ha Garibaldi expedícióját komolyan elleneznék, már régen lett volna alkalom előhaladását megakasztani.

Dél felé Cataniába érkeztünk, itt nagy volt a sürgés-forgás, a város középkori falakkal lévén körülveve, előre látható volt, hogy a helyörség igen könnyen megvédheti ezeket s be nem bocsátja az önkénteseket, a nép azonban itten határozottan garibaldinus-érezelmű volt, izgatottság jelei mutatkoztak mindenütt, senki sem tudta, mi történhetik. Hírt kaptunk azalatt, hogy Garibaldi Pater-nónál csakugyan találkozott a sereggel, de összeütközés nem történt, az összes városi lakosság közbe állt a két sereg közé, hozott ételmi szereket mindakettő számára a rövid idő múlva az egyik jobbra, a másik balra tovább indult. Bármily hihetetlennek látszott ez, még hihetlenebb dolog is történt: a cataniai helyörség este felé teljes rendben az egyik kapun kivonult a sziget belseje felé a veres-ingesek ellen, de másfél órával később jött a hír, hogy a másik oldalról jó Garibaldi s az önkéntesek.

Csakugyan úgy látszott, mintha csak szántsándékkal kerültek volna ki egymást, a királyi sereg elvonult s Garibaldi roppant lelkesedés közt belovagolt az önkéntesek élén Cataniába. Természetes, hogy serege itten mindjárt erősen megszaporodott s mindennap szorgalmasan gyakoroltattot; itt voltunk tehát egy erődített városban, előttünk a tenger, hátunk mögött közel a városhoz az olasz sereg, hogy fog ez végződni?

Garibaldi a benzés monostorban ütötte fel főhadiszállását, tisztjei itt ebédeltek mindennap; előttünk terült el a kikötő s ebben horgonyozott két olasz hadihajó, mely tehát minden eszmét, hogy kijuthassunk, csaknem nevetségessé tett; de Garibaldi mindamellett jókedvű maradt, terveit senki sem merete kérdeni. Harmadnapra

megjött a francia gőzhajótársaság rendes gőzöse s az olasz gőzös. Délután, midőn a kikötőben sétálgattam, észrevettem, hogy az egyik hajó fedélzetén itt-ott veres-ingeseket látok s nemsokára később Bidischini jött hozzám s megsúgta, hogy amint alkonyodik, igyekezzem a gőzökre jutni. Mordini is felkeresett, hogy Garibaldi hivat bennünket. Elmentünk hozzá s ő Mimimnek s Calvinónak több levelet adott át s meghagyta, induljanak el tüstént Messinába s onnét a legközelebbi gőzössel vissza Turinba, ahol utasításait teljesítsék s ezzel búcsúzott. Ekkor, amint nekem kezet adott, azt mondtam neki:

— Tábornok, én el nem hagyom, úgy látom, most kezdődik a veszély, szégyelném, ha ily pillanatban nem kísérném; engedje meg, hogy Ön mellett maradjak.

Garibaldi, úgy látszott, meg volt lepelve; Cortéhez fordult s meghagyta, hogy számomra készítse el tüstént a kinevezést tábor-kari ezredesnek.

— Hát ha csakugyan velem akar maradni, — így folytató, — akkor ott legyen ám este a gőzhajón, Bidischini majd gondoskodik, hogy legyen alkalma odajuthatni.

Amint alkonyodni kezdett, nagy mozgást vettünk észre az olasz hadihajókon; felvontatták a horgonyokat s csakugyan kigőzölögtek a kikötőből. Világosan kikerültek bennünket, mert azt csak nem lehetett feltenni, hogy nem vették volna észre, miként a postagőzösök lassan-lassan veres-ingesekkel telnek meg. Én már azt is gyanítottam, hogy nem akarván bennünket a városban egyszerre szárazföldről és tengerről megtámadni, ami igen könnyű lett volna, de mindenesetre vérontásra adna alkalmat: a hajók azért mentek ki a kikötőből, hogy lesben állva, bennünket a gőzösön, ahol ellenállásra képesek nem volnánk, úgy elfogjanak, mint a halász hálójával a halakat.

Kilencz óra tájban csónakra ültem s a gőzökre felmentem, ez már meglehetősen megtelt, a parton nagy volt a zsbongás, az emberek a csónakok felé tolokodtak, a két gőzösen legfőlebb másfél ezer ember talált helyet, ezek is úgy össze voltak zsúfolva, hogy alig lehetett mozdulni, végre Garibaldi is megjelent az egyik hajó fedélzetén s vezérlő hanggal kiáltott: «silenzio!» erre az összes önkéntesek felkiáltottak: «silenzio». Garibaldi ekkor kiadta a tiszteknek

a rendeletét, hogy a legnagyobb csend uralkodjék, minden hang s világítás el van tiltva, még csak szivarra sem szabad gyújtani nehogy a királyiak hajóinkat az éj sötétjében a tengeren észrevegyék. A parancs ki lett adva, de csendesség nem állt be, annál is inkább, minthogy a parton növekedett a láрма, azok, akik elmaradtak — épen a selejtesebbek — csak most vették észre, hogy számukra nincsen hely s éktelen lármát ütöttek, sőt midőn erre felelet nem jött, még lőttek is reánk. Távolabb voltunk azonban, mint hogy fegyvereik árhattak volna nekünk. Elindultunk tehát, a két gőzös a sötét éjben közel a parthoz haladott csendesen előre, mi feszülten vártuk, hogy a hadihajók utunkat elvágják s megadásra szólítanak fel, de ezek nem mutatták magokat sehol. Éjfél után a hold is felkelt s habár egy darabig az Aetna árnyéka elfedett bennünket, nemsokára szabad tengeren voltunk s távolról láttunk gőzhajófüstöt. Nem sokára egy nagy gőzös is feltűnt s félénk tartott, de nem volt hadihajó, hanem a marseillei társaság konstantinápolyi postahajója, mely Messinának vette útját. Fényes nap volt már, midőn a szárazföldre értünk, oly sima tengeren, mint a tükör, a melitói határban, hol a part lejtősen ereszkedik le a habokba. Horgonyt vetettünk s a kiszállásolás megkezdődött. Ez két óra alatt a legjobb rendben megtörtént. Garibaldi mindjárt elrendezte az indulást s az oszlop rendesen elvonult előttünk; akkor kérdeztem, mit parancsol most velem?

— Azt, hogy menjen mindjárt vissza a hajóra, Nápolyban adja tudtára a magyar légiónak, hogy jövök, azután menjen Turulba s buzdítsa barátainkat; komoly összeütközés csak a francziákkal lesz Nápoly on túl. Ott elvárom, ha csakugyan nem kerüli a veszélyt.

E szerint visszamentem a hajóra, melyen most én voltam az egyedüli utazó s délben Messinába értem, hol Mordinit s Fabrizzit tüstént megtaláltam, kik nagy csodálkozásukra hallották, hogy Garibaldinak csakugyan sikerült a kiszállás a szárazföldön. Két órával később Nápoly felé indultunk, ahol este meg is érkeztünk. Dunyov ezredes, ki lábát a capuai csatában vesztette el s most itt élt pensióban, mindjárt felkeresett, elbeszélte, hogy Iliász épen tegnap ment vissza a légióhoz Nolába, egyébiránt minden utasításaimat közleni fogja vele.

Megkértem, adja tudtára Dumas Sándornak, hogy reggel meg

akarom még látogatni, mielőtt indulok s azzal leültem s a «Daily News» számára a múlt napok mesés eseményeit hosszasan s részletesen leírtam s későn éjfél után fáradtan aludtam el.

V.

Reggel Mordini szobájába mentem s megkérdeztem, hol ebédelünk; mire ő egy rendőrrre mutatván, kit most a szobában észrevettem, azt felelte:

— Látja, hogy vendégem van; fogva vagyok.

Az alatt Fabrizzzi is belépett s a rendőr bejelentette neki — nagy meglepetésére — hogy ő is fogoly. Azon kérdésére, mily alapon merik őt, ki képviselő, elfogni; a rendőr egyszerűen Lamannora tábornok parancsára hivatkozott s az ostromállapotra, mely tegnap óta ki van hirdetve, írott rendeletet nem tudott előmutatni. Míg a rendőr Fabrizzzivel végezte dolgát, Mordini zsebembe csúsztatá tárczájátL mire én, búcsúzván két nőtársamtól, az ajtón ki akartam menni. De itt szintén rendőrrre akadtam, ki visszautasított, mert bemenni mindenkinek szabad, ki senkinek. E szeiint én is leültem s vártam a dolgok további kifejtését s figyelmeztettem a két képviselőt, hogy tiltakozásukat itt készíthetik. Ők tehát tüstént ünnepléyes tiltakozást fogalmaztak, hogy képviselői immunitásuk meg van sértve s ezt a rendőrfőnökséghez küldték, onnét, némi várakozás után hoztak egy formális rendeletet Lamarmorától, mely hivatkozva az ostromállapotra, a három képviselőt a Castel Nuovo erődbe bezáratni parancsolja. Amint a rendőrök ezekkel távoztak, csak egy biztos maradt a szobában, leitől kérdeztem, hogy velem mi történik? Kérdésére megmondtam, hogy én az angol «Daily News» levelezője vagyok s Genuába és Turinba utazom. A biztos egy rendőrrre bízott, ki szobámba kísért, hol útításkámat magamhoz vettem és számlámat kifizettem. A biztos nem sokára visszajött azon jelentéssel, hogy a rendőrfőnöknek semmi kifogása sincs ellenem; azonban rendeli, hogy a rendőr tüstént a hajóra kíséren s felügyljen, hogy senkivel se közlekedjem. Felvettem tehát útításkámat s a rendőrrrel a kikötőbe mentem. Amint a hajóra érkeztünk, a rendőr becsületszavamat kérte, hogy vissza nem jövök és senkivel sem közlekedem, s ezzel cabinomban hagyott, hol én Mordini tárczáját

hamar táskámba tettem s egy pár garibaldinus proclamatiót, mely nálam volt, a tengerbe dobtam. — Nem sokára lármát hallok a fedélzeten s amint felmegyek, látom, hogy a rendőrbizos, ki Mordinit s társait elfogta, itt van a hajón s parancsolja, hogy minden utazó szálljon ki s jelenjen meg a rendőrségnél. Az utazók egy része színésztársulat volt. mely Felső-Olaszországba indult s a színésznők ezen «non putarem»-et nagyon tragice fogták fel: olasz gesticulatióval tiltakoztak az ellen, hogy ők a politiára vitessenek, sőt a prima donna festőien elájult; én pedig a biztoshoz fordultam s megmondtam neki, hogy ezen egész komédia nem szükséges: tudom, ez csak azért történik, hogy engem fogjanak el, a rendőrségnél mindezeket el fogják bocsátani, engem visszatartani; egyszerűbb, ha ezeket itt hagyja s csak engem vezet oda minden felülés nélkül.

— Eccellenza, csakugyan igaza van, — volt a felelet s ott hagyva a többieket, engem kísért el a quaestorához. Ott igen előzékeny úri ember fogadott, bemutatta magát, mint signor Amore, rendőrségi titkár, a kerevetre ültetett s átellenben az íróasztalnál helyet foglalt; elővette tollát, láttam, hogy kezdődik a vizsgálat.

Megelőztem a titkárt s elmondtam körülbelül azt, mit ő valószínűleg nekem akart mondani, hogy t. i. roppantul sajnálom őt oly helyzetben látni, mely engem mindenesetre feszélyez. Tudom, hogy ez a körülmények következése, felfogom állásának kellemetlenségét.

Hogy-hogy? — kérdezé meglepetve.

Az úr, — szóltam, — galantuomo s most a sbirro szerepét kénytelen elvállalni; Victor Emanuel uralkodása alatt élünk s Önnek úgy kell eljárni, mintha Bomba kormányja alatt szolgálna.

Amore úr mosolygott s azt találta, hogy bizonyos pontig igazságom van s ő csakugyan kellemetlen helyzetben érzi magát, mire ismét közbevettem:

— Ne gondoljon azzal, értem a helyzetet; Pulszky Ferencznek hívnak, levelezője vagyok a «Daily News»-nak, Garibaldival voltam Siciliában, ebben semmi titok nincs, ezt tudják az Önök miniszterei, bizonyosságul íme itt van Mateucci levele, mely annyira bizalmas és a francia császár politikáját oly élesen bírálja, hogy közretétele

bizonyosan nem volna kellemes a miniszterre nézve, ebből látja, hogy bízik discretiómban.

Ámoré átnézte a levelet s azt találta, hogy ez csakugyan igen nevezetes, és udvariasan megkérdezett, vajon megtarthatja-e, hogy az aktákhoz csatolhassa, mire természetesen megjegyeztem, hogy ő az úr, nem én, nekem semmi kifogásom sincs, hogy ezen levél a vizsgálati irományok közé soroztassék.

Azon kérdésre, mikor és hol hagytam el Garibaldi, elmondtam, hogy tegnap reggel Melitóban váltam el tőle. Amore meglépetve ugrott fel székrétől:

— Hiszen erről mi semmit sem tudunk; — hát csakugyan a szárazföldön van már. Bízhatom-e szavaiban?

— Bízhatik bizony, elhiheti bátran, mert íme ma éjjel megírtam az egész kalandot a «Daily News» számára három íves levélben, a legnagyobb pontossággal: itt van minden, ami az utolsó hét alatt történt.

Ezzel kivettem zsebemből a levelet s átadtam neki. Hozzákapott, belenézett s kedvetlenül letette.

Hiszen ez angolul van írva.

— Hát bizony angol újságnak nem is lehet olaszul írni, ha azonban úgy kívánja, lefordítom Önnek, tessék írni.

Ezzel kezdtem neki diktálni szakadatlanul két óra hosszat, ő már egészen belefáradt s megőrült, mikor a végire jutottunk s elmondhatta:

— Ezt tüstént át kell vinnem a tábornoknak.

Figyelmeztettem, hogy négy óra van már, hogy én még ma nem is reggeliztem, nem is szivaroztam; felkértem, legyen annyi tekintettel irántam s gondoskodják — ha ezt a szabályok megengedik — ételről és szivarról.

— Uram, — volt a felelet. — természetesen fogja tartani, hogy további rendelkezésig itten vendégünk marad. Szivarral megkínált s a folyosón keresztül elvitt egy világos, elég csinos szobába.

— Ez, — mondá, — nappal az útlevel-iroda, négy óraker vége a hivatalos óráknak; ez lesz lakása, míg Önt letartóztatni kénytelenek vagyunk: a bureau-órákban szabadon mozoghat akármelyik teremben, mi szabadságát csak annyiban korlátozzuk, amennyiben az múlhatatlanul szükséges.

— E szerint, — kérdeztem, — mik nekem jogaim, mint állam-fogolynak? — Szabad-e látogatókat fogadnom?

— Természetesen szabad, csak a nevöket fogják hagyni a quae-stori irodában, különben semmi akadály, hogy Önt meglátogassák.

— Akkor aztán szeretném ismerőseimnek tudtára adni, hogy itt vagyok.

— Ez ellen sincs semmi kifogásom.

— Talán bizony feleségemnek is táviratozhatnak, hogy fogoly vagyok, ő majd a minisztériumnál tehetne lépéseket, szabadságom mielőbbi visszanyesésére.

— Padrone, — volt a felelet. — A szolgának, Genarinónak, megparancsolta, hogy leveleimet elviheti egyenesen a postára, s meghagyta neki, hogy engem becsületesen szolgáljon ki. Azalatt hoztak szivart és ebédet. Amore elment, de szobám ajtaja nyitva maradt s átellenben a folyosón ott állt két fegyveres carabiniére; láttam, hogy miután az elővizsgálat még nincs befejezve, a parancs az, hogy engem «a vista» őrizzenek, azaz szemök előtt ne bocsássanak el. Ez engem boszantott, megtöltöttem poharamat borral, megkínáltam vele egymásután a két carabiniéret, megmondtam nekik, hogy barátságot kell kötnöm velök, úgy látszik, tovább is lesz még alkalmunk találkozni.

— Evvivid eccellenza, — volt a felelet, mialatt a poharat felhajtották.

Erre megjegyeztem, hogy nem szeretem, ha ebédnél más valaki a számba néz, nem tehetném-e be az ajtót?

— Miért ne? tegye be, ha úgy tetszik.

Erre hamar becsuktam az ajtót, meggyújtottam a gyertyát, kivettem táskámból Mordini tárczáját, elégettem mind a Garibaldi-féle leveleket s csak épen, hogy elvégeztem ezen műveletet, bejött ismét Amore, kit e szavakkal fogadtam:

— Elfelejtette ám a táskámat megvizsgálni, bizonyosan azért jött, hogy most tegye? — s átnyújtottam neki a nyitott útitáskát.

Amore érezte az elégett papír szagát s mosolyogva mondá:

— Tán bizony későn van már? nem vagyok vámkezelő, nem nézek többé bele.

Ágyat hozatott most a szobába s azon volt, hogy, amennyire fogolynak lehet, kellemesen érzem magam.

VI.

Másnap, amint a rendőrségi tisztek irodáikba Lejöttek, bemutatam magamat nekik s megtudtam, hogy kívülem még egy komponista fiatal ember tartóztatik le itten, egy dominikánus barát és egy gyilkossággal vádolt órás, földszint pedig a camorristák. Nápolyban t. i. elterjedett egy szövetség, amint mondatott, a társaság legtöbb rétegeiből, mely minden szerződés és adásvétel után bizonyos százalékot követel és kap, mert aki ezt megtagadja, az életét kockáztatja, kikerülhetetlen lévén a camorra boszúja. A kormány ezen szövetkezés ellen erélyesen lépett fel, a camorristákat még gyanúból is elfogatta s kényszerült lakásra más országrészbe vagy azon szigetekre vitette, melyek közel az olasz parthoz fekszenek. De a bajt tökéletesen kiirtani képes nem volt; most is sokan be voltak zárva a quaestura egyik földszinti helyiségében, mely csak vasráccsal volt elzárva elől s katonák által őriztetett.

Tíz óra tájban hozzám jött Dumas Sándor, az apa, szívesen kezét szőri ott s elbeszélte, miként nem várt levelemre s meghívásomra, hanem mindjárt, amint híre elterjedt, hogy elfogattam, lépéseket tett Lamarmoránál s kezességet vállalt értem, ha megengedtetik, hogy ne a questurán tartsanak fogva, hanem a Palazzo Chiatamoneba vitessem, melyet most Dumas Sándor lakott, s ott vendége lehessek. Be is mutatta Lamarmora feleletét, melyben ezt kereken megtagadja.

Kérdezősködött, miképen jutottam ide, erre elkezdtem beszélni kalandjaimat, mire Dumas gyorsíróért küldött, hogy elbeszélésemet hírlapjában mindjárt felhasználhassa. Azalatt megjött Whitehurst Felix is, az angol hírlapíró és Sandonato herceg, kiknek mindnyájának már tegnap írtam volt, s kik szolgálatukat szívesen ajánlották nekem. Megkértem őket, intézkedjenek úgy, hogy minden nap reggel egyikök a helytartónál jelentkezék s számomra kérje az engedélyt, hogy rendőrségi felügyelet alatt a múzeumot, Pompéjit látogathassam meg.

Fogságom első napja elég mulatságos volt. a rendőri hivatalnokok közölték velem az ostromállapot következtében lefoglalt hírlapokat és falragaszokat s így volt elég anyagom s időm a «Daily

News»-nak börtönből megírni tudósításomat s a londoni lap csakugyan minden nap közlött egy levelet tőlem a nápolyi börtönből, melyben több politikai helybeli tudósítás foglaltatott, mint a «Times» rendes levelezőjében.

Este lármát hallottam a folyosón: Carbonelli ezredest hozták, ki roppantál szitkozódott és tiltakozott, hogy őt, ki egyike volt a marsalai ezernék s most Garibaldi felhívására régi tábornokát nem követte s csendesesen Nápolyban maradt, pusztán azért fogják el, mert ismeretes, hogy Garibaldi barátja. Megnyugtattam, hogy Lamannora csak jó híret menti meg, mert akit Carbonellinak hírnak, annak helye Garibaldi oldalán van, hacsak nincs bezárva. Ő kapta a szomszéd szobát az enyém mellett; meghittem közös vacsorára s fogságunk ideje alatt megbarátkoztunk, sőt a bourbonista szomszédal is jó lábra helyeztük magunkat. Ez is tisztességes ember volt; de midőn egy muratista emissariust szintén ide zártak, ki előbb Mazzini híveihez tartozott, ezt a folyosón, hol nappal majd mindig tartózkodtunk, míg helyiségeinkben a rendőrség el volt foglalva, annyira boszantottuk és kínoztuk szavakkal, hogy a rendőrfőnököt megkérte, vigyék akármily börtönbe közgonosztevők közé, csak mentsék meg társaságunktól s észrevételeinktől.

Az alatt megjött a hír, hogy az olasz sereg Garibaldi vereségeivel Aspromonte dombjain összeütközött. Amint egymást meglátták, Garibaldi követői felkiáltottak: «Éljen Olaszország», a seregből hallatszottak szavak: «Éljen Garibaldi», de azért mégis előre indultak. Garibaldi eléjük ment, de ők a vezényszóra rálöttek s egy golyó lábán érte a tábornokot. Elesett, hívei megadták magokat, őt hajóra szállították, mely a spezziai öbölbe, a vesztegliázba vitte. Itt első napokban nagyon keményen bántak vele; Garibaldinak még csak ágytakarója sem volt. Feleségem, Trniban, néhány angol barátnőjével mindjárt gondoskodott legelső szükségleteiről. Mindezek mélyen meghatottak bennünket, a kormány eljárása azonban lassan-lassan megváltozott.

Minthogy elég időm volt, körülnéztem a quaestura minden helyiségeiben; mindenütt nagy rondaságot találtam; megtudtam, hogy a folyosót s a szobák téglapadozatát csak évek előtt, a király trónra lépte alkalmával zsúrolták fel utólszor s hogy a tisztaságnak leg-

primitívebb feltételei s eszközei sem voltak meg. Piszok és bűdösség uralkodott az épületben; én tehát hosszabb értekezést írtam azon befolyásról, melylyel a tisztaság az egészségre hat, ezen egészségügyi észrevételeimet szépen letisztázva átküldtem a quai-storlioz s tulajdon egészségének érdekében felszólítottam, mosassa meg az egész épületet s rendezze azt úgy be, hogy hivatalnokainak egészsége ne legyen kockáztatva.

A szolgálával sok bajunk volt; rendszeren be volt csípve s parancsolatainkat igen sokszor rosszul végezte. Egyszer késő este, midőn már ágyban feküdtem, álmomból felvert s hozott két fagyaltot. Csodálkoztam, mert nem rendeltem volt fagyaltot; de ha már egyszer felkeltett, meg is ettem azt. Másnap bourbonista szomszédom említette a reggelinél, hogy mégis rettenetes, mily rosszul szolgálják ki az embert, két nőtestvére, volt apácza, meglátogatta őt, fagyaltot rendelt számukra s az elmaradt. Nevetve mondtam meg neki, hogy fagyaltját bizony én ettem meg s nem tudtam megfogni, miként jutok hozzá.

Letekintvén egyszer a folyosóról azon helyiségre, hol a camorristák őriztettek, észrevettem, hogy azoknál valami nevezetes esemény adta magát elő, evv úri embert hoztak be közéjük, ki iránt a többi a legnagyobb tisztelettel viselkedett. Nem sokára megtudtam a szolgálától, hogy ezen úri ember nagyon panaszkodik s nyíltan beszél, mikép ő több hivatalnoknak erősen adózott mindig s most mégis el lett zárva. Én ezt Ámoré úrnak híven elmondtam, ki időről-időre meg szokott látogatni s ő nem is csodálkozott felette, sőt megjegyezte, hogy az nagyon valószínű; mert nem is képzeltető, mily nagy volt a corruptio a Bourbon-konnány alatt, midőn a tisztviselők rossz fizetősök mellett jóformán szabad zsarolásra voltak utalva. Bomba király maga is ismerte a hivatalnokok visszaéléseit s midőn pl. az angol vállalkozó, aki az első rövid vasútvonal engedélyét nyerte meg, a királynál arról panaszkodott, hogy az egyik miniszter folyvást új meg új akadályokat gördít útjába, az egyenesen kérdezte, megkente-e már? Midőn az angol csodálkozna felelte, hogy angol ember nem szokta megvesztegetni a tisztviselőket, a király szárazon odavetette: «Pedig jó lesz, ha teszi.» Politikai erkölcsös-ségről itten szó soha sem volt s azért a nápolyiak nem is tudtak megbarátkozni a piemonti szigorúbb felfogással.

Barátaim teljesítették kéréseimet s csakugyan minden reggel a legelső ember, kit Lamarmora fogadott, kérésemmel állt elő, hogy a múzeumot s Pompejít látogathassam meg. Kezdetben ezt szemtelen egy kívánságnak nyilatkoztatta ki, később boszankodott s miután ez minden nap megújult a legkülönbözőbb személyek által, végre nevetni kezdett s egy szép napon a rendőrfőnök csakugyan magához hivatott s kijelentette, hogy nagy csodálkozására megengedtetik nekem Trója rendőrbiztos felügyelete alatt a múzeumot meglátogatni. A biztos bőbeszédű nápolyi ember volt s kérésemre meg is mutatta nekem Nápolyiink újabb időben létrejött szépítéseit s csak azután kísért a múzeumba, hol a záróráig maradtam becsületszóra; a biztos azalatt meglátogatta közel lakó leányát s csali három óraker jött ismét vissza. Ekkor megkérdeztem, nem ismer-e itt valahol a szomszédságban valami kis vendéglőt, hol kedvünk szerint ebédelhetnénk, meid én már meguntam a kormány költségén való étkezést a quaesturán. Csóválta ugyan fejét, de elvezetett egy vendéglőbe, hol külön szobát nyitottak nekünk, hozattam jó ebédet s jó borokat, mi Trója úrnak nagyon ízlett, még leánya s unokája számára is, kiken, amint elbeszélte nekem, a legnagyobb ragaszkodással csüggött, dugtam zsebébe egy butellát. Ezt ő viszonzni akarta s meglntt egy kávéházba, hogy fagyaltra s kávéra vendége legyek, mert, amint mondta, megszokta, hogy ebéd után fagyaltot egyék. Amint ezt megettük, megjegyeztem, hogy az én szokásom pedig az, minden fagyalt után egyet sétálgatni. Megint II csóválta a fejét, de engedett; sétálgattunk a tengerparton s csak este jöttünk vissza a fogságba. Harmadnapra Pompejibe tettünk kirándulást, hová levél által meghíttam nápolyi ismerőseimet, kik-valóságos ünnepet rögtönöztek a régi római városban, angolok, francziák, olaszok, a magyar elfogott garibaldinus tiszteletére.

Angolországban oly ismeretes voltam, hogy esetem a társaságban nagy feltűnést és rokonszenvet gerjesztett s lord John Russel csakugyan mindjárt utasítást adott sir James Hudson turini követjének, hogy mindent elkövessen érdekemben az olasz kormánynál.

Sir James a sürgönyt mindjárt, közölte feleségemmel, ki elfogatásom | első pillanatától fogva aggodalmában folyvást ostromoltatta és ostromolta a minisztereket, hogy szabad lábra helyeztessem. A követ megmondta egyébiránt neki, hogy ezen utasítás daczára semmit

sem tesz a kormánynál, különben igen nagy fontosságot tulajdonítanak személyeknek: azt hinnék, hogy Garibaldi kalandjában az angol kormány is részes volt. Mit a francia kormánylapok úgy is hirdettek, a miniszterek engem különben is legközelebb elbocsátanak, már csak azért is, mert nem tudják, mivel vádoljanak s miért fogtak el.

VII.

S csakugyan úgy volt. Fogságom igazi kellemetlenséggé vált a minisztereknek; feleségem minden követ megmozdított Turinban s ostromolta folyvást a minisztereket; hol az egyikhez, hol a másikhoz rontott be s követelte szabadságomat vagy pedig letartóztatásom okát. A miniszterek Lamarmorát s teljhatalmát okolták, nekik ellenem semmi kifogásuk sincs s hogy feleségem zaklatásaitól meneküljenek, hadihajót is akartak rendelkezésére bocsátani, hogy engem Nápolyban meglátogathasson: de ő megfordítva azt követelte, hogy a hajó engem hozzon Tiuinba. Lamarmora ismét nápolyi barátainak sürgetésére mindig azt felelte, hogy neki ellenem semmi kifogása, letartóztatásomat a kormánynak jelentette be s attól nem kapott további utasítást. Végre csakugyan több heti fogság után, épen születésem napján, szeptember 17-én elbocsátottak s én másnapra megint örvendő családom körében találtam magamat.

Egyébiránt az aspromontei kaland elég bajt okozott a kormánynak; a miniszterek dühösek voltak ugyan Garibaldira, kinek még mindig sajgó sebé- egész Európában a legnagyobb rokonszenvet keltette; de midőn a minisztertanácsban arról tanácskoztak, hogy őt mint zendülőt és pártütőt perbe fogják, mert a kamarák összejövetelét nem várhatják be anélkül, hogy vagy szabad lábra helyezték vagy bíróság elé állítsák, a király közbe szólott, hogy a perbefogatást nem engedheti meg, mert az ily per tulajdon királyi személye ellen fordulna lényegében. E szerint általános amnestia lett ezen kellemetlen ügynek vége, de a kedélyek ingerültsége még sokáig tartott s ellentétbe hozta a nép érületét azon sereggel, mely az ő bálványára, Olaszország egységének hőisére, löni s őt megebesíteni nem átkodott.

Rendkívül kellemetlen helyzetbe jutottak különösen a garibaldianus tisztek, kik a tiszti vizsgának letétele után a rendes seregen

folytatták szolgálataikat. Ezeket különben is nem igen szerették a katonaintézetekből kijött vagy évek hosszú során előléptetett tisztársaik; a két elem, a királyi és a garibaldinus, még nem forrott össze tökéletesen, midőn az aspromontei összeütközésnek s Garibaldi megsebesülésének híre a vizsályt kitörésre hozta. Egyik ismerősöm, Olivieri, mint kapitány jutott egy lovas ezredhez, mely a régi savoyai hagyományok szerint a loyális túlzáséiban kereste dicsőségét. Ebédnél a napi események jövén szóba, az ezredes megjegyezte, reméli, hogy a király «agyonlövetei Garibaldit. Olivieri erre elpirult, de hallgatott s midőn az ezredes egyenesen megkérdezte, mit mondana ehhez? csak azt felelte, hogy ez nem volna a legszebb lap a savoyai ház történelmében. Ezen szavak megítélésére az ezredes összehívatta a becsületbiróságot, mely azt határozta, hogy Olivieri adja be önkényes lemondását tisztii jellegéről. Ez meg is történt; de ő megírta az ügyet a lapoknak, élesebb megjegyzésekkel az ezredes iránt, mire az ezredes adjutánsa párbajra hívta. Olivieri hozzám jött, engem kért fel sekundánsának, megjegyezvén, hogy Lamberti ismeretes mint a legjobb vívó a seregben, hogy vele soha semmi összeütközése sem volt; nem a maga ügyében, hanem ezredeséért akar megvívni, ami mégsem correct. Úgy látszik, hogy nemcsak előttem, de máshol is így nyilatkozott, mert míg a párbaj feltételeiről folyt az értekezlet s kardban egyeztünk meg, a két fél történetesen az utcán találkozott s Lamberti Olivieri-re minden ok nélkül ráütött. Ennek következtében most ez lett a valóságos sértett fél s én még egyszer elmentem a sekundánsokhoz s pisztolyt követeltem; ők azonban a francia párbaj-codexre hivatkozva, mely hét francia tábornagy által alá van írva, a kardnál maradtak, mert a fegyver meghatározása mindig a kihívott felé, ez esetben tehát Lambertié. Ezen nem lehetett változtatni. Olivieri dühös volt, midőn ezt hallotta s kérte tanácsomat. Megmondtam, hogy ily esetben ne gondoljon védelemre, hanem ugorjék előre s húzzon egy hosszú vágást ellenfelének arcán keresztül, nem gondolva azzal, hogy azalatt maga is megsebesül.

Másnap a temető mellett találkoztunk s csakugyan úgy történt, amint tanácsoltam volt; amint a jel a baj vívársra megadatott s Lamberti karját egy fejjvágásra emelte. Olivieri a védelem helyett előre ugrott s mély sebet vágott ellenfele orrcsontjától füléig, mialatt

maga is fejének hátulsó részén könnyen megsebesült. Lamberti egyet ordított fájdmában s a párbaj folytatására képtelen lett. A szerencse a garibaldinusnak kedvezett.

A kormány és garibaldinus ellenzék közt soká tartott az ingerültség, később azonban ismét kibékültek. Két évvel később, midőn Flórencz volt már az ország fővárosa. Garibaldi Alberto Mario vendége volt villájában, mely Flórencz felett a Bello sguardo-dombon fekszik. Ott ült a ház előtt s látja, hogy Celestino Bianehi. az államtitkár, izzadva jő fel a meredek dombon:

— Kit is keres Celestino úr? — szólítá meg a tábornok már távolról.

— Önt bizony, tábornok, még pedig, remélem, nem kellemetlen ügyben: a miniszter olvasta felszólítását a lapokban, hogy barátai írjanak alá 300.000 frankot némely oly becsületbeli költségek kifizetésére, melyeket a kormánynak felszámítani nem lehetett. A miniszter igen jól tudja, hogy minden számadásai mindig helyesek voltak, de érti, hogy lehetnek olyan költségei is, melyek ellen a számszéknek lehetne kifogása s melyeket tábornok úr ugyanazért nem is hozott fel. A miniszter azonban azt tartja, hogy ezeknek törlesztése is az ország becsületében fekszik, ugyanazért a megkívánt összegre való utalványt ezennel átadom Önnek.

Garibaldi mosolygott:

— Celestino úr! gondolja meg, mit tesz, én a pénzt nem fogadtam még el! fontolja meg, nem kötelesség-e visszavinni a pénzt a miniszterhez s az egész dolgot még egyszer megbeszélni.

— Megfontoltunk mindent; fogadja el.

— Ha szavamra nem hajt, elfogadom; de vigye meg miniszterének köszönetemet, hogy az aspromontei expedíció költségeit fizette ki.

Ugyanazon időben Overbeckkel. a német régészszel, kit munkáiból már ismertem, személyesen barátkoztam meg; útban volt Nápolyba, hogy Pompéjiról szóló könyvének új kiadását szerkeszthesse. Meg akartam őt ott látogatni s lementem Nápolyba; ott holmi bourbonista izgatások miatt ismét szorosabb rendszabályokhoz nyúltak, melyekről Flórenczben nem tudtam semmit. Amint a hajó megérkezett. hallom, hogy úti levélre van szükség, nekem pedig nem volt. Hátramaradtam tehát, legutolsónak hagytam el a hajót s a

rendőrbiztosnak, ki az útleveleket vizsgálta, megmondtam, hogy Pulszky Ferencznek hívnak, útlevelem nincs; nem tudtam, hogy Flórenczből Nápolyba, olasz városból olasz városba, erre is lenne szükség.

— Tehát Ön az a Pulszky úr, aki itt be volt zárva?

— Igen is, az vagyok.

— Jaj! hogy sajnálom, hogy azon időben nem voltam Nápolyban! Az Ön protectiója több tisztársamat mozdította elő, engem nem ismert. Ön itt fogoly volt, Önnek nincs semmi szüksége útlevéltre.

Bármennyire különösnek lássék ezen észjárás, még is volt logika benne, mert én mint garibaldinus voltam elfogva, most pedig a bourbonisták ellen alkalmazták itten az erősebb rendszabályokat.

Körülbelül tíz napig mulattam Nápolyban, főleg Pompéjiben; visszamenet korán érkeztem a gőzhajóra; elvitettem az órát, volt még elég időm. Körülnéztem s ott láttam a quaestorát, hol annak idejében el voltam zárva; bementem tehát a kapun, s az első, kivel találkoztam, ugyanazon rendőrbiztos volt, ki engem két évvel előbb elfogott. Amint meglátott, elpirult s megkérdezett, mi járatban vagyok itten? mivel szolgálhatna? Megmondtam, hogy bizony semmivel, csak azért jöttem, hogy régi ismerőseimet látogassam meg s neki is kezet nyújthassak.

— Ez Öntől igen nagylelkű, de reám nézve hízelgő, mert ezáltal elismert, hogy signor de Matteót. habár azon kellemetlen helyzetben volt, hogy Önt el kellett fognia, mégis galantuomónak tartja. Most pedig jöjjön; Ámoré, az akkori titkár, quaestorra lépett elő, örülni fog, ha Önt megláthatja.

Ezzel bementünk az irodába, ő felrántotta a szoba mindkét ajtószárnját s felkiáltott:

— Quaestor úr, Pulszky megtisztel bennünket látogatásával. A quaestor felugrott üléséről, nyakamba borult, örült, hogy láthat, kérdezte, mit akarok. Megint csak azt mondtam, semmi dolgom, meg akarom nézni még egyszer letartóztatásom helyét. — A folyosón hozzáam sietett a részeges Genarino, hogy kezemet csókolja meg, azután pedig kezdte beszélni társainak, kik engem nem ismertek, hogy én itt be voltam zárva, hogy neki minő jó dolga volt akkor, min-

den nap szivar és bor, csak az kár, hogy az egész multság nem tartott tovább egy pár hétnél.

— Tán bizony kívántad volna, hogy mostanáig itten üljek?

— Hát bizony jobb dolgom volna mint most, nem kapok se borraivalót, se bort, se szivart.

Adtam tehát neki borraivalót és szivart. Láttam, hogy szolgák és tisztviselők jó emlékezetben tartották a magyar garibaldinus foglyot.

MAZZINI.

I.

Késő őszszel egy angol keresett fel, ki nekem finom papirosra kis betűkkel írt levélkét adott át; a levél alakjáról mindjárt rá ismertem, hogy ez Mazzinié, mert ez megszokta a mikroszkopikus betűt s kis formátumot, liogy levelei könnyen el legyenek rejthetők, szükség esetében le is nyelhetek. Ezek óta nem voltam többé összeköttetésben a nagy conspirátorral; csodálkoztam, miként jutok hozzá, hogy nekem írjon. A levél a következő volt:

Október 28-án, 1862.

Nem szükséges e kevés szavakban kimagyaráznom, miért volt az lehetetlen, hogy Kossuthal megértsük egymást. Ön ma független, én innerem s becsülöm odaadását, tevékenységét s értelmiségét. Működhetünk-e egyetértve két hazánk felszabadulására? Jövőjük szoros kapcsolatban áll. Van bizodalmam Önhöz; lehet-e Önnek én hozzám?

Mennyire vannak Önök részökről (forradalmi) működésükkel? Kell, hogy tudja, miként tizennyolez hónap óta mindent, amit lehetett, megtettem, hogy Garibaldit s legjobbainkat meggyőzzem arról, hogy a párt egész energiája Velenczére súlyosodjék. Az Ön hazája tekintetéből sürgettem ezt. Ami mindnyájunknak kell, az egy európai felkelés; és semmi felkelés, melynek jelszava a nemzetiség és mely a mozgalmat Párisba vinné, nem jöhet máshonnan, mint egy osztrák háborúból. Ott van most az objectiv pont. Most, mikor Önnek írok, még inkább az, mint valaha. A görög mozgalom következtében az, és azon mozgalom következtében, mely november vége felé Lengyelországban valószínű.

A görög mozgalom célja azon tartományoknak meghódítása.

melyek ma még Törökországnak alá vannak vetve. Ez siethetheti a készülőkén lévő mozgalmat. Közvetetten érintkezésben lévén a déli orosz-szláv bizottsággal, mely Londonban szerveztetett, a szerbekkel, bolgárokkal stb., tudom, hogy az napon, melyen a görög zendülés a határi átlépi, ezen mozgalom kitör. Ez belekeveri Ausztriát, de szükséges, hogy a magyar mozgalom ezt támogassa.

Az orosz ukáz az újonczozás tárgyában Lengyelországban, melynek végrehajtása a lengyelektől elvinné az associatio virágát — Ön tudja, hogy a kormány elhatározta, hogy önkényes választással jár el — épen most arra bírta a központi bizottságot Varsóban, hogy az actiót kezdje meg, mielőtt ez végrehajtatok. Én időelőttinek tartom a mozgalmat s azon vagyok, hogy akadályozzam. Valószínű, hogy ez nem sikerül nekem. Ez esetben igyekezni kellene, hogy a görög, a keleti dél-szláv, a magyar s a lengyel mozgalom összhangzásba hozassák. Ez elég terjedelmes egy alap volna, főleg az orosz helyőrség egy nevezetes töredékének hozzájárulása által, mely biztosítva van Lengyelországban. Ami bennünket illet, mi az Alpeseknél működnekn Venetiára.

Lehet-e egyetérténünk, hogy ezen alapon minden oldalról működjünk? Mily irányt képvisel Klapka, mióta Kossuthtól elszakadt?

Ha Ön bízik kormányunkban és Napoleon Lajosban, mondja meg ezt nekem őszintén. Ezt megvárom Öntől. Ha úgy hiszi, mint én, hogy N. L. az emberek legveszedelmesebbje, és hogy kormányunkat illetőleg az egyetlen eszköz annak utilizálására az, ha cselekvésre kényszerítetik. s hogy az egyetlen eszköz ezen kényszerítésre a támadás Ausztria ellen: akkor két hazánk nevében értsünk egyet minden hátsó gondolat nélkül.

Használja fel, ha nincs más eszközt, hogy velem egy pár szót közölhessen, azon személyt, ki Önnek jelen soraimat átadja, nem szükséges, hogy nevét aláírja. Mondja meg nekem, van-e valami honfitársa Angolországban, kibem bízhatik? Nekem senkivel sincs összeköttetésem, aki magyar, nem is lesz mással, mint Önnel, ha ezt tartja jobbnak.

Ernesti név alatt 2. sz. a. lakom Onslow Terrasson Bromptonban, Stansfild háza 3,5 Thurlow Square szintén központ számomra.

Szívből az Öné
Mazzini József.

II.

Tüstént feleltem, hogy Napóleonban még akkor sem volt bizodalom, midőn Magyarországot is bevonta terveinek keretébe; hogy meg vagyok győződve, mikép csak személyes érdekében karolta fel az olasz nemzetiség ügyét; hogy tőle semmit sem várok hazámra nézve. Arról is meg vagyok győződve, hogy az olasz kormány csak akkor támadja meg az osztrákot, ha arra kényszerítve lesz, most azt hiszi, hogy Velenczét talán pénzen vásárolhatja meg. A lengyel felkelést nagy szerencsétlenségnek tartanám; nem bízom sem nemességében, mely a parasztot nem tette szabad birtokossá, sem forradalmáraiban, kiknek ábrándozó nézetei nem a mi korunkba valók s minden fennálló institutiók lerombolásában találják eszményképöket. Annyit tudok, hogy lengyel felkelés nem bírna semmi hatással Magyarországra; magyar mozgalomra ne számítsanak; az csak akkor törne ki, ha Garibaldinak sikerülne a dalmát tengerpartot elfoglalni s Magyarország felé hatolni. — Klapka a rendes háborúban megfizethetetlen, ő még mindig a francia s olasz kormány iniciatíváját várja. A lengyel mozgalom az európai szabadság ügyének nem fog használni, valódi szerencsétlenség.

Erre még egy levelet kaptam Mazzinitól:

November 27-én.

Köszönöm levelét. Nézeteink csak két pontra nézve különböznek: Lengyelországra s azon szerepre nézve, melyet Garibaldinak mindenki javára el kell vállalni.

Ne tárgyaljuk csak Lengyelországot magában. Ugy hiszem, hogy Ön nagyon is összetéveszti a mostani Lengyelországot a régivel. Én érintkezésben vagyok mindazon férfiakkal, kik a mozgalmat vezetik s ezek, eszméik által mind hozzánk tartoznak. Lengyelország nem képviseli többé az arisztokrátiát és a katliolicismust. De nem ott fekszik a kérdés. A kérdés egy tény körül forog egészen. Es, legyen meggyőződve, a lengyel felkelés ténynyé válik. A szervezés ott sokkal erősebb, minthogy nem sikerülne; megvan a testvéri éiintkozás a felkelés elemei és az orosz sereg egy része közt. A (forradalmi) munka terjed és terjedni fog mindinkább, bármi történetjük. A felkelés tehát megtörténik, akár hasznosnak tartjuk, akár

nem, tehát számításunkból ki nem hagyhatjuk. És nem tekintve az általános megrendülést, melyet fokozni fog, el fogja távoztatni az orosz actió lehetőségét Magyarország ellenében. — Nézetem szerint Garibaldinak nem kell elhagyni Olaszországot. Nem változtatjuk meg operationális bázisunkat, mikor az jó. Garibaldi egy felkelés élén az Alpeseekben sokkal hasznosabb a nemzeteknek, mint bárhol másutt. A szolgálat, melylyel mi Magyarországnak s a keleti népeknek tartozunk, az, hogy 200,000 osztrákot elfoglalunk a velencei háború által, s erejének egy másik részét a török határra vonjuk. Minden nevezetes garibaldinus expeditió az Adrián keresztül lehetetlen, hacsak awal nem kezdjük, hogy kormányunkat felforgatjuk.

Felkelés a hellén-török tartományokban, felkelés Szerbiában, felkelés és háború Venetiában, íme ez a tervem: csakhogy akkor biztosaknak kellene lennünk egy felkelésről hazájában. És akkor a lengvel felkelésnek is lesz haszna.

Nézete Klapkáról tökéletesen megegyez az enyémmel. Hogy is lehet, hogy ő nem látja át, mikép soha sem lesz rendes háborúnk Yenetiaért, hacsak a felkelés, a rendetlen kezdeményezés nem helyezi a kormányt bukása és az actió közé.

Amit két levelem tartalma értelmében Öntől kérnék, az: terjeszteni Magyarországbán az eszmét, hogy egy garibaldinus felkelés esetében Venetiában s ha általános mozgalom üt ki Szerbiában, kötelesség szintén felkelni: oda működni, hogy hacsak lehet érintkezés eszközöltessék magyarok, szerbek és olaszok közt; oly módon, hogy kölcsönös biztosítások és kötelezettségek cseréltesse ki a kijelelt alapon: — felbátorítani ezeket s azokat; — engem mindenről tudósítani, a mit kormányunk és a Tuileriák terveiről felfedezni képes volna. — s a magyar elemeket szervezni, melyek most Olaszországban talátnak, hogy bele illesztethessenek adott időben azon katonai szervezetbe, melyet önkénteseink közt készíték.

Indulhatunk-e szövetségben ezen alapon?"

Barátimnak megmondom, hogy Önben bízzanak. Ami Garibaldiit illeti, Önnek tudnia kell, hogy jelenleg testvéreileg szövetkezve vagyunk; szó nélkül is természetes, hogy azon actióban, melynek terrainumát készítem elő. a vezérszerep az övé.

Az Öné és az ügyé
Mazzini József.

Erre ismét feleltem, hogy magyar felkelésre csak akkor lehetne számítani, ha a háború következtében idegen sereg már szomszédságában van. Nem bíztam semmiképen azokban, miket Mazzini a kész szervezésről írt; tudtam, mily jelentések érkeztek Kossuthhoz, hogy nálunk is minden megyében hány emberre, hány lóra lehet számítani, mint biztosra, oly részletesen, hogy már azért sem adhattam azoknak hitelt. Nem kételkedtem ugyan a forrongásról az egész dél-szláv világban és Görögországban, de az általános felkelésben nem hittem. Januárban azonban mégis kiütött a lengyel forradalom s nem volt rögtön elnyomható; igazsága volt Mazzininak, hogy ez oly tény, melyvel számot kell vetni; ez azonban nem hatott a Balkán-félszigetre, hol a mozgalom az orosz parancsra várt, nem pedig az európai forradaloméra. Magyarország természetesen nem kelt fel, s én Mazzini csodálkozására, hogy nálunk semmi sem történik, még a következő levelet írtam neki:

Turin, február 1-én 1863.

Drouyn de L'huis jegyzéke után Magyarország elvesztette bizodalmit Napóleonban; Aspromonte után nem hisz többé Victor Einanuelben és kételkedik Garibaldi sikerében. Ezáltal a forradalmi párt vesztett terrainumot s miután Olaszország a tétlenség politikáját fogadta el, Deák lett mindenható Magyarországon. Deák neve annyit jelent, mint dynastikus ellenzékét, forradalom ellenit, mely ép úgy ellenzi a Schmerling-féle központosítást, mint a zendülést. A szélső pártok is közeledtek hozzá, ő áll jelenleg a közvélemény élén Magyarországon. Programja az 1848-iki törvények elismerése, az országgyűlés összehívása s ezen törvények revíziója az országgyűlés által, mely Ausztriának concessiókat tenne; elismervén az osztrák sereg egységét, de fentartván az újonczozásnak minden évben történendő megszavazását. A pénzügyet illetőleg követelni fogja a magyar pénzügy elkülönzését az osztráktól, külön administratiót az adóra nézve, a budget, a seregnek száma s az adótörvények a magyar országgyűlést illetnék s Deák egy országgyűlési bizottságot indítványoz esetről-esetre, a mely a bécsi Reichsrath bizottságával érintkezék.

Ily alapon nem lehetetlen még a kiegyezés; de Schmerling nem engedheti meg, mert ez a februáriusi alkotmány érvényességét

Tagadni, ő még egy erdélyi országgyűlés kísérletét meg akarja tenni. Tudósításaim szerint ezen kísérlet nem fog sikerülni; mert ámbár az erdélyieknek egy új. reformált közigazgatást octroyáltak, az országgyűlés többsége mégis megtagadja a képviselő-küldést a birodalmi tanácsba. Horvátország küldene ugyan képviselőket azon feltétel alatt, hogy a kormány megalakítja a háromegy királyságot, azaz, hogy megszüntesse a határország institutióját s a vidéket Dalmátországgal együtt Horvátországgal egyesítse. Schmerling azonban nem fogad el soha ily eszméket.

A tartományi gyűlések közt csak kettő van, mely figyelmet érdemel, ez a csehországi s a galicziai (osztrák-lengyelországi). Csehországban a szláv parlamentáris kisebbség, mely a nép többségét képviseli, veszekszik a német többséggel, mind a két párt dynastiluit, épen nem forradalmi. Galicziában a parlamenti többség ellenkezésben van a központi kormánnyal s Orosz-Lengyelországnak dolgai nagy befolyással lesznek ezen tartományi gyűlésre.

Mindezen országokban Garibaldi még mindig nagyon népszerű s amint a forradalmi áramlat felszínre jó újra, nevének hatása sokkal nagyobb, mint mind a helybeli főnököké kivétel nélkül. Amint Olaszország kész az actióra, lehetne szervezni egy mozgalmat, de azelőtt semmi esetre s ha Olaszország passivitásában megmarad 1864-ig, úgy Magyarország, mint Horvátország, valószínűleg kiegyezik az osztrákkal.

Lengyel mozgalomnak nincs semmi befolyása Magyarországra, szerb mozgalomnak talán lehetne, főleg a déli részekre, a határvidékre és Horvátországra. Romániának van befolyása az erdélyi oláhokra.

Mazzinival többé nem találkoztam, távol maradt hazájától; végre midőn mellbetegsége szükségessé tette az enyhébb éghajlatot, idegen név alatt jött Pisába, ahol meghalt. Nincs olasz, ki nem ismerné el azon szolgálatokat, melyeket hazájának tett. Míg Cavournak, Garibaldinak, Victor Emanuelnek mindenütt emelnek szobrokat s emlékeket: Mazzini emléke csak irataiban s a nemzet szívében áll fenn.

AZ OLASZ EGYSÉG ALKOTÓI.

I.

Az olasz államnak oly kiterjedésben való megalapítása, hogy abban az egész félsziget Sicziáliával és Szardíniával egyesül, oly nagy-szerű tény az újabb kor történetében, hogy a civilizált világ általános rokonszenvét költötte fel. Mindenki örült, hogy azon ország, mely az újkor civilizációjának bölcsője, az idegen uralom és befolyás alól felszabadul s hogy azon nemzet, mely eldarabolva a múltban oly nagy szerepet játszott, most ismét szabad institúciók alatt versenyre léphet az európai nagy nemzetekkel s elfoglalhatja azon állást, mely tehetségeit "megilleti. Olaszország egységét igen soká lehetetlennek tartották, annak nyilatkoztatta ki földrajzi okokból már első Napoleon, aki sohasem felejtette el, hogy eredetére nézve olasz, s önérzetet tudott önteni azon fajba, melyet szomszédai, elpuhultsága miatt, lenézni szoktak. — Napoleon egyesítette az j egész Alpes-alatti térséget s megadta annak az olaszországi címet, mostoha fia, Beauharnais Eugén, kormánya alatt; de mellette meghagyott egy újonan alkotott Etruriát, melynek saját nővére, Eliza, volt kormányzónője; Rómát közvetlenül bekebelezte a francia császárságba; Nápolyba sógora, Murat királysága alatt, behozta a rendezettebb közigazgatást s a Code Napóleont. A Waterlooi csata után Olaszországba is visszakerültek a régi urak, a régi elnyomás, a reactio. Ez ellen esküdtek össze a carbonárik, de céljuk nem volt Olaszország egysége; ők csak alkotmányosságot és parlamentáris formákat akartak behozni a különböző országokba; de kísérletüket, mely itt-ott sikert aratott s az egész félszigeten el volt terjedve, csakhamar leverte a szent szövetség missiójából az osztrák sereg. Az olaszok 1830-ban és 48-ban sem voltak szerencsésebbek; de

akkor már egy új eszme: Olaszország egysége tűnt fel a köztársasági szellem mellett, mely Olaszországban, a régi idők tradíciója által szentesítve, mindig fenmarad. Olaszországnak leghőbb barátai is még mindig utópiának tartották az olasz egységet, sőt midőn Cavour Napóleonnal megegyezett az osztrák háborúban, az egység eszméje sem az egyiknek sem a másiknak nem volt céljában; ez csak lassan fejlődhetett ki s valósulhatott az események váratlan fordulata s néhány providentiális férfi összeműködése által. Magában egyikük sem lett volna képes a nagy czélt elérni: természetük-nél. politikai és társadalmi állásuknál fogva különböztek egymástól, nem is érintkeztek soha mindnyájan s Olaszország egysége mégis összehangzó működésük eredménye. Ezen férfiak: Mazzini, Cavour. Garibaldi és Victor Emanuel. — Nekem azon ritka szerencse jutott osztályrészül, hogy mind a négygyel kisebb-nagyobb mértékben érintkezésbe jöhöttem.

II.

Mazzini, egy genuai orvosnak fia, már első ifjúságában belekeveredett a politikai mozgalmakba s kénytelen volt külföldre menekülni. Életének legnagyobb részét a Svájcban s Angolországban töltötte. Ellentétben a carbonári összeesküvéssel alapította a «Giovine Italiát», az ifjú Olaszországot, mely nem követelt esküt s titkos formásokat a felvételnél, hanem nyíltan prédikálta Olaszország egységét, a köztársaságot és az egész társadalmi élet reformját. Önzetlensége, áldozatkészsége, melylyel egész vagyonát a nemzeti mozgalomnak feláldozta, egyszerű életmódja s azon meleg hazafiság, mely egész lényén előmlött. csakhamar őt tette az olasz ifjúság bálványává; munkái, melyek keményen el voltak tiltva, ' mindinkább terjedtek el Olaszországban s az olasz kormányok üldözése, mely elől oly sok embernek ki kellett vándorolni, folyvást szaporította Mazzini barátainak s eszközeinek számát, kik mindig készek voltak bármily merényletben részt venni, mely lehetségesé tenné, hogy hazájokba kerülhessenek vissza.

Minden elégedetlen, minden összeesküvő Mazzinihoz fordult; az Ő keze benn volt mindazon számtalan kísérletekben, hol Nápolyban, hol Toskánában. hol Modenában és Lombardiában, melyek az olasz ifjúságot harmincz esztendőn keresztül a vérpadra és a bör-

tönbe vitték. Csak a sicziliaiak nem jutottak Mazzini befolyása alá. felkelési kísérleteik önállók voltak mindig, a szigeti mozgalom külön természetű maradt; ilt nem annyira az olasz egység eszméje, mint a függetlenségé Nápoly tói volt az uralkodó.

Mazzininak csak egyszer mosolygott a szerencse, midőn 1848-ban Rossinak, a Guizot iskolájához tartozó doctrinair miniszternek ismeretlen kezek által azon pillanatban történt meggyilkoltása után, midőn az épen az országgyűlés megnyitásához sietett, a pápa Rómát elhagyta s ott a köztársaság kiáltatott ki. A rómaiak a régi köztársasági traditiókat tartották fenn akkor is; de jellemző, hogy nem consuloknak kezébe adták a hatalmat, hanem három triumviréba. Ezek közüi azonban csak Mazzini volt valóságos államférfi s csak úgy mint Kossuth Magyarországbán, több hónapon keresztül a kormánynak feje. Még ellenségei sem tagadták, hogy kormányzatának ideje alatt a legnagyobb rend uralkodott nemcsak Rómában, hanem még oly helyeken is, melyek a politikai szenvedélyek túlkapása által hírhedtek voltak; Ravennában, hol a politikai gyilkosság utolsó időkbén mindennapos volt, a rend a legközelebb idő alatt tökéletesen helyreállott. — Lord Palmerston maga, ki Mazzininak s tanainak sohasem volt barátja, világosan elismerte, hogy Róma ezer esztendő óta nem látott jobb s rendezettebb kormányt, mint Mazzini administratiója alatt. Ez azonban nem con<olidálhatta magát. Napoleon, ki már akkor is tervezgetett, mikép tehesse magát Franciaországban egyeduralkodóvá, sereget küldött a római köztársaság ellen, de követje, Lesseps, aki később a szuezi csatorna megépítése által lett világhírű, oly annyira nem értette meg urának rejtett szándékát, hogy a római köztársasággal egyességet kötött, holott nem a béke kieszközlése, hanem a fegyveres foglalás volt a francia expeditió valóságos, titkos célja. Rövid fényes védelem után, mely Garibaldi nevét tette világhírűvé, Rómának is meg kellett adni magát s Mazzini ismét Angolországba menekült.

A triumvirátus kormánya s Róma védelme alapította meg Mazzini tekintélyét sokkal szélesebb körben, mint azelőtt; azóta, mondhatjuk, az európai mozgalom központjává lett; összeköttetésben volt a lengyelekkel, francziákkal, románokkal, spanyolokkal, csak az oroszok és németek maradtak tőle idegenek. Az oroszok egyáltalában nem európaik, a nomád törzsököl földbirtokközössége azon

alap, melyre a társadalmi viszonyokat akarják építeni, a németek közt pedig minden menekült sokkal okosabbnak és praktikusabbnak tartotta magát, mint Mazzinét s ugyanazért lenézték őt, nem is vágyódtak arra, hogy megismerkedjenek vele. Ez egyébiránt nem volt egészen könnyű: mert Mazzini elvonulva élt, kerülte a társaságot, meghitt barátjaival Londonnak valamely félreeső részében megvonált; gyakran áruhában — mert mind a francia, mind a német rendőrség figyelt reá s elfogta volna, ha megismeri — utazott, hol a Svájcba, hol Olaszországba: ő volt különösen az osztrák rendőrségnek ijesztője; mindenütt találták nyomait, sehol őt magát. Egyszer azt olvastuk az osztrák lapokban, hogy egy rendőr ráismert Mazzinira éppen azon pillanatban, midőn szamarat maga előtt hajtva, az osztrák határt a Svájc felé lépte át. Nevettünk s azt találtuk, hogy ha ez igaz, csakugyan volt számára Mazzini mellett, csak hogy nem az, melyet ő hajtott. Igaz, hogy a nagy olasz agitátor sok kísérlete közül egy sem sikerült, hogy számtalanok jutottak tervei által börtönbe és vécpadra, hogy a mátyrok száma izgatott benne minden olasz s a nemzeti egység eszméje, mely Olaszország tradícióival a római birodalom eleste óta egyáltalában ellenkezik, általa lett népszerűvé s gyökerezett meg végtére még azoknak lelkében is, kik Velencének, Toskánának, Szciliának vagy Nápolynak régi dicsőségét és szorosabb hazájoknak függetlenségét tartották első vonalban szemök előtt. Mazzininak, mint minden prófétának, voltak apostolai, kik vakon hittek benne s nem annyira discutiáltak vele, mint nézeteit kifejlesztették és parancsait teljesítenék. Ezek közt legnevezetesebb volt Maurizio Quadrio, az ő jobb keze és gróf Aurelio Saffij egyike a három római triumvirnek 184-9-ből, aki később Angolországban megházasodott. Oxfordiam tanár volt s most a köztársasági pártnak Olaszországban általánosan tisztelt vezetője, csak az a baja, hogy nincs oly monarchista, aki tőle félne. Mazzini visszavonul ts igában is Európa nagy része felett elterjesztette hatásának és összeköttetéseinek szárait. Sok angol nő rajongott érte, vagysis inkább eszméjéért, s kész volt leveleit s megbízásait bárhová elvinni: őt magát elfoglalták bölcsészeti s politikai eszményképei. Napoleon herczeg, ki őt egy időben szintén felkereste volt, azt találta, hogy kizárólag képzelődésből, szivarból és

és kávéitól él. Még ellenségei is elismerik, hogy az egységes Olaszország eszméjének népszerűsítése s általánosítása az egész félszigeten az ő érdeme.

III.

Alig lehet nagyobb ellentétet képzelni, mint Mazzinit és Cavourt, a mindig reményekkel telt fáradhatatlan conspirátort és a praktikus államférfit, aki tudott várni s mindig csak az utolérhető! tűzte ki céljául. Már külsejükben is feltűnt ezen különbség. Mazzini sovány alakjával, hosszúkas halvány arczával, melyet fekete szem világított meg, egy nemes gondolkozású bölcész vagy költő benyomását tette. — holott Cavour zömök teste, teliliold borotvált arcza inkább jómódú földesurat, mint nagy státnsférfit gyanított. hacsak szellemes szemei, melyeket azonban pápaszem fedett el mindig, nem vonták volna magokra a figyelmet. E két férfi nem találkozott soha az életben, nem is becsülték egymást. Cavour Mazzinit mint ábrándozó conspirátort és szenvedélyes republikánust veszedelmes elemnek tartotta minden tekintetben. A piemonti államférfi a maga terveinek kivételénél a francia császár közreműködésén szorult, holott Mazzini ebben a szabadság s az emberiség haladásának legnagyobb ellenségét látta s ugyanazért folyvást összeköttetésben állt ellenségeivel, kill a császár élete ellen összeesküvéseket forraltak.

Cavour egy régi piemonti család másodszülött sarjadéka volt. A Rocca Cavour romjai a waldensisek völgyének bejáratánál fennáll és szól a család régiségéről, melynek hagyományai Camillo grófbán is annyira éltek még, hogy miután a Code Napoleon behoztala által az első zülöttségi rendszer megszűnt, mégis, nehogy a család birtoka több ágra szakadjon, de egy kézben egyesítve maradjon, soha meg nem házasodott. Anyai ágon a genfi patricius családokkal állott összeköttetésben, kiknek fmanciális ügyessége és tudományseretete reá is átszállt. Mint fiatal ember katonai pályára lépett, de ezt nem sokára elhagyta. Midőn az alkotmányos élet Carlo Alberto alatt Turinban meggyökerezett, Cavour is képviselőül jelent meg a kamarában; kezdetben a conservatív oldalon, de ennek klerikális árnyalatától eltért s nem sokára pártvezér és miniszter lelt s ámbár szónok nem volt, oly befolyást szerzett néze-

leinek a kamarában, hogy annak ellenállni nem lehetett. Politikai eszméinek keresztülvitelére a haladópart vezérével. Rattazzival egy időre egyesült, ámbar vele nem igen i-okomzenvezett. Fel tudta használni mind a talentumokat, melyek a kamrában nyilatkoztak, még Brofferióval is, a szélsőbal vezérével, kinek szónoklatát mindenki bámulta, mindig jó lábon tudott állni. Az olaszok, bármely párthoz tartoztak legyen, csak a republikánusokat kivéve, mindig bíztak Cavour diplomáciájában és benne látták a renaissance nagy diplomatáinak méltó utódját. A király is bízott benne, de személyesen jobban szerette Rattazzit, mert Cavour sokszor ellent is tudott mondani Victor Emanuelnek. Általánosan eltejedett hír volt, hogy a király egyszer elmondta Cavournak, hogy régi szeretőjét, Rozináját, el akarja venni. Cavour meghökkent s ismerve úgy a tűnni társaságot, mint Rozina műveltségének elég alacsony fokát, rögtön azt felelte: ez lehetetlen, s midőn a király kérdezte, mién legyen ez lehetetlen, megemlítette, hogy Rozina nem is mindig híve a királynak, mire ez neheztelve bizonyítást követelt, vagy az állítás visszavonását. Cavour időt kért. három hónapot, s távozott. A király segédjével tüstént lóra ült s a Flandriába vágatott, hol Rozina lakott: megmondta neki, hogy Cavour hűtlenséggel vádolja, hogy ő ily vádat nem tűrhet, hogy három hónapot adott, mialatt Cavour bizonytságot szerezzen: tehát három hónapig vigyázzon magára, különben — így végzé — mindaketten meg vagyunk — löve.

Cavourban nem hiányzott a humor. Egy ellenzéki képviselő, híve Rattazzinak, interpellálta egyszer, vajon igaz-e, hogy a franezia kormány Toskána és az Emilia annexióját rossz szemmel nézi. el nem ismeri, sőt tiltakozott volna ellene. Cavour, ki már egy előbbi interpelláció következtében ingerültnek látszott, erre indulatosan felszólalt: hogy az ily kérdések indiskrétek, hogy sokszor az országra nézve veszedelmesek, mert a felelet compromittálhatja a jó viszonyt, mely az udvarok közt létezik: de miután hazafisága kétségbe vonatik. ő mindezekkel nem gondol s most fog felelni, bármi legyen a következése. Rattazzi erre felugrott s összetett kézzel kérte: ne szóljon egy szót se. a kamara többsége nem kívánja a feleletet. Mire Cavour haragosan körülnézett s folytatta: «De fogok szólni, akarok szólni s kijelentem» — a kamara feszültsége a legnagyobb pontra hágott — »hogy Francia ország beldolgainkba s az

annexióba soha bele nem egyveledett, s hogy most is, mint mindig, a legbensőbb viszony uralkodik a két udvar közt.» Általános derült-ség követte e szavakat s mindenki érezte, hogy Eattazzi sült fel.

Cavour kezdetben az olasz egységet szintén oly elérhetetlen álmképnek tartotta. mint minden gyakorlati államférfi Európában. Ő csak oly Olaszországról álmodott, mely az Alpeseektől az Apenninig terjed és a Pó egész medenczéjét foglalja magában gazdag rétejeivel, melyeken az öntözés következtében kilenczszáz kaszálják a fűvet; rizsföldjeivel és az emelkedett részen eperfaival és szőlőivel, szóval azon Olaszországot, mely a selymet, rizst s a sajtot termeszt; Piemonthoz Lombardiát és Velenczét, a modenai és pármai herczegségeket, azon térséget, melyet csak a politika, de nem a természet, különböző tartományokra, osztott fel. A lakosság is a kultúrának csaknem ugyanazon színvonalán áll, munkára edzett és szorgalmas, leleményes s egészben véve jómódú, mely a pedáns és szigorú, de nem igazságtalan osztrák közigazgatása alatt a rendhez és fegyelemhez hozzászokott. Cavour csak azon részeket akarta egyesíteni, melyek az első Napoleon idejében Beauharaais alkirály kormányzata alatt is egyesülve voltak. Tervei nem terjedtek az olajtermesztő Apennin vidékére, melynek lakói Toskánában lágyabbak, a Eomagnában vadabbak s egyáltalában a felső-olaszországiakkal nem rokonszenvezők. Ő csak a savoyai ház birtokainak lehetséges legnagyobb kiterjedését tűzte ki céljául. Olaszországegységét Mazzini utópiájának tartotta. De még ez is oly merész tervnek látszott, hogy minden régi diplomatát csak megvető mosolyra indított. — A savoyai ház végzetes novarai veresége után Cavour az állam minden erejét arra fordította, hogy a sereget újra szervezze s harczképessé tegye. Már három évvel később kiütközött a krími háború a nyugati két nagy hatalom és Oroszország közt, mely a német barátságban, mint mindig, bízhatott s habár az osztrák háladatlanúság ellen nyíltan panaszkodott, mégis biztos volt, hogy ez mégsem lépi túl a neutralitás határát. A szövetséges hatalmaknak nem kedvezett annyira a szerencse, hogy az egész ügyet röviden végezhetnék volna el, volt tehát szükségük a szövetségre s Cavour igen ügyesen használta fel ezen alkalmat; mindamelllett, hogy a kamarában az összes tekintélyes ellenzék képtelenségnek s hóbortos politikának tartotta azt, hogy a Sub-Alpin királyság oly háborúba egyveledjék, melyhez semmi

köze sincs, szövetséget kötött a francia s angol kormány-
nyal és egy hadtesttel járult hozzá a nyugati nagyhatalmak tábo-
rozó seregéhez. Midőn a háborúnak vége lett s békecongressus jött
össze Párisban, Cavour ezen politikája megszerezte neki a jogot,
hogy ott Olaszország állapotára fordítsa az összegyűlt hatalmassá-
gok figyelmét. — Igaz, hogy ez csak pusztá szó volt, melyet az offi-
ciosus bécsi hírlapok nevésséggé tettek, de Cavour folytatta
szakadatlanul működéseit, szorosabb benső viszonyt tudott megte-
remteni a turini palota és a Tuileriák közt, végre egy francia für-
dőben összejött Napóleonnal s ott kifőzték a tervet, hogy Febő-
úlaszországot felszabadítják az Alpeseektől a tengerig. Még igen jól
emlékszem, hogy Mazziui és barátai ezen háborútól semmit sem
vártak, meid a szabadságölő Napoleon nem fogta türhetni a szabad-
ságot Olaszországban, még a legjobb esetben is a nagyobbított Pie-
mont francia befolyás alá kerül, Olaszország ezáltal semmit sem
nyer. el fog vérezni Filicája szavai szerint: «per servir sempre, o
vincitore o vinta». Még akkor is, midőn a háború kezdetén Kossuth
meghívása mutatta, hogy sem Napoleon, sem az eredetileg konser-
vativ Cavour nem irtózik a szövetségtől a forradalmi elemekkel.
Mazzini nem változtatta meg nézeteit, melyek egyébiránt Ledru
Piollin által befolyásolva voltak: örökre szakított Kossuthtal, ellen-
sége maradt Napóleonnak s Cavour diplomatiájától nem várta
semmikép az olasz egység megvalósítását. — Az események csak-
ugyan neki látszottak igazat adni. men a magentai és solferinói
győzelmek után Napoleon megijedve, hogy a porosz hadi készü-
letek továbbra haladtak, mint ő várhatta, a Minciót tette hatá-
raid a megnagyobbított királyságnak és oly békét kötött, mely
Yelenczét az osztrák hatalomban hagyta. Cavour első pillanatban
dühös volt reményeinek meghiúsítása miatt, le is mondott, nem
akarta nevét kapcsolatba hozni egy ily békekötéssel, de azalatt orga-
nizálta az ellenállást a legatiókban, Modenában és Toskánában:
megfelelt ugyan a francia császár igényeinek, midőn a királyi ház
bölcsojét Savoyát s Nizzát, Piemontnak ezen szemefényét. átadta
a francziáknak és ezt a kamarákban nagy többséggel keresztülvitte,
de miután Velenczét nem kaphatta meg. most délfelé terjesztette ki
az ország határait az olajvidékre, mely előbb számításán kívül esett.
Garibaldi merényletében nem bízott ugyan, de nem akadályozta;

megengedte az «ezer»-nek elindulását Quartoból: «si perierint, leve damnum», tudta, hogy mind köztársaságiak, szélsők; de amint a szerencse kedvezett a hősöknek, Cavour tüstént felfogta Mazzini egész tervét s most nem többé a Sub-Alpin királyság, hanem Olaszország egysége lett politikájának fő célja, s azt oly sikerrel vitte keresztül, hogy csak az úgynevezett szt. Péter patrimoniuma s Yelencze maradtak még idegen uralom alatt, sőt hogy ezeket is hozzácsatolja Olaszországhoz, hogy az eredetileg Mazzini tervét egészen vigye keresztül, Kossuthal és a magyar emigrációval szorosabb viszonyba lépett; de Napóleon minden áron fenn akarván tartani a pápa világi birodalmát, ellene mondott a magyar terveknek s «megállj»-t parancsolt Olaszországnak. — Cavournak feladata most az volt, hogy a garibaldinus sereget s a vezér roppant népszerűségét neutralizálja, ekkor érte el a halál, érett férfikorában, erejének teljes virágában; de az impulsus, melyet ő adott volt az olasz mozgalomnak, kisebb utódai alatt is keresztülvitte tervét és Olaszország egysége tizenegy év lefolyása alatt tökéletesen sikerült.

IV.

Garibaldi családfája még sokkal magasabb, mint Cavouré; mert ő azon longobárd vitézek egyik utódjai kik Attila halála után elfoglalták Felső-Olaszországot. A Garibaldiakat már a N. század vége felé Chiavariban találjuk, s azóta oklevelekkel be van bizonyítva apáról fiúra a leszármazás tőlök a marsalai hősig. Hol polgármesterek voltak, hol jegyzők szülővárosukban, mely szomszédságában áll a Fieschiek várának, Lavagnának, kik a városnak folyvást ellenségei voltak. Ez a régi olasz viszony: a város guelf, a four a vidéken ghibellin, a háború köztől meg nem szűnik soha. — Midőn később a XVI. században a Fieschiek és Dóriák közt Genuában folyik a harcz az egyik Garibaldi Genuába költözik s Andrea Dória híve és miután ezen párt a győzelmes, öl vagyona s hírre tesz szert; róla kapta a város egyik kapuja nevét, mely régen a mostani hős születése előtt a «Porta Garibaldi» név alatt ismeretes volt.

Garibaldi Nizzában született, hová családjának egyik ága tette át lakását. Apja hajóskapitány volt. Ő is mint fiatal tengerész több évig kereskedő-hajókon járt a Közép- és Feketetenger partjain, az

orosz és olasz kikötők közt, de a politikai mozgalom ott is utolérte. Részt vett azon felsült genuai zendülésben, mely Mazzinit kiűzte hazájából, ő is menekülni kénytelenítettett; Marseillebe jutott, onnét Montevideóba. Garibaldi több esztendeig itt, hol szárazföldön, mint az olasz légiónak vezére, hol a Rio de la Platán s a tengeren vitézül harczolt, előbb a felkelt brazíliaiak okiakul császárak ellen, kik a déli tartományt (Rio grande do Sul) függetlenné akarták tenni, később azon háborúban, melyet Montevideo Rozas argentin diktátor ellen viselt s mely a montevideóiaknak győzelmével s Eozas bukásával végződött. Nagy kitüntetéssel fogadták a férfias szépsége által is kitűnő vezért a fővárosban; a spanyol nők annyira rajongtak a gyönyörű vitéz személyéért, hogy felesége féltékenynyé lett s miután különösen szép szőke szakállának tulajdonította férje szerencsését a nőknél, ollójával abba dühösen bevágott. Ez időben jött első híre a 1848-iki eseményeknek Dél-Amerikába is, Garibaldi s felesége tüstént hajóra ültek, visszajöttek Olaszországba; ő lett a római köztársaság fővezére, meg is verte az ostromra készült francziákat s elűzte a nápolyiakat, de Napoleon diplomatiájának s 0 idinot ágyúinak nem állhatott ellent azon triumvirátus, mely Mazzini elnöklete alatt a régi római történelemhez még egy szép emléket kötött hozzá. A város megadta magát. Ekkor bocsátotta ki Garibaldi azon híres kiáltványát, melyben követőinek nem ígér zsoldot vagy kényelmet, de folytonos üldöztetést és harczot s mégis találkoztak négyszázan, kik vele együtt kitértek a városból, hogy keresztülvágják magokat a tengerparthoz, hogy onnét a még szabad Yelenczébe juthassanak. Lassan-lassan meggyérült ezen liős csapat. A ravennai fenyőerdőben meghalt a fáradságtól kimerült Anita. Garibaldi felesége, az osztrákok elfogták s agyonlőtték Ugo Bassit. Ciceroacchiót és fiát; de Garibaldinak sikerült a hegyeken keresztül, őseinek fészkebe, Chiavariba s innét La Maddalena szigetére menekülni. A piemonti kormány előbb Szárdiniába akarta bellebezni, de mindenütt oly lelkesülés fogadta, hogy szükségesnek látszott őt hajón Tangerbe, a marokkói kikötőbe eltávolíttatni. Az angol consul szívességéből kapott itt alkalmat, hogy az éjszak-amerikai államokba juthasson. Ott szegényes körülmények közt élt, egy ideig szappanosnál gyertyát mártott, később akadt egy kereskedőre, ki hajót bízott reá. hogy Chinába menjen; visszajövet Lon-

donban is megfordult, hol először találkoztam vele s folytatta hivatását mint kapitánya egy kereskedőhajónak. 1859-ben részt vett az osztrák háborúban, veres-ingesinek híre elterjedett egész Európában. Erre következett a sicziliai nápolyi diadalmenet, melynek, valljuk be őszintén, háladatlanság volt a jutalma. Teleki Sándor megírta ugyan ismert maliciosus humorával, hogy amint a hős Caprerába visszajött, házat nem ismerte fel többé, mert a iurini kormány azt díszesen felépíttette, bebútorozta s a kis jószágot elegendőképen instruálta; ez azonban mese volt, a szerény ház és birtok régi szegénységében állt ottan. Cavour maga is megszigta Telekit, miért írta ezt újságba, miért nem mondta meg inkább annak idejében neki; mert ez csakugyan jó gondolat s meg kellett volna tenni, a baj csak az, hogy ilyesmi senkinek sem jut eszébe a miniszteriumban.

Garibaldi oly jelenség, mely általában bele nem fér a mai társadalom keretébe. Egészen középkori alak, csak a régi írónál látunk ily egyéniségeket. Magánember, ki hadsereget szervez és háborút visel, a maga szakállára, egy hatalmas király ellen, diktátorságát elismert mindenki, királyi hatalmat gyakorol egy pár hónapig s mintán ezen hatalmát minden vonakodás és feltétel nélkül átadta Victor Emanuelnek, szerényen visszavontál kis birtokára, nem követel semmit, csak azt, hogy követőivel ne bánjanak méltatlanéi és háladatlanul. Halálos ellensége volt mindig az udvaroncoknak és burocrátának, kik őt felfogni nem tudták s minden eljárását gáncsolták. Midőn az ecptilei herceg a castelfidardói győzelem s az egyházi állam legnagyobb részének elfoglalása után a király részéről hozzájött, hogy megállapítsa a helyet, hol a király elé jöjjön, a főpontok megbeszélése után még azt is megemlítette, mikép nincs rendén, hogy a casertai vadaskertben a veresingesek kipusztítanak minden vadat a szarvasoktól a fáczánokig, s hogy a király kért, tiltsa meg azt. Ekkor Garibaldi haragja fellobbant s méltósággal felelt:

— Mondja meg annak, aki ezt üzeni, mert a király ilyet nem üzenhet, hogy Garibaldi sok vadaskertet és kastélyt és várost és országot szerzett önkénteseivel a királynak s vissza fog menni szigetére és nem tart meg magának sem országot, sem várost, sem kastélyt, sem vadaskertet, de még egy fáczánt sem.

Rendesen minden három hónapban meglátogattam Caprerában,

hol magam, hol feleségemmel együtt, ki azután rendbe szedte s kiigazította az asztalneműt és fehérneműt a háznál, mert ott aszszony nem volt, aki rendet tartott volna, s Garibaldi nagyra vette, hogyha más is gondoskodott róla. Egyszer ebédnél megemlítettem neki, hogy mióta alvezéreit ismerem, még jobban tisztellem őt, ki ily eszközökkel oly nagy eredményeket tudott kivívni.

— Hát bizony, ha az embernek nincsen éles kése a tompával is vágja a hiút, nem voltak tanult katonáim, elvégeztem dolgaimat prókátorokkal, kereskedőkkel, festészekkel, még papból is csináltam tábornokot.

Veres-ingeseitől nem tudott semmit megtagadni, legkevésbbé pedig meleg ajánlást és rokonszenves levelet, minek következtében ajánlásai és levelei becsben alább szálltak, annál is inkább, mint-hogy azok, akik tőle ily levelet kaptak, mindig siettek azokat újságba tétetni. Egyszer valami pletyka kerekedett, hogy Garibaldi neheztel reám s hogy megváltunk egymástól. Ez engem roppantul bosszantott, Genuában volt épen s tudtam, hogy Turinba is eljő: elmentem tehát hozzá s kikerítem, mint különös szívességet, hogy szokása ellenére fogadjon el egyszer egy meghívást ebédre, legyen hozzá szerencsém Turinban, lakásomon. Megtette: meghívtam néhány főtisztjét s magyar menekültet, természetesen főleg azokat, akik a pletykát koholták és terjesztették, s ismervén Garibaldi szokásait, egyrésztől, hogy vegetáriánus és húst nem eszik, másrésztől minél rövidebb ebédet szeret, kikötöttem a vendéglősnél, kinél fényes ebédet rendeltem, hogy két annyi szolgát küldjön, mint ennyi vendéghez különben rendesen adni szokott s ezeknek meghagytam, hogy ne várjanak, míg mindenki megette ételét, hanem a szerint, amint valaki elkészül, tüstént váltsanak tányért s szolgálják ki a következő fogással, üres tányért ne lássak senki előtt. Meg is tették, tíz percz alatt Garibaldi tökéletesen megebédelt: gondoskodtam róla, hogy a főzelék, tésztás és gyümölcs első rendű legyen. Voltak, kik akkor még a marhahússal sem birkóztak meg, mások a sült-höz értek már, szóval különböző stádiumában voltak az ebédnek, de mi ezzel nem gondoltunk. Garibaldi felkelt s midőn a fekete kávára a terrasra kijött, meg is mondta, hogy senki sem ért ahhoz, vendéget jól látni, úgy mint feleségem, signora Theresa, akit ő mindig különösen kedvelt.

Ezernyolczszázhatvanháromban ínség uralkodott Magyarorszában s a hírlapok tele voltak panaszokkal, adakozások gyűjtettek az éhezők számára. Minden rokonszenv mellett, melyet a külföld a magyar ügy iránt tanúsított, a felszólítások a közkönyörületességre csak kisebb mértékben sikerültek, mert az ínség nem hat úgy az emberek képzelődésére, mint bármi más rögtöni csapás, legyen az árvíz, tűzveszély vagy földrengés, hol a katasztrófa színhelye korlátolt s oly drámai jelenetek adják magokat elő, melyeket ügyesen elő lehet adni, hogy az emberek fantáziájára és könyörületességére hassanak, holott az éhség lassan öl s nélkülözi a költői fénykort. Mi is, kik Olaszországban voltunk, hozzájárultunk a könyöradományokhoz s feleségem levelet írt Garibaldihoz s felszólította, díszesítse nevével az aláírási ívet. Nekünk különösen a nevére volt szükségünk, mely az aláírás sikerét biztosította, s ismerve a tábornok szűk házi körülményeit, feleségem nem is kért egyebet tőle, mint, hogy azon ezer lírát, melyet Bécsbe egy jótékony célra küldött, s melyet a bécsi városi tanács visszautasított, miután nem tartotta méltóságával megegyezőnek, hogy ellenségtől ajándékot fogadjon el, a magyar ínségeseknek adja, kik őt nem tekinthetik ellenségnek, hanem hazájok legnagyobb barátjának. Garibaldi azonban nemcsak teljesítette feleségem kérelmét, hanem azonkívül minden készpénzét, mely házában volt, odacsatolta feleletéhez s 630 lírát küldött át levelének szavai szerint: mint jelét azon szeretetnek, melylyel a derék szerencsétlen magyarok iránt viselkedik; ami egyébiránt abból is magyarázható volt, hogy önkénytesei közt a külnemzetek közötti egy sem volt oly számosán s oly kitünően képviselve, mint a magyar, s Garibaldi, ki a férfiaságot mindig meg tudta becsülni, nem felejthette el a magyar szabadságharez merészségét azon időben, midőn egész Európa meghunyászkodott. Róma, Velence és Magyarország védték magokat legtovább a zsarnokság seregei ellen s ez támasztotta azon rokonszenvet köztök, mely mindig újra meg újra nyilatkozott.

V.

Sem Mazzini apostolkodása, sem Cavour állambölcseje, sem Garibaldi kalandos merészsége nem lettek volna képesek Olaszország egységét megteremteni, ha épen idejűkben nem Victor

Emanuel ült volna a trónuson. A király épen nem volt az, mit kitűnő embernek neveznek, nem tanult ő életében sokat, csak katonai nevelésben részesült; tudományhoz, művészethez nem értett, de szíve mindig helyén volt, szerette hazáját, jobban mint koronáját s a helyett, hogy megelégedett volna Ausztria védelme alatt, mint szardíniái király, Turinban kényelmesen székelni s személyes szeszélyeinek élni, kockára merete tenni magasztos állását és lépésről-lépésre előhaladva, Olaszország egységét kitűzni élete feladatának.

Midőn Turinba jöttem, szerettem volna egyszer találkozni vele, egyik szárnysegédjével lévén épen valami dolgom a turini kastélyban, beszélgetésben ezt is említém meg. A szárnysegéd azt találta, hogy semmi sem könnyebb, s tüstént bement, bejelentett s egy pár pillanat múlva bevezetett a királyhoz, aki épen ebédje után szivarénál volt s engem a legnagyobb szívességgel fogadott, leülített és kedélyesen kezdett beszélgetni. Midőn megemlítém, mikép az osztrák és francia császárral csaknem ugyanazon időben lépett trónra a legválságosabb körülmények között és mégis a három közt most a legszerencsésebb, elmondta, hogy a no varai vereség után, midőn apja a koronát letette, s a béke megkötése kikerülletlenül lett, hogy az országot megmentse: nehéz szívvel ült sánta lovára, mert ez is sebet kapott s átlovagolt Radecky táborába. Az agg tábornagy a kellő tisztelettel fogadta, de a béke feltételei kemények voltak. Az egyik megkívánta, hogy a király törülje el az atyja által adott alkotmányt s Radecky megjegyezte, hogy erre nagy súlyt fektetnek Bécsben. A király azonban kérte, ne követeljenek tőle olyat, ami őt alattvalóinál kezdettől fogva népszerűtlenné tenné s befolyását csaknem lehetetleníténé. Ezáltal csak a szélső pártok nyernének, nem a rend barátai, mert az olaszok elkeseredése, ha nem volna sehol oly hely, ahol kívánságaikat és eszményeiket szabadon kifejtethetik, nemcsak neki, de minden olasz fejedelemnek veszedelmessé válhatnék. Radecky erre hallgatott s a többi pontokra nézve tárgyalt és megegyezésre is jött a királyival; ekkor ez újra megemlítő, hogy ő nem diplomata, de egyenes szívű katona, ugyanazért nem miniszterét küldte ide, hanem maga jött és még egyszer felszólítja a tábornagyot, törüljék ki azt a pontot az alkotmány eltörléséről, ő ezt nem fogadhatja el soha. Erre fogta a tollat s kérdőleg Radeckyra

pillantva, keresztülhúzta a sérelmes cikket. Radecky nem tett semmi ellenvetést. «Nem látszott meg arczomon» — így beszélte ezt nekem el a király — «hogy mennyire örültem meg diplomataim sikerének, ele ott kellett még maradnom és szemlét tartanom a győztes ellenséges sereg felett; szántsándékkal tették, hogy lássam, mily hatalmasak s mily félelmesek; de én akkor önmagámnak tettem meg az ígéretet, hogy nem nyugszom, míg seregemet nem reorganizálok s elégtételt nem veszek azokon, kik most büszkén néznek le engem. S csakugyan megjött az idő, kockára tettem koronámat, ha nem sikerüi, így gondolám, lovas ezredesnek elfogad még a francia császár, én is — úgy hittem — meg tudnék élni, munkám után, oly becsülettel s oly köztiszteletben, mint Ön». — A szivarnak vége volt, melylyel megkínált, meghajtotta magát s én távoztam.

Victor Emanuelnek igen élénk kötelességérzéke volt. Az államdolgokat miniszterei végezték s csak a nagyobb kérdéseket jelentették be neki; ő vadászott, mulatott, de néha eszébe jutott, hogy ideje volna ismét királyi kötelességét teljesíteni. Bejött tehát a kastélyba, elhívatta minisztereit s megmondta nekik, itt van, hogy a királyi mesterséget üzze (il Inestière del re). Battazzi ilyenkor egész csomó aktát hozott a kabinetbe, s a király azt a legnagyobb türelemmel és szorgalommal tanulmányozta át, pedig majd mindig csak kisebb-szerű, személyes dolgok voltak, kitüntetések, kegyelempénzek, segélyezések stb. s a mellett oly szakjelentések, melyeket a király csak nehezen érthetett meg. Sir James Hudson, az angol nagykövet, egyszer hozzá jött reggel s kérdezte: talán nem jól érzi magát, hogy oly bágyadt színe van. A király megjegyezte, hogy baja ugyan nincs, csak a feje fáj, mert egész éjjel tanulmányozta a hivatalos irományokat, egy pillanatig sem hányta be szemét, mert, amint mondá, néha el kell végezni a királyi mesterséget. Sir James erre megjegyezte, hogy talán jobb lett volna éjjel aludni és szokása szerint korán reggel kimenni vadászni, a kormányzás a miniszterek dolga, adja Ő az irányt, ni vesződjék a részletekkel, ha tart kutyát, minek ugat maga.

A király nagyon szerette a vadászatot s ilyenkor minden formáságot annyira félre tett, hogy sokszor kíséretétől egészen elvált. Igv egyszer egy olasz paraszt közelében igen szép lövéssel ejtett el egy nyalat, mire a paraszt megszólítá, hogy miután oly jó vadász, nem

akarná-e őt egy rókától megmenteni, mely minden nap négy óra-
kor hajnalban el szokott jönni udvarához s lúdait és tyúkjait pusztítja, szívesen ad érte egy mutát s a róka bőre úgy is a vadászé. A király megígérte, hogy megteszi, s csakugyan másnap reggel ott volt, meg is lőtte a rókát, el is fogadta a mütát (8 kr.) anélkül, hogy megismertné magát s azt azóta mindig zsebében hordta s igen szívesen mutogatta, hogy ez az egyetlen pénz, amit ő maga munkájából szerzett életében. A parasztnak egy aranyat küldött s feleségének főkötőt; de az egész országban elterjedt a híre ezen kis kalandnak és népszerűbbé tette a királyt, mint bármely kormány-intézmény.

Victor Emanuel egyébiránt maga is beleavatkozott néha a nagy politikába s midőn Cavour meghalt, kinek állambölcséségében tökéletesen bízott volt, maga is néha türelmetlenkedett, hogy a dolgok nem mennek előre; érintkezésbe tette tehát magát még Mazzinival is, és a republikánusokkal, minisztereinek tudta nélkül, akik, midőn az ily alkalmatlan izgalmakat el akarták nyomni, egyszerre csak azon vették magokat észre, hogy maga a király consumál. Voltak is mindig külön meghitt emberei, kiknek oly megbízásokat adott, melyekről a miniszterek nem tudtak semmit. Az ily lépések nem vitték ugyan előbbre az olasz ügyet, de mutatják, mennyire hordta szívéen a nagy eszmét, melyet, úgy mint Cavour, csak későn, de egész teljességében karolt fel.

Csak ily férfiak együttműködása s a jó szerencse teremthette meg Olaszország egységét.

TURIN ÉS FLÓRENCZ.

I.

Turin elég szép város, csakhogy typusa inkább amerikai, mint európai; unalmas, bosszú, egyenes utcák, melyek egymást derékszögben szelik, mert a régi város római castrum négyszögén épült, melynek szabályszerű alakja megmaradt a város magvául. Fekvése, mint minden római gyarmaté, rendkívül előnyös: a kristálytiszta Pó itt egyenes vonalban folyik el azon dombláncz alatt, mely Moncalieritől, Victor Emanuel mulatókastélyától, a Supergáig vonul, liol a szardíniái királyok kriptája büszkén emelkedik azon begy-fokon, mely a körülfekvő nagy térség felett uralkodik. Ezen dom-bokon épültek a villák, erre terjednek ki a kertek, míg a távolban az Alpések hegyfala szegélyezi a láthatárt két oldalról. Mindez szép, de mind ebben nem látjuk még az igazi olasz jelleget, a füge, olaj és déli fenyőligetek még hiányoznak itten, az Alpések szomszédtsága hűsíti a levegőt még nyárban is. Az ember alig hiszi, hogy Olaszországban él, annál is inkább, minthogy Turin mindamellett, hogy hosszú ideig egy olasz királyság fővárosa volt, mégis építészeti műemlékekben meglehetősen szegény. Legszebb palotái XIV. Lajos paróka-izlésében épültek, csak újabb időben ékesítették a piaczkokat és a sétateri bronz- és márványszobrokkal, melyek legnagyobb részint korunk eszmeszegény naturalismusát képviselik.

A turini társaság sem egészen olasz, az arisztokratia tetszelgett magának abban, hogy a csúnya piemonti dialektust beszéli, mely átmenetet képez a provencal és az olasz közt, nem pedig a tiszta, irodalmi olasz nyelvet, csakúgy, a mint a bécsi arisztokratia is egy emberöltő előtt a lerchenfeldi szó- és észjárásban találta osztrák hazafiségének kifejezését. A sajátlag turini társaság különben sem

volt mire: szellemessége miatt, Cavour unokahúga. Alfieri grófné, hiában erőlködött. hogy emelkedettebb tónust hozzon abba bele; egyébiránt azon időben, mikor ott laktunk, a régi turini társaságot, mely magát eredeti piemonti tisztaságában fenn akarta tartani, erősen tarkította már a vidéki olasz, kit most a parlament ide vonzott egész Felső-Olaszországhól, és a sok száműzött Velenczéből, Rómából, Nápolyból, kik itt biztos menedéket találtak. Nem lehet mondani, hogy Turin műkincsekben igen gazdag volna, van ugyan egy érdekes egyiptomi régiség-gyűjteménye s a királyi kitűnő fegyvertár mindenestre becses, mely különösen a XVI. századbeli díszfegyverekben rendkívül gazdag, de a muzeum igen is szegény római vagy épen görög emlékekben: ezek közt egy pár szép bronz szoborcska érdekelt leginkább, mely újabb időben a régi Industria romjai közt találtatott. A Galéria is másodrendű, épen nem gazdagabb, mint a mi országos képtárunk, ámbár két rendkívül szép Paolo Yeronese-t tartalmaz, az egyiket a Mózes gyerek feltalálását, ezt Buskin, az angol kritikus, különösen emeli ki; egy gyönyörű Memling-tábla pedig, Márta hét fájdalma, valószínűleg a müncheni híres Mária hét örömeinek egykorú ellenképe. Az olasz politikai viszonyok egyébiránt sokat ártottak a turini képtárnak, nemcsak annyiban, hogy a közfigyelmet tökéletesen elvonták tőle. mint inkább azért, hogy az olasz senatus, nem találván máshol üléseire alkalmas helyet, a képtárban helyezte el magát, mi akár a rendetlen, sokszor túlságos fűtés, akár a személyzet vigyázatlansága által a képek megkárosítását okozta. Engemet a politikai izgatottság sokkal inkább foglalt el ez időben, mint. hogy a tudománynak és művészetnek annyit szentelhettem volna belőle, mint Londonban. Amint azonban Cavour halála s Garibaldinak aspromontei kalandja után Magyarország érdekei az olasz államférfiakat mindig kevesebbet és kevesebbet foglalkoztatták, arra határoztuk el magunkat, hogy elhagyva Turint. Flórenczbe költözzünk. Olaszország legkedvesebb városába, hol nyájasabb égalj alatt, a művészet kincsei közt, kellemesebb társaságban tölthetjük a számkivetés idejét, melyet a sors reánk mért.

II.

Lakásomnak áttételével Turinból Flórenczbe politikai tevékenységem hosszabb időre megszűnt; most egészen különböző eszmékor nyílt meg ismét előttem, számkivetésemnek egy új pházisába léptem. Midőn 1840 kezdetén Londonba érkeztem, mindjárt hozzáfogtam feladatomhoz, hogy a külföld rokonszenvét megnyerjem hazánknak s figyelmének irányát feléje fordítsam. A márcziusi győzelmek híre megkönnyítette feladatomat, feleségem megérkezése buzdította tetterőmet, egyesült igyekezettel sikerült mindennap kiterjeszteni a propagandát Magyarország érdekében szóval és tollal; még csak a világosi catastropha sem szakíthatta meg fáradhatlan működésünket, most azoknak érdekében, kik Törökországba menekülve, kezdetben kiadatással fenyegettetek, később Ázsiába bellebbezve szabadságuktól ideiglenesen megfosztattak. Két évig küszködtünk így fáradhatatlanul, néha már reményvesztve s azonfelül az emigrationális miseriák által zaklatva, de végre mégis sikert értünk. Kossuth megérkezett Angolországba s megkezdődött diadalmenete egész Anglián és az éjszakamerikai államokon keresztül, melyen őt folyvást követték. Visszajövetelével s előre is már célzott vesztett második amerikai küldetésemmel záródott be számkivetésünknek ezen első időszaka, mely alatt Magyarország s viszonyai népszerűkké lettek az ozeán mindkét partján.

Erre következett egy prózai pházis: dolgozni kellett, hogy megélhessünk; írtam cikketeket havilapokba, leveleztem a «New-York Tribune»-val. feleségemmel együtt írtunk könyveket s ez alatt élveztük angol barátink körében a világváros társas életének örömeit, megismerkedtünk az angol szélesebb világnézettel, beleéltük magunkat az angol élet szegletességeibe, foglalkoztunk gyermekeink nevelésével s nyarankint kipihentük magunkat Wight szigetén, a tengeri fürdőben.

Ezen csendes élet megváltozott ismét 1859-ben, midőn a francia-olasz háború megkezdődött Ausztria ellen. A politika lépett most ismét előtérbe, tevékenységünknek egy új tér nyílt meg, diplomazizálni kellett s összeköttetésbe lépni udvarokkal és kabinetekkel. — Angol országtól s régi tapasztalt barátainktól, kikkel tíz év alatt összefortunk, el kellett búcsúznunk, Turinba köl-

töztünk. Reményeink ismét egyideig felvirágoztak, de csakhamar elhervadtak; Napoleon nem gondolt többé Magyarországgal és Kossuthal, Mexikó s az osztrák főherceg, kit ő Montezuma trónjára emelt, másfelé irányozták politikáját, le kellett tehát mondanunk ismét hosszabb időre minden politikai tervekről: a tevékenység pházisát, mely körülbelül három évig tartott, felváltották még egyszer a békés, prózai, mindennapi élet gondjai és élvezetei.

Azon mozgalmas három évet, mely a francia hadüzenettel kezdődik s Garibaldi aspromontei kalandjával végződik, írja le Kossuth Lajos, amennyiben ezek reánk nézve befolyással voltak: 'Vamennyiben a magyar ügy is befolyt a világeseményeknek és nagy politikának alakulásába. Lehetetlen a három vaskos kötetet mély megilletődés nélkül elolvasni. Mennyi meghiúsult remény! mily lángoló hazaiság! mily roppant tevékenység s mégis mily kevés az eredmény! Kossuth hatalmas egyénisége, lángesze teljes fényében emelkedik ki még egyszer levelezésében, mely akkori terveit, reményeit, működéseit közvetlenséggel teszi az olvasó szeme elé. A nyolezvan éves aggastyán ifjonti hévvel ragaszkodik még most is a magyarnak azon eszményképehez, melyet magának egy fél század előtt alkotott s minthogy a magyar jellem minden szép oldala leginkább a forradalomban mutatta ki magát, Kossuth ragaszkodik azon nézethez, hogy a magyar főleg forradalmár s neheztelését nem tudja elfojtani, midőn tapasztalnia kell, hogy a nemzet hajlandóbb a kibékülésre, mint a zendülésre; bántja őt, hogy az önbizalmat vesztett nemzet nem támogatja az emigráció actióját, külségség nélkül nem akar vagy bír forradalmat csinálni, «kiabálja örökké, hogy forradalmat nem akar s emlegeti minden beszédben, minden felírásban, minden megyei határozatban, minden hírlapi cikkben az örökös törvényességet, az örökös ebhüségét, a dynastiához való tántoríthatatlan ragaszkodást, mire azt senki sem kényszeríti s csak azt nyei vele, hogy a külföldi hatalmak elvesztik bizalmukat iránta, az osztrák pedig megszűnik tőle félni.» Kossuth maga felhossa munkájának gyönyörű befejezésében egyik barátja szavait, hogy a mai Magyarország nem érti többé, ő pedig maga is elismeri, hogy ezen barátinak igaza lehet, hiszen ő sem érti a mai Magyarországot. Ez pedig nagyon természetes, mert minden emigráció azt hiszi, hogy ő képviseli legtisztábban a leigázott nemzetet, hogy ő benne teste-

sülnek meg a nemzet aspiratiói s hogy az ő szava a nemzet szava. Egy ideig ez csakugyan igaz lehet; de lassan-lassan új viszonyok fejlődnek ki az országban, új eszmék támadnak s a mindennapi élet követeléseivel ellentétbe helyezkednek azon eszményképekkel, melyeknek létesítését olyannyira kívánnék. A compromissumok eszméje lábra kap az országban, míg az emigráció eredeti álláspontját me-reven meg szokta tartani s minden eltérést mindjárt árulásnak bélyegez. Ez minden nemzetnél s minden emigrációnál történik meg, de sehol és soha oly nagy mértékben, mint a magyarnál; mert Bgven ez nemzeti sajátság, legyen a körülmények kényszerítő követke-zése, nálunk a kötelék a nemzet és az emigráció közt ren-des időben tökéletesen megszűnik. így volt ez Rákóczi bujdosóival, így Kossuth híveivel. Honfitársaink, még ismerőseink is. éveken keresztül úgy kerültek bennünket, ha külföldre jöttek, mint bélpok-losokat, nehogy compromittálják magokat, Kossuthhoz egész a francia-olasz háborúig nem közeledett senki az országból, kinek bizonyos állása lett volna akár a társadalomban, akár a politiká-ban, akár a tudományban. Emlékezem, hogy az első londoni kiállít-ás alkalmával véletlenül két régi ismerőse bukkantam a kristály-palotában, hogy siettek engemet kikerülni! Csak mikor a francia háború megkezdődött, szegődtek ismét hozzánk s jöttek Garibaldi-hoz. — Az emigráció s a nemzet eszmeköre lassan-lassan különválnak egymástól s a vége csakugyan az, hogy nem értik egymást. Az emigráció panaszkodik a nemzet opportunismusáról. a nemzet az emigráció túlzott nézeteiről. Az idő megteszi végre hatását, a nemzet vágyai sohasem valósulnak meg egész kiterjedésükben; de a baljóslatok sem teljeseznek be s a nemzeti élet fejlődik folyvást.

Mindez nem kisebbíti Kossuth halhatatlan érdemét, hogy lel-kesedése megmentette az országot a szabadságharcz alatt a dicste-len elenyészéstől: mert ha végre buktunk is, ellentállásunk fény-körrel övezte körül a magyar nevet. S nem kisebb az érdem, hogy két világrész rokonszenvét páratlan szónoklata által kinyerte; most pedig éppen oly tapintatosan tudta az államférfiak, királyok és csá-szarak tiszteletét kiérdemelni, mint előbb a népeket.

III.

Ami Athen volt a régi kor civilisatiójának, az lett Flórencz a középkor kultúrájának: bölcsője a tudománynak, temploma a művészetnek, szentélye a költészetnek. Nincs város Európában, melyhez annyi nagy név fűződnék, mint Flórenczhez. hol a nagy férfiak nyomait még most is látja az ember a város palotáin, templomain s emlékein, melyek neki oly különös jelleget adtak, minőt máshol hiába keresünk. Azon komoly szépség, mely Flórenczet jellemzi, kimondhatatlan vonzerővel hat minden érzékeny kebelre úgy, hogy Toskána fővárosa két emberöltő óta mindig kitűnő idegen családok ideiglenes vagy állandó lakhelye lett. A nagyherczegek érezték városuk ezen nagy előnyét, ugyanazért ritka szabadelvűséggel viselkedtek a jövevények iránt, s amennyire azt a bécsi kabinet befolyása mellett tehették, megengedték a compromittált óla zoknak is, hogy itt lakhassanak s meghítták az angolokat, franeziákat s oroszokat az udvari ünnepélyekre s tánczestélyekre. anélkül, hogy udvarképességöket s előéletüket szigorú vizsgálat alá vonták volna. Ez adta meg a flórenczi társaságnak azon nemzetközi érdekes typuszt, mely még most is jellemzi, s azon vezérszerepet az olasz irodalomban, melyre minden toskánai oly büszke. Midőn a huszas években a carbonári világ rövid pillanatokra felülkerekedett, de csakhamar az osztrák intervenció által leveretett. Carlo Alberto is. a carign'ani herczeg, kire a szardíniái korona szabadó volt. kénytelennek érezte magát Turinhól menekülni, hogy a reactió bosszióját kikerülhesse. A nagyherczeg szívesen fogadta rokonát s Victor Emanuel itt született a Pitti-palotában. Hazánk felejthetetlen nádora. József főherczeg is itt született, itt nevelkedett és még a budai vár gyönyörű kilátásánál is. mely az általa szépült Pestre nyílik, soha sem tudott megfélekedezni az Amo partjairól, melyekhez ifjúkori emlékei fűzték. Bátyja, a nagvherczeg, kit I. Napoleon nagvrabecsült, ámbár trónjától hosszú időre megfosztotta, megövtá Toskánát a reactió kihágásaitól a restauratió idejében. Az osztrák nagykövet hozzájött egyszer s jelentette, hogy Metternich herczeg megbízásából kénvtelen felfedezni, miként olvan férfiak is, kik a nagyherczeg bensőségében élnek, részesei azon nagy olasz összeesküvésnek, melynek szálai gróf Gonfalonieri elfogatásánál Milánó-

ban a bécsi kormány kezei közé jutottak s hogy kötelessége ezeknek büntetését követelni. A nagyherceg mindjárt gyanította, hogy csak Gino Capponiról lehet szó, kit ő barátságával megtisztelt s ki sohasem titkolta, hogy az alkotmányosság elveit tartja kizárólag országmentőknek; megmondta tellát a nagykövetnek, hogy mendemondáknak nem ad hitelt, bizonyítványokat követel; mire a nagykövet felelt, hogy Metternich herceg ezt előre gyanította, ugyanazért a bünt bebizonyító leveleket eredetiben küldte át; itt vannak.

A nagyherceg átvette a csomagot s a nélkül, hogy egy tekintet vetett volna reá, beledobta a kandalló lángoló tüzebe ezen szavakkal: «Így bánok én el az ily feladásokkal!»

A szabadelvűség hagyományai következtében, melyek a nagyherceg uralkodását mintaszerűvé tették Olaszországban, a flórenczi lakás mindig kellemetes volt s most is, midőn egy új éltető szellem hatotta át a félszigetet, az Arno-parti város megmaradott egy művelt európai társaság központjának, ámbár nem létezett többé udvar, mely azelőtt ünnepélyekkel s tánczvizgalmakkal élénkítette a téli időnyt. — Igaz, hogy a politika nem talált most helyet Flórenczben, ennek gyűpontja még Turin maradott, ott voltak a kamarák, ott a kormány, ott a külföldi hatalmak képviselői; az ellenzék Nápolyban erősödött s időről-időre Caprerába zarándokolt, de a költészet, a művészet, a tudomány még mindig Flórenczben székel. Ide vágyódtam én is, kerestem lakást, mely szükségéinknek megfelelné s csakugyan azon dombon, mely közvetlenül az Amo jobb partján, a Via Bárdi felett oly meredeken emelkedik, hogy kocsin az egyenes úton felmenni alig lehet, találtam egy gyönyörű villát, nagy kerttel, mely aránylag olcsó áron ki volt adható; egy régi augustinus kolostor, melyet újabb időkben gróf Petrovich Armis vett meg, átalakított s bebútorozott. Halála után, örökösei, a Petrinók, kik Bukovinában éltek, el akarták volna adni, de nem találtak reá vevőt, most örültek, hogy bérbe adhatják. A grófról különös hírek keringtek. Beszélték, hogy eredetire albán volt, fiatal korában kalóz a görög tengereken, később Bécsben élt, végre Flórenczbe költözött mint dúsgazdag, rendkívül fukar nagy úr, ki azonban néha nagyszerű bőkezűséggel ajándékozta meg barátait s rokonait. A villa Petrovich Sulla Costa sokkal nagyobb volt, mint a mire nekünk szükségünk lehetett, csak egy részét laktuk, a barátok

celláit nem nyitottuk fel soha, de jól esett ismét nagy termekben kiterjeszkedhetni, gyűjteményeimet s könyvtáramat kipakkolhatni s felállíthatni, míg a nagy, habár meglehetősen elhanyagolt kertben mégis elég virág díszlett s a rózsa az egész éven keresztül virágzott, néhány fügefá pedig gyümölcseivel kínálta: vígan tombolhattak benne gyerekeim, kiknek száma már hétre szaporodott.

IV.

Gyerekeim nevelése sok gondot adott nekünk mindig. Angolországban a három nagyobbik fiú jó sikerrel járt az iskolákba: midőn Turinba helyeztük át lakásunkat, természetesen egy szót sem tudtak olaszul s miután én fiúkra nézve a nyilvános oktatást tartottam mindig a legjobb nevelésnek, ennek daczára mindjárt bejelenttem őket a turini iskolában. A vizsgáló tanárok csóválták fejüket, midőn hallották, hogy ezek nem tudnak olaszul s csak tolmács közbenjárásával tehették le a felvételi vizsgát: figyelmeztettek is arra, hogy jobb volna talán, ha a gyerekek félesztendeig otthon tanulnának olaszul s csak akkor küldeném őket iskolába, ahol egy szót sem értenek abból, ami előadatik; de én bíztam az ifjúkor tanulmányosságában s az iskolatársak befolyásában s csakugyan már kevés hét múlva látszott az eredmény, az iskolaév végével pedig fiaim csakúgy beszéltek olaszul, mint az olaszok magok, sokkal jobban, mint mi öregek. Most azonban máskép kellett már elrendezni a dolgokat, Guszti fiam letette az érettségi vizsgáit s egyik barátunk, Mancini, a híres ügyvéd, jelenleg külügyminiszter, mindig biztatott, hogy fiam az ügyvédi pályára készüljön a turini egyetemnél, ő szívesen beveszi irodájába s akár a törvényszékek előtt, akár a politikában szép jövőt ígér neki. Én azonban azt hittem, hogy bár nincs kilátásom a hazamenetelre, még sincs jogom fiaimat természetes hazájuktól megfosztani; Gusztit tehát Pestre küldtem, hogy az ottani egyetemnél folytassa tanulmányait: ha a viszonyokat csakugyan oly kiállhatatlanoknak találja, minőknek mi azokat külföldön képzeltük, akkor visszajöhet mindig Olaszországba s beállhat olasznak.

Barátom, Zsivora György, a ki ügyeinket Magyarországon ritka odaadással, önzéstelenül, híven vezette, mindamellett, hogy

ezáltal sok zaklatásnak tette ki magát a német világban, magához vette fiamat s gondoskodott róla, de csakhamar értesültem, hogy baj van, mert az egyetemnél kifogásolták, hogy Guszti bizonyítványában hiányzott a vallási oktatás, e nélkül pedig be nem írhatja a rector. Megírtam neki, menjen Székácshoz, régi barátomhoz, az majd ad neki bizonyítványt, hogy ismeri a theológiát annyira, a mennyire ez szükséges, hogy az ember egyetemi polgárrá lehessen Magyarországon.

Székács megkérdezte fiamat, mi a hitvallása s nagyon megijedt, mikor hallotta, hogy positiv vallást nem tanult, s hogy én neki csak a vallási dogmák történelmét Konstantin idejétől Lutherig és Calvinig, a káté helyett Gibbont adtam elő; hogy ismeri a credóknak és eretnkségeknek históriáját, de egyhez sem ragaszkodik szorosán; hogy meg tudja becsülni a katholicismust, mint a művészet s középkori civilisatio főtényezőjét csak úgy, mint a reformatiót, melyben az újkor bölcselkedő világnézete először nyilatkozott természetesen; sőt, hogy katolikus országban nevelkedvén, a hol protestáns egyház nem létezik, nem is volt soha confirmálva. Székács tehát ezen mulasztást helyre akarta hozni, de ez nem volt oly könnyű, mert fiam szabadkozott a szokásos hitvallást ünnepélyesen elmondani s következett hosszabb diplomatikai értekezés közte és Székács közt, míg oly hitvallásban állapodtak meg, melyet fiam nem tartott meggyőződésével ellenkezőnek. Amint később hazámba visszakerültem, Székács kisebb gyermekeimet már akkor fogta el mindig s vitte a vallásos oktatáshoz, mikor csak 10—11 évesek voltak, nehogy olyan baja legyen később velök, mint Gusztival volt.

Gábor fiamat, kinek a régi classikus nyelvek iránt nem volt semmi érzéke s inkább a matematikával foglalkozott, Londonba küldtem a Kings College-be, hogy ottan a technikára képezze ki magát. Oswald Ögyénhez adtam, ki annak idejében házamban adott volt leczkéket fiaimnak s most, midőn már családot alapított, egy tanintézetnél tanárkodott; de Gábor nem tudott jól kijönni a jószívű tudós, de némi tekintetben pedáns, német tanárral, s az University College Hall-ba költözött, hol angol társaival s Beesley tanárral meglehetősen jól jött ki.

Harmadik fiam Gyula mindjárt az első hónapokban, midőn Flórenczbe jöttünk, typhusba esett s meghalt épen azon korban,

midőn értelme fejlődni kezdett s hozzám szorosabban ragaszkodott, mert sokat foglalkoztam vele s örültem haladásának. Nincs nagyobb csapás, mint felnőtt gyermekeket elveszteni.

V.

A villa Petrovichnak volt egy terrasseja, honnét a kilátás Flórenczre, a Signoria tornyára, a Giotto Campaniléjére, s a Brunelleschi kupolájára, a renaissance építészet ezen legmerészebb remekére, valóban bájoló. Gróf Petrovich nagyon szerette e helyet, s hogy az esztendő minden szakában s minden időjárásnál élvezhesse, üvegfalakat rakatott a terrasse körül, azt befedette s gyönyörű teremmé alakította át. Itt állítottam fel gyűjteményeimet s könyvtáramat, nagyobb gyülekezetekre alig lehetett képzelni szebb s alkalmasabb helyet. Ugyanazért Dali Ongaro Ferencz barátunk megkért, engedjük meg, hogy e teremben tarthassa felolvasásait Dante «Divina Come diája» felett. Dali Ongaro eredetileg velencei volt és pap, hazafi-verseket írt s egy pár drámát, mely a közönség tetszését megnyerte, csatlakozott az 1848-iki mozgalomhoz, menekülnie kellett s minthogy nyíltan a forradalmi párthoz tartozott s annak elveit dicsőíté költeményeiben, nem maradhatott meg papnak. de azért nem lépett ki egyházából s nem házasodott meg. Dante-felolvasások Boccaccio óta nem ritkák Flórenczben, Abbate Giuliani tartott ilyeket évek óta s angol s amerikai nők rendszeren hallgatták ezeket, de eommentárja erősen katolikus volt s a menyinyire Danténél lehet, ultramontán, holott Dali Ongaro mindenütt hangsúlyozta felolvasásaiban a haladó párt aspiratióit és szellemes megjegyzésekkel élénkítette fel a NIII. század képét, mely Dante költészetének háttere. Egy olasz kisebbség mellett idegenekből állott a többség, azon vendégeink közt, kik a Villa Petrovich üveges terrasseán hetenkint kétezer gyűltek össze Dali Ongaro meghallgatására, szombat este pedig barátinkat hittük meg ide estélyre. Művészek, tudósok, írók, angol, francia s amerikai turisták, kiknek hozzánk ajánló leveleik voltak s a flórenczi társaság legmíveltebb része gyűlt akkor össze nálunk. Garibaldinus bajtársaim s republikánus barátaim némileg vörös színt kölcsönöztek ezen multságoknak, melyeknél soha sem hibázott jó zene, szép nők, szelle-

nies társalgás s híres nevek. Feleségem rendkívül jó háziasszony volt; értett ahhoz, úgy összehozni a vendégeket, hogy senki se unatkozzék; maga is kitűnően értvén a zenéhez, nem volt zenészi notabilitás, mely Flórenczen keresztül utazva nem kereste volna a meghívást szombati estélyeinkhez, ezeknél került össze s alakúit meg végleg Becker híres négyes-társulata. Szalonom nemzetközi jellege vonzerővel bírt az olaszokra is, oly annyira, hogy midőn Flórencz Olaszország fővárosa lett s a kormány is ide költözött, Minghetti s Visconti Venosta miniszterek tudatták velünk, hogy szívesen vennék, ha őket meghínók. Megjegyeztem, hogy oly társaságot találnak nálunk, melyhez nem igen szoktak, Bakunintól. az orosz forradalmárok fejétől kezdve, Doling, ki a flórenczi köztársaságiak legtekintélyesebb vezére volt, állására nézve pék, jelenleg híve a királynak, ha ez Olaszország egységét mozdítja elő. A miniszterek megjöttek s jól mulattak, ámbar a vendégek nem sokat gondoltak velők s csak az angolok s amerikaiak keresték a bemutatást.

Estélyeinknek fénypontja a Dante-ünnepélyre esik, midőn a nagy költő születésének hatodik évszázados fordulóját ünnepelték és emléksobrát a Santa Croce templom előtt leleplezték. Giuliani tartotta a díszbeszédet, s mielőtt hozzákezdett volna, komolyan megjegyezte barátainak: tudja, hogy e miatt Rómában kiátkozzák, mert ez alkalommal a kiközösített királyt is dicsőíteni kell, de azért még sem fél; tudja, ha majd egyszer a mennyország kapuján bekopog, Dante megemlékezik tisztelőjéről s közben jár majd szent Péternél, hogy ne zárja el előle a bejuthatást. A nagy költő tisztelői egész Olaszországból összesereglettek ezen valóságos nemzeti ünnepélyre, melyben minden tartomány részt vett s a körmenet Santa Crocélíoz s onnét a házhoz, hol Dante született, a legdíszesebb látványokhoz tartozott, melyekről emlékezem. Magam is részt vettem benne aranyos magyar bársonyruhában, a híres száműzöttnek, az Anjou királyi ház hívének s pártfogoltjának emlékűnnepén nem hiányozhatott a száműzött magyar, ki Olaszországban talált menedéket. Lehetetlen volt meg nem emlékeznem a költő azon soráról, melyben felsóhajt:

«O beata Ungheria, se non si lascia
l'iu malmeii.ue.»

A Dante-ünnepély több napig tartott, a vendégek számára volt minden este hol színházi díszelőadás, hol tánczestély, de épen a szombati estére nem volt gondoskodva a vendégek multságáról, a flórenczi aristokratia, mely ismeretes a fukarsággal határos takarékoságáról, távol maradt a várostól, nehogy ebédet vagy estélyt adni kényteleníttessék, mi tehát tudtára adtuk barátinknak, hogy nemcsak őket, de vendégeiket is igen szívesen látjuk. Megnyitottuk minden termünket, kivilágítottuk a kert felső részét, mely teljes rózsapompában díszlett s barátink hívatlanul is hozzájárultak, hogy az ünnepélyt minél élvezetesebbé tegyék. Midőn valamelyik ismerősünk a zongorához ülni készült, a két híres Marchisi nővér, kik vendégeink közt voltak, megkért, engedjük, hogy ők énekelhesse nek. Signora Erminia Fusinato, a szép, szellemes olasz költőnő ez alkalomra írt gyönyörű költeményét Gemma Donátiról, Dante feleségéről szavalta el, Rossi ekkor feleségemhez lépett s megkérdezte, nem vennők-e rősz néven, ha Dante egyik énekét adja elő s gyönyörűen elmondta a Sordello epizódot a Purgatorióból. Ezen kedves meglepetések után intettem Salvininak, ki már régebben barátunk volt, mint Rossi, ne engedje, hogy fiatalabb versenytársa elragadja előle a babérokat s ő erre elszavalta az Infernóból Francesca di Riminit. Az egész társaság el volt hajolva, még tokaji borral is képesek voltunk barátainkat megvendégelni; még most is találkozom sokszor olaszokkal, kik el nem tudják felejtetni azon élvezetes estély emlékét.

VI.

Lent, a Villa Petrovich kertje alatt, az Amo partján a Rubaconte híd mellett áll a nagy Torrigiani-palota, egy nevezetes magán képtárral, melyben Tizian Depositiojának (Krisztus sirbatétele) egy igen szép replikáját, különösen pedig Filippino Lippi egy nagy cassonéját nagy élvezettel tanulmányoztam többször. A cassonék nagy faladék, melyekben régi időkben a menyasszonyok kelengyéje, ékszereik s ruháik helyeztetek el, s melyeket kívülről sokszor nagynevű művészek festettek ki, hogy a szobának díszéül szolgálhassanak. Itt lakott barátunk gróf Carlo Torrigiani, a családfőnek öcscse. az olasz régi aristokrátiának valóságos typusa. Míóta az absolutisti-

kus viszonyok a történelmi családoknak nem engedtek befolyást az országos politikába, ez előszeretettel foglalkozott a mnnicipális élettel, kereste a polgármesteri vagy várostanácsosi állást (gonfaloniere); részt vett a városi ügyekben, az iskolák felügyeletében, a jótékony társulatokban, szóval mindenben, ami a város gyarapodására és szépítésére szolgálhatott. Gróf Torrigiani, híven a régi hagyományokhoz, a jelen viszonyok közt is távol maradt a politikai mozgalmaktól, de azért mégis egyike volt a legnépszerűbb s legtiszteltebb férfiaknak Flórenczben; a szegények nála kerestek tanácsot, tudták, hogy a városi ügyeknek szenteli idejét, sőt a misericordiához is tartozik, azon társulathoz, melynek tagjai rangkülönbség nélkül fekete csuklyát vetvén magukra, mely arcukat tökéletesen elfedi, úgy, hogy csak a szem látszik ki, a harangszóval adott jelre a társulat épületénél rögtön megjelennek, hogy segítséget hozzanak, a hol szerencsétlenség történt, a betegeket kórházba vigyék s a szegényeket eltemessék s koporsójukat kísérik. Híres volt a grófnak gyönyörű kertje s üvegháza, melyben tropikus növényeket növesztett, ez volt mulatóhelye, ha a városnak s a szegényeknek ügyei üres időt hagytak neki. Nem sokat járt a világba, de bennünket szívesen látogatott meg.

VII.

Különös, hogy míg I. Napoleon bukása után s a húszas években a carbonári társulat csaknem kizárólag az arisztokratia körében terjedett el, ez az újabb mozgalmakban legfőleg a hitbizományos családok mellékágaihoz tartozó tagjaival vett részt. Piemontban, hol a parlamenti élet kifejlődött, beválasztatta ugyan magát a kamarába, de Mazzinihoz s a mozgalom pártjához nem csatlakozott; ez a népből egészítette ki magát, Flórenczben Dolfit ismerték el ennek legkiválóbb képviselőjéül, a híres péket, kinél minden ember vette kenyerét s ki a népek elismert vezére s az 1859-iki forradalomnak főtenyezője volt.

Midőn Favour Napóleonnal megegyezett, hogy Olaszország felszabadítására, az Alpsektől a tengerig, megkezdik a háborút Ausztria ellen, a nagy olasz államférfi roppantál röstelte, hogy hazája felszabadításában az oroszlánrész az idegeneké marad s szerette volna,

lia Olaszország tekintélyesebb erővel vett volna részt a nagy harcban. Ismerve a toskánai nagyhercegi családnak szabadelvűbb irányát, nem tett le egészen azon reményről, hogy azon benső viszonynál fogva, melyben ez alattvalóival állt, sikerülne talán elfelejtetni a nagyherceggel a rokonsági kapcsolatokat s őt arra bírni, hogy Toskana is szövetezzék Szardíniával és a francia császársággal az osztrák háborúban, ily esetben az egész Pó jobb partja jutna osztályrészül. Ily értelemben érkezett ő báró Ricasolival, a toskánai gazdag főárral, ki jószágainak igazgatásával, a mocsárok lecsapolásával s borainak nemesítésével foglalkozott főleg s mint mintagazda nagy tekintélyével bírt egész Toskánában. Rieasoli el is ment a nagyherceghez s előadta neki nézeteit s felkérte családjának s országának érdekében, csatlakozzék Cavour politikájához. A nagyherceg figyelmesen hallgatta ki végig, de azután megmondta neki, hogy méltányolja a báró nézeteit s elismeri sikerét a közigazgatási téren, de mégis azon tanácsot adja neki, maradjon azon téren, melyen eddig oly szerencsésen működött, ne avatkozzék a nagy politikába, nyugodjék meg abban, hogy ezt Baldasseroni vezeti, a külügyminiszter, a ki ehhez jobban ért. A büszke báró mélyen meghajtotta magát s a mint a Pitti-palotát elhagyta, egyenesen Dolfi boltjába ment, kit eddig nem ismert, de tudta, hogy Mazzinival áll összeköttetésben s hogy a nép hallgat reá; kinyilatkoztatta neki, hogy ezentúl ő is vele tart, csak egyre kéri, tartsa vissza a mozgalmat mindaddig, míg ő adja meg a jelt a kitörésre; biztosítja, hogy maga is jelen lesz az actió perczében s híven osztozkodik a veszélyben azokkal, kiknek nincs annyi veszteni valójuk, mint neki. Dolfi ebbe beleegyezett, Rieasoli visszament jószágára, de midőn a francia sereg átjött a Mont-Cenisen s a francia hajóhad készülöben volt, hogy egy hadtestet az olasz partokra szállítson, Rieasoli megadta a jelt, hogy Flórenczben üssön ki a forradalom. Azon piacon, mely azóta a függetlenség piacának nevét viseli, összesereglett Flórencznek minden munkása és polgára már korán reggel s Dolfi vezérlete alatt éltette Victor Emanuelt, Cavom-t s az olasz szabadságot, és átkozta az osztrák szövetséget, mindig várva, hogy a katonaság meg fogja őket támadni. A nagyherceg azonban várakozó állást foglalt el palotájában, a kiabáló népet nem bántotta senki, a katonaság a hercegi palota közelében volt, központosítva

az Anio hal partján, s csak a középületeknél látszott a közönséges-nél nagyobb őrség. Ez több órákig tartott így, a nép ki kezdett fáradni a kiabálásban s kiszítta már a körülfekvő trafikokból mind a szivart. Ekkor Dolfi indítványba hozta, küldjenek egy bizottságot a nagyherczeghez s követeljék, hogy szövetkezzék Victor Emanuel-lel és Napóleonnal. A nép megindult a Pitti-palota felé, ekkor a nagyherczeg felküldte fiát a Fort Belvederbe, mely a város felett uralkodik, hogy vessenek egy pár bombát a nép közé. A vezénylő főtiszt azonban megjegyezte, hogy Flórencz nem oly város, melyet bombázni lehetne; itt vannak a múltnak minden műremekjei, ezeket nem lehet veszélyeztetni, küldjenek a nép ellen lovasságot, egy század is szétszalasztja a csöcseléket, de ne bombázzák a művészet dicső emlékeit, ezt nem teheti semmi olasz. Amint a nagyherczeg hallotta, hogy a katonaság okoskodik, vesztetnek tartotta helyzetét, kocsira ült s a vasút felé hajtatott, de útját szántsándékkal arra vette, a hol a nép legsűrűbben gyülekezett, ne gondolhassák, hogy gyáván szökik meg. Ez mindenütt süvegeit-e, s amint a nagyherczeg Dollit észrevette, oda szólt neki: «Viszontlátásra!» Dolfi mélyen meghajtotta magát s visszakiáltott: «Ne vegye magának ezen alkalmatlanságot Fenséged.» Ily kedélyesen csinálják Flórenczben a forradalmakat. A nagyherczeg s családja távoztávaj Ricasoli kiáltatott ki diktátornak s ez bölcsen kormányozta. Toskánát erélyes kézzel, míg Boncampagni őt felváltotta, kit Favour mint királyi helytartót küldött oda s míg végre az általános szavazás útján megtörtént a bekebelezés Olaszországba. Ekkor Victor Emanuel maga is lejött Flórenczbe s másnapra bevonulása után elküldte szárnysegédét a pékhez, vigye meg neki a Maurizio Lazaro-rend vitézkeresztjét. Dolfi épen a boltjában volt, elpirúlt s tiltakozott ezen kitüntetés ellen: a szárnysegéd vigye vissza a keresztet, mit csináljon ő vele, hiszen nem bélyegezheti meg vele zsemlyéit: ő pék marad s nem lesz soha lovag. A szárnysegéd erre megjegyezte, hogy ő csak a felség parancsát teljesítheti, ő nem viszi vissza a keresztet, mondja meg Dolfi mindezt a királynak magának. A pék tehát fiakerbe ült, átment a Pitti-palotába, a hol őt tüstént a király elé vezették. Itt is megmondta, hogy a nép kicsúfolná őt mint lovagot, ő nem vágyódik kitüntetésekre, mindig a nép embere volt, az akar maradni, nem fogadhatja el a keresztet. Victor Emanuel erre

felelt, hogy csak hazafiságának elismerését akarta a kereszt által kifejezni, örülne, ha bänni módon szívességet tehetne neki, mire Dolli közbevágott: ezt teheti Felseged

— Mi módon?

— Csinálja meg Olaszországot! (Faccia l'Italia.)

A király elérzékenyedett. kezét nyújtott a péknek, szivarral kínálta meg, leültette maga mellé s elbeszélgetett vele sokáig kedélyesen.

VIII.

Flórencznek jelenleg élő legnevezetesebb fia mindenesetre Ubalдино Pernzzi, húsz év óta hol képviselő a parlamentben, hol miniszter, hol Flórencz városának polgármestere s polgártársai többségének hol legnépszerűbb, hol leggyűlöltebb embere. Családja régen szerepelt már szülővárosának történelmében: a három köite, a család beszélő címere, több helyütt jelenik meg a városban; hiszen a Bárdi és Peruzzi czég már a NIV. században oly híres volt, mint jelenleg a Rothschildház. ők kölcsönözték a pénzt a fekete hercegnek, III. Edvard angol király fiának, francia- és spanyolországi háborúira; nálok zálogosította el a kalandos hős azon páratlan rubintot, mely jelenleg Angolország koronájában ragyog, melyet Ő a spanyol királytól.-a kegyetlen Pétertől, ajándékba kapott, ki azt egy mór királytól rabolta el. A fekete herceg azonban apja halála előtt halt meg. adósságai fizetetlenek maradtak, minek következtében a Bardi-Peruzzi czég megbukott s bukási az akkori európai pénzvilágban az első általános váhagot idézte elő.

Ubalдино Peruzzi az olasz parlamentben Cavourhoz csatlakozott s mint a toskánai frakciónak vezére a conservatív árnyalatot képviselte a piemonti úgynevezett consorteriával együtt, mely sok ideig az ügyeket vezette, Garibaldi s a déli képviselőket gyűlölte s az olasz forradalmi politikának conservatív színt adni igyekezett. Ezek az urak említették ugyan mindig Rómát, mint Olaszország fővárosá., de sohasem merték hinni, hogy a király odajuthasson, mert az ellentétet a korona s a tiara közt Olaszország legnagyobb veszedelmének tartották, ugyanazért mindig a kiegyenlítést keresték, nem a hódítást. Midőn tehát elhatározottak, hogy Turin nem maradhat többé Olaszország fővárosa, a király reside ntiája Flórenczbe tétetett

át s ez az udvar, a kamarák és a kormány székhelye lett, mindaddig, míg Rómába mehetnek. Peruzzi komolyan hitte, hogy ezen állapot legalább egy emberöltőig, talán még tovább is eltart s érelyesen látóit hozzá, hogy a város mindazon igényeknek feleljen meg, melyek Olaszország fővárosától rendkívülit követelnek. A régi falak ledöntettek, új városrészek épültek, költséges vízvezeték hozta be a Városba a hegyek forrásait, a Medicik alatt készült díszutak szobrai nem voltak ezentúl pusztán a múlt művészetének néma emlékei, a víz most életet és szót adott nekik. Gyönyörű oszlopokon emelkedett egy új fedett vásártér, melynek díszítése a középkori építészet remekeivel versenyzett s hogy Flórencz minden más fővárost szépségben felülmúljon, Peruzzi megalkotta a Via dei Colliti, a gyönyörű utat, mely az Arno jobb palájától a villák közt, a kerteken keresztül felkigyózik a San Miniatoi templomhoz, melynek szépsége már Michel Angelot úgy elbájolta, hogy jegyesének nevezte el. A város határozata szerint minden kőkerítés ledöntetett e vidéken s vasrács által lett helyettesítve, a kertek, melyek e szerint a közönség szemének nyitva állnak, vetekednek azóta egymással a virágok színpompájában és az elrendezés ízetességében s Flórencz csakugyan még Olaszországban is Peruzzi polgármestersége alatt a legszebb várossá változott át. Mindez roppant pénzbe került ugyan, de a népesség mindinkább szaporodott, a főváros mindenütt magához vonja az ország erejét, gazdagságát, intelligenciáját; e szerint itt is képes volt felvállalt kötelezettségeinek és a növekedő adótehernek megfelelni. Ekkor azonban váratlanul következett be a francia-német háború, mely Olaszországnak meghozta az alkalmat Rómába bevonulni, Flórencz nem volt többé főváros, a lakosság csaknem fele elköltözött a hét domb városába, Flórencz nem volt többé képes adósságainak kamatait fizetni. A válságon segített ugyan, de csak egy részben, a törvényhozás s a közfelkeseredés Peruzzi ellen fordult most, ki mint polgármester a várost erején felül való szépítési vállalatokba vitte. Még legjobb barátai közül is sokan elhagyták őt ez időben s fogadó termei, melyeket feleségének, Signora Emiliának szellemes társalgása a flórenczi társadalmi élet egyik központjává tett, tökéletesen elárvultak. Az idő azonban, habár későn is, ki szokta szolgáltatni az igazságot s Peruzzi érdemei el fognak még egyszer ismertetni, ámbár a mostani nemzedék neki

tulajdonítja a városi adó magasságát, mely egy ideig féltővé tette, hogy az idegenek, kik Flórén ekét olcsósága miatt is úgy megkedvelték, hogy azt téli időzésnek előszeretettel választották meg, ezentúl Velenczébe s más olcsóbb városokba fognak költözködni. Már a jelen is mutatja ezen aggodalmak túlzottságát, az angolok s oroszok most is itt szeretik tölteni a telet, a touristák éven kinti vándorlása nem változtatta meg szokott irányát, őszszel mulatnak Velenczében, a tél legnagyobb részét most is Florenczben töltik, többségük csak húsvét előtt megyen Rómába, honnét Nápolyi rövid időre látogatják meg s a nyár közeledtével mennek vissza hazájokba.

AZ IDEGENEK FLORENCZBEN.

I.

Kis félórányi hajtásra Flórencztől fekszik San-Donato, mely a mi időnkben is Flórencz vidékének valóságos gyöngye volt. Az öreg Demidoff, a gazdag orosz főúr, építette a palotát, midőn a francia háborúk után az olasz éghajlat alatt kereste egészségének helyreállítását. Éveken keresztül ő volt a ilórenczi szegények jóltevője, iskolákat s árvaházat alapított, kiházasította a szegény leányokat, segítette a szükölködőket s jövedelmeinek tetemes részét itt költötte el; nem is volt népszerűbb idegen Felső-Olaszországban; a nagyherceg kinevezte San-Donato hercegnek, a város emléket állított neki újabb időnkben. Fia, Anatole, annyira megszerette Olaszországot, hogy ez második hazája lett s itt töltötte életének legnagyobb részét. Tudta ugyan, mivel tartozik hazájának, Oroszországnak, s még kiskorúsága alatt egy nevelőintézetet alapított nemes ifjak számára Pétervárbán közel egy millió rubelig. Egy ideig a diplomatánál szolgált Párisban s párisi tudósokkal és művészekkel lement Dél-Oroszországba a híres voszovzsenki hadgyakorlatokhoz, melyeknél Miklós czár személyesen vezényelt és ezen utazását egy fényes munkában adta ki. Pestnek vette akkor útját s a magyar akadémia megválasztotta kültagnak. Az orosz éghajlathoz s a pétervári viszonyokhoz nem tudott hozzászokni, külföldön akart élni, de az orosz burocracia időről-időre visszahívta őt Péteivárba s egy új útlevél és engedély, mely lehetőségessé tette, hogy külföldön élhessen, rendesen belekerült őt venhavanezer rubelébe.

Anatole herceg San-Donatót valóságos tündérlakivá változtatta át. A parknak egy része állatkert volt s gondozása alatt itt költöt-

tek strucz madarak először Európában kis struczokat, üvegházai számára megvette a meghalt hollandi király világhírű növényeit, melyeket eredetileg Hügel báró szedett össze s gondozott. A régi olasz és hollandi mesterek remekjei díszítették a San-donatói palota termeit, melyek telve voltak a középkori műipar kincseivel, régi kameákkal, limógei és flórenczi zománczokkal, a legszebb ékszerekkel, majolikákkal és páratlan díszít fegyverekkel. Egy nagy galéria épült külön modern szobrok számára, a kápolnában díszlett Carlo Grivelli mesterműve mint oltárkép, szóval San-Donato emlékeztetett az ezeregy éjszaka kápráztató tündérlakjaira. A herczegnek Elba szigetén is volt egy gyönyörű kastélya, melyben I. Napoleon császár emlékeit gyűjtötte, kinek dicsőítése Lajos Fülöp idejében divattá vált s varázserővel hatott az ifjabb kedélyekre. Anatole herczeg ennek befolyása alatt vette Matild herczegasszonyt, Jérôme volt westphaliai király leányát, nőül, s hozta San-Donatóba; de a házasság nem tartozott a boldogak közé, mert a féltékenység s orosz durvaság fel-fellobbant néha a herczegben, ki nem tanulta soha szenvedélyeit fűkezni. Egyszer tettelegességeik ragadtatta el magát, ezt a herczegasszony nem felejtette el soha. Midőn tehát Miklós czár Flórenczhez jött, Mathild herczegasszony levelet írt s panaszait adta elő neki: a czár tudatta a San-donatói herczeggel, hogy meg akarja látogatni palotáját, a herczeg tehát birtoka határán várta fejedelmét s kísérté a lépcsőig, hol a herczegasszony fogadta a czárt, ki a házi úrnak megparancsolta, várja be. A mint visszajött, tudatta vele, hogy házassága meg van semmisítve, a herczegnő el fog utazni Párisiba, magával viszi ékszereit, s volt férjétől évenkint 300,000 frankot kap. A czár szava nem tűr semmi megjegyzést vagy ellenvetést s Pemidoff mélyen meghajtotta magát s teljesítette a czár parancsát.

Midőn mi Flórenczhez jöttünk, San-Donato fénykora már halványulni kezdett, a herczeg Palásban lakott, ritkán jött palotájába, állatkertjét Flórenez városának ajándékozta, hollandi képeit egy francia színésznőnek, ki azokat Párisban árverezteite el, a palota azonban még mindig gazdag kincsház volt. melyet többször látogattam meg, minthogy Pemidoff olasz birtokainak felügyelője, Melchior úr s családja barátaink közé tartozott: legidősb leánya, jelenleg dr. Le vier orvosnak s kitűnő fűvésznek neje, Harriet

leányomnak benső barátnéja volt. Midőn a leuchtenbergi herczegasszony, Mária nagyherczegnő, Miklós ezár legidősh leánva, egészségi tekintetéből Toskánábnn akart telelni, egy idényt San-Donatóban töltött, később Qnartóban lakott, szintén Demidoffnak egy szomszéd kastélyában, mindig mint a herczeg vendége, kinek minden ily látogatás közel 100,000 frankjába került.

A herczeg halála után unokaöcsese, Pál, örökölte San-Donatót; pazarlása és szeszélyes magaviseleté egy darabig Páris és Pétervár meséje lett. mert egyszer roppant lelkesedéssel vevegtett műkincseket, másszor elérvezi ette azokat mind. A pétervári jockey-klubban egy éjjel négy millió rubelt vesztett kártyán, mi a czár figyelmét is magára vonta, ki az érdeklőitokkal tudatta, hogy ezen nyereség és veszteség császári akaratából egy negyedére szállít, tutik le. A San-donatói palota jelenleg el van hanyagolva.

II.

Angolországban és különösen a Wight szigetén régen megbarátkoztunk Herzen Sándorral, a híres orosz agitátorral; fia Flóllnczben lakott, mint a physiologiai intézetnél Schiff tanár segédje, leányai is itt töltötték a telet. E család révén jutottunk sok orosz-szál összeköttetésbe; nemcsak a külföldön élő emigrációval, hanem oly orosz tonristákkal is, kik ezeket meglátogatták.

A menekültek közt mindenesetre legnevezetesebb volt Balamin Mihály, a nihilizmusnak atyja. Mint fiatal ember Berlinbe ment, hogy az egyetemen Hegel philosophiáját tanulja, s általánosan feltűnt férfias szépsége által; de ő keveset gondolt a társasággal, mely családi összeköttetései következtében előtte nyitva állt, Mnra vieff, úgy a lengyelországi kormányzó, mint az Amur tartomány szervezője, anyai ágon közel rokonai voltak, — meri ő komolyan vette Hegelt, kinek tanai az orosz főben különös módon alakultak át; midőn Párisba ment, egész szenvedéllyel .vetődött belé a forradalmi mozgalomba. A febrnári napok után 1848-ban a mozgalom commits voyageurje lett; ott volt Berlinben, midőn Mieroszlavszkyt felszabadították; ott a pünkösdi pánszláv congressusnál Prágában, hol a különböző szláv fajok képviselői, hogy egymást megérthessék, németül tanácskoztak; ott a drezdai láza-

dásnál, melyet a porosz katonaság legyőzött. Bakunin ekkor elfogatott s a szász hatóságoknak mint lázadó adatott át. — A mint maga elbeszélte nekünk, szinte jól esett, hogy a börtönben nyugalmat talált, mert a forradalom hónapok óta folytonos lázban tartotta; de a szász kormány nem ért ahhoz — így szólt — miként kelljen politikai foglyokkal bánni; a börtön csak olyan volt, mint azt operákban látjuk, a falat könnyen keresztül lehetett volna törni s a bilincsek valósággal színházi bilincsek voltak. A per hamar lefolyt, a szász bírák halálra ítélték, de az osztrák kormány követelése folytán az osztrák hatóságoknak adták ki. Ezek már jobban tudták, mi a politikai bűn, a Spielborgre vitték s valóságos nehéz lánczokba tették; itt tovább tartott a per, ismét halálra ítélték s kiadták az oroszoknak, a kik aztán minden pernek komédiája nélkül Kronstadtba a kazamatákba zárták, épen oly hosszú, a falhoz erősített lánczra, hogy az ablakig és ajtóig mehetett. Legalább nem adtak neki semmi komisz börtöntársat, nem volt úgy mint Poerio, az exminiszter Nápolyban, egy nevetlen gyilkossal ugyanazon lánczra: magában zárták el, mi bizonyos ideig mívelt embernek Bakunin szavai szerint — nem nagy büntetés. Másfél esztendeig élt így, ekkor megnyílt a börtön, egy császári tiszt előtt levették lánczait s útnak indították őrizet alatt közel háromszázad magával Szibériába. Gyalog kellett menniök, a parasztok az útban eső falukban ételmet állítottak ki házaik elé, vallási kötelességnek tartják a foglyokat megvendégelni. Félesztendei út végre Irkutzkba hozta őket. Itt bejelentették őt a kormányzónál, a ki nagy meglepetésére mindjárt azon kérdéssel fogadta, nem akar-e kormány-szolgálatba lépni? Ez nagyon természetes. A kormányzónak s tanácsosainak keleti Szibériában jó fizetése s lakása lévén, mindig van elég orosz, ki az ily állást szívesen elfogadja. De az alsóbb hivatalokra alig találkozik ember, ki Oroszországból Irkutzkba menne; ha tehát van a száműzettek közt mívelt ember, szívesen felhasználják a hivatalokban, annál is inkább, mert így szemmel tarthatják mindig. Bakunin tehát írnok lett a guberniumnál s közkedveltséget érdemlett ki magának úgy, hogy nem gondoltak avval, ha a hivatalos órákon kívül látogatásokat tesz a városban, a hol egy lengyel kereskedő családjával ismerkedett meg. Ez Varsóban részt vett volt egy összeesküvésben s a mint észrevette, hogy

ennek számai már a rendőrség kezében vannak, még mielőtt a gyanú reá is terjedett volna ki, maga folyamodott a kormánynál az engedelemért, hogy Irkutzkba vándorolhasson ki: így legalább vagyonát mentette meg az elkobzástól s kényelmesebben utazhatott oda tulajdon költségén; nem is bántották üzletében, mely nem sokára erősen gyarapodott. A házi kisasszony rendkívül szép volt, Bakunin belészeretett s nőül vette. Most az ottani kormány minden további rendőri felügyelet alól feloldotta, mert meg volt győződve, hogy ezentúl nem gondol megszökésről; sőt meg is engedte, hogy az irkutzki kereskedők megbízásából a cliinai határra menjen, s ott a kereskedelmi viszonyok lehető kiterjedését tanulmányozza. A mint visszajött, nagyon meg voltak elégedve jelentésével s ugyanazért megengedték neki, hogy kísértse meg az összekötetést az újonnan szerzett Amur tartományúval egy új úton, az Amur folyón. Bakunin csakugyan szerencsésen eljutott így Nikolajewsk városba, mely az Amur torkolatánál épült. Idegen név alatt töltött itt néhány napot, míg meg nem tudta, hogy a tartomány kormányzójának, Muravieff tábornoknak látogatását várják. A kikötőben egy amerikai bajó horgonyozott, ezt meglátogatta s megtudván, hogy ez másnap indulni készül, megmondta a kapitánynak, hogy ő Bakunin, a politikai száműzött s megkérte, vigye őt Californiába. Az amerikai erre szívesen ráállott, s hogy minden akadályt elhárítson, ugyanazon éjjel vitorlázott el. A mint Muravieff harmadnapra a városba érkezett, nagy csudálkozására azt találta, hogy itt későbbi híreket hallott Irkutzkról, mint melyeket ő rendes úton kapott, meg is tudta, hogy a szibériai kereskedők egyik ügynöke, szép, rendkívül magas és vállas, értelmes és nagy műveltségű férfi volt itt Irkutzkból. ki azóta eltűnt, valószínűleg az amerikai hajón. Muravieff a leírásból mindjárt ráismert Bakuninra, ki egyébiránt unokaöcsece volt s szökését följelentette Pétérvárb. Bakunin San-Franciskóból Panamának New-Yorkba utazott, onnét Londonba, hol egy darabig Herzennél a «Kolokol» számára dolgozott. A két forradalmár nézetei azonban eltértek egymástól, mert Bakunin már ekkor tört minden történelmi hagyománnyal, azt találta, hogy a mult a jelennek legnagyobb ellensége, hogy el kell égetni minden könyvet, szétszaggatni minden képet, eltörni minden

szobrot, a mely reánk maradt, hogy a társaság egészen új alapon alakulhasson s minden régi előítéletből kigyógyuljon.

Rokonai kieszközölték, hogy felesége hozzá kijöhessen. De mily föltételek alatt! Podgyászát át kellett adni a rendőrségnek, mely azt előre Brüsszelbe küldte, csak egy kis útításkát volt szabad magával vinnie; rendőrök kísérték egymást fölváltva a kocsiban, hogy az egész úton senki se beszélhessen vele. rendőr ült melléje a coupéba, a mint a vasúthálózatához értik, s fölvigyázott reá egész a porosz határig. De itt sem volt neki szabad kinyugodni magát, csak a keresztülutazás engedtetett meg; így jutott májusban bundában Brüsszelbe, mert midőn Irkutzkot elhagyta, még kemény tél volt ottan, neki pedig egész úton átöltözködni nem lehetett. Bakunin egy darabig a Svájcban tartózkodott nejével, később Flórenszbe tette át lakását, hol ő s gyönyörű szép felesége gyakori vendégünk volt. Hatalmas termete, parancsoló tekintete és jelentékeny arczvonásai az utcán is magukra vonták az emberek figyelmét: társalkodásban ítélete metsző volt. de sokszor helyes, kritikája éles és szellemes; tanait, melyeket mindenki túlzásnak vett. szívesen hallgattuk eredetiségök miatt, de tanítványokat nem szerzett Olaszországban. — Később belekeveredett az internationális socialisták mozgalmába, de a többség itt is elfordult tőle; ő csak oroszokra tudott hatni, csak azok hajoltak hozzá s fejlesztették ki az általa hirdetett elveket, mert a túlzás és különczködés nemzeti jellegűkhöz tartozik. Az oroszok túlzók ragaszkodásukban a cárizmushoz, túlzók ellenzékeskedésükben ellene, de mindnyájan el vannak telve nemzetök nagyságával s azon meggyőződéssel, hogy ez előbb-utóbb a civilisatió egy új aurájának megalkotójává válik.

III.

Bakunin révén több oroszszal ismerkedtünk meg, kiktől néhány érdekes adatot hallottunk Miklós ezár életéből, melyeket sehol megírva nem olvastam. Így például, hogy a czár nagy hadvezérnek tartotta magát s a vosnozenski hadgyakorlatoknál maga vette át a vezényletet. A képzelt ellenséget Woronzoff herczeg. Dél-Oroszország kormányzója vezényelte. A czár az egész tervet tulajdon felügyelete alatt s nézetei szerint dolgoztatta ki a táborokkal min-

den egyes hadtestre nézve, s ezen értelemben megküldte a parancsolatokat Woronzoffnak; ez mindjárt észrevette, hogy a főhadiszálláson egyik csapatjáról megfélelkedtek, úgy hogy az nem volt megverve s elfogva; ő ezt tüstént felhasználta s csakugyan, a mint a czár este mint győző a városkába bevonult, a főpiacson egyszerre bekerítve látta magát egy kis csapattól s Woronzoff herczeg, ki élőkön lovagolt, ezen szavakkal fogadta: «Felséged az én foglyom», bocsánatot kért merészségéért, mely a tábori kar hibájának következése s tulajdon kardját adta át a czárnak. Ez körülnézett, mosolygott s visszaadta a tábornoknak a kardot, megdicsérte s az udvari ebédhez meghívta. Midőn azonban Woronzoff az ebéd-től lakására jött, ott találta már a rendeletet, mely szerint egészségének helyreállítása végett kormányzósága alól fölmentetik s két évi szabadságot nyer, hogy haladék nélkül elindulván a külföldi fürdőkben gyógyíttassa magát.

Jermoloff tábornok egy ideig nagy kedvence volt Miklós czárnak, mi neki bátorságot adott szabadabban szólni, mint az orosz udvarnál szokás. A czár egy alkalommal különösen megelégedett vele s megmondta neki, hogy herczegnek nevezi ki: Jermoloff megkérte, ne tegye, hiszen már ősapja lehetett volna az, ha nyáron érkezett volna Pétervárhoz, nem télen.

— Hogy-hogy? — kérdezé a czár.

— Hát Nagy Péter alatt s még később is szokásban volt, hogy ha valamely ázsiai török-tatár rablófőnök a fővárosba jött s bejelentette, hogy törzse aláveti magát a czárnak, választást adtak neki, hogy vagy herczegi czímet, vagy pedig czobolybundát kap. Amazoknak az uraknak ősei — az udvaroncokra mutatott — a herczegséget választották, az én őszám fázott s a bundát választotta; ha egyébiránt Felséged kegyelmet akar osztani, ne herczegnek tegyen engem, hanem nevezzen ki németnek.

Miklós czár, ki a legnevezetesebb s legnagyobb felelősséggel járó hivatalokra az oroszok mellőzésével németeket szokott kinevezni, találva érezte magát s elfordult Jermolofftól, ki a czár kegyét csak később tudta ismét megnyerni.

Bakuninnak egyik nőrokonát De Gubernatis olasz tanár vette nőül, kinek szanszkrit tanulmányait az angolok is figyelemre méltatták. A tanár rendkívül tevékeny volt s Bakunin elveinek életbe-

léptetésére kísérletkép nyomdát állított socialista alapon: a munkások e szerint a kihordó gyerekek mind társai voltak a vállalatink; de az olasz munkás nem érett még meg a socialista fel fogásra, mint a vállalat részese nem akart engedelmessé tőbbé, mert tudta, hogy elcsapni nem lehet, s így a vállalat nem sokára felbomlott. De Gubernatis természetesen nagy demokrata volt s ezért nem kevésbé csodálkoztam. midőn tavaly értésemre esett, hogy a csabajának egyik kihalt ligában fennállt grófi czímnek fel elevenítését a királytól kérelmezte s elnyerte. Nemcsak nálunk, máshol is lesz a nép emberéből udvaronc.

IV.

A hegyoldalon, melyen a bolognai út lekanyarodik. sok szép Λ illa épült, melvekből a kilátás Flórenczre világhírű. A legmagasabban fekvő. La Concezione. barátaink birtoka volt. Sabathier. egy vagyonos délfrancia, a negyvenes években beléseretett a híres Unger énekesnőbe, ki azon időben hangjával s játékaival elbájolta a közönséget s őt nőül vette, ámbár jóval fiatalabb volt, mint a kedves énekesnő. Sabathierné magyar eredetű volt. nem tudott ugyan magyarul, de azért mégis örömmel emlékezett vissza hazájára, melyet fiatal korában hagyott el: ismerte egész Európát, Im zen alig volt főváros, melyben nem aratott volna tapsokat, de Flórenczet tartotta mégis a legkellemesebb lakhelynek: itt telepedett meg férjével, ki irodalommal és művészettel foglalkozott. Gyermekök nem volt. egy francia festész leányát fogadták tehát örökbe; télen a városban laktak, közel a Petrovich-villához. Ugyanezen házban lakott Amari is. a híres sicziliai orientalista, Id fiatal korában, a negyvenes években, megírta a sicziliai vecsernye történetét s az által gyanús lett, úgy hogy menekülnie kellett Franciaországba; később Turinba tanárnak nevezetett ki, képviselőnek választották meg, Cavournak híve volt s közoktatási miniszter lett egy időre. Öreg úr volt bizony már, midőn régi barátainak Sabathieréknek kijelentette, hogy Lujza kisasszony kezét kéri, ki fogadott szülőinek nagy meglepetésére kijelentette, hogy soha máshoz férjhez nem megy, mint Amarihoz. Sabathieréknek épen ekkor dolguk volt Lunelben, Dél-Franciaországban, hol

nagy szállóket bírtak, leányukat tehát reánk bízták a nyáron át, melyet Lericiben töltöttünk, a spezziai öböl felső részében, a Középtenger híres szépségű paláján. Amari is ide jött, menyasszonya közelébe, Melchiorék a szomszédságban laktak, fiam is megjött Pestről, így töltöttünk itt hat élvezetes hetet, barátságos társalgással, olvasással s sétálással az olajfaerdőkben s a tengerparton, s távolabbi kirándulásokkal, hol azon vár romjaihoz, melyben I. Ferencz a páviai csata után rövid ideig fogva volt, míg ismét hajón Spanyolországba vitetett; hol San-Terenzóba, a Lord Byron és Shelley kedves nyaraló helyére, honnét ez utóbbi azon végzetes kirándulásra indult, melyről többé vissza nem jött; hol messze le a Magra torkolatához, Luniba, a római romokhoz s általellenben he a barát kolostorhoz, melyben Dante egyszer békét keresett. A Malavpinákat is meglátogattuk, Dante híres védnökének egyenes utódait, kik most nem többé fejedelmi várukban, de egy szerény kastélyban laktak e tájon. Mindenütt körülvettek bennünket költői emlékezetek s feleségem irszolt, írjon mindegyikünk egy novellát; ő maga Ginevra történetét ұnta meg, a bájos fiórenczi leányét, kit szülői, szerelme ellenére, férjhez adnak, de a pestisben meghal, tetemét az ifjú, a ki szerette, elorozza a temetőből, nehogy a többi halottakkal együtt a közös sírba tétessék, de a nő feléled s a törvényszék megengedi az új házasságot, miután az első férj a temetéssel véget vetett az előbbinek. Guszti fiam Bárdi Dianora tragikus esetét választotta tárgyul, azon időből, midőn az athénei herczeg uralkodása alatt a francziák nyomták el a flórenczieket s ezen cím alatt egy pár életteli vonást hozott be a németek pöffeszkedő magaviseletéről Pesten. Én mesealakban adtam elő Napoleon és Garibaldi életét, mint a királyfiét és a csillagfiét, úgy hiszem, hogy ez legsikerültebb művem volt, melyet valaha írtam. Megküldtem a Kisfaludy-társaságnak, de a mese Gregussnak sehogysem tetszett, az igaz, hogy nem volt kutyamese. — Emiech kiadta ugyan mind a három novellát egy kis kötetben, de a közönség épen nem gondolt munkánkkal, a kiegyezési politika elfogta már a kedélyeket és senki sem olvasta novelláinkat. Eötvös Pepi heti lapjába is írtam politikai czikkeket névtelenül; úgy tudtam azonban, hogy ezen heti lapnak sem volt nagy keletje, mindamellett, hogy szerkesztőjének nagy neve a sikert előre biztosítani látszott; a magyar

közönség szeszélyei kiszámíthatlanok, conservatív jellemű, ragaszkodik a megszokotthoz, csak oly lángész, mint Kossuthé, képes irányát egy időre megváltoztatni.

Nem messze a Sabathier villájától volt Mario és Grisi villája. A szép énekesnő mindjárt első föllépése után, midőn művészetének híre oly gyorsan elterjedett, egy olasz grófhhoz ment férjhez; de csakhamar észrevette, hogy ez ki akaija zsákmányolni és elpazarolja keresetét, ugyanazért elvált tőle s évi járadékot fizetett neki, hogy ne közelítsen többé hozzá. Később a színpadon Marióval ismerkedett meg, kinek valódi neve gróf Gandia volt, csakhogy ő inkább híres énekes maradt, mint szegény gróf. — A mint Grisi első férje valahára meghalt, Mario vette el mindjárt. Mindketten nagyon szerették gyermekeiket, még művészi utazásaikban is magukkal vitték őket. Midőn Pétervárbán vendégszerepeitek, Grisi a császári parkban sétálgatott kis leányaival egyszer, mikor Miklós czár is ott volt. A császár megszólította s a gyermekekre mutatva kérdezte: «Úgy-e, ezek az Ön grisetete-jei?» mire az énekesnő tüstént felelt: «Bocsánat Felség, ezek az én marionette-jeim.»

V.

A vasárnapot rendesen Trollope Adolphusnál töltöttem, a kedves angol írónál, ki már évek óta itt lakott, angol lapokkal levelezett, s időről időre egy-két kötet olasz történelmet adott ki népszerű képekben. Kevés idegen volt járatosabb az olasz renaissance-kori történelemben; munkáit előbb ismertem, mint személyét. Gyönyörű könyvtárral bírt s néhány igen érdekes középkori régiséggel, meri azon időben jött Florenczbe, midőn a templomokat restaurálták és sok érdekes, műbecsel bíró részleteket dobtak ld s árvereztek el. — Austin Alfred, szintén szellemes egy angol író, töltött ez időben egy évet Flórenczben s ő is rendesen oda jött vasárnap délelőtt Trollopehoz, hol angol irodalom s politika voltak társalgásunk legfőbb tárgyai, fűszerezve szellemes visszaemlékezésekkel, napi hírekkel és csipős adomákkal, melyek ez úton sokszor az angol lapokba is kerültek bele.

Az én levelezésem a «New-York Tribuné»-val, mely tíz évig szakadatlanul tartott, természetesen megszűnt most, midőn a bel-

háború Észak-Amerikában kiütt s ott európai viszonyokkal csak annyiban gondoltak már, a mennyiben ezek az amerikai háborúval kapcsolatban voltak; főleg az angol kormány rokonszenvével, mely a déliek felé fordult s Napoleon mexikói kalandjával, melylyel a császár monarchikus institutiókat szándékozott behozni a köztársasági világrészbe. Ezekről természetesen nem írhattam semmit, távol álltam a tényezőktől, az olasz viszonyok pedig nem érdekelték az amerikaiakat, s így ezen szál is megszakadt, mely még az általános politikához kötött. Flórenczben kipihentem tehát magamat az előbbi évek izgató fáradalmaitól s tanulmányoztam a renaissance művészetét.

Igen szívesen látogattuk meg mindig az északamerikai államok követjét. Mr. Marsh előbb Konstantinápolyban volt követ, később Turinban és Flórenczben, évek hosszú sora óta Európában lakott s a tudós világban is, mint alapos angol nyelvész, híres volt. Az északamerikai államok régóta tudósokat és írókat küldenek az európai udvarokhoz követül, nem mintha a követségi állást sine-curának vagy penzióknak tekintenék, hanem főleg azért, mivel tudományosan művelt férfiak sokkal jobban fogják fel, sokkal éle-
sebben látják és sokkal szorgalmasabban tanulmányozzák az államok politikai viszonyait, mint azon főurak, kik az európai traditiók szerint jóformán kizárólag buják a diplomatikus állásokat. — Bancroft, Washington Irving, Mottley, Bayard Taylor, Marsh, mind oly nevek, melyeket európai kollegáik alig ismertek, de annál jobban ismerte őket a tudományos világ. Marshnak mi magyarok különben is különös köszönettel tartozunk, mert az emigráció első idejében, midőn Kossuth és társai még Kiutahiában internálva voltak, sok szívességet és szolgálatot tett nekik s a magyarok iránt mindig igen nagy rokonszenvvel viseltetett.

Lawrence ezredes is, az amerikai consul Flórenczben szintén nagy szívességgel viselkedett irántunk; fia volt a dúsgazdag Abbot Lawrencenek, ki miután bankárüzletétől visszavonult, Londonban az északamerikai államokat fényesen képviselte, s a massachussettsi egyetemnél, az amerikai Cambridgeben, a természettudományi tanszéket alapította. Fia egy rendkívül derék, szerény, tudományosan művelt férfi, második feleségének gyengélkedő egészsége miatt fogadta el a flórenczi consuli állomást, mely fizetéssel nem járt,

inkább költséget okozott. Első házasságának története jellemzően amerikai. Kentucky államban volt egyszer mint fiatal ember s ott ismerkedett meg Louisvilleben ezen állam híres szépségével, minden bálók királynéjával, Ward Rózával. A fiatal bostoni úrfi, kinek gazdagsága ismeretes volt egész Amerikában, megkérte a déli tündért. A leány szívesen ment hozzá; a fényes esküvő után Bostonba költöztek, hol a szép asszony semmiképen sem tudta megszokni a komolyabb társaságot és szigorít, puritán életet. Férje mindig kielégítette neje minden szeszélyét, bármit megkívánt, az meglelt; de ő mégis úgy érezte magát, mint az erdei madár a kalitkában. Mikor a tél közeledett, meg is mondta férjének, hogy még egyszer szeretne farsangolni a Délben, még egyszer, utoljára, színházba, bálókra járni, mint Louisvilleben szokás, nemcsak felolvasásokba, mint azt Bostonban teszik, és hogy szabad akar lenni három hónapon otthon, a hol ifjúságát töltötte; férje maradjon Bostonban. Ez ráállt erre is; az asszony kezdetben sűrűn, később ritkábban levelezett vele, négy hónap múlva azonban levél helyett a kentuckyi hivatalos lap jutott postán hozzá, melyben az ottani törvényhozás kihirdeti a törvényt, hogy Ward Róza előbbi férjétől, Lawrence ezredestől, el lett választva. Ez államban t. i. az elválás, hogy ez minél inkább megnehezítették, törvény-alakban történik a képviselőházban és senatusban. De a szép asszony családjának nagy befolyása volt Kentuckyban, elég arra, hogy a javaslatot néhány hét alatt keresztülhajtja. Másnap levél is érkezett az elvált feleségtől, melyben bocsánatot kér volt férjétől, hogy így, tudta nélkül elvált tőle; nem volt ugyan ellene soha semmi panasza, hálásan elismeri jószívűségét s forró szeretetét, csakhogy ő sem a komoly Bostonban, sem oly jó férjjel nem tud megélni, a kivel még össze nem lehetett vészni, holott ez az élet szükséges fűszere, mely nélkül minden nő agyonúnja magát.

VI.

Francia ismerőseink nagy részben hírlaplevelezők voltak, kiknek száma azon időben szaporodott, midőn Flórencz Olaszország fővárosa és a kormány és törvényhozás székhelye lett. Különböző táborokhoz tartoztak, Amigues később a legdühösebb császársági

izgatók egyike lett, La Fenéire jelenleg a szépművészeti osztály főnöke a közoktatásügyi minisztériumban, mindakettőt sokszor láttuk estélyeinknél, hová Domangé soha nem jött, mindamellett hogy szorosabb barátságban élt velünk. Már Londonból ismertük, hol Herzen házában annak fiát nevelte; most Flórenczben magánnevelőintézetet alapított s ennek szentelte minden idejét; Károly fiam is ott tanult. Domangé komoly republikánus volt, tudományos férfi, kivel szívesen társalkodtam. Egyszer elbeszélte, hogy 1848-ban márcziusban ki volt szemelve, hogy egy szabadságfa ültetésénél Páris egyik radikális külvárosában tartsa a díszbeszédet. Meg is tette egész lelkesedéssel s a nép éljenzései közt lehordta ifjonti tüzzel a monarchia, a papság és az aristokratia befolyását s a munkásoknak is szebb jövődőt ígért a köztársasági formák alatt.

A mint beszédét bevégezte, egy pap kért engedelmet, hogy a földbe ültetett szabadságfát áldhassa meg; hiszen ha szabadságról, ha egyenlőségről és testvériségről van szó, ezeket mindig hirdette a római egyház nagyobb sikerrel, mint a philosophusok s ha socialis-táknak érzik magukat, kik volnának nagyobb socialisták mint az első keresztyének, kik megkívánták, hogy mindenki, a ki velök érez egyet, adja oda vagyonát a szegényeknek s kövesse őket, bízva a gondviselésben. A fiatal republikánus látta, hogy a pap túltesz rajta, s hogy a nép ehhez fordul. Az naptól fogva nem bízott többé az akkori francia köztársaság állandóságában.

Meg kell itt még emlékezniem hű barátunkról, Reyről is, ki Flórenczben francia nyelvtanár volt s ritka ragaszkodással, éveken keresztül csatlakozott családunkhoz.

Német ismerőseink közt legérdekesebb volt mindenesetre Schiff Mór tanár, a híres pliysiolog. Flórencznek nem volt ugyan egyeteme, mert Toskánában Pisa az egyetem székhelye; de a kormány tekintetbe véve azon roppant tudományos anyagot, mely a flórenczi gyűjteményekben felhalmozódott, egy magasabb, tudományos tökélyesítő intézetet állított itt fel, minő másutt sehol sem létezik, számos kitűnő tanárral azok számára, kik az egyetemi tanfolyamot már bevégezték. Itt volt Schiff Mórnak is physiologiai laboratóriuma, a fiatal Herzen lett assistensének kinevezve (jelenleg Lausanneban tanár), öccse, Schiff Hugo, a vegyészeti tanszéket foglalta el, mind a kettő híres volt tudományossága által, melyet

olasz nyelven közölt hallgatóival. Mórnak háza a tudományos világnak egyik központja lett; estélyeinél találkoztak az utazó német tudósok az olasz tudomány képviselőivel. Schiff e mellett tetszelgett magának különczödéseiben is, és sok adomának hőse lett eredetisége által, mert sokszor még a társalgási formákról is megfeledezett tudományos vizsgálódásainál. Első felesége, egy gazdag frankfurti bankár leánya, ezt nem tudta soká eltűrni, s midőn egyszer, még házasságuk mézes hónapjai alatt, egy erdőbe kísértáltak s a tanár itt egy igen érdekes és ritka békát pillantott meg, s ennek üldözésében feleségéről annyira megfeledezett, hogy azt órákig az erdő közepén magányosan ott hagyta, ez anynaira megharagudott, hogy tőle elvált, mert nem türhetett oly férjet, kit a béka jobban érdekel, mint fiatal felesége. Második felesége igen szellemes nő volt s e részben sokkal praktikusabb, mert azt találta, hogy békák, kutyák és tengeri nyulak házasságban nem oly veszélyes vetélytársak, hogy féltékenységre adhasanak okot.

Schiff leginkább vivisectiókkal foglalkozott, s ez végre kellemtelenné tette florenczi állását, mert az angol társaság, különösen az angol kisasszonyok, kiknek száma Flórenczben mindig nagy, védelmére álltak a kísérletek áldozatává lett kutyáknak s angol és olasz hírlapokban valódi hadjáratot kezdtek a vivisectio ellen; kérvényeket adtak be a parlamenthez, s annyira bosszantották a szegény tanárt, hogy az végtére a genfi egyetem meghívását fogadta el s Flórenczből elköltözött, hol őt a tudományos világ idegen származása daczára a legnagyobb tiszteletben tartotta. Olaszországban gyakran változtak ugyan a közoktatási miniszterek, mindegyike azonban átlátta a magasabb tudományos műveltség szükségességét és szívesen meghívta az olasz egyetemek tanzségeire azon német kitünő tudósokat, kiknek állása hazájokban, politikai vagy vallásos tekinteteből, tarthatatlanná lett. Mindezek igen rövid idő alatt megszokták az olasz életet s megtanulták a nyelvet, s az olasz ifjúságnak pedig soha sem jutott eszébe őket idegenszerű kiejtésök vagy nyelvészeti hibáik miatt kigúnyolni. A tudomány általában nagy tekintetben áll Olaszországban; a nemzet érzi, hogy ez újjászületésének egyik nevezetes föltétele.

A flórenczi német társaságnak egyik központja Assing Ludmilla kisasszony volt, Varnhagen Van Ense német diplomata írónak, Humboldt barátjának unokabuga és örököse; nem volt ugyan szép soha, most nem is fiatal többé, de jobban ismerte a berlini irányadó társaság viszonyait és a cronique scandaleuset, mint bárki más; mert nagybátyja naplót írt annak idejében, melybe minden napi eseményt, minden udvari pletykát, minden scandalumot a főúri körökben följegyzett, annak megnevezésével, kitől hallotta. Ludmilla kisasszony kiadta ezen naplókat, melyek Berlinben elkoboztattak, a törvényszék őt makacsságból, meg nem jelenése következtében el is ítélte. Mind ez által oly híressé lett, hogy a vén Pückler-Muskau herczeg is, kinek elmés malitiája annyira ismeretes volt, neki küldte meg emlékeit, hogy azokat halála után családjának s a német arisztokratia bosszúságára nyilvánosságra hozza. A kisasszony estélyeinél főleg németek jelentek meg, itt-ott olaszok is, mert köztársasági elveket hirdetett s Flórenczben gazdagnak hitték. Végre találkozott egy szép fiatal katonatiszt, ki a vénülő német kisasszony kezét megkérte és elnyerte, de durva magaviseleté által annyira elkínózta, különösen midőn észrevette, hogy vagyoni állása még sem oly fényes, mint a minőnek hitte, hogy ez tőle tetemes pénzáldozat árán elvált. Az egész ügy oly kellemetlen benyomást tett azokra, kik azelőtt járatosak voltak a háznál, hogy ezen estélyek nemsokára megszűntek s a szegény asszony bújában meg is örült s meghalt.

A flórenczi németek közt meg kell említenem még a Schwarzenberg családot. Schwarzenberg, mint a német parlamentnek üldözött tagja került számkivetésbe, gyakorlati, értelmes ember letére Olaszországban egy elhanyagolt bányászati üzletet vett át s ezt sok sikerrel igazgatta. Felesége női lelkesedéssel fogta fel az egységes Olaszország eszméjét, ugyanazért a társaság házában inkább olasz volt, mint német. Legidősb leányuk egy volt osztrák katonatiszthez ment férjhez, ki Garibaldi alatt sicíliai első hadjárataiban szolgált. Midőn bevezető levéllel a tábornoknál először megjelent s önkénytes szolgálatait felajánlotta, avval végezte beszédét: reméli, nincs a tábornoknak kifogása az ellen, hogy nem olasz, de német. Garibaldi erre felelt:

— Se baj, legalább nem osztrák.

— Már bizony osztrák vagyok.

— No Hisz ez se baj, legalább nem horvát.

Schweiger mosolyogva azt felelte: Nem tehetek róla, de Horvátországban születtem.

Erre Garibaldi is nevetni kezdett s megjegyezte, hogy örül, ha a szabadságszeretetet ott is találja, a hol nem kereste; szívesen befogadja még a horvátot is zászlaja alá, mely a szabadság zászlaja.

MŰGYŰJTEMÉNYEK, MŰÁRUSOK, MŰVÉSZEK.

I.

Nincs a világon hasonterjedehnű ország, mely annyi nagy férfúval dicsekedhetnék, mint a kis Toskána; utódaik nem felejtkeztek meg rólok, tudják, hogy azoknak dicsősége őket is nemesíti, ugyanazért emlékeket állítottak nekik minél sűrűbben s az Uffizi-palota portikusának oszlopai közé felállították azoknak szobraít, kikben leginkább büszkélkednek. Vezetőkül oda van állítva a két nagy Medici, kik fejedelmi cím nélkül fejedelmi hatalommal intézték két emberöltön át a flórenczi köztársaság politikáját és sokszor egész Olaszországet, Itt látjuk az öreg Cosmót, a humanisták barátját és pártfogóját, ldt polgártársai a haza atyjának címével ruháztak fel; s unokáját, Lorenzót, kit már Magnificonak címeztek, mi azon időben csak a valódi fejedelmeket illette meg. Mellettök áll Orgagna, a híres szobrász, festész és építész; szobraít úgy állították fel, hogy láthassa a Loggiát, melyet itt a szomszédságban ő épített s mely a Signoria-piacznak oly gyönyörű dísze, holott hű másolata Münchenben semmi benyomást sem tesz, meid nincs harmóniában a körülte fekvő épületekkel. Erre következnek két oldalról a művészek, Nicolo Pisano, ki a szobrászatot a NIII. században s Giotto, ki a festészetet a XIV-ikben fölélesztette; Donatello a szobrász s Leon Battista Alberti az építész; a művészet minden ágaiban remeklő Leonardo da Vinci s Michel Angelo Buonarotti, kit az isteninek neveztek el kortársai; átellenben pedig Benvenuto Cellini, habár hírét nagy részben henczegő önéletírásának köszöni. Ott áll Arezzói Guido is, ki szent István korában a kótaírást találta fel, s most következnek a nagy költők Dante, Petrarca és Boccaccio, a történetírók Macchiavelli és Guicciardini s mellettök Amerigo

Vespucci, kinek nevét mely egyébiránt megfelel a magyar Imrénnek — egy világrész viseli; itt van Galileo Galilei a csillagász, itt szent Antonino, a flórenczi érsek, ki a fegyenczek javításával s jótékony intézetek alapításával méltán megszerezte a szentek dicsoszorúját. Mascagni, Rédi s Micheli, kik a természettudományban tüntették ki magokat és Accorso, a XVI. század törvénytudója, hazájokon kívül kevésbé ismeretesek, épen úgy, mint a nagy toskániai hazafiak, Farinata delli T'berti s Piero Capponi, vagy a nagy hadvezérek, Giovanni de Medici és Francesco Femicci, ki 1530-ban a végzetes harcban a császár és pápa egyesült hatalma ellen védte a köztársaságot.

A szobrok ezen nagy csoportozatát magánadokozásból állították fel. Batelli Vincze nyomdász kezdeményezte a mozgalmat 1834-ben, a közönség felkarolta az eszmét, mely tüntetésnek használtatott fel s jele volt, hogy az elpulmlt olasz nép is tud lelkesedni a szabadság századainak nagy fiaiért. De bármily hosszú is azoknak sora, kik a Vasari által emelt palotának oszlopcsarnoka alatt fel vannak állítva, még mindig fenmarad nem kevésbbé hosszú sora a neveknek, melyek emlék nélkül maradtak: a Lippik és Ghirlandajók, Masaccio és Masolino, Fra Angelico és Fra Bartolomeo, Andrea Pisano és Lorenzo Ghiberti, Luca della Bobbia és Verocchio s Arnolfo di Cambio és Brunelleschi s ezeken kívül még számos festész, építész, költő és prózáiró; mert Flórencz századokon keresztül irányadó volt a művészet minden ágában s amint most Páris bírja a divat jogarát, úgy az régi időkben Flórencznek kezében volt; az idegen nagy mák Velenczébe mentek mulatni, de Flórenczben tanulták az izlést; itt kezdtek például a XV. század második felében villát használni az ebédnél, mert mindaddig még a legfinnyásabb udvaroknál is kézzel ettek, mint még mostan a törökök. Az újkor kényelmének első kifejlése Flórenczből ered, innét terjedett ki a francziák s angolok, legkésőbb pedig a németek közé.

II.

Ha az ember egy ideig Flórenczben lakik, lehetetlen, hogy ne érdeklődnék a művészet iránt, mert a város minden része valódi múzeum és galéria. A piacokon híres szobrászok művei állanak,

nincs oly templom, melyben nem találánk nagyszerű műkincseket, még az utczaszegleteken is nem egyszer találkozunk hol márványdomborművel, hol színes Luca della Robbia majolikával s ha a paloták műkincsei közül számtalan kép és szobormű a hegyentúli múzeumok és főurak gyűjteményeibe vándorolt is ki, számuk mégis még most is oly nagy, hogy az egy Rómán kívül nincs város, mely e tekintetben Flórenczcel vetekedhetnék. Már a nyilvános gyűjtemények száma is oly nagy, mint sehol máshol s egyes templomok képei s kincsei elégségesek volnának, hogy belőlök legnagyobb galéria vagy múzeum alakíttassék. Minthogy gyermekségem óta művészettel s műtörténelemmel foglalkoztam, itt éreztem magamat leginkább elememben. Ha a városba kellett mennem, órákig el-elmaradoztam. mert hol egy templomba tekintetem be, hol egy palota udvarában egy szobor vagy dombormű vonta magára figyelmet; mindig más műemlékeket fedeztem fel, melyeket elébb nem láttam; a műért cinek Flórencz csakugyan kimeríthetetlen egy kincsánya.

Ismert dolog, hogy a galériák és múzeumok Európában csak későn keletkeztek, a legközelebb múlt század szüleményei, azelőtt a képek és szobrok a fejedelmek palotáit, nagy urak' s műkedvelők házait s nagy részben a templomokat diszesítették, céljuk kizárólag decoratív volt, csak későn gyűjtötték ezeket össze külön épületekben, mellek a közönségnek megnyíltak s az Uffizik gyűjteménye jóformán az első nevezetesebb múzeum és képtár volt, mely úgy azért, mint gazdagsága miatt, sokáig irányadó maradt hasonló intézetekre nézve. Tudjuk, hogy finnyás műkedvelők sokszor fájlalják a képek és szobrok elmozdítását eredeti helyekről, melynek számára készültek, mert azt találják, hogy a múzeumban vagy galériában, új keretben, más világításban, különböző tárgyú és színezetű képek szomszédságában, máskép hatnak, mint ott, hová eredetileg helyeztették el. Nem lehet ezen észrevételek jogosultságát tökéletesen eltagadni: ha azonban a Brunelleschi által épített Santo Spirito templomba mentem, melynek számos oltárképei még mind a magok helyén maradtak, még sem tudtam sajnálkozásomat elfojtani, hogy ezek nem tétetnek át valamely galériába s nem helyettesíttetnek másolatok által. Azt kellett ugyanis tapasztalnom, miként maga a művész sem gondolt mindig a helyre, hová képe

jutott, melynek többnyire igen rossz volt a világítása, s ő mégis legjobban, amint tőle telt, készítette munkáját, ámbár tudta, hogy annak szépségét csak igen kevesen fogják sejteni; de azt is láttam, hogy a képek templomban alig gondolhatók; ki vannak téve az idő változásainak, a vászon, melyre festvék, a nedvességben romlik, a képek alsó részeire az oltár-gyertyáknak hősege károsan hat, a tömjén s eloltott gyertyák füstje korommal fedi felületöket. melyen a fénymáz megsötétül s repedezik, s a kép lassan-lassan, de biztosan enyészetéhez közelít. Igaz, hogy a galériákban ismét az ellenkező veszély fenyegeti a régi műremekeket, s hogy sok kép a restaurálás által rontatott meg, különösen a század kezdetén, midőn leginkább divatban volt a képek kijavítása, sőt a kár, mely a templomokban az elhanyagolás s gondatlanság által történt, gyakran nem volt nagyobb, mint az, mely a galériákban a restaurálás által okoztatott. Csak azért, hogy hivatásuknak megfeleljenek s a számszék ne találja, hogy ingyen húzzák fizetésüket, restaurálgattak folyvást, s hol átfestették, hol megnyúzták a képeket, úgy, hogy az eredeti művet alig ismerhetjük többé fel. a mint ez például a bécsi Belvedereben Coreggio «Jo»-jával. Titian «Callisto»-jával s más remek művekkel történt. A fejedelmi palotákban másféle veszélyeknek tétettek ki a képek, hogy t. i. egy bizonyos helybe beleüljenek vagy hogy egy ellenképnek feleljenek meg, kivetkeztettek eredeti alakjokból; hol levágtak belőlök egy darabot, hol hozzátoldtak egyet s ezt formatizálásnak nevezték, holott egyszerűen a képeknek rontása. Nincs galéria, melyben a múlt század ezen barbárságának jelei nem fordulnának elő. a képek birtokosai azt mondják ugyan, hogy tulajdonukkal tehetnek, a mit akarnak, de elfelejtik, hogy a múkincsek, mint az embert lánghéznak legnemesebb termékei, oly örökséget képeznek, mely nemcsak az egyes tulajdonosnak, hanem, mint a közművelődés egyik alapja, az összes utókornak erkölcsi birtoka.

Ezen nézet csak újabb időkben jutott érvényre s csak a mi századunkban kezdték a képgyűjteményeket nem többé fényűzési czikkeknak. hanem közművelődési eszközöknek tekintem s arról is gondoskodni, hogy azok a nagy közönség által élvezhetők legyenek. Csak az újabb időkben épültek paloták kizárólag azon czélból, hogy azokban a festészet műkincsei állíttassanak fel, hogy tehát

építésöknél a megkívántató világitás s a termek oly alakja vétessék főleg tekintetbe, mely a felállítandó képek nagyságának leginkább megfelel. Az Uffizi-palota építésénél Flórenczben ily tekintetek nem voltak még mérvadók; kormányhivataloknak volt ez szentelve, onnan eredett a neve is; ugyanazért összekötetésbe akarták hozni a fejedelem palotájával, mely az Arno balpartján meglehető s távol-ságra emelkedik: a gyönyörű Pitti-palota, a középkori építészet egyik leghíresebb remeke. A nagyherczegek nemcsak kényelemből, hanem biztosságuk tekintetéből is, nehogy eshető népzendülıések által az egyik városrészben meglepettessenek, nagy súlyt fektettek ezen összekötetésre, mely olyképen jött létre, hogy az útban eső házak falainak egy része keresztül töretett s azokon át oly boltozott folyosó vezetett, mely a Ponte dei Oritici táján egyenes szögbe törve, merész ível az utcát átszöki s az Arno hídon, az arany-művesek boltjai felett, emeletet képezve, az Arno balpartjára halad s innét az utcai házak belsejében egész a Boboli-kert végéig a Pitti-palota közvetlen szomszédságába vezet. Erre jártak a miniszterek a fejedelemhez, erre a fejedelmek szükség esetében a kormányhivatalok palotájába és a titkos folyosó folytatásában a Palazzo della Signoriába, mely egy erödhöz hasonlóan óriási falaival s tornyával egész Flórencz fölött uralkodik. Az Uffizik legfelsőbb emeletében a iórenczi képgyűjtemény azon része állított fel, mely a nagy közönségnek folyton nyitva állt. Ez volt Európának legrégebb nyilvános képtára, melynek látogatására nem kellett külön engedély, mint a fejedelmi paloták termeiben felállított gyűjteményekére. A felállításnál látunk már bizonyos tervet, ámbár ez sincs következetességgel keresztülvive; azonban mégis látszik, hogy nem a termek díszítése, hanem a néző közönség oktatása is vétett tekintetbe. — A folyosóban, mely eredetileg nyílt volt s akkor záratott el üvegfalakkal, midőn a galéria a múlt században berendeztetek, azon római szobrok állítottak fel, melyek azelőtt Rómában a Medicik villáját díszítették s egyéb fejedelmi épületekben el voltak szórva. A falakon a régi képek chronologiai rendben el vannak helyezve, Cimabue első kísérleteitől egész a művészet fénykoráig s ismét a sülyedő művészet mesterkelt példányai egész a múlt századi festményekig; felül pedig párkányzatul felállított egy arczképgyűjtemény, melyet most a látogatók nem igen méltányol-

nak figyelemre, ámbár az régibb időkben különös becsben tartott. Paolo Giovio, a tudós comoi érsek, a XAT. században összeszerelte a korában s azt megelőző időkben hírré emelkedett férfiak arcképeit, Cosinus nagyherczeg lemásoltatta ezeket s most itt függnek elsötétedve az idők viszontagságai által, oly rossz világításban, hogy a látogatók figyelmét rendszerint elkerülik. A magyar arcképek közül itt találjuk a Mátyásét, Ozorai Pipóét és Báthory Istvánét.

Ezen folyosóból nyílnak a galéria termei, különösen a felülről világított nyolczszögű tribuna, melyben a művészet remekei együttesen állítottak fel: Mantegna, Francia, Perugino, Rafael, Michel Angelo, Tizian, Paolo Veronese, Correggio, Andrea del Saldo, Luini, Fra Bartolomeo, Albrecht Dürer, Dominiciino, Guido, Guercino, Rubens s Van Dyk képei s hogy ez minden tekintetben a művészet legnevezetesebb szentélye legyen, ide állították fel az akkor tájban leghíresebb szobrokat, a medici Venust, a Satyrt, melyet állítólag Michel Angelo restaurált, az Apollinót, a birkózók csoportozatát s a kését élesítő Scythát. A tribuna azóta világhírűvé lett, sehol annyi műkincs egy helyütt nem hozatott össze egy teremben; ezt látogatja minden ember s azon bársonyszékek, melyek itt el vannak helyezve, sohasem üresek. Mindig láthatunk ott hol angol, hol német kifáradt nézőket, kik bámuló unatkozással pihennek, mert nincs oly ember, a legprózaibb angolt sem véve ki, aki Murravával kezében ellenőrizni szereti minden gyűjteményben, vájjon mindazon képek, melyek kalauzában meg vannak említve, ott vannak-e még, ki az ily halomra gyűjtött műkincseket egymás mellett élvezni tudná. Mindegyiknek stvlje, színezete, alaphangulata eltér a másiktól, minden kép árt a szomszéd képnek, az ember kifárad s végre azon meggyőződésre jut, hogy czélszerűbb csak néhány kedvenc képre központosítani a figyelmet s a többieket elhanyagolni. Ennek következtében senki sem említi akár Mantegna Triptvchonát, akár Dürer gyönyörű képét a három királylyal, vagy Rubensnek s Van Dyknak festményeit, mert mindezeket agyonüti Rafael, Tizian, Correggio néhány képe, mely rajzban és színpompában mind a többi felett uralkodik. Az embert agy nem képes egyszerre oly sok nevezetes benyomásokat elfogadni, az észnek concentratióra van szüksége, hogy élvezhesse azokat s azért

a florenczi tribuna oly izgató természettel bír, minőre rendesen lehangoltság s unatkozás következik be.

De azért mégis minden utazó Olaszországban beszélni szokott a tribün áról, mint valami unikumról a maga nemében s a franc ziák csakugyan követték az olasz példát képtárak elrendezésében s a Salon Carréban szintén összecsoportosították a Louvre remekeit s azokat nagy részben élvezhetetlenné tették; pedig mint született jó szakácsok igen jól tudhatják, mily sok függ attól a jó ebédnél is, minő rendben találják föl az ételeket egymás után s hogy vannak olyanok is, melyek magokban kitűnök, de egymás mellett semmi-képen sem férhetnek össze.

A tribuna szomszéd termeiben állítottak fel a florenczi iskola nevezetes képei, a NV. század mestereinek remekei, nem épen chronologikus rendben, nem is művészi szempontok szerint csoportosítva, hanem csak a symmetriára való tekintettel felakasztva. Erre következik a német iskola. Ezen elnevezés alatt érti az olasz a régi burgundi képeket, Albrecht Dürert, Kranachot s manierista utódait, Rubenst és Rembrandtot, tanítványaikkal együtt összevissza, úgy, hogy itt is mind a tanulás, mind az élvezet ki van zárva. A francia iskola inkább egyöntetű, a velencei is jobban van felállítva, mert kevesebb a kép s több közülök a kitűnő. Azután következik a művészek sajátkezü arcsképeinek gyűjteménye, mely oly hírre vergődött, hogy minden festész különös megtiszteltetésnek tekinti, ha arcképe ide fogadtatik be s Rafael, Tizian, Leonardo da Vinci társaságába léphet. A többi termeket szobrok, domborművek s feliratok foglalják el; de itt is több helyütt képek fedik a falakat; azon teremben például, hol a Niobe csoportozat fel van állítva, Rubensnek egy nagyszerű képe foglalja el az egész egyik oldalfalat, csakhogy ez itten egészen el van veszve, senki sem figyel rá.

Az Uffizi galériában annyi a kitűnő kép s felállításuk annak idejében mindenesetre oly haladást képezett a fejedelmi palotákban elhelyezett galériák decoratív elrendezéséhez képest, hogy azt a múlt század közepe óta, mikor az olaszországi utazásokat le kezdték írni, mintaszerűnek tartották és senkinek sem jutott eszébe ez ellen panaszt emelni. Hozzászoktunk azóta a képtár-igazgatóságot valóságos sinecurának tekinteni, mely legjobb esetben valamely

agg művészre jutalom s elismeréskép bíztatik, mert az első felállítás után senki sem bántotta többé a képek sorrendjét és az igazgatónak legfeljebb a másolókkal volt alkalmatlansága, kiknek többségére még most is ráillik Horac ismert kifakadása: «O imitatorum servum pecus!» csak újabb időben fordult a figyelem ismét a műtörténelemre s csak lassan terjedett el azon meggyőződés, hogy a műgyűjtemények rendeltetése magasabb, mint hogy egy bámész látogató közönségnek szórakozásul szolgáljon, sőt hogy ezek az izlésnek nemesítésére a legnagyobb hatással lehetnek. Csak újabb időkben tört magának utat azon nézet, hogy a galériák felállításánál nem a symmetria, nem is a keretek egyformasága lehet irányadó, nem is kizárólag a chronologia, hanem az egyes iskolákban az irányadó mesterek műveinek olyan felállítása, hogy nevezetességük s befolyásuk szemmel látható is legyen.

III.

Azon időben, midőn Flórenczbe jöttem, az újabb kor nézetei itt is kezdtek érvényre jutni; találkoztak már egyesek, akik arról is mertek álmodni, hogy a Flórenczben levő összes nyilvános képtárak, jelesen a képzőművészeti akadémia, az Uffizi- és a Pitti-palota képei egyesíttessenek s egy külön, e czélra építendő képtárban állíttassanak fel, mint a világ legnagyobb, legszebb és legtanulságosabb galériája; hogy továbbá a régi márványszobrok szintén egy külön múzeumban állíttassanak fel, czélszerűbben mint jelenleg, szóval, hogy az egész gyűjtemény újra szereztessék. Az első lépés csakugyan megtörtént akkor, mert a város restauráltatta a Bargellót, Flórencznek eredeti legelső városházát, melyet a nagyhercegek börtönné alakították át s tekintet nélkül a NIV. század falfestményeire, a nagy magas termekbe cellákat építettek két sorban egymás fellett, melyekbe különösen a politikai bűnösök zárattak el. Itt ült 1848 után kedves barátom Cesare Bettini is egyéb társaival, kik azon időben a szabadságmozgalomban vettek részt. A kormány ezen palotát, mely építési tekintetben is nevezetes műemlék, igen ügyesen restauráltatta az eredeti terv értelmében, a piszkos börtöncellákat lerombolta s a termeket régi fényökbe visszaállította. Itt találták fel ez alkalommal Dante legrégibb arczképét is, egy fal-

festményen Giotto iskolájából. Amint a palota elkészült s egyes megmaradott díszítési töredékek útmutatása szerint egészen a régi styblen kifestetett, itt csoportosítottak össze a flórenczi nyilvános gyűjteményekben létező minden középkort műemlékek, a szobrok a Signoriából, a domborművek az Uffizikból s mindaz, a mi a lomtárakban bevart vagy legújabb időben ajándék s vétel útján össze gyűlt. Így képeztek itten egy oly középkort renaissance múzeumot, minőnek párja az egész világon nincs, főleg miután divatba jött, hogy magánosok és családok is ide kölcsönözzék s itt állítsák ki műgyűjteményeiket. Így keletkezett azon középkori múzeum, melyben a renaissance nagy mestereinek plastikai művei ügyesen fel vannak állítva s a keresztény szobrászati felfogás kifejlődését állítják szemünk elé. Itt győződhetünk meg arról, hogy a készpénzül elfogadott német felfogás tökéletesen hamis, miszerint az újabb kor, ellentétben az ó-korhoz, s a keresztény világnézet általában, a plastikára képtelen, s hogy a Pisanók, Ghibertik, Donatellók, Minók, Luca della Robbiák, Pollajuolók, Verocchiók és számos társaik a keresztény szobrászától, szintén oly magas fokra emelték, mint ők magok és kortársaik a keresztény építészet és festészet.

A középkori emlékek eltávolításával az Uffizikból, meg lett bontva a régi felállítás s az igazgatóság most oly újítással lépett fel, mely az egész európai műbarátok általános helyeslésével találkozott. Megnyitotta t. i. a roppant hosszúságú összekötő folyosót az Uffizi- és Pitti-paloták közt s ebbe állította fel első részében a görög díszedényeket, az etrusk ceramikát és azon márvány s alabastroin sírládákat, melyekbe az etruskok halottaik hamvait tették le; továbbá üveg alatt egyszerű keretekben kiállították a rézmetszetes s karczolás történelmét illusztráló metszeteket és karczolatokat, különösen Marc Anton, Dürer s Rembrandt műveit oly teljesen, amint ez az itteni gyűjteményekből kitelt. Ez merész egy lépés volt, mert a gyűjtemények őrei eddig sehol sem állították ki a rézmetszeteket, hanem kartonokban őrizték, melyekhez a nagy közönség soha hozzá nem férhetett, s melyeket csak különös pártfogás nyitott meg művészeknek vagy gyűjtőknek. Az ürügy, mely alatt ezen műkincsek a közönség elől mindenütt elvonatnak, az volt, hogy a világosság árthatna nekik, megsárgítván a papirost s meghalványítván a vonalokat, a mi csak ott történik, hol a nap sugarai

egyenesen a metszetekre esnek. Az igazgatóság még ennél is tovább ment s a galéria kéziratait szintén kiállította e folyosóban, úgy, hogy a nagy közönség ezeket is élvezheti. Ezek azelőtt még jobban őriztettek, mint a metszetek, olyannyira, hogy midőn 1833-ban először Flórenczbe jutottam, csak a követség útján lehetett kieszközölni az engedelmet, hogy a képtárőr Rafael és Michel Angelo kéziratait megmutassa nekem, melyek igen ügyes szekrényekben kettős zár alatt őriztettek. Alig öt-hat ember látta azelőtt évenként e műkincseket, melyek most a photographia által sokszorosítatva közkezen forogván, a műtörténelemnek nélkülözhetetlen adataivá váltak s lehetségessé tették, hogy mindenki, aki a renaissance művelődésével foglalkozik, közvetlen ítéletet képezhessen magának a nagy művészek kifejtéséről s egyes képeik létesülésének különböző stádiumairól. Csak ezen kéziratokból láthatjuk, mily komolyan fogta fel művészi feladatait akár egy Leonardo da Vinci, egy Rafael, egy Michel Angelo, miként változtatta meg s javította fokenként művészi eszméit, mielőtt azokat a képben kivitte és mily szorgalommal tanulmányozta compositióinak minden alakját, úgy, hogy az is, mit mi oly könnyen a genius rögtöni inspirálójának tartunk, valósággal a leglelkiismeretesebb, még a csekélységre is kitejeddő tanulmányoknak köszöni eredetét. — Látjuk, hogy Rafael vagy Fra Bartolomeo sokszor meztelenül vázolták képeiknek alakjait, sőt még a csontvázat is berajzolták az alakokba, hogy a x rajzhibát minden esetre kerülhessék ki. F fiatal művészeknek, kik oly könnyen elbázzák magokat bármely mulékony siker által s a lángész közvetlenségének tulajdonítják a régi művészek remekeiben azt, ami szorgalmas hosszú tanulmányok eredménye, soha eléggé nem ajánlható a kéziratok tanulmánya, melyekből láthatják, hogy a mestennű nem ugrik ki készen, mint Minerva, a művész fejből, hanem lassan érlelődik, habár a vajúdás kínját senki sem veszi észre a kész művön.

Amiről már húsz év előtt Flórenczben oly sokszor beszéltünk és vitatkoztunk, hogy t. i. a műgyűjtemények tökéletes reorganizációja szükséges, most végre nagy részben teljeseedik, midőn a La Crocetta palota a kormány által megvétellett s most régiség-múzeumává változtatott át, hogy úgy, mint a Bargellóban a renaissance plastika képviseltek, itt az egyiptomi, görög, etruszk és római műemlékek

csoportosíttassanak össze s úgy állíttassanak fel, hogy mind a tudományos kutatásnak, mind a közönség élvezetének és műizlése nemesítésének eszközéül és tárgyául szolgálhassanak.

Nemcsak a nagy múzeumok és gyűjtemények foglalkoztattak engem Flórenczben, hanem a templomokban és kolostorokban levő egyes képek és műemlékek is, melyek lassan-lassan ezen időben a nagy közönségnek is megnyíltak. Műtörténelmi könyvekből tudtuk, hogy Fra Angelico, a szent Márk kolostorban, szerzetes testvéreinek celláit mind kifestette; de a domonkosok nehezen engedték meg a közönségnek az egyes cellák megtekintését, csak a refectoriumot nyitották meg, nőknek természetesen ezt sem. Megfordítva a Santa Maria Maddalena dei Pazzi híres falfestményét, mely Perugino remekműve, férfi szem nem láthatta soha, az apácák természetesen csak nőknek engedhették meg a látogatást. Amint Olaszországban a szerzetek megszűntek, a San Marco kolostor egyházi múzeumává vált s most mindenkinek nyitva áll azon egy frank lefizetése mellett, mely minden olasz múzeumnál minden látogatóra nézve igen czélszerűen hozatott be; a másik kolostor azonban, mint Flórencz legjobb növeveldeje, megmaradt az apácák felügyelete s clausurája alatt. Sikerűit azonban Picasoli figyelmét Perugino ezen rejtett, gyönyörű falfestményére irányozni s így megtaláltatott a mód, hogy a clausura megtartása mellett is azon terem, melyet a fresco díszesít, megnyílják a közönségnek.

IV.

A flórenczi kézirajzgyűjtemény gazdagsága alkalmat adott nekem a kézirajzok tüzetes tanulmányozására, nemcsak azokénak, melyek a nagy összekötő folyosóban fel vannak állítva, hanem azokénak is, melyek még a cartonokban őriztetnek, minthogy tapasztaltam, hogy itt-ott a kiállításnál is hiba fordult elő, némely rajz hibásan neveztetett el, mások pedig egyenesen hamisak voltak. Ez áll főleg azon gyűjteményről, melyet Santarelli drágakövész és szobrász a galériának hagyományozott. A nagy művészek kézirajzai t. i. más keletkezésük idejében is nagyra becsültettek, barátaik s tanítványaik által gyűjtettek s gyakran másoltattak, nem egyszer azon | czélből is, hogy azok a mester neve alatt szerepeljenek. E részben

a renaissance fiainak erkölcsi érzéke erősen különbözött a mostanitól; ők abban, hogy valamely műemlék másolata eredetinek adassák ki, s mint olyan szerepeljen ezentúl, semmi csalást nem láttak. Michel Angelo Ámorja antik szobornak adatott el egy római kardinálisnak, igaz, csak azért, hogy ezáltal a művész híre gyarapodjék. De minden ilyen mellékcél nélkül is utánoztattak különösen Rafael művei kortársai által s eredetiekként kerültek a különböző gyűjteményekbe, hol most sokszor tisztességből replikáknak címeztetnek, sőt némelyeknél kérdéses lett, melyik példány az igazi, mint például II. Julius pápa híres arczképénél, mely az Uffizicaban is, a Pitti-palotában is fordul elő. A kéz rajz oknál az ilyen megkülönböztetés s a valódinak meghatározása csaknem lehetetlen volt mindaddig, míg a fényképezés nem sokszorozta a különböző gyűjteményekben létező példányokat s így a közvetlen összehasonlítást nem tette lehetségessé. Passavant, a gazdag frankfurti műbarát, életének feladatául tűzte ki Rafael műveinek kutatását és ismertetését; ugyanazért kétszer utazta be Európa mindazon helyeit, hol Rafael rajzai léteznek, megírta ezeknek pontos jegyzékét s meghatározta azokat, melyek a mester kezétől valók, s melyek utánzások vagy tanítványainak művei. De néha még ő is hisz replikákban, például úgy egy kézrajz mind a két példányát, Yelenczében és Oxfordban, eredetinek írja le. Könyve természetesen még azon időben jött ki, midőn a kézrajzok nem sokszorosítottak fénykép vagy fénynyomat által s midőn különösen a magánbirtokosok azt hitték, hogy a fényképezés általi sokszorozás megvonja műkincseiknek azon becsét, hogy a rajz másol és máskép, mint náluk s engeclelmökkel szemlélhető ne legyen. A tüzetes összehasonlítás tehát akkor még lehetetlen volt, sőt még a közgyűjtemények is vonakodtak a kézrajzokat lefényképeztetni, míg végre Albert herczeg, az angol királyné fülje, e tekintetben utat tört. Műbarát lévén, s a nagy művészek különös bámulója, Rafael, Michel Angelo és Leonardo da Vinci minden fenmaradott műveinek teljes sorát, sőt minden ezekről vett másolatokat, rézmetszeteket stb. össze akarta gyűjteni eredetiben vagy fényképekben; de csakhamar átlátta, hogy ez emberéletet meghaladó egy feladat, ugyanazért Rafaelre központosította műtörténelmi vizsgálódásait s gyűjteményeit. Felszólítására a királyok s közüntézetek a birtokukban levő Rafael-féle kéz-

rajzokat lefényképeztették, lassan-lassan a magánszemélyek is követték a példát, ámbar voltak olyanok is, kik csak nagy nehezen engedtek s így gyűlt össze azon roppant gyűjtemény, melynek jegyzékét Ruland a herczeg halála után készítette el, s melyben Rafaelnek minden egyes művei egyenkint sorolatnak fel, minden rézmetszettekkel, melyek utánok vésettek s mindazon kézirajz tanulmányokkal, melyek az egyes compositio számára készültek, megjegyezvén mindazon másolatokat is, melyek bármikor eredetieknek tekintettek. Ezóta a kézirajzgyűjtemények nem többé oly hétféjű sárkány által őrzött kincsek, melyeket csak a szerencse fiaí élvezhettek s tanulmányozhattak; a fényképi másolatok Albert herczeg gyűjteménye által divatba jöttek s most a műtörténelem tanulmányozásának nélkülözhetetlen eszközeivé lettek. A flórenczi galéria igazgatósága e részben a legnagyobb liberalitással járt el s a fényképészeknek könnyen megengedte, hogy a kézirajzokat lemásolhassák, Philpot angol fényképész választott is közülök ezen felül s árulta boltjában a másolatokat, de választásában kezdetben inkább vevőinek, a touristáknak Ízlését vette tekintetbe, mint a műtörténelem követelményeit; később megbarátkoztam vele, s buzdításomra csakugyan mindent lefényképezett, ami érdekes volt.

Kézirajz tanulmányaimat megjutalmazta egy igen érdekes fölfedezés; a folyosóban ki volt állítva Michel Angelónak egy igen híres krétaraja, mely az Anima dannata elnevezés alatt ismeretes.

Ez egy vén női fő, melyben a lelki kínok legmagasabb foka rettenetes kifejezést talál. Ez mindig fölkeltette a nézők osztatlan bámulatát, magam is különösen szerettem ezen darabot, melyben Michel Angelo merész rajzát minden vonásban felismerni hittem. Képzelhetni meglepetésemet, midőn a gyűjtemény elrakott cartonjai közt egy beszakadt papírlapon ugyanezen főt találtam meg, | de még sokkal correctebb rajzzal s nemesebb arczkifejezéssel. Senki sem kételkedhetett többé, hogy ez a valóságos eredeti, de minthogy rongált állapotban volt, nem állították ki most sem. Philpot kérésemre mindjárt lefényképezte s azóta bejutott a kézirajzgyűjteményekbe.

V.

A műárosokhoz és gyűjtőkhöz is sokszor ellátogattam; Guastallánál, Trollope barátjánál, főleg azon öntött nagy érmeket találtam, melyek a NV. században Pictor Pisanus, Sperandeus, s kortársaik s utódaik által készültek; öntvék s többnyire cisellírozvák, ugyanazért ritkábbak, mint a vert emlékpénzek, melyeket mindaddig lehet veretni, míg az aczélbélyeg meg nem reped. Néhány ily öntött emlékpénz Mátyás király idejében készült, kitűnő szép arczképével; ezek a ritkábbak közé tartoznak, egyet közülök Guastallánál is találtam. Még ritkábbak azon viaszminták, melyek szerint az ily ének készültek; egy rendkívüli szép példányt láttam itt, Savonarola arczképét, kétségen kívül az ismeretes érem eredeti mintáját. Guastallánál egy pár niello-lenyomatot is találtam kénköben, a mi a legnagyobb ritkaságok közé tartozik; a niellisták, t. i. mielőtt ezüstmetszetjökbe a fekete niello-zománczot beleforrasztanak, olvasztott kénköbe szokták lenyomni művöket, hogy azt jobban megbírálhassák mint az eredetiben, hol az ezüst visszfénye a szemet zavarja. Vasari szerint Maso Finiguenánál egy ilyen kénmásolat megkoralsodott, s midőn Maso erre történetesen nedves papírdarabot tett s azt rászorította, ezen találta művének lenyomatát s evvel a sokszorosítás lehetőségét. Ez lett volna a rézmetszés feltalálása, a mi azonban művészi mesének bizonyult. Az ily kénlenyomatokat, sőt az egykorú niello papírlenyomatokat is csaknem oly drágán fizetik most, mint magokat az ezüst eredetieket.

Guastallánál sokkal finomabb műértő volt Foresi, eredetileg ügyvéd, ki azonban praxisával felhagyott s műáros lett; de a helyett, hogy olasz módra iparkodott volna mindenkivel jó lábon állani, összeveszett mind a műárosokkal s műdilettánsokkal, mert érezte velök ismereteinek felsőbbségét. Az Uffizikban ismerkedtem meg vele, hol meghitt, látogassam meg. Midőn lakásán az első szobában sok középszerű s új mütárgyat láttam, mindjárt ezen szavakkal: «ez nem önnek, ez csak amerikaiaknak való», a másik szobába vezetett, hol csakugyan jó képek s kitűnő terracották tün-tek szemembe. Az egyik kép története elég érdekes, egy úgynevezett Santa conversazione, a Ma donna s néhány szent: Ghirlan-dajoének tartotta, s mint ilyet adta el Angolországba: később

megtalálta múlt századi rézmetszetét, melyen a felírás ezt Verocchio művének mondja a domokos apácák templomában, s Vásári csakugyan elbeszéli, hogy Verocchio festette a főoltárképet ezen zárda számára. Foresi tehát utánajárt eladott képének s birtokosától visszavásárolta, s most természetesen nagyobb áron tartotta, mint Yeroccliio hiteles képét, kitől ezenkívül csak egy hiteles festmény létezik, mely a flórenczi akadémia egyik büszkesége. Vetélytársai s ellenesei soká gátolták meg, hogy a kép megvételük, végre mégis illő helyre jutott. Volt nála szintén Verocchiótól két terracotta dombormű, mely e művész a szent János ezüst oltár oldalán levő domborművének mintája volt; ezt aztán senki sem merte kétségbe vonni s Thiers meg is vette magángyűjteménye számára, melyet később a francia nemzetnek hagyományozott. De volt itt még egy harmadik, a kettőnél sokkal szebb terracotta dombormű, a depositio, egyik szegletén megcsonkítva; ezt Foresi természetesen Leonardo da Vincinek, Verocchio tanítványának tulajdonította, kitől semmi domborművet nem ismerünk. Akárki volt ezen gyönyörű compositio mestere, annyi bizonyos, hogy alig ismerek terracottát, mely a flórenczi iskola jelességét a XV. század végén jobban jellemezné, mint ez; meg is vettem, ámbár ára elég magas volt. Még nevezetesebbnek tartottam egy csúnya női alakot, a földön fekvő — az eretnekséget — melyet eredetileg a vallás alakja taposott, keresztet tartván kezében. A vallás alakja azonban elveszett, csak a lába s a kereszt alja maradt meg, az eretnekség sértetlen megvolt még, s minden ízében mutatta Michel Angelo genialis művészetét. Foresi igen nagyra becsülte ezen töredéket, s csak nehezen vált meg tőle, már régen Magyarországon voltam, midőn végre sikerült azt is megszerezni.

VI.

Egy ünnepély alkalmával, mely Pannában tartatott, oda rándultunk ki Guerazzi vezérlete alatt, ki a díszbeszédet mondandó volt. Ő ez időben az olasz parlament legékesebb, ha nem is a legbefolyásosabb szónokának tartatott, a modern olasz regényírók közt mindenesetre a legkiválóbb helyet foglalta el. Ámbár munkái külföldön kevésbé ismeretesek. Livornói ügyvéd volt eredetileg, a

48-iki forradalomban kormányelnök. az osztrák sereg által eszközölt restauratio következtében elfogatott, hosszú rabságra elítélte-tett, később megkegyelmezett és száműzetett, de eltérőleg a többi menekültek eljárásától, nem ment külföldre, hanem ott maradt, a hol, habár idegen kormány alatt, még is hallhatta az olasz nyelvet. Corsikában töltötte száműzetésének idejét, honnan szép időben láthatta az olasz partokat. Általánosan el volt ismerve, hogy Guerazzi irálya leginkább közelíti meg a régi ellassicus olasz írókét s teljesen ment a francia irány termékeinek fordítása által az olasz nyelvbe belopódzott idegenszerű fordulatoktól és észjárástól, írásmódja nehézkes ugyan, de magvas és színegazdag.

Pannában Correggio művészete érdekelt leginkább, mely itt legjobban tanulmányozható. Habár freskói romlanak, itteni olajképei megtartották eredetiségüket, holott a drezdai képtárban levő minden műve legnagyobb részt, a híres «Éj» tökéletesen át van festve, úgy, hogy ez utóbbin egy ecsetvonás sem eredeti többé. Correggio utánzóí rontották meg leginkább a művészetet, az ő befolyása vonúl keresztül a NIV. Lajos alatt s utána készült boltozatképeken, hol az építészet tökéletes ignorálásával a festés és rövidítés (scurzo) által, úgynevezett békátávtalban, oly illuszió szándékolta tik, hogy a boltozat keresztül van törve s az alakok szabadon lebegnek a levegőben. A könyvtárban megnéztem azon aranybetűkkel bíborhártyára írt könyvecskét, melyben Carafia Diomedes, a maddalonai gróf, Beatrix királynénak Magyarországra való elmenetele előtt oktatást és tanácsot ad, mikép viselje magát; hogy előzékeny, de mégis tartózkodó legyen férje, Mátyás király iránt; keresse kedvét anyósának: tanuljon meg magyarul: ne várákoztassa azokat, Ívik tőle kihallgatást kérnek, s midőn útjában Rómába érkezik s a pápának hódolatát bemutatja, ne felejtkezzék meg családja érdekéről s hozza emlékezetbe a bíbornoki kalapot, mely aragoniai Jánosnak ígérve van.

Meg kell ez alkalommal jegyeznem, hogy Olaszországban még ünnepélyek alkalmrtal is kevés nyomát lehet találni a vendégszeretnek; ez oly erény, mely kevésbbé művelt országokban, hol a vendéglők kényelmetlenek, vagy épen nem léteznek, szükségből fejlett ki s később csak a vidéken, a földnépnél s az arisztokrátiánál tartja fenn magát. A polgárság s a város nem kedvező a vendég-

szeretetnek, s azért oly országban, hol a városi elem csaknem kizárólag uralkodik, sőt a nagy úr is polgárrá lesz, mint Olasz- és Franciaországban, a takarékoság jellemzi inkább a lakókat, mint a vendégszeretet.

Flórenczben lassan-lassan megszűnt minden hírlapi összeköttetésem, előbb az amerikai, úgy az angol, végre a francia is, mert egy időben az Opinion Nationale és a Temps levelezője voltam; most csak kivételesen, már ötödik nyelven, írtam a Dirittóba egy-két olasz cikket, sőt egyszer nagy beszédet is tartottam olasz nyelven. A büntető törvénykönyv készülöben volt ekkor egész Olaszország számára s a toskánaiak semmi áron sem akartak abba belenyugodni, hogy a törvényben a halálbüntetés forduljon elő, miután ez náluk már egy század előtt eltöröltetett, s csak a francziák idejében, katonai kihágásért, hajtattott egyszer végre. Népgyűlés volt hirdetve e kérdésre nézve a Pagliano színházban s engem is fölkertek, szóljak a halálbüntetés ellen, amit, ragaszkodva az 1843-ban általam is kifejtett okokhoz, melyeket akkor különvéleményben fejeztünk ki, ez alkalommal is szívesen megtettem. Beszédemben a szónoki hatás tekintetéből megemlíttem, hogy magam is halálra voltam már ítélve, mi meg is tette a kellő hatást, csak hogy másnap a halálbüntetés védői azt találták, hogy nagyon természetes, ha az, aki az akasztófa alól csak alig tudott megmenekülni, a halálbüntetést váltig ellenzi.

VII.

Azon időben, melyet Flórenczben töltöttünk, Aleardi és Dali Ongaro voltak a legismeretesebb olasz költők, mindakettő Flórenczben tartózkodott, Aleardi mint képviselő, Dali Ongaro mint az irodalom tanára a tökélyesítő intézetnél. Mindakettővel találkoztunk időnkint, Dali Ongaro azonban benső baráti körünkhöz tartozott. Költeményei sokszor rögtönzésből eredtek s nagyon népszerűek voltak. Emlékezem, hogy egy szép nyári estén, szent János napján, lementünk megnézni a tűzijátékokat s kivilágítást, melylyel Flórencz védszentjét ünnepli. Az ünnep központja természetesen a Battisterio volt, mint keresztelő szt. János szentélye. A szentnek ereklyéjét hatszáz év előtt egy Pazzi hozta Palestinából a kereszt-

háborúk idejében s azóta családja azon előjoggal bír, hogy a tűz, melylyel szent János napján este az oltárgyertyák a Battisterióban meggyújtatnak, ünnepélyesen az ő házából hozatik. Ez már régóta oly módon történik, hogy egy röppentyű indítatik sodronyon a Pazzi-palotához a szentély ablakán keresztül a főoltár gyertyáihoz, ezt nevezik a flórencziek la colombina della casa Pazzi (a Pazzi-ház röppentyűje). Miután híre terjedt, hogy a család mostani feje, mint felvilágosodott szabadelvű, meg akarja szüntetni a hagyományos látványt, sok ember sereglett össze a piacon, köztök én is és Dali Ongaro, s itt vártuk, vajjon a röppentyű megteszi-e hagyományos útját s ez csakugyan nem sokára a nép «bravo» kiáltásai alatt meg is történt. Dali Ongaro abból indulva ki, hogy Pazzo olaszul bolondot jelent s a Pazzi családnév körülbelül a magyar «bolondócnak» felel meg, a következő költeményt küldte meg nekem még azon este:

Ocolombina della casa Pazzi
 Metteci un po' di pazzo nelle veue
 Falli scattar un po' questi ragazzi
 Che sono savj piu ebe non conviene.
 Dell' erba savia se ne coglie a mazzi
 La Camera e le stalle ne son pie re —
 Ma se non fosse il pazzo die Caprera,
 Il re borbone resteria dov' era.
 Ma se non fos.se il pazzo d'Aspromente
 Non si direbbe Italia, ma Piemonte
 I savj san tirare il conto toudo
 Ma sono i pazzi che ban salvato il moudo.

Röppentyűje a bolondócz háznak
 Önts egy kis bolondot ereinkbe,
 Rázd fel egy kicsit ezen fiúkat,
 Kik bölcsőbbek sokkal, amint kéne .
 Szedegetnek böles füvet marokkal,
 Megtelt evvel bőven kamra, karszék,
 De ha nincs meg Caprera bolondja
 Bourbon ül ott most is, ahol régen,
 De ha nincs meg Aspromont' bolondja.
 Nem Olaszhon állna fen csak Piemont.
 A bölcs jól tud ügyes számot vetni
 A bolond megmenti a világot.

A színészek közül ismertük Rossit és Salvinit, a még nagyobb Gustavo Modena tanítványait, aki mint Mazzini barátja s Róma egyik védője 1849-ben a köztársasági köröknél nagy hírben állt. Hazájának újjászületése előtt halt meg, barátai nagyobbszerű emléket akartak neki emelni, de Guerazzi ellenezte s azt találta, hogy a színészt megilleti ugyan a pillanat tapsa, az ephemer bír s a tekintélyes díjazás, melyekben teljesebb mértékben részesül, ha kitűnő, mint akár a költő, akár az államférfi; de az utókor nem tartozik neki bálával; egy római régi sírkő fejezi ki ezt legjobban, mely említi, hogy az elhalt színész volt, Rómában fellépett és megtetszett. A színésznek ennyi elég.

VIII.

El van ismerve, hogy az olasz festészet időnkben régi aljasodásából még mindig nem támadt fel új életre; hogy az angol, francia, német és spanyol modern iskola mellett az olasz igen szomorú szerepet játszik. Erezték ezt magok az olaszok is s azért minden festészt lelkesedéssel fogadtak, kiből talentum jelentkezett; így ünnepelték időnkben Ussit, kinek egy pár történelmi compositiója elég jól sikerült, különben is társaságban különösen kedves volt s buzdítólag hatott a fiatalabb művészekre. Többször találkoztunk vele, de még florenczi tartózkodásunk alatt Ismael, egyiptomi khedive fényes ajánlatát fogadta el s Kairóba költözött, hol az alkirály foglalkoztatta egy darabig, későbbi képei azonban nem feleltek meg azon várakozásnak, melyet első fellépése keltett; Ussi nem lett az olasz festészet regenerátora.

A szobrászatban Vela s a mailandi iskola kapott fel időnkben s vele azon naturalista és materialista felfogás, mely külsőségekben és a technika mesterfogásaiban keresi a hatást s különösen az amerikaiaknak s a félművelt európaiaknak annyira megtetszik. — A világiállításoknál azonban ezen szobrok, közkedveltségök mellett is, inkább az ipar, mint a művészet osztályába soroztattak, ami elégséges ítélet műbecsök felett. A börzebarók azonban s az amerikai petróleum-lovagok rendkívül szeretik s jól fizetik ezen márványokat s ugyanazért a mailandi szobrászat mindinkább fejlődik mesterséges fogásaival és materialista felfogásával.

A florenczi szobrászok nem engedtek időben ezen új iránynak s megmaradtak a régi tradícióknál. Az öreg Dupré keveset dolgozott, de elég alaposan: most Fedi lett a közönség kedvence s barátai oly ügyesen tudtak a közvéleményre hatni, hogy csoportozata. Polyxéna elragadtatása, csakugyan az Orgagna loggiájában az antik szobrok. Benvenuto Cellini Perseusa és Giovanni Bologna Sabin nőablása mellé állítottatott fel. Leghíresebb szobrász azonban mégis az amerikai Powers volt, ki a görög rabszolganő szobra által lett híressé s annak azóta már egy egész tucat replikáját készítette, melyeknél az amerikaiak mindig csak az egy darab márványból faragott lánczot bámulták, mert a technikai nehézségek legyőzése tartatik náluk művészetnek, ők a mesterség fogalmát a művészetétől nem tudják megkülönböztetni. Powers időben egy Évát mintázott, körülbelül ugyanazon stýlben, mint a rabnő s el volt foglalva arczképekkel, melyeket csakugyan photographiai hűséggel készített. Az amerikai arczok sajátságos jellegét senki sem fogta fel hívebben, mint ezen amerikai szobrász, ki azonban egészen olaszszá lett, amennyiben nem vágyódott többé vissza Amerikába, mert az olasz éghajlat s művészeti környezet nem található fel sehol az oceánon túl.

A társadalom a középkorban szorosabban volt tagozva, mint jelenleg s a eleiek uralkodtak Toskana demokrata városaiban oly hatalommal, hogy mindenkinek, aki politikai jogokkal élni akart, valamelyik e»élthez kellett tartoznia. A művészek az aranyművesekhez soroltattak, de valósággal is a festészek és szobrászok igen sokszor aranyműves boltban kezdték mesterségüket s két téren folytatták művészi foglalkozásukat. Pollajuolo s Verocchio Flórenczben, Francesco Francia Bolognában, mindvégig aranyműves munkákat is készítettek, ámbár mint festők ismeretesebbek. Én ezeknek kevésbbé ismert plastikai munkáit szerettem fölkeresni s tanúimányózni s azért gyakran eljártam az Opera del Duómóba. vagyis a székesegyház műhelyébe, hol a templom azon kincsei őriztetek, melyek nincsenek mindennapi használatban. Ezek rendkívül gazdagok, mert a Duomo mindig Flórencz dicsősége volt. jóformán a város életének központja és jelképe, olyannyira, hogy egy régi flórenczi törvény szerint minden végrendelet érvénytelen, ha abban nem foglaltatik hagyomány a Duomo építési alapjának

számára. Mindamellett Flórencznek ezen büszkesége kiépítetlen maradt egész az újabb időkig. Giotto, a ki a harangtornyot a székesegyház mellett építette, készítette el a homlokzat egy részét; de ezen munka a XV. században megakadt, a kupola lett az épület fődísz s büszkesége, a homlokzat felépítése nem folytatott többé, minthogy az ízlés megváltozása következtében azt Giotto szellemében bevégezni nem akarták s érezték, hogy minden toldás más ízlésben kirívó lenne: sőt a XVI. században még tovább is mentek s a homlokzat azon részét, melyet az előbbi századok már felépítettek és félmagasságra vittek, tökéletesen szétszedték, de újat nem építettek s így a Madonna del Fiore, Flórencz legnevezetesebb építészeti emléke, a város büszkesége, befejezetlenül állt ott a lehető legrondább homlokzattal.

A nagyhercegek idejében ezen munka egészen vesztegelt, ők egyáltalában nem szerették azon emlékeket, melyek a köztársasági időkre emlékeztettek, sőt még saját házuk templomát San Lorenzót, mely a Medicik temetkező helye volt, sem végezték be; a temetkező kápolna díszítésére költöttek ugyan milliomokat, de a San Lorenzo homlokzata még most is egy éktelen téglafal. A Santa Croce templom is, mely Flórencznek pantheona, mert itt temették el a város nagy fiait s itt állnak emlékeik, szintén ily ronda homlokzattal bizonyította, hogy az újabb korban kiveszett akár a vallásos buzgóság, akár a szépség érzete. A mi időnkben találkozott azonban egy angol, a ki egy aláírás élére állt- s a még hiányzó összegeket pótolta úgy, hogy a Santa Croce homlokzata is fehér és fekete márványból a XIV. század stíljében oly módon mint a Battisterio felékesített. A Duomo bevégzésére is azon időben hirdettetett a pályázat, midőn Flórenczben éltünk. A feladat nagyszerű volt s a megoldás nem épen könnyű, mert Arnulfo da Colle eredeti terve Giotto módosításaival, melyeket egy freskóból a Capella dei Spagnoliban ismerünk, nem volt többé keresztülvihető, miután a nagyszerű kupola az épület jellegét megváltoztatta. — A tervek közt azonban volt három, mely elég szerencsésen tervezte a megoldást s most csakugyan vége felé közelít már a homlokzat építése is, s elkészül a századok hosszú műve úgy, hogy a székesegyház, melynek mostani nagyságban levő építését 1298-ban kezdték, hatszáz esztendővel később valahára elkészül. A Duomo

sekrestyéjében és építési műhelyében lévő kincsek közt leginkább érdekesek az ötvös munkák. keresztek, gyertyatartók s a nagyszerű ezüst oltár, mely mindig sz. János napján a templomban állítatik ki, különben az Opera del Duomóban Őriztetik, s ezen évenkénti átvitelnél zománczos részeiben már is erősen megsérült. Egy egész századig tartott ezen kivert ezüst domborművekből álló oltár elkészítése. melynek alakításában mind a híres aranyművesek részt vettek, kik akkor Flórenczben éltek, úgy hogy itt a XV. század ötvös-mesterségének és plastikájának egész történelmét tanulmányozhatjuk vala. mint Pistojáhan a XIV. századét. Az ottani templom oltára már a XIII. században ezüsből volt készítve, egy híres tolvaj ellopta s beolvasztotta azt. a mint ezt Dante a Poklában megemlíti: de a pistojsiak mindjárt azon voltak, hogy a veszteséget pótolják s az ó és új testamentom eseményeit ábrázoló ezüst vert domborművekkel még egyszer díszítsék főegyházuk oltárát s bizonyítsák, hogy midőn egyházuk dicsősége kérdésben forog, telik tőlük a szükséges költség, nemcsak az épületre, hanem a kincsekre is. Az akkori időkben a gazdagok száma nem volt nagyobb mint jelenleg, a középosztály állapota pedig sokkal szegényebb a mostaninál, s mégis sokkal többet áldoztak akkor a művészetre, mint jelenleg. Minden város, minden község megkívánta a szép templomot s abban oly képeket és szoborműveket, melyek a szívhez és fantáziához szóljanak. A művészet főleg az egyház szolgálatában állt s a magánszemélyek is első sorban a családi kápolnákat díszesítették, nem házaikat, melyekben legfőlebb a cassonék. a kelengyeládák s ékszerartók szolgáltak díszítésül. A profán festészet s a paloták díszítése a renaissanceval áll be: a régi classikus írók műveinek fölfedezése és elteijedése népszerűvé tette a mytliológiát, olyannyira, hogy Simone. Donatello testvére, még a római szent Péter-templom bronz ajtajának díszítései közé is oda tette a görög mythologia alakjait: s a keresztyénség legnevezetesebb templomának ajtaján most is látjuk nemcsak Aeneást. a mint atyját Anchisest hátán elviszi, hanem Herculest is és Ganymédet, sőt Lédát, a hattyú ölelésében.

A jezsuita-korban az egyházak legnagyobb része átalakított: a hamis pompa jött divatba, a csúcsíves ablakokat beépítették, az egyszerű vonalokat megtörték mindenütt, még az oszlopoknak is

csigái hajlítást adtak, mindent kisszerű czikornyákkat halmoztak el; a fát megfestették s megaranyozták, hogy márványt s fémeket hazudják, még a művészet remekeire is ráakasztottak dísztelen ezüst égő szíveket, az oltárokat elcsúfították piszkos papírvirágokkal, minden költészet és ízlés ki lett zárva a templomokból, melyek megszűntek a közönség ízlését nemesíteni. A legújabb időkben ismét jobb irány uralkodik, a templomokat ismét vissza akarják állítani eredeti alakjukba s kidobni mindazt, mi a paróka-korban elrontatott; csak hogy a purismus igen sokszor túllő a czélon, s oly emlékeket is távolít el a templomból, melyeknek hol mű-, hol történelmi becsök van, sőt látunk oly restauratiókat is, a hol a régi templomból nem marad meg egy kő sem a másikon, s a régi díszítmények, ha azok némileg megsérültek, újakkal váltatnak föl. Az ily restauratiók ellen főleg az angolok szólalnak fel s tiltakozásaik nem maradnak eredmény nélkül. így pl. a Doge-palota Velenczében öt század óta az idők viszontagságai által erősen megviseltetett, különösen az oszlopcsarnok alól, melynek márványát a tengeri levegő savai erősen támadták meg. A város azt találta, hogy a restauráció kikerülhetetlen, a régi oszlopokat tehát újakkal kezdte kicserélni s azoknak fejeit a régi minta szerint kifaragni. Ez ellen felszóltak az angol műbarátok hírlapokban és kérvényekben, melyek az olasz parlamenthez adattak be s nem eredménytelenül, mert azóta nem bántják többé a régi oszlopokat. Ismeretes dolog, hogy a műbarát, ki az építészetet tanulmányozza, leginkább azon városokban találja a legérdekesebb példányokat, melyek a NVII. s NVIII. században elszegényedtek s régi fenyőket elvesztették, mert nem voltak elég gazdagok, hogy a régi templomokat, palotákat és házakat az akkori czopt'os ízlésben alakítsák át. Ily városokban találjuk még a középkor s renaissance elhanyagolt, de át nem alakított műveit.

A jezsuita-kort különösen jellemzi a lapis lazuli bőséges használata. Ez volt ezen páterek kedvencz köve s hogy római templomokat ezzel díszíthessék fel, kiadták a titkos rendeletet minden házfőnökeiknek a világvásár székhelyein, hogy egy bizonyos napon az összes lapis lazuli készletet vegyék meg, mely helyben találhatik, nehogy ennek ára, ha a vásárlás nem egyszerre történék, a nagy kereslet által fölveressék. A megvásárolt készlet felülmúlta a várokozást, s így nemcsak a római Gesu telt meg ezen szép kővel,

líanom csaknem minden nagy jezsuita-templomban legalább a főoltár lapos lazulival díszítettett. Ez lett a rend gazdagságának emléke; művészeti befolyása Olaszországban káros volt, a bolognai iskola correct de szellemtelen, választékos de beteges képei, melyek a felsőbb osztályok akkori egészségtelen, mesterkéltséggel, czikomyás izlésének feleltek meg, képviselik azon irányt, melyet az egyház a tridentini zsinat után követett s mely csak Spanyolországban és Belgiumban hajtott szép virágokat, Murillo és Rubens képeiben.

Flórencznek szépsége nagy részben annak köszönhető, hogy templomai, középületei s palotái ezen időben már mind készen voltak, s hogy e szerint csak ritkábban találkozunk itt a parókastyl kinövésével, mely Róma emlékeit, még a szent Péter templomát sem véve ki. egészen elferdítette.

IX.

Flórenczben igen hamar honosodtunk meg; a szép nyelv, a nép jószívű szelídsége, a szabadelvű felfogás a társadalomban kedvessé tette itteni tartózkodásunkat, szinte otthonosoknak éreztük már magunkat; maga a köznép itt műveltebbnek tűnik fel, mint máshol. Az európai nyelvek közt az olasz az, melynek legtöbb és egymástól leginkább eltérő tájszólása van; ezek annyira különböznek egymástól, hogy valósággal külön nyelveknek tekinthetők, úgy hogy az ország különböző tartományainak kevésbé művelt lakosai egymást nehezen értik meg; a piemonti s sicíliai szójárás közt pl. nagyobb a különbség mint a hollandus és német, vagy a cseh és lengyel nyelv közt. Ezen tájbeszédnek lehangzatosabbika a toskánai, mely a művelt osztályok és az olasz irodalom általánosan elfogadott nyelvévé vált. Ehhez áll legközelebb a velencei, míg a piemonti, genuai, romagnol, nápolyi és sicíliai számtalan árnyalataikkal, ettől igen erősen eltérnek, sőt saját irodalommal is bírnak. Minthogy Toskánában minden ember úgy beszél, mint a művelt osztályok, nemcsak az idegen kapja azon benyomást, mintha művelt emberek közt találná magát, hanem a nép is érzi ezt, s igyekszik magaviseletében is a magasabb osztályokhoz hasonlítani, miáltal a különböző társadalmi rétegek közt a különbség látszólag «elenyészik; nincs is demokratább része Olaszországnak, mint

Toskána. — A lotharingi ház hosszú, bölcs kormányzata, a humánus törvények, melyek a halálbüntetést már a múlt században eltörölték, a tudománynak tisztelete még az akkori udvarnál is, s az idegen utazók befolyása különösen kedves jelleget adnak Toskána lakóinak, mely az idegenre a legjobb benyomást teszi. — A városi nép itt is, mint egész Olaszországban takarékos és mértékletes, szelíd és békés, a gyilkosság és emberölés hallatlan, a verekedés rendkívül ritka, még az alsóbb osztályokat is jellemzi egy bizonyos jószívű kedélyesség.

Midőn az aspromontei összeütközésnek híre Flórenczbe jött s tudva lett, hogy Garibaldi olasz golyó által sebesült meg és fogóságba vitetett, az izgatottság Flórenczben is a legmagasabb pontra hágott. — A nép csoportosodul kezdett az utcákon s piaczkon, mindenütt hangzott az éljenzés Garibaldira és itt-ott hallatszott: «le a királysággal». Ez komolyabb szint adott a csoportosulásnak s egy lovassági század kapta a rendeletet, hogy a néptömegeket oszlassa szét s a közlekedést az utcákon szabadítsa fel. Ghira kapitány, magyar fiú, azelőtt Türr segédtszjtje, vezényelte a svadront, mely ezzel megbízott s kezdetben lépésben szorította a népet hátrafelé. Ez folyvást kiabált: Croati, Croati! mert ezt tartotta a legnagyobb becstelenségnek, melylyel olasz katonát illetni lehet; de mindenütt tért engedett a dzsidásoknak, kik most ügetni kezdtek: ekkor egy ló elsiklott a sima kövezeten s elesett és a nép tüstént oda szaladott s körülvette a lerogyott katonát. Ghira, ki ezt nekem maga beszélt el, e pillanatban megdöbbsent, mert azt hitte, hogy a nép széttépi a legényt s ekkor komolyan meg kell torolnia a zendüléssé fajult csoportosulást, mert a vér vért kíván: de nagy meglepetésére a kiabáló nép gondosan föl-emelte a dzsidást, ki egy pillanatra elkábult és mikor látták, hogy nincs baja, lovára ültették s ismét kiabálni kezdettek: Croati. Croati! A katonák elnevelték magukat s a népség szintén nevetett s nevetve folytatta kiabálását, de békésen lassan-lassan hazament.

A politikai fanatizmus nem igen félelmes Toskánában, de a vallásos fanatizmus sem talál itt táplálékot. — Tudva levő dolog, hogy midőn Lipót nagyherceg Livornóból nagy emporiumot akart alkotni, mely Genuával versenyezessen, oly szabadalmat adott a kereskedő városnak, hogy ott mindenki valláskülönbség nélkül,

még a protestáns és zsidó is. meglepedhessek s házat bírasson; így virágzott fél kevés év alatt a tengeri város, s a türelmesség szelleme uralkodóvá lett a kis országban azon kormány alatt, mely a francia encyclopaedisták idejében mintakormánynak tartott Európában.

Midőn Renan munkái nagyobb körben olvastatni kezdtek és befolyásuk itt-ott az alsóbb rétegekre is észrevehető volt, a püspökök egy encyclika következtében figyelmeztették a papokat körleveleikben, hogy intsek híveiket, tartózkodjanak ezen veszedelmes könyvek olvasásától. Egy pap a toskánai Apennineken, ki természetesen Renan könyveit nem ismerte, csak annyit tudott, hogy ez Krisztus istenségét tagadja, nagypénteken predikációt tartott az új eretnek ellen, melyben a megváltó érdemeit dicsőítette s mindig ismételte: «az istentelen francia Renan pedig tagadja istenségét». A parasztok nagy figyelemmel hallgatták papjukat s a predikáció nagy benyomást tett reájok: egy pár nappal később le is mentek Flórenczbe Fenzihez, a gazdag bankárhoz, azon vidék nagybirtokosához. kívül üzleti összeköttetésben álltak s kiben mindig bíztak s megmondták neki, hogy papjok szónoklatából gyanítják, hogy talán baj van a mennyországban, hiszen itt Flórenczben is kiütött egyszer a forradalom s elűzték a nagyherceget. most más az úr. mint azelőtt volt; hát nekik úgy látszik, hogy tán bizony a mennyországban is forradalom ütött ki. mert a papnak beszédje nagyon gyanús volt, azért eljöttek, hogy tudják meg, mi történt; nem bántották-e az öreg úristent, hadd tudják, lehet-e még hozzá úgy imádkozni, mint azelőtt, vagy pedig ott is más most az úr. Fenzi természetesen megmondta nekik, hogy nincsen semmi baj, ne féltsék az úristent, bízzanak abban, hogy mindent legjobban elintéz, s ők megnyugtatva tértek vissza hegyeikbe.

A POROSZ HÁBORÚ.

I.

Ott, a hol annyi idegen, hol ideiglenesen, hol véglegesen ütötte fel lakát, mint Olaszországban, a viszony a benszülöttek s a vendégek közt szívélyesebb. Mi is már-már meg kezdtünk barátkozni azon eszmével, hogy száműzetésünk nem szűnik meg soha s hogy idegen földön kell maradnunk. A hazai viszonyokat nem tudtuk megérteni. Láttuk, hogy úgy felülről, mint alulról kívánják a kiegyezést, csakhogy nem találják meg a formát, mely a kölcsönös hízodalmatlanságot meg tudná nyugtatni. Éreztük, hogy ha a fejedelem kívánja is Magyarország jogainak tekintetbe vételét, még sem talál oly osztrák államférfit, ki el tudná ismerni, hogy Magyarországnak lehetne igénye külön állásra s a függetlenség látszatára. Még a legszabadelvűbb osztrák is mindig centralista marad, magasabb színvonalra nem tud emelkedni, mint József császár eszmekörére: a szabadelvű absolutismus, feltéve, hogy az német, tökéletesen kielégíti. Én ezt régóta tudtam, mert még a forradalom előtti időkből ismertem Schmerlinget! és Dobblhofot, Andriánt és Auersperget, a német liberalismus és osztrák reform ezen előharczosait s tudtam, mennyire ellenszenves nekik Magyarország és minden magyar felfogás; meg voltam tehát győződve, még Deáknak hűsvéti czikke után is, hogy a kiegyezés lehetetlen, még ha a fejedelem kívánná is. Hogy ez keresztülvitessék, szükséges Bécsben oly miniszter, aki nem osztrák s kinek szélesebb látköre volna, mint a bécsi államférfiaknak és minthogy semmi kilátás sem volt ily fordulat beállására, végre kibékültem azon eszmével, hogy távol hazám földétől töltöm életemet, mert arra még sem akartam reáállni, hogy bűnbocsánatot kéjjenek s amnestiával jöjjenek haza; ezt férfiatlan, tisztességtelen

eljárásnak tartottam s nem is gyanítottam, hogy lesznek idők, midőn tisztességes emberek szememre fogják vetni, miért nem jöttem előbb vissza az országb! Már 1861-ben nem értettem a hazai észjárást, mely szerint az ellenzék, a midőn többségre jut, önkényt, mesterséges kisebbségbe helyezi magát, mintha csak a lármát keresné s irtóznék a felelősségtől, mely győzelmével jár; akkor azonban a külbonyodalomba vettem reményeimet s nem is kételkedtem, hogy fegyveres kézzel térünk majd vissza. Lassan-lassan ezen remény is eloszlott, nem láttam Európában oly elemet, mely a fennálló viszonyokat megváltoztatná. Leo tanár Halléban megemlítette ugyan annak idejében, hogy halastavaknak, ha a pontyok elhíznak s lustaságuk következtében húsok ízetlenné válik, a halászok egy csukát bocsátanak a tóba, mely éhes, falánk természete következtében a kisebb pontyokat megeszi, de a nagyokat is mozgásba hozza s az egészséges élénkséget visszaadja a halastónak. Ily csukának nézte Ő Napóleon császárt az elhízott európai pontyok közt; Leo azóta meghalt, látnunk kellett, hogy a csuka is elhízik és nem igen bántja a pontyokat, de azt nem gyanítottam, hogy Berlinben felnövekedett egy sokkal ragadozóbb hal, mely nemcsak a pontyokat, hanem a csukát magát is elnyelni készül. Ki is gondolhatta volna, hogy a conservatív porosz s annak istenfélő királya, kit mi 1848-ból mint a reactio hydrájának egyik fejét ismertünk, egyszerre forradalmárrá váljék s háborút kezdjen régi szövetségesei, atyafiai és barátai ellen.

Mindezeket nem láttam előre s vágytam kimenekedni eddigi ideiglenes állapotainkból s véglegesen elhelyezkedni. A Villa Petrovich eladó volt, de a kerten kívül hozzátartozott még egy elhagyott templom és hét líáz a szomszéd meredek utczában, mely azon időben, midőn az emberek még nem jártak kocsin, csak lóháton nyargaltak, igen becses birtok lehetett, mert a házak szilárdul voltak építve, itt-ott faragott kőből, egyemeletesek, most azonban szegény nép lakta, mert máskép mint gyalog alig voltak hozzáférhetők. Az egész birtok aránylag olcsó áron volt megkapható, mi már hozzászoktunk e kényelmes lakáshoz, a szép, terjedelmes kerthez s nem szerettünk volna kiköltözni belőle, ha a villa eladatnék, pedig Flórencz ekkor fővárossá lett, a telkek s házak ára emelkedett s könnyen találkozhatott ember, ki ezen birtokra veti szemét. Még spekulációnak sem látszott alkalmatlannak azon terv, hogy mi ezt magunk vegyük

meg. Zsivora barátunk, ki ügyeinket Magyarországon vezette s kieszközölte, hogy szécsényi birtokunk feleségemnek visszaadassék, minden esztendőben 8000 ezer forintot adott rendelkezésünkre, megírtuk tehát neki egész tervünket s megkérdeztük, mit tart felőle? hiszi-e, hogy visszakerülünk az országba? mi az oka, hogy a kiegyezési kísérleteket nem kezdik meg komolyan? javasolja-e, hogy birtokot vegyünk Flórenczben? Hű barátunk felelt, hogy finaciális tekintetben nincs kifogása a terv ellen, kibírjuk; de gondoljuk meg jól, hogy a kiegyezés nem lehetetlen, de elvi alapja nevezetesebb s nehezebben megvethető, mint módozatainak és részleteinek meghatározása, a jogfolytonosság elismerése nélkül nem lehet megkezdeni az értekezéseket; ha mellényünket hibásan kezdjük gombolni, ferdén fog az állani, bármily ügyesen folytatjuk a gombolást; de mégis van remény, várjunk. A felelet nem elégítet ki, de érett megfontolás után mégis elhatároztuk, hogy várunk még egy ideig, ha az országgyűlés Pesten ismét eredménytelenül oszlattatnék fel, akkor csakugyan nem maradna egyéb hátra, mint Flórenczben házi úrrá válni.

II.

Negyedik éve volt már, hogy Flórenczben laktunk, semmi részt sem véve a politikában, élvezve a műkincseket, melyek itt fellialmozvák s kiterjesztve társadalmi összeköttetéseinket. Már egészen beleéltük magunkat a flórenczi viszonyokba, midőn az események váratlanul egészen új fordulatot vettek s életemnek ismét egy más phasisa állott be. Amit eddig lehetetlennek tartottak, hogy a két conservativ nagy hatalmasság egymás közt meghasonolják, az minden látszólagos komolyabb ok nélkül csakugyan bekövetkezett. Nagy Fridrik ideje vissza látszott kerülni, a burkus elég erősnek és elég gazdagnak érezte magát, hogy szűk határait továbbra terjeszthesse; csak ezért keresett alkalmat, nem gondolva joggal s igazsággal, hogy vetélytársával, az ausztriai császársággal, veszszen össze s hatalmát egész éjszaki Németországra terjeszthesse ki. Természetes, hogy az olasz államférfiak nem akarták elszalasztani ezen alkalmat Yelencze megszerzésére, s hogy Bismarck az olasz szövetséget nem utasította vissza, hiszen épen úgy, amint annak idejében, midőn a porosz kamara megtagadta neki a szükséges költséget a sereg szaporítására,

a szemtelenséggel határos nyíltsággal kijelentette, hogy onnan fogja venni a pénzt, a hol azt találja; most is kész volt elfogadni mindenkít szövetségesnek, aki hatalmát növeli s az ellenséget megbéníthatja. Ez azonban akkor nem volt oly könnyít, mint a minőnek az most látszik; nemcsak mivel a porosz közvélemény ellenezte a háborút, s testvérharcznak nézte a támadást Ausztria, Szászország és Hannovera ellen; hanem maga a király sem tudta ezen háborút megengedtetni vallásosságával és conservativ hajlamaival s irtózott attól, hogy a forradalmi Olaszországgal frigyre lépjen; ellen-szenve volt Victor Emanuel és államférfiai ellen, ugyanazért nagy-nehezen állott rá az olasz szövetségre. Mindezt megtudtam még az értekezletek befejezése előtt, ugyanazért nem hittem, hogy a porosz még magyar felkelést is számításba vehessen. Hallottam ugyan, hogy Klapka fel akarja használni ezen alkalmat; hogy Komáromy Gyuri és gróf Csáky Tivadar Berlinben vannak; de tudtam, hogy Magyarországra másnak, mint Kossuthnak befolyása nincs és nem lehet, s hogy ő hasztalanul igyekszik Bismarckkal összeköttetésbe lépni. Azok kiket ő Berlinbe küldött, nem fogadtattak el Bismarck által; inéit az igen jól tudta, hogy Klapka és társai legfőlebb szabadszapatot szervezhetnek, de felkelést nem idéznek elő; ha pedig Kossuth szövetségét elfogadná, ez az osztrák birodalom teljes felbomlását jelentené, mit a porosz államférfi semmiképen sem kívánt, Magyarország függetlenségét álomnak tartotta s egyéb célja nem volt, mint az, hogy Ausztria befolyását Németországra megsemmisítse s a dynastiát arra bírja, hogy súlypontját kelet felé keresse.

A kérdésnek volt azonban egy oly része is, mely egyes befolyással hatott családi életünkre. A szécsényi uradalom vissza volt már adva feleségemnek; félhető volt tehát, hogy ha Magyarországbán a háború folyamata alatt csakugyan támadna valami felkelés és szigorúbb rendszabályok hoztának be, a jószág még egyszer elko-boztatnék, ha mi az ellenség földén maradunk, annál is inkább, mivel Gábor fiam Angolországból folyvást ostromolt, engedjük meg, hogy Garibaldi veres-ingesei közzé mehessen s tudtuk, hogy ezt megteszi, akár megengedjük, akár nem. Többször tanakodtunk ezek felett, végre megállapodtunk abban, hogy feleségem a két leány-nyal s Károly fiammal Magyarországba menjen s ott a budai fürdők-et használja. Így is történt, midőn egymástól búcsút vettünk, azt

hittük, hogy az elválás nem fog soká tartani; meg voltunk győződve, hogy a háború, rövid lesz, mert hosszú, évekig tartó háborút nem állnak ki a jelenkor finánciális viszonyai; de az eredményre nézve minden tekintetben csalatkoztunk. Azt hittük t. i., hogy az osztrák sereg, rossz tábornokai mellett is, minden esetre megveri a poroszt, mely lelkesedés nélkül megyen a testvérháborúba; ellenben hogy az olasz sereg — s itt különösen Cialdiniban bíztunk — megveri az osztrákot. Igaz, hogy egész életemben sohasem csalatkoztam úgy, mint ez egyszer.

III.

Nagy úr támadott házi életemben, midőn feleségem Magyarországra ment. Azon huszonegy év alatt, melyet egymással töltöttünk, csak ritkán voltunk távol egymástól; mondhattuk, hogy a sors csapásai még szorosabban fűztek bennünket össze. Ritka egy asszony volt az. Felnevelkedve bécsi fényűzés közt, személyes összeköttetésben kitűnő német írőkkel, maga is kedvét találva abban, hogy csinos német verseket írjon, magyarnak adta kezét s lejtött hozzánk, idegenek közé, kiket kedvessége csakhamar barátokká változtatott át. Érezte, hogy ezentúl Magyarország a hazája, tanúit magyarul, beleélte magát viszonyainkba s lelkesedéssel csüggött a haza ügyének kifejlésén. Alig töltött két esztendőt az országban kényelmes körülmények közt, midőn a forradalom kiütött. Tudta, hogy múltamnál s elveimnél fogva ettől vissza nem vonulhatok; őt is megragadta az általános mámor; de ő is, mint én — már akkor, midőn első jeleit észrevettük, hogy az udvar játékot üz velünk s vissza akarja idővel szerezni elvesztett absolut hatalmát, sőt midőn a pénzvillág is ellenünk fordult, — mert még Széchenyi sem akarta elfogadni a kétszáz milliomot az osztrák államadóságból — nem kételkedtünk többé, hogy az egész mozgalomnak nem lehet szerencsés vége. Bécsben tanúi voltunk az ottani anarchiának; láttuk, miként Jósika Samu s barátai megghiúsították utolsó reményünket, hogy Ferdinand király Innsbruckot elhagyva, Budára tegye át királyi széket; ismertük a cselszövényeket, melyek kezdetben Jellasich, később Windischgrätz személyében keresték az úgynevezett rend visszaállításának vezérét: hiszen apósom házánál sógorom, gróf Bréda által némi érintkezésben maradtunk az osztrák vezérférfiakkal

is, kik reánk nézve mindent a legfeketébb színekben láttak: de feleségem egy pillanatig sem tántorodott meg: még akkor sem, midőn Deák is reményt veszített, midőn az első magyar minisztérium lemondott, midőn Széchenyi a döblingi tébolydában lelte menedékhelyét, midőn barátink, Eötvös és Trefort, elhagyták az országot. Soha egy pillanatig sem jutott eszébe, hogy én is visszavonuljak a köz ügyektől s tétlenül nézzem a dolgok további lefolyását. Októberben visszamentünk Pestre; de nem vonultunk vissza a közügyektől; Ő lelkesített sokszor, midőn csaknem minden reményt vesztettem s a mint a legnagyobb veszélyek közt külföldre mentem, hogy a magyar ügynek barátokat szerezzek, ő is, nemsokára Gyula fiam születése után, ki idegenek közt, üldöztetve a németek által, látta először a napvilágot, követett engem külföldre s panasz nélkül tűrte a száműzés és szegénység minden nehézségeit. Ő adott nekem erőt, hogy Angolországban lázas tevékenységgel folytassam a hírlapokban s az irodalomban a harcot a magyar ügy mellett: ő is segített tollával, hogy kenyerünket kereshetik idegenek közt, kik egyébiránt tudták méltatni a nemes törekvést s bennünket, vagyontalan menekülteket, szívesen befogadtak fényes társaságukba. Midőn Kossuth angolországi diadalmenete után az Éjszakamerikai Államokba ment, mi is kísértük őt s feleségem kedvessége sok nehézséget háritott el, melyek az ottani társadalomban sok helyütt emelkedtek Kossuth ellen; míg a nép Kossuthban a lángész hatalmát bámulta, feleségem kedvessége hatott azon körökben, melyek a forradalommal nem igen szoktak rokonszenvet érezni. Eveken keresztül tűrte ő mosolygó arcczal az életnek reánk nehezedő gondjait; soha sem említette, nem fájlalta azon fényesebb körülményeket, melyekről miattam mondott le s hön ragaszkodott azon hazájához, melyet alig ismert, hiszen csak két évet töltött összesen Magyarországon. Gyermekeit magyaroknak nevelte, mindamélt, hogy kevés reményünk volt visszakerülni az országba, mert míg Gorove, Andrassy, Eszterházy s oly sok más menekült lassan-lassan amnestiáért folyamodott s a hazába visszakerült, hazafi-büszkeségünk nem engedte, hogy mi is folyamodjunk bünbocsánatért. Azalatt pedig mindig ki voltunk téve a menekültek és emigránsok gyanúsításainak: ha Kossuth nem segítette őket, ezt mindig nekem tulajdonították, én voltam mindig a bünbak, Olaszországban jobbra fordult

ugyan dolgozunk, mióta Zsivora barátunk kieszközölte, hogy Szécsény feleségemnek adassék vissza s mi e szerint otthonról is segítséget kaptunk s kényelmesebben rendezhettük el magunkat. Most ismét el kellett válnunk, úgy hittük, nem hosszú időre, úgy reméltük, hogy a telet ismét együtt töltjük Flórenczben és addig annyira tisztülnek a viszonyok a hazában, hogy jövőnkre nézve akár itt, akár az országban végleges elhatározásra juthassunk.

IV.

Roxall, az angol nemzeti galériának igazgatója, ez időben Olaszországban utazott s engem is meglátogatott. Az angol képtár későn, már e században keletkezett; nemzeti volt mindig, nem királyi, ugyanazért a királyi palotákban lévő képek sohasem egyesítettek vele; de Albert herczeg, a királyné férje, nagy érdeklődéssel viseltetett a művészet felvirágzása és a nép ízlésének nemesítése iránt, ugyanazért mindig pártolta úgy a múzeum, mint a képtár ügyét s ezeket annyira divatba hozta, hogy most a parlament évenként oly dotációt szavaz meg számukra, minő a szárazföldön egészen hallatlan, így történhetett, hogy a nemzeti képtár Londonban fél század alatt a legnevezetesebbek egyike lett Európában s oly mesterek műveivel dicsekedhetik, minők sem Párisban, sem Pétervárott, sem Bécsben, vagy a német képtárakban nem találhatók. Ha eladóvá válik valahol egy nagyhirű kép, biztosan tudhatjuk, hogy az angol nemzeti képtár a versenynél megjelenik, különösen akkor, ha oly mesternek műveiről van szó, kinek befolyása volt kortársaira s ki a műtörténelemben nevezetes helyet foglal el. Boxall most is ily járatban volt Olaszországban: a san-donatói templomban Crivelli gyönyörű oltárképére alkudozott, ámbár a londoni képtár ezen mailandi régi mestertől már három képet láid, de a san-donatói madonna mind fel fogása, mind kivitele által mindenesetre Crivelli mesterműve marad, mely, mint ilyen, Angincourt műtörténelmi művében a század kezdetén közzé is tétetett. Az alkudozás soká tartott, de végre mégis eredményre vezetett; a kép, ha jól emlékezem, százezer frankon az angol nemzet birtokába került. Boxall ez időben egy Ids kirándulást is tervezett a toskánai és umbriai városokba, hol őt különösen Pier della Francesca és Luca Signorelli képei érdekelték s meghitt,

kísérjem el. Barátom Marcato is hozzánk csatlakozott, ki azon időben a legügyesebb másoló volt Flórenczben s így elmentünk hárman, hol vasúton, hol kis kocsin s bejártuk a vidéket, annak templomait s a magánbirtokban lévő gyűjteményeket. Már Arezzóban bámultuk Pier della Francesca freskóit; ezen mesternek egész jelentékenysége azonban leginkább Borgo di San Sepulchro templomában tűnt szemünkbe s meggyőződünk, hogy ámbár művei hazáján kívül alig fordulnak elő s neve azért kevésbé ismeretes, mégis a legnevezetesebb régi művészek egyike, ki méltán Masaccio mellé Boroztathatik, mivel befolyása egyrésről Peruginóra, másrésről Luca Signorellire, kik mind a ketten nála s vele dolgoztak, közvetve Michel Angelóra s Rafaelre is hatott. Cittá di Castellóban Rafael legrégebbi képét néztük meg, mely igen rossz állapotban van ugyan, de azért mégis fájaltuk, hogy nincs oly helyen, hol inkább hozzáférhető volna. Itt és Cortonában Luca művészetét tanulmányoztuk, ki egyes képeiben a művészetnek csaknem legmagasabb fokát éri el, míg másokban s különösen a legutolsókban színezete oly egyhangú, mintha vénségében a színérzék kihalt volna belőle. Perugiában a régi umbriai képek mellett különösen Perugino kötötte le figyelmünket s az Ő iskolája. Úgy látszik, hogy ezen ügyes és szorgalmas nyárspolgári jellem vitte legnagyobb fokra a képek gyári termesztését a XV. század végén; mert számol tanítványai által vitette ki a közönség megrendeléseit tulajdon rajzai szerint, melyekben azon alakokat, melyek egyszer megtetszettek, újra meg újra ismételte. Sok nevezetes festész dolgozott így Peruginónál: Pinturicclio, Lo Spagna, Ingegno, Manni, Rafael, kik később mind magok is nyitottak boltot, inéit a festészet azon időkben csak oly czéhbéli üzlet volt, mint bármely más, melynek főczélja a megélhetés és pénzkeresés. Másfél századdal később Rubens ismét így készítette műveit nagy részben tanítványai s munkatársai által. Csak így magyarázható, hogy az európai képtárak közel négyezer képet bírnak tőle, melyeknek némelyike terjedelemben is a legnagyobbak közé számíttatik. Időnkben Thonvaldsen dolgozott így; megelégedett avval, hogy szobrainak mintáját készítette el s a kivített tökéletesen, nemcsak nagyjából, hanem a legkisebb részletekig, munkásaira s tanítványaira bízta, mert szobrászi nagy hírének pénzben is kereste s megtalálta leszámítolását.

Két hétig tartott ezen kirándulásunk, mely alatt csak elvértve láttunk hírlapokat. Amint május utolsó napjaiban visszajöttünk, megtudtuk, hogy a háború már csakugyan kikerülhetetlen s kevés nap múlva bizonyosan ki fog tömi.

V.

Midőn Victor Emanuel a novarai vereség után atyja lemondása következtében, kivel Radecky nem akart a békéről alkudozni, váratlanul trónra lépett s megkötötte a békét, mindjárt arról gondoskodott, hogy seregét mielőbb reorganizálja s oly lábra helyezze, mely a megtorlást előbb-utóbb lehetségessé tegye. Lamarmora, egy tudományosan képzett tábornok, bízott meg ezen nagy feladattal s ő azt éveken keresztül a legnagyobb szigorúval következetesen vitte keresztül, különösen a francia szervezetet vevén mintáid; nem is vonakodott oly elemeket venni táborkarába, melyek continentális fogalmak szerint rendes seregbe alig vétethettek volna be. így például piadini, ki 1831-ben a modenai felkelésben vett részt, megmenekült, Portugálban és Spanyolországban közkatonából törzstisztségre vitte, s S4S-ban a milánói ideiglenes kormánynál a védelmet vezényelte, és Fanti, ki szintén nem ment keresztül rendes előléptetés szerint az egész tiszti lépcsőzeten, mégis mint ezredek alkalmaztattak a szárdinai seregben, mely kevés év alatt már oly jól volt felszerelve, hogy a krími háborúban az angolok és francziák teljes elismerését érdemelte ki. — Az 1859-iki háború óta azonban Olaszország határai oly rohamosan terjedtek, hogy az új annexiók következtében a sereg is egészen megváltozott és számra nézve megnégyszeresedett, úgy, hogy a régi szárdinai ezredek s tisztjeik annak csak magvát képezhették. Hozzá jöttek most a toskánai ezredek, melyek tűzben soha sem voltak; a nápolyi sereg, melyet Garibaldi önkénytesei megvertek s a győzedelmes veres-inges tisztetek egy része, kik nem voltak tudományosan kiképzett szakkatonák s kiket Lamarmora nem igen szeretett, mert gondolkozásmódjuk s eszmemenetök eltért a régi szárdinai sereg szellemétől. Lamarmora ezen újra szervezett olasz seregnél a czopfot képviselte, Cialdini az újabb felfogást; de ő is ellentétbe helyezte magát Garibaldival; a garibaldinus tisztetek tehát nem igen szerették. Ezen időben

csakugyan különös volt az olasz tábornokok névsora; Lamannora s a régi piemontiak mellett ott volt Nunziante, a nápolyi Bourbon-sereg volt vezére s mellette Mezzocapo és Cosenz. kik forradalmi gondolkozásuk miatt épen a nápolyi sereget hagyták el, és Bixio és Sirtori és Türr, kik Garibaldinak köszönték tábornoki rangjokat, melyre csakugyan nem a rendes fokozatos előléptetés útján jutottak. És ez így volt az ezredeseknél, őrnagyoknál és kapitányoknál is: a tisztikar nem forrt még össze elégségesen, a seregnek egyöntetűségét nem lehetett kevés év alatt elérni. Lamannora mégis bízott a sikerben, tudta, hogy az osztrákoknak alig van 100,000 emberök, kiket csatarendbe állíthatnak a velencei tartományban. Ezeknek ellenében ő háromszoros túlerővel léphet fel; biztosnak tartotta tehát a győzelmet, olyannyira, hogy még Cialdinira sem akart számítani, ki a Pó túlsó paláján, az Emíliában vezényelte az egyik sereget. — Lamannora azon tanácsot kapta porosz részről, hogy cernírozza a várnégyszöget és nyomuljon minél gyorsabban előre a bécsi úton felfelé; másrészről Napoleon azt tartotta, hogy nem volna jó politika, nagyon keményen elbánni az osztrákkal. Az olasz fővezér nem sokat adott minden-e; évek óta tanulmányozta volt ezen háborút, terve még azon időből készen volt. midőn a Pó jobb partját az ellenség bírta s csak a Minció felől támadtathatott meg.

Most is ezt tartotta legczélszerűbbnek, annál inkább. minthogy túlerővel volt képes az osztrák ellen törni.

VI.

Fiam Gábor folyvást ostromolt Londonból, engedjem meg, hogy részt vegyen a hadjáratban mint Garibaldinak veres-inges önkénytese. Le is jött Olaszországba s én Frigyesbe bízam, ki Garibaldi alatt őrnagy volt. most Flórenczben tartózkodott s önkényteseket toborzott, kiknek feladata volna a Trentino felé működni. Egy pár nap múlva elindultak; gyakran kaptam tőlük tudósítást, mely biztató volt; a föld népe ott is. hol az osztrákok még uralkodtak, rokonszenvezett a veres-ingesekkel. kik egyenkint szállingóztak Garibaldi főhadiszállásához; útban fiam is két társával egy kis vendéglőbe szállt: vacsoránál ültek, midőn a vendéglős figyelmeztette, hogy osztrák tisztak jönnek s őket mindjárt a padláson elrej-

tette, nehogy megtalálják. Az osztrák tisztek kérdezősködtek ugyan, nem láttak-e e vidéken gyanús idegeneket vagy veres-ingeseket; de az egész helységben nem találkozott senki, aki árulkodott volna. A tisztek megháltak ott s másnap reggel tovább lovagoltak s fiam társaival szerencsésen ért Garibaldihoz.

Flórenczben a legszebb reményekben ringattuk magunkat; a király jó kedvvel ment a sereghez, várva vártuk a legelső hírt a harcztól. Bettini Cesare, igen kedves barátom, régi köztársasági florentinus. ki a nagyherczeg idejében a Bargello celláiban mint államfogoly el volt zárva, épen most adta leányát fűjhez. Felesége angol asszony volt, buzgó protestáns, ki leányait is a maga hitében nevelte; az esküvő tehát, miután a városházán polgárilag megkötötték, a protestáns imaházban szenteltetett fel; ez volt talán az első vegyes házasság Flórenczben, ugyanazért sok ember gyülekezett a templomba. Amint onnét Bettini lakásán az ebédhez leültünk, az egyik vendég a legnagyobb megütközéssel mondta, hogy a minisztériumból jó; rossz hír érkezett, az osztrákok győztek, a sereg szét van verve. Nem akartam hinni. Tudtuk ugyan, hogy Lamarmora s a király átvezették a sereget a Minción a nélkül, hogy ellentállásra találtak volna; de tudtuk azt is, hogy Cialdini még mindig a Pó jobb partján állott s nem akartuk elhinni, hogy Lamarmora elfogadná a csatát, mielőtt Cialdinival érintkezhetik s egyesült erővel támadhat. A dolog pedig mégis úgy volt; az olasz fővezér olyannyira bízott erejében és terveiben, hogy Cialdininak nem akart részt hagyni a dicsőségben s neki ment az osztrák seregnek, mely ugyanazon helyen, hol Radeczky tizenhét évvel előbb győzött, most ismét szemben állt az olasz sereggel s ez rövid harczt után Lamarmora ügyetlen támadásának s vezérletének áldozatává lett.

Ezen hír egészen megzavarta a nászszakomát, annál is inkább, minthogy annak lefolyása alatt részletes adatok is jöttek tudomásunkra, hogy az aostai herczeg megsebesült s az olasz sereg desorganizált állapotban rendetlenül vonult vissza. Az olaszok le voltak hangolva s voltak, kik már attól is kezdtek félni, hogy az osztrákok, bízva szerencsájokban s védelmi állásukat elhagyva, támadásra készülnek. A határvédelem most, csak Garibaldinak még szervezetlen csapataira volt bízva; de az olasz egység érzetének általánossága

soha sem tűnt fel fényesebben, mint most, ahol a rendes seregbe helyezett bizodalom egyszerre megszűnt; mert sem Modenában, sem Flórenczben, sem Nápolyban nem jelentkezett semmi tüntetés az elűzött fejedelmek érdekében, mindamellet, hogy a kormány és hívei nem tudták eltitkolni, hogy csakugyan szégyenük a custozzai vereséget. Cialdiniban bízlak most s remélték azt is, hogy a hajóhad helyreállítja valamely fényes hadi tett által a csorbát, mely a nemzet becsületén ejtetett s Persano, a tengernagy, csakugyan neki gyürkőzött s kiszállt hajóival az anconai kikötőből és csakhamar kaptunk telegrammot, hogy Lissza szigetét foglalta el. Persano nem volt ugyan különösen népszerű, de mindenki ismerte azon időből, midőn tengerészeti miniszter volt s a hivatal fáradtságait este rendszeren a színházban pihente ki, ahol különösen a hallétben gyönyörködött s a tánczosnöket személyesen is igen közelről ismeré. Nagy megvetéssel viseltett az osztrák hajóhad iránt s egy kormánylap szerkesztője, ki meghívására most is a tengernagyhajón vendége volt, már előre készítette el a közönséget a biztos győzelmi hírekre. Annálinkább meglepett a hivatalos tudósítás, hogy Tegethoff, az osztrák tengernagy, megtámadta fahajóival az olasz hajóhad vashajóit s merészen nekihajtvá ezeknek, a «Re d'Italiá»-t elsüllyesztette. Persano közvetlenül az összeütközés előtt elhagyta hajóját s más hajóra tette át a vezényzászlót; de vendégét, a szerkesztőt, ott hagyta s ez bele is veszett. A csata el volt vesztve s az olaszok még inkább szégyelték ezt, mint a custozzai vereséget. Általános botránkozást keltett Persanónak azon levele, melyet Anconából, hová vert hajóhadával vonult vissza, egyik atyjafiának írt s a csatavesztésnél fájdalmasan megemlékezik arról, hogy ezüst asztali készüléke s hű kutyája szintén belevesztett a tengerbe. Persano később haditörvényszék elé állíttatott, a gyáva-ság bűnében elmarasztaltatott s rangjától, kitüntéseitől gyalázattal megfosztatott, s még sem lőtte magát agyon.

VII.

Az események gyorsan következtek egymásra: az osztrák sereg éjszakon is védelmi állást foglalt el s bevárta a porosz támadási a cseh hegységeken innen; hét nap alatt hét csatát vesztett, Velen-

czét odaajándékozta a francia császárnak s kivonult véglegesen Olaszországból; azon Olaszországból, melynek megtartására századok óta pazarolta erejét. Minthogy Napoleon rögtön elrendelte az általi aláírt szavazást a velencei tartományokban, ezek is kevés nap alatt beleolvadtak az egységes Olaszországba. A nemzet egyik nagy óhaja teljesült, csak hogy oly módon, minő nem gerjeszthetett lelkesedést s lelohasztotta még a henczegni szokott lapok hazafi frázisait is, melyekben még kevés héttel ezelőtt a mostani olaszokat a régi rómaiak méltó utódjaiként ünnepelték.

Feleségem leveleiből ki lehetett olvasni, hogy nálunk is nőttön nő az izgatottság, sőt gyanítanom kellett, mintha azon esetre, ha a háború tovább tart, találkoztak volna oly elemek, melyek a zendülésre készek. Ezt remélte Klapka is, midőn az átszökött és elfogott magyarokból légiót szervezett a porosz kormány költségén; de Bismarck még sem akart Kossuthal összeköttetésbe lépni; mindenestre feltűnő volt, hogy midőn a «dicsőséges» Csehországot felhívta a felkelésre, sem a magyarokhoz, sem a németekhez nem intézett hasonló felhívásokat, ámbár itt is, ott is, sokkal előbb számíthatott visszhangra, mint a cseheknél, kik a németesedéstől irtóznak csak úgy ha az Berlinből, mintha az Bécsből fenyegeti őket. Világos volt, hogy a porosz politika fenn akarja tartani az osztrák birodalmat; tudja, hogy arra még szüksége lehet, ugyanazért nem akart komolyan egy nagyobb szerű magyar mozgalmat előidézni, mely az osztrák birodalom további fennállását lehetlenné tenné. Az ország közszelleme nagy csudálkozásomra elég józan maradt ez időben; de nem is volt elég ideje, hogy mámoros állapotba jöjjön, mert a veréseket csakhamar követték a békealkudozások, melyek a porosz sereget épen azon pillanatban állították meg, midőn ez már magyar földön, Pozsony mellett az utolsó győzelmet aratta. Előre látható volt, hogy ezen hadjárat és béke után az osztrák viszonyok is más alakot öltenek s ha valaha, most van az ideje a békés kiegyezésnek s azon időszak berekesztésének, melyet a forradalom nyitott meg, s melyben a reactio előbb véresen, később folyton szelidülő modorban a nemzet alkotmányos érzetét elnyomni törekedett. Mind a két rész ki volt fáradva a harcz által, de a kibékülés Magyarországgal a monarchia további fennállhatásának egyik főfeltétele lett.

HAZAJÖTTEM.

I.

A béke meg lévén kötve, Garibaldi önkénytese is hazajöttek; fiam Gábor elbeszélte kalandjait azon rövid hadjáratban a Giudicariákban, melyeken keresztül a Trentinóba hatoltak; kisebb összejutásokban az osztrák csapatokat megverték, de előrehaladásukban Velence átadásának s az ellenségeskedések megszüntetésének hivatalos bejelentése által akasztattak meg. Budai leveleimből megtudtam, hogy a bécsi lapok mindennap a garibaldinusok megveretéséről hoznak tudósításokat, ami feleségemet folyton felizgatta, ámbár mindezeknek hitelt nem adott, de leveleim csak későn körüton jutottak kezeihez. Teréz a fürdő használata végett a Lukácsfürdő mellett lakott, és azon számadások vizsgálatával vesződött, melyeket a pénzügyi osztály Szécsény adminisztrációjáról azon időkre nézve adott be, melyek alatt az uradalom elvult kobozva, a melyeknek eredménye az volt, hogy a kiadások a bevételeket jóformán felemésztették, amivel még sem lehetett megelégedni, s mibe Teréz beleegyezni semmiképen sem akart. Kedélye ez időben nyomott volt, augusztus második felében vettem tőle levelet, melyben említi, hogy Harriet leányomnak erősen fáj a feje. Ezután több napig elmaradt minden tudósítás, a mi természetesen aggodalmat gerjesztett. Szeptember 2-án a németalföldi követ, ki a háború alatt az osztrák érdekek képviselésével volt megbízva, a következő telegrammot küldte hozzám:

«Az osztrák kormány rendeletéből van szerencsém Önnel az általam e pillanatban kapott táviratot közleni, mely a következő szavakban foglaltatik és Mennsdorf-Pouilly névvel van aláírva.

Szöveg: Leánya, ki typhusbeteg, kívánságát jelentette ki, hogy

Önt láthassa. Ő cs. és kir. Felsege méltóztatott ezen kívánság folytán megengedni, hogy Ön e czélból Magyarországra visszajöjjön.»

Megdöbbsentem, csak annyit értettem ezen szavakból, hogy leányom halálosan beteg, de miként tudhatta meg ezt a felség, miután Teréz jelenleg semmi összeköttetésben sem áll az udvari körökkel. Gróf Menndorf, a külügyminiszter atyja, régi időkben járatos volt ugyan apósom házánál s esküvőnkél Teréz tanúja volt, de ezen összeköttetés régen megszűnt az öreg gróf halálával és a mi száműzetésünkkel. Később tudtam meg, hogy Eötvös Pepi, ki irántam és családom iránt változatlan barátsággal viseltetett, járt közben ez ügyben, ő fordult ily kérelemmel Majláth Györgyhöz, ki akkor kancellár volt s a felség tüstént megengedte visszajöveletemet. Barátim már régen tervezgettek tudtom nélkül, mily módon lehetne engem visszahozni az országba, a nélkül, hogy amnestiáért folyamodnom kellene; mert tudták, hogy ezt semmi szín alatt sem fogom tenni, s miután már egy idő óta szóban volt, hogy Kubinyi Agoston, a múzeum igazgatója, nyugdíjaztatik, aláírásokat akartak gyűjteni azon kérelemre, hogy a múzeumnak s hazai régiségeknek érdekében én neveztessem ki e hivatalra; mit Toldy és Csengery közöltek Deákkal. Mindez csak tervben maradt.

Amint a táviratot megkaptam, tüstént a hollandi követséghez mentem s útlevelet adattam magamnak és Gábor fiamnak, ki már egy pár nap óta lázról panaszkodott, s kire nézve az orvos a levegőváltást ajánlotta. Egész családomból csak Garibaldi fiam maradt Flórenczben nagyanyjánál; én rögtön útnak indultam, ez azonban most ropant akadályokkal meg volt nehezítve. A Póig hamar eljuttotunk ugyan; de itt már levegőbe volt röpitve a híd, s a vasút kisebb hídjai is az egész vonalon meg voltak rongálva, a gőzmozdony csak lépve haladott sokszor, s két napig tartott, míg Udinén túl osztrák földet értünk. Pragerhofban négy órát kellett várunk a budai csatlakozásra, innét tehát Zsivorának táviratoztam, tudassa velem, mikép van leányom. Fiam is, én is, szótalanul aggódva vártuk a feleletet, mely végre megjött, hogy leányom igen rosszul van s Teréznek erős változásai vannak. Megrezzentem és sötét sejtelmekkel értem hazánk határát. Tizenhatsz évig vágyódtam mindig reá, s most nem volt semmi örömem benne, hogy

hazám levegőjét szívom: nem láttam, nem hallottam semmit, csak az egy kívánságom volt minél előbb találkozhatni kedvesiinnel.

Még inkább megdöbentem, midőn Martonvásáron Székácsot ismertem meg. ki itt a szomszéd coupéba szállt, Tétényben ájtott hozzánk, e szavakkal fogadtam:

— Hogy van Teréz?

Kezet szorított s egy pillanatilag hallgatott.

— Szólj, a bizonytalanság megöl. — s ő komolyan csak annyit mondott:

— Meghalt!

— Hát Harriet?

— Az is meghalt!

Nem tudom, mit mondott még. Tompa bú fogott el, alig tudtam magamról; el kábultam, mintha a mennykő ütött volna belém. A budai indóháznál Guszti fiam fogadott: mondta, hogy a gyerekek Pátyon vannak, Váradyéknál, régi barátinknál, s engem gépszerűleg a «Vadászkürt»-be vitt. Másnap volt a temetés. Sokan szorítottak kezét: meglehet, hogy csodálkoztak, hogy oly közönyösnek látszom, a világ meg volt halva az én számomra. Zsivora és fiam és Eötvös Pepi ekkor capacitáltak, hogy Bécsbe kell mennem, megköszönni ő felségének azon gyöngéd figyelmét, melylyel visszajöveletem megengedte. Ekkor jutott eszembe, hogy az engedély leányom kívánságára csak azon célra adatott meg, hogy őt még egyszer láthassam; ennek mostan vége volt; csakugyan ki kell tehát kérésem a további rendelkezést, hogy tudjam, mit tevő legyek, maradhatok-e, vagy visszamenjek. — Két napig még itt maradtam, az egyiket Eötvös Pepinél töltöttem svábhgyi villájában, aztán Pátyra mentem, megköszönni az öreg Várady Józsefnek és kedves feleségének szivességét s náluk hagytam Gábor fiamat, ki nem panaszkodott ugyan, hanem mégis látszott, hogy egészsége nincs helyén. Utamban Deákot is meg akartam látogatni, ki sógoránál Oszterlmbemél, ennek szent-lőrinczi pusztáján nyaralt. Kanizsáról tehát kocsit fogadtam s hozzá mentem: ott találtam ülve a ház előtt a kert felé, késével körtét faragcsálva fából. Nem tudta, hogy jövök, örömmel megölelt, megcsókolt, maga mellé ültetett, egy szóval sem említve gyászomat, kezdett beszélni politikáról s házi dolgokról és a

régi időkről, s kikérdezgetett Kossuthról és Garibaldiról, s finom pszológiával oly érdekesen tudott velem elmulatni, hogy csakugyan felmelegedtem én is, s éjjel először ismét tudtam csendesen aludni.

II.

Másnap Bécsbe érkeztem, a kancellária palotájában jelentkeztem Majláth Györgynél, a kancellárnál, ki az 1830-iki országgyűlésnél egyik követtársam volt s ím azóta ritkábban is találkoztunk, mert különböző párthoz tartoztunk, mindig nagy szívességet tanúsított irántam. Soká beszélgettünk egymással; Sennyey is oda jött, kivel most találkoztam először; politikáról is volt szó; megjegyeztem nekik, hogy aligha nem oly sereg élén állnak, melynek sok a tábornoka és vezérkari tisztje, de kevés a legénysége. Hosszabb beszélgetésünk után Majláth megígérte, hogy másnap tudomra adja, mikor fogad a felség. Elmentem az alkancellárhoz is, Károlyi Laczihoz; ez régi időkből igen kedves pajtásom volt, mikor nem is áldoztam, hogy még alkancellár is válhatik belőle. Ez is a régi időkről beszélgetett velem s elmondott egy pár igen érdekes adatot azon időről, midőn Miksa főherceg a mexikói császári koronát elfogadta s ez alkalommal minden örökösödési jogairól lemondott s bátyjától elvált. Károlyi ezen jelenetnél a magyar kancelláriát képviselte.

Másnap a Burgba mentem audientiára. A váróteremben ott láttam egy szép, magas, fiatal őrnagyot a Terézia-keresztel mellén, mint a felség segéd tisztjét. Bemutatta magát, hogy öcsém, Fejérváry Géza. Beszélgetés közt kérdeztem, tud-e magyarul? azt felelte, hogy igen keveset; megmondtam neki, tanuljon szorgalmasan, szüksége lesz még rá a magyar minisztériumban, melyben ő bizonyosan még szolgálni fog. Hitetlenül mosolygott, pedig jóslatom csakugyan terjedett. Végre a nagyurak sora kifogyott, kiket ő felsége előttem fogadott, az ajtó megnyílt s én azon fejedelem előtt álltam, kinek tizennyolcz esztendőn keresztül szakadatlanul, ha nem is veszedelmes, de mindenesetre tevékeny ellensége voltam. Hadtörvényszéke halálra ítélt engem s nevemet a bitófára szegezte; én conspiráltam ellene, most láttam először s éreznem kellett, hogy lekötelezettje vagyok. Teleki Laczi jutott eszembe, ki öt évvel

ezelőtt, habár egészen különböző esetben, ugyanezen helyen állt; meg voltam hatva. Meleg szavakban köszöntem meg azon nagylelkűséget, melylyel a felség leányom kívánságát, hogy engemet még egyszer láthasson, mindjárt, amint az tudomására jutott. gyengéd figyelemmel tekintetbe vette. A kívánság, fájdalom, nem teljesedett be; engemet a lehető legnagyobb szerencsétlenség ért; most úgy érzem magam, mint a fogoly, ki feltételeesen, becsületszávara szabad; de a feltétel megszűnt, jelentkezem tehát s várom a rendeletet, mit tevő legyek, maradhatok-e a hazában, vagy menjek vissza száműzésbe?

A felség kifejezte rokonszenves sajnálatát veszteségem felett s kérdezett, kívánok-e Magyarországon maradni?

Feleltem, hogy gyermekeim érdekei megkívánják a vagyon kezelése s bonyolult viszonyaink rendezése tekintetéből, hogy maradjak; egyébiránt van fiam, kinek érettsége és élelmessége felülmúlja korát.

— Hány éves?

— Huszonkettedik esztendejében van.

— Ez bizony még kevés.

Erre megengedte, hogy maradhassak s megmondta, hogy reméli, nem avatkozom bele akadályozóig azon kiegyezkedési intézkedésekbe, melyek Magyarországra nézve folyamatban vannak.

Megígértem: de minden félreértés mellőzésére megjegyeztem, hogy legkisebb fiam Flórenczben van még, vissza kell mennem érte s az ottani viszonyaim lebonyolítására; nem szakíthatok szó és magyarázat nélkül azon barátimmal, kik akkor kezet nyújtottak, midőn elhagyatva éreztem magamat s kik most is ő felségének ellenei, — említettem Garibaldi nevét.

— Ismeri őt?

Elmondtam, hogy büszke vagyok barátságára, mert önzetlenebb, nemesebb jellemet alig ismerek s midőn láttam, hogy a szavak nem találkoznak visszatetszésre, többet is beszéltem róla s megemlítettem Mazzinit is, ki ideális felfogásával a legnagyobb befolyással volt az olasz szellemre, habár minden általa szervezett merénv dugába dőlt.

A felség figyelmesen hallgatott meg s még egy-két kérdést tett az olaszországi viszonyok iránt, mire bőven feleltem: erre könnyen

meghajtotta fejét s a kihallgatásnak vége volt. Láthatta, hogy nem vagyok udvaroncznak való.

A Burgból egyenesen a magyar kancelláriába siettem, azon termekbe, melyekben 184-8-ban laktam s dolgoztam és felkerestem a kancellárt. Elbeszéltem neki a kihallgatás egész folyamatát, de megjegyeztem, hogy nem szeretem a kétes, határozottan körül nem vonalazott helyzeteket, melyek különböző módon magyarázhatók s tévedésekre adhatnak okot. Commentárt kérek tehát ahhoz, amit ígértem; hitelesen akarom tudni, mit szabad tennem, mit nem, mennyiben avatkozhatom a politikába.

Bizony abba ne avatkozzál semmiképen.

— Ez aztán nem oly könnyű, mint a minőnek látszik; képviselőnek tehát nem választathatom magamat?

— Természetesen addig nem, míg a kiegyezés meg nem történik.

Újságokba nem írhatok?

— Már bizony azt se tedd.

Rossz élczeket nem csinálhatok?

— Ezt már nem tilthatom meg, ha tenném is, hiába való dolog volna; nem tudnál ellentállni természetednek.

— Nem kritizálhatom az eseményeket és személyeket?

Nem bizony.

— Még azokat sem szidhatom, kik benneteket s a magyar ügyet itt meg akarnák buktatni?

Erre Majláth mosolygott s azt találta, hogy ezeket csakugyan jó lesz szidni, sőt hogy ez kötelességem: ily értelemben üthetek lármat, még pedig minél nagyobbat.

A Frankfurt szállodában laktam, ott volt Kemény Zsigó is, amint haza jöttem, ott találtam meghívását másnapra reggelire. Átmentem szobájába, sokat beszélgettünk politikáról, elbeszélte nekem, hogy a königgrätzi csata után egy udvari hivatalnok jött Deákhhoz a szent-lőrinczi pusztára, hogy ő felsége meghívja, jelenjen meg haladéktalanul. Deák tüstént kocsira ült, a vasúton várt egy külön vonat, mely csak Bécsben állt meg. Schönbrunnba vitték Őt a király elé, ki azon kérdéssel fogadta, vajon Magyarország kész-e tüstént felkelni és sereget állítani, ha mind azt megadja, mit az országgyűlés kívánt.

Deák erre csak azt felelte: «Felség! kössön békét.» A király elfordult, egy pár perczig gondolkodott s aztán a szokott fejhajlítással szó nélkül elbocsátotta Deákot, kire kocsis s vasút várt és oly nesztelenül, amint jött, vissza is vitte őt a szent-lőrinczi pusztára.

Deák erről soha sem szólt nekem semmit, tehát nem tudom, igaz-e: de a hír elterjedése is mutatja az akkori idők eszmemenetét.

Kemény panaszkodott, hogy kifáradott már a munkából s alig képes a «Pesti Napló»-t szerkeszteni, felhívott, legyek segédszerkesztője. Természetesen elutasítottam az ajánlatot; megmondtam neki, hogy szószegő nem lehetek.

Még tovább is maradtam volna Bécsben, de Zsivorától táviratot kaptam: jöjjenek vissza, fiam Gábor beteg, változásai vannak.

Visszasiettem; Pesten tudtam meg, hogy ő is typhusba esett, kimentem hozzá Pátyra. az orvos lemondott minden reményről felgyógyulására, harmadnapra ő is meghalt. Három hét alatt feleségem s két felnőtt gyermekem! Ilyen az élet; midőn tizen-nyolcz évi számkivetésem véget ért. Irigylettem azon boldogabb múltamat, mely nekem azelőtt oly gyakran tűrhetetlennek látszott!

FÜGGELÉK.

Levelék a «Daily News»-hoz, 1862. augusztusban és szeptemberben.

I.

Az itt közlött levelek élénken festik az akkori idők mindennapi, változó izalmát s elég érdekes adalékul szolgálhatnak az aspromonti epizód történetéhez, kiegészítéül annak, mit egy előbbi fejezetben újra megírtam, mert akkor sokat kellett elhallgatnom, mit most megmondhatok.

Palermo, augusztus 10-én.

Midőn a királyi proclamatio a minisztertanácsban szombaton (augusztus 2-án) tanácskozás alá került, a ministerek erősen hittek, hogy Garibaldi tüstént meghajlik a király neve előtt, elbocsátja önkényteseit és visszavonul Caprerába, nem alkalmatlankodván többé Rattazzinak és Napoleon császárnak. A proclamatio helybenhagyása a kamara nagy többsége által tökéletesen megnyugtatta a piemontézeket: nekem azonban volt elég okom hinni, hogy Garibaldi nem sokat gondol azon kamarával, mely Faiini igazgatása alatt az általános lelkesedés pillanatában oly nép által választott, mely most először gyakorolta a választási jogot s nem ismerte a jelöltek politikai állását: szerinte ez nem képviseli az ország közvéleményét. A tábornok nem ment Sziciliába pusztaszézből: befolyásos férfiak liálták oda, hogy az olasz *egység* érületét erősítse, mely a pedáns közigazgatás hibáinak következtében hanyatlani kezdett. Úgy lászik, Rattazzi is érezte, hogy Sziciliában válság készül s azért Pallavicini Györgyöt, Garibaldi barátját, küldte kormányzónak Palermóba, ki ilyennek hirdette magát első proclamatiójában, jól tudva, hogy a tábornok neve szentnek tartatik a szigeten.

Garibaldi érkezése Sziciliában egyszerre elhallgattatta a separal

tisták agitációját s véget vetett a Murat-féle összeesküvésnek, melynek feje Marseillebe szökött: szükséges volt azonban a népet erősebb köteléssel az olasz szárazföldre fűzni, mint ez eddig történt. Az általános elégtelenség, a szűk nézetű piemontéz burocratiával és centralizáló hajlamaival, mely különösen Sziciliát és Nápolyi elkeseríti, meg nem szűnik mindaddig, míg Turin az ország fővárosa marad. Olaszországot nem lehet máshonnan rendezesen kormányozni, mint Kómából; ugyanazért a tábornok a maga szakállára kezdte meg az agitációt a francia megszállás ellen s ez megijesztette a tunni kabinetet s dühbe hozta Pillet Leont, az itteni francia consult, ámbár 1830-ban ő volt egyike a júliusi hősöknek. A tüzes szavakra és keserű recriminációkra következett a toborzás, Garibaldi barátai a fiatal aristokrátiára hatottak leginkább s a magas hivatalnokok fiaira; két fiatal Niscemi herceg s a Cesaro herceg fia Federigo voltak az elsők, kik felcsaptak s a ficuzzai erdőbe mentek C'orleone mellett, hol az expedíció szervezettek. Mind ez nyilvánosan történt, a hatóságok teljes tudtával; a néj) tehát azt hitte, hogy titkos egyetértés létez a tábornok és a király közt. Rattazzinak nem volt elég bátorsága ezen agitációt tüstént megakasztani: Garibaldi nevéől megijedt, megengedte, hogy a dolgok tovább fejlődjenek: de mégis katonaságot küldött a szigetre: visszahívta Pallavicinit s a polgári és katonai hatalmat Cugia tábornok kezében pontosította össze. Midőn a szicíliai lelkesülés a legmagassabb fokra hágott s már lombard önkénytesek is Palermóba kezdtek gyülekezni, kihirdetettek a proclamatio, mely Garibaldit a legkényelmetlenebb helyzetbe tette. Vagy vissza kellett volna vonni frázisait, melyekkel Napóleont illette s ünnepestes ellenzésbe állni a királlyal s a törvény határain kívül foglalni állást. Ezen mesterfogás által Rattazzi egyszerre véget akart vetni az agitációnak s tönkre tenni a tábornok tekintélyét. Rendeletei Curiához határozottak voltak, hogy, ha Garibaldi nem engedne, a sereg által támadtassék meg. De Cugia átlátta, hogy Garibaldi önkényteseinek megtámadása tüstént zendülést okozna Palermóban s polgárháborút, mely az olasz egység érzületét megsemmisítené. Ugyanazért még csak azon százhusz önkénytesnek partra szállását sem merte megtiltani, kik Corte, Garibaldi tábornoki ezredesének,

vezérlete alatt a palermói kikötőben érkeztek meg. Míg a rendőrség a gőzösön volt, hogy őket megfigyelje, egyenkint beleugrottak hol a csónakokba, melyek a gőzös körül evezgettek, hol a tengerbe s így érkeztek parihoz, hol a nép éljenzései közt sorakoztak. Cugia ekkor Garibaldi két barátját, Verdura herceget s La Loggiát, a tábornokhoz küldte a királyi proclamatióval, ki őket szokott szíves-séggel fogadta és miután az okmányt elolvasta, nyugodtan felelt:

— Ez egy darab papír, diplomata nóta, semmi egyéb. Higgyék el, uraim, hogy én jobban ismerem a király érzületét mint azok, kiknek tanácsára nevét ily okmány alá írta.

Erre tüstént kiadta a parancsot, hogy a tábor szedessék fel s az önkénytesek induljanak, az egyik oszlop a sziget éjszakai partján, a jobb szárny a déli völgyekben, ő maga a centrumot vezette a hegyeken át.

Ez volt az állapot, melyet Turinban még nem ismertek, midőn mi indultunk. A gőzös néhány órára megállt Livornóban, épen elég időt hagyva nekünk, hogy a nép szelleméről tudomást szerezzünk magunknak. Nagy tüntetés készült estére, melyben Victor Ernáiméit és Garibaldi együttesen fogják éljenezni s egész lelkesedéssel kiáltani: «le Rattazzival». A nép egészséges tapintata nem tudja felfogni, hogy a király elvált volna Garibalditól, vagy Garibaldi a királytól; azt hiszik, hogy csak Rattazzi az, ki közjük elválasztólag állt, csak azért, hogy a dolgok Párisban tessenek, és meg vannak győződve, hogy Victor Emanuel s Garibaldi együttesen munkálkodnak Napoleon ellen.

Hasonló érzülettel találkoztunk Nápolyban; senki sem hitt a polgárháború lehetőségében: azon eszme, hogy olasz szuronyok szegeztessenek Garibaldi ellen, képtelenségnek látszott, és mindenki meg volt győződve, hogy amint Garibaldi átjön a tengerszoroson, ő a nápolyi királyság ura, mert neve sokkal mélyebben van a szívekbe bevésve, mint Victor Emanuelé.

Itt találkoztunk Nullo ezredessel, kinek partra szállását La-I marmora tábornok, a kormányzó, meg akarta akadályozni, de a rendőrség eltévesztette a személyt, Nullo szolgáját tartotta urának, őt küldte felügyelet alatt vissza Genuába, míg Nullo csendesen kiszállott, hogy Calabriába menjen s ott készítsen mindent elő a tábornok érkezésére.

Azon nap, midőn Palermoba érkeztünk, azon hír előzött meg, hogy kormány küldetésben jövünk kibékülési missióval, ugyanazért kormánycsónak várt reánk tengerészekkel, mely bennünket partra szállított; de egy tuczat lombard úr; kik mind a táborba készültek, szintén minden nehézség nélkül szállhattak partra. Amint a hú- elterjedt, hogy Mordini, Garibaldinak volt prodiktátora megérkezett, a Trinacria szálloda fogadószobája megtelt látogatókkal. Elbeszéltek nekünk, hogy vér folyt már San Stephano di Bironában: egy őrjárat találkozott az önkénytesek balszárnyával s két katonaszökevényt akart elfogni, kik vörös inget öltöttek; az önkénytesek ellentálltak. lövés történt, s erre általános támadás, de Garibaldi fiatal barátja, Cairoli Enrichetto. a küzdőit közé vetette magát fegyvertelenül és sikerült neki mind a két felet kibékítem, de két önkénytes halva maradt, öt megsebesült, a katonák közül is hatan sebesültek meg. Amint ez tudva lett. a palermói népség fenyegető állásba helyezte magát, de Cugia tábornok nyilatkozatára, hogy ez parancsán kívül történt s hogy ő az esetet sajnálja, az agitatio tüstént megszűnt. Palermo mindaddig csendes, míg Garibaldi folytathatja kalandját, de Cugia jól ismeri a lakosság szellemét s a turini rendeletek daczára nem meri megadni a jelt a polgárháborúra. Önkénytesek minden nap indulnak Garibaldihoz, vörös ingek, fegyverek, lőpor, czipők és pénz folyvást küldetnek a tábornokhoz, a nélkül, hogy ez akadályoztatnék, sőt tudósításaim szerint a közkatonák nagy többsége, s a tiszték fele, kedvez Garibaldinak, a kormány nem számíthat reájok, ha a tábornokot meg kellene támadni. Magam is találkoztam egy kapitánnyal, aki mondta, hogy inkább eltört kardját, mint, hogy a népet megtámadná. Ablakaink alatt mindennap halljuk a katonazenét, a sétatéren, a Mólón, tizenegy óra tájban a nép követeli a himnust, a banda előbb a királyi fanfárát játszsza, mely alatt Victor Emanuelt éljenezik, erre következik a Garibaldi-hymnus, melyet lelkesült tapssal fogadnak, ezer torok kiált végre: «le Rattazzi»-val s evvel a nép szétmegy.

Mindennap érkeznek katonák, de eltiltatnak a néppel való érintkezéstől. Palermónak most tizenegyezernyi helyőrsége van: Girgentiben háromezer katona tanyáz, ugyanannyi Trapaniban, egyezer Terminiben, Messinában s Cataniában együttesen nyolczezer. de Cugia nem mer bátran előre menni. Tegnap ugyan írt a

tábormoknak, hogy a legnagyobb kímélettel volt iránta mindedig, hogy legyen ideje meggondolni, mire vezet eljárása, de hogy a kormány semmi esetre és semmi körülmények közt meg nem engedheti, hogy az önkényt esek Cataniába vagy Messinába bevonuljanak. Másrészről kormánygőzöst tesz a tábornok rendelkezésére, hogy arra hűsz vagy több barátival szállhasson, s az olasz szárazföld bármely pontjára vitethesse magát, de fegyveres agitációját nem tűrhetik tovább. Garibaldi mindezzel nem gondol semmit és Catania felé indul a központi hegysegeken keresztül. Útjában a lakosság, a városi hatóság s a papok vezetése alatt, mindenütt eléje jő, s az önkényt esek számára megszavazza s megadja az élelmezést, míg a királyi sereg s a kormányhivatalnokok kikerülik őket. Garibaldi beszédei legvilágosabban mutatják terveit. Bocca Palombában például 5-én ezeket mondta:

«Lelkesüléstök vigasztal, hogy amit jól kezdtünk, azt jól fogjuk végezni» (a nép kiált: Roma o morte). «Igenis, Róma vagy halál, megtartjuk szavunkat.» Itt néhány nő ismételvén a jelszót, ezekhez fordul: «Igenis, Rómába megyünk, s nektek, s nektek, nagy részetek van nemzeti függetlenségünk helyreállításában, nem kell sírnotok s visszatartanotok fiaitokat és szeretőiteket a felszabadulás nagy munkájától, de, mint a spártai nők, ti küldjétek őket a táborba, hajtsátok, ha ingadoznak, különben fiaitok rabszolgák lesznek; jobb a halál, mint a rabszolgaság. Emlékezzetek vissza 4-0-re; akkor nem volt elég ember, hogy a Bourbonokat Messinából kihajtsák; onnét kerültek vissza s leigáztak ismét. Ellenben 60-ban üldöztük a vadat egész fekhelyéig mindamellet, hogy az a gaz Napoleon ezt akadályozni akarta, és ha Angolország nines, a turini kormány csakugyan kiegyezett volna a Bourbonokkal. Nem elég, hogy La Catolicánál megakasztott, azt sem engedte, hogy a Voltamon túl előre haladjunk, s most ez az ember akadályozni akar, hogy Eómába menjünk, azon Rómába, mely a nemzet legforróbb kívánsága. De mi megyünk, mi minden elnyomott nemzettel solidaritásban vagyunk, midőn ezen gazember a francziákat is elnyomja. De majd beadunk neki.»

Valle d'Olmóban 8-án más hangon beszélt:

«Én a hála két szavával tartozom nektek, két szóval nevében és Olaszország nevében a jó fogadtatásért. Ahol a papok jók, a nép

is jó; nektek jó papjaitok varnak, igazi követői Krisztusnak; tiszteljétek őket, szeressétek őket, Ők nem csalnak benneteket. Én bálával és szeretettel tartozom azon papnak, aki oly szép szavakat talált a nemzet ügyében; tiszteljétek őt, ő üdvözítőnk igazi követője. Krisztus azért jött, hogy az emberiséget megváltsa: oly szabadságot, testvériséget és egyenlőséget hirdetett, minőt mi még nem érhetünk el az emberek önzése miatt. Legyünk testvérek, akár Olaszországban, akár Chinában születünk; ha aspiratióink ugyanazok, legyünk szívesek az egyik a másikhoz, s felejtjük el a személyes sértéseket. Megváltónk hirdette a szabadságot, legyünk azon, hogy azt megszerezzük, midőn pedig megszereztük, akkor tartsuk meg, őrizzük féltékenyen, mert ha elvesztettük, nem könnyen nyerjük vissza.»

A pap, kinek szavait Garibaldi említette, ezen szavakkal zárta be predikációját a templomban:

«És te hatalmas istene a seregeknek! nézd, mily alázatosan térdel előtted országunk nagy férfi a. ő az olasz szabadság megalapítója! Nagy isten! áldd meg őt, áldd meg seregét, áldd meg kardját, hogy erős legyen és győzhetetlen, minő a Makkabeusé volt. Áldd meg Urunk zászlóját s engedd, hogy a savoyai kereszt. Garibaldi glóriája s ellenségeinek megzavarása legyen, hogy ő evvel bemehessen a világ fővárosának falai közé, az örök városba s a Capitoliumra plántálván zászlóját elkészítse a királyi széket nagylelkű királyunknak, Victor Emanuelnak, s hogy mi téged dicsérhessünk, midőn kiáltjuk: Éljen Garibaldi, éljen az egységes és oszthatatlan Olaszország, éljen Victor Emanuel!»

Garibaldi ma Castro Giovanniba érkezik két napi járásra Cataniahoz. Két napi szünetelést ad seregének, mely körülbelül 8000 emberre megyen; ő vezet ott van fia Menotti, ott Corrao. Bentivenga báró, Cairoli és Bruzzesi őrnagyok, tábornari vezére Corte ezredes, segédjei Civinini, a «Diritto» volt szerkesztője és Gnerzoni. Depretis miniszternek volt titkára.

II.

Palermo, augusztus 14-én.

Nem tudom, mit gondoljak mindarról, amit látok és hallok; sokszor kérdezni szeretném, komédia-e ez vagy képzelődés. Míg Turin-

ban Acerbi ezredes elfogatik «törvényellenes toborzás miatt bizonyos személyek számára, kik nyilvános rebellióban fellázkodtak a király ellen», itt az önkénytesek minden nehézség nélkül szállnak ki mindennap s elmennek Garibaldi táborába. Ez éjjel is, tudtommal, közel kétszáz fiatal ember ment Castrogiovanniba egy nagy nyilvános ebéd után, melyet a munkásegylet adott nekik. A katonák mindenütt elvonulnak a tábornok útjából, a carabinieriek pedig tisztelegnek, ahol találkoznak. Itt egy concert hirdettetik Garibaldi önkényteseinek segítségére, bárom ezer talléros jegy már el van adva, a kormányzó. Cugia vett maga ötvenöt, s a piemonti ezredes szívesen kölcsönözte az ezred zenekarát e célra. Ez annál különösebb, minthogy Garibaldi legnagyobb nehézsége a pénz szűke, miután önkénytesei már a 10,000-et meghaladják. Girgenti küldött ugyan neki 3000 unciát, azaz körülbelül 4-0,000 frankot, mit a város közgyűlése szavazott meg s a hírlapok itt Palermóban mindennap hirdetnek aláírásokat e célra. Az aláírók közt a palermói érseket találjuk, a káptalan kanonokjait, Sant Elia herceget s a kormány támogatóit; de mindez nem elég egy seregnek felfegyverzésére, Garibaldi tehát jónyokat ad ki, valóságos papírpénzt, melyet az emberek el is fogadnak. Cefaluban ugyan az alispán (sotto prefetto) kinyomatta levelét, melyet a castelbuonói polgármesterhez intézett, hogy a kormány nem fogja elismerni ezen jónyokat, de Collotti, a polgármester, a városi tanács nevében felel, hogy a város szabadon rendelkezik jövedelmével s a kormány fenyegetése daczára ezentúl is ellátja a tábornokot mindennel, mire szüksége van, s nem fogja kapuit elzárni azok előtt, kik életüket kockáztatják, hogy véget vessenek Olaszország szégyenének; azok előtt, kik megesküdtek, hogy vagy megkoronázzák a királyt a Capitoliumon, vagy meghalnak éljenkiáltással Victor Emanuelre és Garibaldiira.

Marsalában a váróid tanács — olvasván Eattazzi nyilatkozatát a parlamentben, hogy elmozdítja a polgármestert, ki a jegyzőkönyvet aláírta s kinyomatta, mely Garibaldi Napoleon elleni beszédének egész tartalmát magában foglalta — elhatározta, hogy a városi tanács ünnepélyesen tiltakozik ily alkotmányellenes fenyegetés ellen s kijelenti, hogy nincs tanácsos, ki elfogadná a polgármesteri hivatalt ily körülmények közt, s mindnyájan ellenezni fognak bár-

mily rendszabályt, mely a vérrel keresztelt városi szabadságokat korlátozná.

Cataniában nagy tüntetés volt a kormányzó palotája alatt, a nép kiabált: Roma o morte! Tholosano. a kormányzó, a legmagasabb ember egész Olaszországban, felszólította őket: várjanak addig, míg a király maga elhatározza, hogy Rómába menjenek, mert csak a király és sereg adhatja meg Rómát.

«Nem úgy!» volt a felelet, «mi Garibaldival és a királlyal s az önkénytesekkel megyünk; mindnyájunkra van szükség, hogy Rómába érjünk; Róma vagy halál!»

A kormányzó megijedt, hogy mit tesz majd ezen népség, ha Garibaldi maga meg találna jönni s tanácsolta a polgármesternek, aki a kormány híve, küldjön bizottságot a táborba, mely a tábormokot megkeresse: kímélje meg a várost látogatásától, ha a király proclamatiójának nem engedelmessé válik. Garibaldi udvariasan fogadta őket, de megmondta nekik, hogy ha kedve van bárhová menni Olaszországban, nem szokta megvárni, hogy a városi tanács meghívja. A küldöttség fütttyökkel fogadtatott visszaérkezésekor s most nagy a városban az ingerültség. Messina ellenben egyhangúan nyilatkozik Garibaldi mellett. Halljuk, hogy Nápolyban is nagy tüntetés volt azon jelszó alatt: «Róma vagy halál, le Rattazzival!» A toledói utca tele volt, míg a nemzetőrség s egy század gyalogság jött s a népet felszólította: oszoljon szét. Ez csakugyan tüstént széteszlott a mellékutcákba, de a katonák megett ismét összegyűlt úgy, hogy azok háromszor fel s alá masíroztak az utcán; mert amint az egyik vége megürült, a másik végén ismét összegyűlt a nép s kiabálta jelszavát.

Mi lesz mind ennek vége: A lelkesedés fellobban a tengertől az Alpeseikig, csak Rattazzi lemondása s egy új kormány megalkotása oly államférfi alatt, ki kevésbé hajlik meg a francia politika előtt, mentheti meg a közrendet. Belháború alig lehetséges, mert a katonák is meg vannak győződve, hogy Garibaldi a király érdekében s valószínűleg titkos egyetértésben vele folytatja kalandját. Hiába történik a hivatkozás a királyi proclamatióra, a felelet mindig az, hogy a tények világosabban szólnak, mint a szavak, a közhatóságok pedig nem akadályozzák Garibaldi mozdulatait s az önkéntes sereg szaporodását: csak egy kérdés marad fenn: miként mehet

Garibaldi a tengerszoroson sít? ha ezt kérdezik tőle, mosolyog s azt mondja; ha nem volna nagyobb gondom ennél, akkor biztosnak tartanám már a sikert.

III.

Catania, augusztus 16.

Cataniát felizgatva találtuk; új tüntetés készült a tábornok mellett — így nevezik Garibaldi az egész szigeten — de a kormányzó nem engedte, hogy a zenekar a nagy piacon játszszék. ámbár ünnepnap volt, mert ez alkalmat adott volna a gyülekezésre s így a nép kívánsága elmaradt. A társaság alsóbb rétegei bálványozzák itten Garibadit, de a nemzetőri tisztok, a gazdagabb kereskedők és ügyvédek ingadoznak még, az arisztokratia pedig kevés kivétellel a kormányzóval tart, kinek szenvedélyes beszédei őt a népnél nagyon gyűlöletessé teszik. Mindig csak arról szól, hogy Garibaldi haditörvényszék által mint rebellist lövetik le, amint a sereg kezébe kerül s reméli, hogy ez minden pillanatban megtörténhetik. A harmadik és negyedik ezred a hegyek felé küldetett, hogy a szorosokat zárják el, melyeken át a tábornok jó: félő, hogy az összeütközés már ez éjjel történik meg, meri azon tudósításra, hogy Menotti az előcsapattal Adernó felé vette útját, a negyedik ezred megkapta a parancsot, hogy ezen positiót foglalja el minden áron; oda is érkezett annak idejében, de többet nem hallottunk Garibaldi előcsapatjáról. A negyedik ezred ezredese magyar ember, Eberhard, rangját a tábornoknak köszöni, ki ellen mostan parancsot kapott. Armorio Mella, a tábornok, maga elé rendelte mind a parancsa alatt álló tiszteket, s egy pár szóval megmagyarázta nekik a nehéz állást, melybe helyeztettek, hogy azon férfi ellen harcoljanak, ki oly sokat tett a királyért és hazáért; szent kötelességük azonban a parancsnak engedelmeskedni s — habár fájó szívvel — megmenteni a törvényes rendet s a törvény tiszteletét. Erratulle hadnagy jelentette, hogy miután 1860-ban Garibaldi alatt szolgált s tőle nyerte tiszti rangját, nem válhatik hálátlanná s jóltevője ellen nem emelheti kardját s azért kéri elbocsátását, mely neki tüstént meg is adatott azon parancscsal, hogy a szigetet két nap alatt hagyja el. Más tiszt is ingadozott, de végre mindnyájan táborba szálltak. Ugyanezen ingadozás uralkodik még nagyobb mértékben a legénységnél.

Szóltanul, lelkesedés nélkül hagyták el a várost, éjjeli időben, hogy testvéri vért ontsanak. Úgy halljuk, hogy Cugia, ki Pál érméből rendezi a sereg mozgásait, erős hadoszlopot küldött Garibaldi hátába, hogy két tűz közé hozza s kényszerítse önkényteseit szét-ozlani és Sziciliát elhagyni.

Mindazok, kikkel itt beszélgettünk, egyhangúlag mondják, hogy, ha Garibaldi Cataniát banni alkalommal csak eg}' napra is meglátogatta volna, ez is úgy lelkesülne mint Palermo, s az ingadozók mind követőivé válnának; de pillantása, beszéde soha sem igézte meg a cataniaiakat, nem ismerik őt személyesen, ugyanazért a lelkesedés nem oly nagy mint Palermóban. Egyébiránt körülbelül kétszáz fiatal ember mégis megtette készülését s indul a tábornokhoz. Önkényt es barátink, kik a gőzessel érkeztek, már megelőzték őket a nélkül, hogy a hatóság ezt megakadályozta volna. Igaz, hogy gyalog utakon kellett a hegyekbe menniök, hogy a rendes sereget kikerüljék, de egy pár órai mars után nyíltan bevallhatták, hogy a tábornok főhadiszállására mennek.

A polgárháború félelme nehézkedik reánk. Kevés óra múlva magunk is táborba megyünk, Garibaldit San-Filippóban vagy Regalbuttóban találjuk, az adernói magaslat alján, hová a legutolsó tudósítás szerint Menotti épen azon pillanatban érkezett tegnap este, midőn a királyi katonák a magaslatot elfoglalták. így a két sereg szemben áll egymással. Ki mondhatja, mi történhetik; hatni fog-e Garibaldi nagy neve a katonaságra s áthozza-e őket testvéreikhez, kik Victor Emanuelt éltetik, valahányszor jelszavok: «Roma o morte» felhangzik? megkezdődik-e a testvérharcz, mely Olaszországot ketté hasítja? talál-e a tábornok valami utat s módot, hogy a rendes sereget kijátszsa, s a parthoz érjen? Reméljük, hogy Olaszország nem fog Garibaldival úgy banni, mint Athén Miltiades-sel s Róma Manliussal, s hogy újjászületése nem lesz megfertőz - tetve azon fiainak vérével, kiknél nemesebbeket soha nem szült.

IV.

Catania, augusztus 19-én.

Mint szemtanúja Garibaldi egyik legcsudálatosabb tettének, megkísértem Önnek egyszerűen elbeszélni a legközelebb lefolyt három

nap eseményeit. Tizenhatodikéin hagytuk el Cataniát két órakerdelután, he nem várva egyik társunkat, az öreg forradalmár tábornokot. Fabrizzit, az olasz parlament tagját, ki Messinában maradt el s az esti hajóval akart jönni. Láttuk, hogy azon szomszédságnél fogva, melyben az önkénytesek a rendes sereggel álltak, az összeütkezés legvalóbbszínü, mely nézetünk szerint a polgárháború fáklyáját gyújtaná meg a szép országban. Ugyanazért Garibaldihoz siettünk azon gyenge reménnyel, hogy jelenlétünk ily végzetes körülmények közt talán használhatna. Nagy égi háború ért utól Palermo közelében, mely az Aetnát a legszebb világítással, széles villámokkal mutatta be nekünk s egyúttal a rekkenő meleg némi frísítésére szolgált; de kocsisunk mégis félni kezdett, mert egy hegyi patakon át kellett még mennünk, mely időközben átgázolhatatlanná válhatik. Nem sokára a negyedik ezred fél zászlóaljával találkoztunk, ugyanavval, melylyel Messinából a gőzhajón Cataniába utaztunk. A katonák siettek az adernói posztió erősítésére, hol az önkénytesek meg voltak állítandók, míg három más hadoszlop Palermo, Messina és Girgenti felől megérkezik s Garibaldit minden oldalról bekerítve, arra kényszeríti, hogy felhagyjon kalandjával. Sötét volt már, midőn Adernóba értünk, hol Arborio Mella tábornok ütötte fel főhadiszállását; etetni kellett lovainkat, itt időztünk teliét egy óra hosszat, fsmervén Eberhardot, a negyedik ezred ezredesét, örültem, hogy találkoztam vele épen, amint az előrsők megvizsgálásáról visszajött. Mondta, hogy roppant kellemetlen helyzetben találja magát, parancsa lévén volt vezérének elöhaladását minden áron megakadályozni.

— Már kétszer — így szólt — feláldoztam elveimnek biztos állásomat. Lemondtam tisztí rangomról a török seregben, hogy az 1852-ki olasz háborúban részt vehessek s a következő évben felhagytam állásommal az olasz seregben, hogy Garibaldit követhessem. Ezt harmadszor nem tehetem többé: van családom, melyről gondoskodnom kell; az olasz kormány idegen létemre is jól bánt velem mindig; nem is látom élt, hogy a jelen esetben a szabadság elve volna kérdésben. Garibaldi követeli a jogot, hogy háborút üzenhessen; ez pedig a király joga; követeli, hogy a nemzet érzületét képviseli; pedig ennek nincs más törvényes képviselője, mint a parlament: sőt nem is engedelmeskedik a király proclamatiójának;

parancsom van őt megtámadni, ha erőszakolja az utat s isten úgy segélyjen, megteszem. Nem segíthetek rajta, nem adhatok fel szélejeinek egy tisztességes állást.

Megmondtam az ezredesnek, hogy a tábornokhoz megyünk s reméljük, hogy az összeütközés ki fog kerülni. Ő ez utóbbit nem hihette, ismeri Garibaldit, hogy nem enged soha s nem adja meg magát.

— De azért mégis — így folytatta — mondják meg neki, hogy Rocatelli tábornok ereje már Piazzán van jobbról, hogy Bovl tábornok ma Leonfortéba jött hátában, mi elől elálljuk útját, ki nem bonyolódhatik a hálóból, mely körülveszi; tegye azt most jóakaratából, amit huszonnégy óra múlva kényszerítve lesz megtenni. Isten áldja meg Önöket!

Megkérdeztem, bízik-e úgy tisztjeiben és legénységében, mint saját magában? mire megjegyezte, hogy az ezred szelleme a legjobb; parancsszóra akár tulajdon atyáik ellen szegeznek szuronyikat. Ez azonban nem volt egészen igaz, visszajövet hallottuk, hogy Mella tábornok csak néhány órával azelőtt, hogy Adernóba érkezünk, a tiszteket összehívta s megmondta nekik, hogy az ellenség előtt állnak, a támadás kikerülhetlen, a pillanat közeledik, midőn az ezred új dicsőséget fűzhet hagyományaihoz.

— Megsemmisítjük az ellenséget — így szólt — s megbüntetjük azon gonosztevőket, kik felzendülnek a király és törvény ellen.

A tiszték, mélyen meghatva, nem találták a tábornok szavait azon rettenetes szükségnek megfelelőeknek, hogy a polgárháborút megnyitják, midőn Garibaldit támadják meg, Olaszország legnagyobb hőstét, Szicilia felszabadítóját. Néhány tiszt sicíliai volt vagy nápolyi, némelyik szolgált Garibaldi alatt, nem volt talán egy sem közülök, ki nem bámulta volna Róma védőjét, Varese hőstét, a férfit, aki két királyságot adott Victor Emanuelnek. Mella látván ezen felindulást, újra megszólalt: Látja, hogy némely tiszték haboznak; félórai időt ad nekik, határozzák el magokat; aki ezentúl ingadozik, haditörvényszék elé állíttatik. Néhány tiszt tüstént beadta lemondását s visszaküldetett Cataniába.

Az etetésnek vége volt, folytattuk utunkat és csakhamar egy órra akadtunk, kitől kérdeztük, átjárható-e a patak. Az altiszt azt mondta, hogy épen most gázolta át, midőn az őrszemeket vizsgálta,

a víz csak térdig érő. Amint túl voltunk a patakon, csodálkoztunk, hogy az előőrsek nem állítottak meg; nem is gyanítottuk, hogy ezek egytől egyig fegyverestül megszöktek s Garibaldihoz mentek át. — Két óra volt éjfél után, midőn Regalbutóba érkeztünk és egyenesen a főhadiszállásra mentünk. Garibaldi hallotta a kocsizörgést s egyenkint felhívatott magához; míg Mordini vele volt, mi a nagy teremben vártunk, hol körülbelül húsz tiszt a földön feküdt, mélyen alva. Egy-kettő felébredt, akarták tudni, mit mondanak az olasz szárazföldön s vajon Garibaldi ezen expedíciója megegyez-e a nemzet aspirációival. Ők a királyi proclamatio napjától a hegyek közt haladtak előre s nem láttak olasz lapot; a sicíliai nép sem adott nekik felvilágosítást; de úgy találták, hogy a keleti oldalon, Caltanissetától lefelé, a városok kevésbé lelkesültek; a nép tolongott ugyan, hogy Garibaldit láthassa, de inkább kíváncsiságból, mint rokonszenvből. A városi hatóságok ellenséges indulatot mutattak, nehezítették az élmezést; ez volt utasításuk a kormánytól, vagy kényszerítsék Garibaldit, hogy erővel vegye el azt, amire szüksége van s így elkerítse a lakókat: vagy pedig elidegenítse az önkénteseket a nélkülözések és rossz ellátás álltai; Regalbuto minden várakozás ellen apathikus volt. Garibaldit éljenezték ugyan, de a középosztály visszavonult a polgármester és a tanács csak nagy nehezen adta meg a kenyeret és húst.

A tábornok jobb kedvű volt mint tábornoki barátink s midőn mi a polgárháború veszedelmét ismételve említettük, megmondta, hogy azt ki akarja kerülni; «de ha kardjainkhoz nyúlnak, nem adjuk meg azokat; tudom, hogy a nemzet velem van, ha ebben csalatkozom, Amerikába megyünk.» Mindenféle közönyös dolgokról szólt, hogy mennyire örült jövetelünknek, aztán elbocsátott, hogy megfűrdjék. Négy óraker reggel kijött szobájából a terrasra, hol a tisztek sűrögtek-forogtak; amint bennünket észrevett, meghitt, kövessük a mai napon gyalog, mert kiadta a rendeletet, hogy a kocsik maradjanak vissza s csak néhány órával később induljanak utánunk. Öt óraker indultunk, elől Garibaldi maga fehér öszvéren, követve tábornoka által gebéken s öszvéreken, melyeket itt a városban fogadtak fel. Ezután következett vagy harmincz vadász, fiatal ember, ruganyos lépéssel, de ezek is csak közönséges puskával voltak felfegyverkezve, némelyiknek közülök nem is volt vörös inge, vagy

jó czipője. Mi ezek közé vegyültünk a táborkar azon tagjaival, kik minden erőlködésük daczára Regalbutóban nem tudtak lóra vagy öszvérré szert tenni. Meredek ösvényen, szőlők s olajfák közt, kaktusz és indfüge-sövényeken át, melyek itt famagasságra nőnek s töviseik miatt elég alkalmatlanok, haladtunk gyorsan előre. A reggel gyönyörű szép volt, semmi gőz sem fedte el a kilátást a különböző heglánczokra, melyek itt-ott egymás felett emelkedtek: néha egy völgynyíláson keresztül feltűnt Catania alföldje s az egész vidék felett magasan tornyosodott az Aetna kúpja, azon fehér hó sugarokkal, melyek a krátert mint egy nyakláncz veszik körül. Kellemes szellő hűsítette a levegőt, egy felhő sem látszott a sötét kék egen. Gyors léptekkel haladtunk elő, beszélgetve barátainkkal, kiket hónapok óta nem láttunk; de ámbár körülünk minden vidám volt, kedélyünk nyomott maradt; a polgárháború veszedelme foglalta el minden gondolatainkat.

— Inkább főbe lövöm magam — mondá egy tiszt — mint hogy testvérvért ontsek; de Olaszországnak mégis Rómába kell eljutnia, még ha mindnyájan is odaveszünk a rendes sereg golyói által. Kell, hogy a nemzet kényszerítse a diplomatiát s hogy azon turini Rattazzi, ki nem tudja felszabadítani magát Napoleon nyomása alól, menjen pokolba.

Egy kietlen hegyhasadék mellett, hol egy szál fű sem nőtt a sziklák közt, egy pár perczig nyugodtunk s visszaneztünk, hol Menotti, Garibaldi fia, lovát lassan előreléptette s vezette az előhadat. Amint elhaladtak előttünk, körülbelül nyolczszázra becsültük őket, a tisztek mind válogatott férfiak az 1859-iki és 1860-iki háborúból. Bidischini vezényelte a lombardokat, genuézeket s toskánokat; gyönyörű férfiak voltak, de rongyosak, rossz czipőben s rosszul fegyverkezve. Körülbelül száz szőkevény a rendes seregtől, tartása által is bebizonyította előbbi hivatását. A siciliai Picciottik könnyen meg voltak ismerhetők alacsonyabb termetük és sötétebb színök által; köztök volt a palermói aristokratia virága, együttesen a nép fiaival; nemes arcvonások itt, otromba kifejezés ott, de köztök ment körülbelül tíz-tizenöt ficzkó jól fegyverkezve, arcaik megbélyegezve a büntől: banditák, kik a táborkot követték azon reményben, hogy majd fosztogathatnak. Mennyire különbözött ezen rongyos, rosszul fegyverzett csapat a siciliai s nápolyi expedíció

fényes önkényteseitől! Úgy látszott nekem, hogy Garibaldi leszállt magas állásáról, midőn ily emberek vezérlését vette át. Úgy hallottam, hogy a főerő, körülkéül 2800 ember, Corráo tábornok vezénylete alatt még rosszabb állapotban van: jó tisztok, egy-két kiváló század, a többi semmi egyéb), mint rosszul felfegyverzett csöcselék; de olyan a Garibaldi nevének tekintélye, hogy ezen sereg is példásan viseli magát, nem rabol s tiszteli a polgárok személyét s vagyonát. Ha összeütközésre kerül a dolog, a fele nem állja a tüzet, másik fele kész dicsőséggel meghalni, de győzni nem képes. Komoly gondolatokkal telve csatlakoztunk ismét a táborkarhoz, midőn a sereg félóráig egy forrás mellett nyugodott. Tizenkét olasz mór földnyi, erőltetett mars után négy óra alatt Centorbiba éltünk, a régi Centurbinmba, a szicíliai felföld végfokán. A városka körülbelül 8000 lakót számít s a hegyes fennsík szélén festőileg veszi ki magát. A tábornok megjelenése meglepte a lakosságot, nem is gyanították közeledtét; de vasárnap lévén, otthon voltak és egy pillanat alatt összesereglettek körüle, éljenzésekkel s szívélyes üdvözetekkel, a harangok szóltak, a nemzetőrségi zenekar keresztül hatolt a népségen s rákezdett a Garibaldi-hymnusra: ő egyenesen a templomba ment s onnét rövid idő alatt öszvéren azon magaslatra nyargalt, mely az egész vidék felett uralkodik. Itt éltük utói, midőn a cataniai síkságot látsövével vizsgálta. Adernónak álltunk átellenében s láttuk alattunk az országotat Cataniába, amint az a síkon a tenger felé kanyarodik.

— Tervét készíti, tábornok — így szólítá meg Mordini, midőn Garibaldi távcsovét zsebébe visszatette; de ez elmerülve gondolatiba csak egy szót mondott: «Aquila!», sas, s kezét gyorsan lefelé mozdította, míg szeme felvillant s arcza azon kedves kifejezést visszanyerte, mely közönségesen jellemzi. Láttuk, hogy terve kész, leszáll, mint a sas s keresztülág a királyi tábornokok minden tervén. Visszaérkezvén a városba, megkezdődött ismét a főhadiszállás sürgése-forgása: küldöttségek érkeznek Garibaldihoz, tekintélyes személyek, kik he akarják magokat mutatattni, a polgármester, kalapjával fején, hogy kimutassa állását, de e mellett alázatosan mentegeti magát az ellátás elégtelensége miatt. — A táborkari tisztok káromkodnak, kik nem tudnak találni lakást, Corte ezredes, a táborkar főnöke, rendet csinál ezen zavarban; Civinini, a tábor-

nők magántitkára, írja a Rendeleteket, a fiatal Maurigi őrgrof másolja azokat, Kovács, a magyar kapitány, átveszi a konyhát s szalad pékhez és mészároshoz, báró Varesani, egy sicziliai főúr, középkori arezvonásokkal s gyönyörű hosszú ősz szakállal, nyújtózkodik a dívánon, báró Nicotera, Pisacane bátor társa s ennek következtében hosszú évekig a favignánai börtön államfogyta, jár-kél, hogy a lakóktól megtudjon mindent a sereg mozdulatairól s a kormány rendeleteiről; mi azalatt szobánkba vonulunk, hol a házi úr kávéval, borral, kenyérral lát el. — Lassan-lassan megjöttek Nullo, Bruzsesi és Missori, Garibaldi elválhatlan barátai, az öreg Mignona Nápolyból, Guerzoni és mások. Mind nagyon komolyak voltak: világos ugyan, hogy Garibaldi ez egyszer a centorbi-i mars által megghiúsította a királyi sereg tervét, mely Aderno mellett várt bennünket, de bizonyos volt, hogy azt máshol mégis megtaláljuk, mert a passusok az alföld felé el voltak zárva s hátul és oldalt két hadoszlop készül a tábornokot körülvenni. Tudtuk azonkívül, hogy az egész vidéken a kormányzó parancsából minden malom megszűnt örölni, hogy a városok legjobb akarat mellett se legyenek képesek az önkényteseknek kenyeret kiszolgáltatni.

Garibaldi maga jókedvű volt. ebédnél ő tartotta fenn a társalgást a legkellemesebb módon, sőt még derültebb volt mint közönségesen. Ebéd után bezárta magát Corte ezredessel s öt óra tájban a parancsot adta ki, hogy a sereg készen legyen 7 órakor indulni. Még Corráo is, kinek hadosztályát épen most távolról közeledni láttuk, követni fog bennünket tüstént, ámbár a legnagyobb hőségben, erőltetett marssal, Leonfortéből Centorbiba jött. Mi is fogatunk s a tábornokhoz mentünk búcsúzni, ő az ablaknál ült, a távcsövet a királyi sereg sátraira Adernóban irányozva. Megragadtuk az alkalmat, hogy az összeütközés végzetes következéseiről szóljunk, ő csak azt mondta: reméli, nem lesz vérontás. Jelentvén neki, hogy Cataniába szándékozunk vissza, azt találta, hogy valamiben segíthetnők.

— Paternóba kell indulnom, a királyi tábor hátában. Piémélem, hogy oda érek, amint virrad; Önök két-három órával előbb lesznek ott; tudósítsák tehát a jó hazafiakat, hogy élelemre lesz szükségünk. Gyönyörű positio van ott a városon túl a magaslaton, ezt fogom megszállni; mert a nagyobb városokat kell felkeresnem,

hol embereim könnyebben találhatnak valami ennivalót, — enniök mégis kell; báró Varesani ismer-e valami jó hazafit Palermóban?

— Igen is — felelt a vastag főár — a nemzetőrség parancsnokát, Don Cancio Tripit, húsz éven keresztül mindig üldözték a bourbon hatóságok; derék ember.

A tábornok hozzám fordult:

— Tudósítsák tehát arról, hogy közeledek; én a királyi tábornokokat könnyen kifárasztom, míg azt hiszik, hogy ők fárasztanak ki; balra nyitva áll még az utunk: nem búcsúzom még, nem sokára látjuk egymást.

Lesiettünk a hegyről Adernóba, hol a tábor éjjeli megtámadtatásra készült. Amint a patakot meghaladtuk, kocsinkat megállították s kikutatták, egy kapitány, revolverrel kezében és három tiszt vezetett bennünket az előőrsökön át; kérdezték: igaz-e, hogy Garibaldi maga s nemcsak Menotti Centorbiba érkezett? Társaim megmutatták a képviselői jelvényt, engem is annak tartottak s többé nem alkalmatlankodtak; folytathattuk utunkat. Éjjél után két óra tájban érkezünk Palermóba, a hol nagy meglepetésünkre az 53. ezred fél zászlóalját találtuk s megtudtuk, hogy a bersaglierik is váratnak reggel, ut jókban Adernóba. Világos volt, hogy a cataniai helyőrség elhagyta a várost s a táborba jött. Mi nem igen bízunk ugyan Don Cancio Tripiben, mert a kormány nem igen hagyta volna meg a nemzetőrség parancsnokságában, ha garibaldinus volna; megbízásunk azonban szoros lévén, felkerestük házánál. Ügy láttuk, hogy meg van lepette; nem is kételkedhettünk, hogy kormányember; a mint virradott, körülnéztünk Centorbi felé, de sehol sem látszott vörös vonal a magaslaton; nem akartunk tovább várni s Cataniába siettünk, azt gondoltuk, hogy megbízásunk Garibaldi ismert fortélyainak egyike, melyekkel valódi terveit elpalástolja.

Cataniában a várost megváltozva találtuk, egészen más színt öltött, mióta elhagytuk; barátink jó kedvben voltak, nagy tüntetés készült, az emberek az utcán sugdosták egymásnak, hogy Garibaldi biztosan jó; hiszen a kormányzó szökni készül, kocsija felpakkolva várja az udvarban. Öt órakor délután több ezer ember gyülekezett az utcán, mindegyiknek kalapjához nagy fehér jegy volt tűzve e szavakkal: éljen Victor Emanuel, éljen Garibaldi, le Eattazzival, Róma vagy halál! Amint ezek különböző oldalról a főpiacon össze-

gyültek, kocsis vágatott keresztül s megállt az állványnál, hol a zenekar szokott játszani; Garibaldi ismert hadikáplánja, Fra Pantaleo ugrott ki a kocsiból, felállott az állványra. Épen most lopózkodott volt be a városba, roppant éljenzéssel fogadták s ő a maga módja szerint nagy beszédet kezdett tartani; témájának választván azon szavakat, melyek a jegyekre nyomatva voltak, miket mindenki kalapján hordott. Fagy csodálkozásunkra a kormányzó nem akadályozta meg a tüntetést, nem szólítottak fel bennünket, hogy oszljunk szét, a nemzetőrség nem hivatott fegyver alá, amint az e napokban sokkal kisebb tüntetéseknél is megtörtént. Nem lévén semmi ellentállás, a nép végig hallgatta Fra Pantaleo beszédét, aztán beleunt a sok éljenzésbe és szétment, az utcák nagyon ünnepies színben voltak, a boltok mind bezárva s mindenütt sétáló csoportok. Hét óra tájban hallottuk, hogy egy utas megjött Paternóból s beszéli, hogy ott látta volna Garibaldit. Nagy izgalom következett erre, a nép kiabált: éljen Garibaldi! Kilencz óraker két fiatal ember keresett bennünket, üzenettel Garibalditól, hogy kijátszta a királyi sereget, mely jóval mögötte marad, s ő útban van Catania felé. Ugyanazon pillanatban hivatalos levél jött Messinából, hová azt egy külön kormánygözös hozta, melyben barátink, a szabadelvű párt főemberei, Verdura herczeg, Turrizi báró. La Loggia és Ugdulena képviselők írják Mordininak, hogy Cugia megkérte őket, tudassák Garibaldival, hogy a kormány semmi áron sem engedheti, hogy Cataniába vagy Messinába mehessen, hogy a seregnek parancsa van, ezt bármi módon megakadályozni.

Amint tudva lett, hogy Garibaldi közeledik. Catania csaknem megőrült; a harangok zúgtak, minden erkély, minden ablak megtelt lámpákkal és gyertyákkal, a fáklya ára felszökött, mert mindenki azon volt, hogy magát egygyel ellássa, a bérkocsik el voltak foglalva azok által, kik a tábornok elé siettek, bevonulása nem volt többé megakadályozható. Csak egy század katona maradt a laktanyában, a többi helyőrség Garibaldi ellen küldetett ki s most, íme ez megelőzte őket.

Éjfélkor elfogadtuk egy cataniai barátunk felajánlott fogatát s a tábornok felé mentünk. Láttuk, hogy a misterbiancói dombon száz meg száz fáklyát lobogatnak, kiabálnak, tánczolnak; tudtuk, hogy látják már a tábornokot. Kevés percz múlva megjött Garibaldi, mélyen

meghatva kezét szorítottunk. Mondtam neki: «az első lépés Catania, a második Róma lesz, a harmadik Velence».

Ismét kezét szorított ezen szavakkal: «nehéz egy munka volt ez, egy hajszálnyival kerültük csak ki a polgárháborút; de most minden nyerve van, az összeütközés lehetetlen, Cataniába vonulok, de kemény egy munka volt».

Kocsinkba ültünk ismét s az egyik tábornoki tiszt közénk jött, s elbeszélte a nevezetes nap eseményeit azon pillanattól fogva, hogy elmentünk. Az út, melyet Garibaldi választott, nem volt kocsikázható, a munitiót öszvérekre kellett rakni s az indulás elkésett 11 óráig. Reggel felé érkeztek a liasadékba, a hegység lábánál, hol egy mély patakon keresztül kellett gázolniok s ez mellig ért. Az önkénytesek tehát levetkeztek s ruháikat s fegyvereiket fejük felett tartván, csupaszon gázoltak át, a munitió az öszvérek hátán is megázott s jóformán használhatatlan volt. Tíz óra tájban, megkerülve a királyiakat, Paterno alá érkeztek, hol az őr mindjárt alarmot adott. Garibaldi egyik lombard barátját, ki velünk jött volt s még nem öltötte fel a veres inget, a vezénylő őrnagyhoz küldötte s találokzást kért. Az őrnagy megjött; mondta, hogy parancsa van a tábornokot be nem bocsátani a városba; csodálkozott, hogy itten látja; de minden körülmények közt teljesíteni fogja a parancsot. A tábornok felelt, hogy nem akarja erőszakolni bevonulását a városba, csak ellátást kér, serege éhes és fáradt a hosszú mars után, de kint fog maradni a városon kívül. Az őrnagy látta, hogy túlnyomó erővel áll szemben, csak háromszáz embere volt, a többi mind Adernóban volt már, hol 3,500 katona pontosított össze; engednie kellett tehát. Midőn az élelmet keresték össze, melyről Don Ciancio Tripi gondoskodni elmulasztott, a lakosság, körülbelül 12,000 ember, felmelegedett, meghúzták a harangokat, körmenet készült zászlókkal, küldöttségek jöttek Garibaldihoz s meglátták a városba; a nők elhozták gyermekeiket, hogy áldja meg őket, sokan letérdepeltek előtte és sííták, a katonák is ingadozni kezdtek, de szuronyszegezve minden vörös-ingest visszatartottak a várostól. E pillanatban Corráo osztálya érkezett meg és szaporította az őrnagy nehézségét, mert a paternói fiatalság, baltákkal s nagy késekkel felfegyverkezve, utat vágott a, kaktusz sövényeken keresztül, melyek a kerteket egymástól elválasztották s ezen új úton Garibaldi emberei a királyi csapa-

tot megkerülték s csendesen a város felső részén behatoltak. Amint egy mellékutcán keresztül a fontat elérték, a roppant éljenzés jelentette a királyiaknak, hogy minden további ellentállás lehetetlen; a piacz annyira megtelt, hogy a katonák nem voltak képesek niat tömi magoknak; a város tele volt vörös-ingesekkel. Az őrnagy küldte futárjait, egyet a másik után, Adernóba, kilencz olasz mérföldre, de mielőtt a bersaglierik megjelenhettek volna, Garibaldi serege megétkezett s előre sietett. Corráo hadosztálya lmszomiyolcz óra alatt negyvennégy olasz mérföldnyi utat tett meg; de mindenki boldognak érezte magát, mert a nagy czél, Catania, el volt érve vérontás nélkül.

Két órakor éjjel érkezünk a kapuhoz. Nem írom le a kivilágítást, a zászlókat, a fáklyásmeneteket, a bengáli tüzeket a piacson s a nép örjögését. Garibaldi a kaszinóba hajtatott s az erkélyről beszédet tartott s köszönte Catania népének a szíves fogadtatást, mely megpecsételi Olaszország szabadságát; most biztosan eléljük Rómát; a nép kiált: «Roma o morte.»

— Igen is eléljük Rómát s megtörjük a papok világi hatalmát: Róma vissza fogja fogadni Krisztus tiszta evangéliumát.

Ezen beszéd fokozta a lelkesedést; férfiak és nők, még papok és barátok is, kiabálták: «Viva Garibaldi! Roma o morie!»

Négy órakor feküdtünk le, de hét óra tájban barátunk Fabrizzi veri fel; ő elmaradott volt tőlünk, elvétette Garibaldit és igyekezett őt követni; de a királyi sereg előtte marsírozott s elfogta az utat; csak Misterbiancóban sikerült neki mellékúton megkerülni ezt; a királyiak nem lehetnek távolabb egy óra járásnál. Mi ezt mindjárt bejelentettük a tábornoknak, a vészharang megkondult, egy negyed óra alatt torlaszok emelkedtek az utcán, az önkénytesek s nemzetörök fegyver alá siettek, védelemre készek. Körülbelül egy óra múlva hallottuk, hogy a királyiak, kik a külvárosig jöttek már, visszavonultak ismét s a misterbiancói magaslaton táboroznak. Útban elfogták mindazon önkényteseket, kik Garibalditól az erőltetett marsnál elmaradoztak s lefegyverezték őket mint hadi foglyokat, másrésről a városi laktanyában volt még egy század katonaság, melynek kapitánya megkérte Garibaldit, engedje meg, hogy elhagyhassák a várost s csatlakozhassanak a királyi sereghez a misterbiancói táborban.

Az olasz parlament azon tagjai, kik Cataniában voltak, számra kilenczen, Mordini vezérlete alatt, a királyi táborba mentek Mella tábornokhoz, hogy kérdezzék meg, vajon szándéka-e Cataniát megtámadni s ha ezt tenni akarná, figyelmeztették egy ily ballépés országos következéseire. Este visszajöttek; Mella megígérte, hogy nem támadja meg a várost; kijelentette, hogy nem ellensége Garibaldiinak, sőt azt is állította, hogy nem is tudta még ennek bevonulását Cataniába, midőn a sereget a város közvetlen közelébe vezette. A foglyokat tüstént szabadon bocsátotta, kik azon rettenetes marson Regalbutóból Centorbin át Cataniába elmaradoztak és megkérte Garibaldit, engedje meg, hogy a sereg Cataniából kaphassa élelmezését, amire ez tüstént reáállt. Így e pillanatra minden veszelem megszűnt.

V.

Augusztus 20-án.

Garibaldi semmi időt sem vesz, hogy seregét szervezze, a tisztetek most azon fáradoznak, hogy a selejtes elemeket mind eltávolítsák, a többieket pedig felruházzák és felfegyverezzék. A várban talált két ezer puska valóságos szerencse. A csizmiadiák három ezer pár cipőnek előállítására vállalkoztak nyolcz nap alatt, a nők pedig minden házban varrják a veres ingeket. A legnagyobb rend és nyugalom uralkodik Cataniában, a kormányzó a «Re galantnomo» gőzösre költözött ugyan, de ez a kikötőben maradt; a városi hatóság folytatja működését, úgy mint mindig, a boltok nyitva állanak, a törvényszék tartja rendes üléseit s a város kinézése semmiben sem változott meg. Mindezt csak azért említem, hogy szükség esetében, ha a kormánytáviratok, úgy mint azt 1860-ban Nápolyban tették, a rend felbontását hirdetnék, ezt egész biztossággal lehessen tüstént meghazudtolni. Látom a lapokból, mi botrányosan ferdítették el Garibaldi szavait Rocca Palombában. Megemlítettem ezt a tábornoknak; csak azt felelte: nem gondol az ilyenekkel, aki ismeri, tudja, hogy nem képes ily bolondokat mondani.

Augusztus 21-én.

Elfogtuk a táviratot, melyben Rattazzi egész Siciliát ostromállapot alá helyezi. Talán megemlékezett Cavour szavairól, hogy

ostromállapottal bárki is képes kormányozni; de Cavour olasz államférfi volt, holott Rattazzi csak piemonti politikus s Napoleon eszköze. E szerint a forradalom kapui megnyílnak Olaszországban s Victor Emanuel veszélyezteti a re galantuomo szép melléknevét. Vagy talán bombáztathatja Messinát, Cataniát, Palermót csak úgy mint bomba király? Garibaldi zászlaja még mindig azon feliratot viseli «Victor Emanuel és Olaszország»; ne kényszerítsék őt, hogy más jelszót tegyen reá, mert ha a forradalom komolyan megkezdődik, meg nem áll Siciliában vagy az Alpeseknél, hanem bejárja az egész szárazföldet.

A sajtó szabadsága, az egyesületi jog, a nyilvános gyülekezetek el vannak tiltva. Világos, hogy Rattazzi Párisban végezte tanulmányait s oly szabadságot akar Olaszországba behozni, minő a császári Franciaországban létezik s Depretis, csak imént a balnak egyik vezére, nem szégyen megtartani miniszteri székét! Igaz, hogy a kiáltványt, mely a szigetet ostromállapot alá helyezi, csak Cugia írta alá; de mi ismerjük határozatlanságát; soha sem vállalta volna el ily komoly lépés felelősségét, ha Turinból nem kap szoros utasítást és parancsot. — Ez alatt Catania tökéletesen csendes, a különböző pártok mind serénykednek Garibaldi terveinek előmozdításában. Marchese Cassalotto, a nemzetörtség vezére, s Gravi na és Candullo, a conservativ párt vezetői Cataniában, látogatást tettek a tábornoknál s világosan bevallották, hogy ámbár nem helyeselhetik a kezdeményezett mozgalmat, mégis mindent megtesznek, ami tőlök telik, hogy a nagy terv sikerüljön, meid a nép akaratát nem lehet többé kétségbe vonni. A városi hatóság a kormányzó parancsára, ki még mindig gőzösön a kikötőben székél, megtagadta az élelmezést az önkényteseknek; de Garibaldi magához hivatta a polgármestert s igyezett őt a város érdekében rábírn arra, amit különben oly könnyen ki is erőszakolhat. Midőn a polgármester s tanácsnokok még mindig ingadoztak, egyszerre felállt, sötét árny lebegett arczvonásain s rájuk kiáltott:

— Ha Tamerlán előtt állnátok, mernétek-e megtagadni az engedelmességet? Hát én most Tamerlán leszek, ha nem tisztelitek a nép szavát, mely engem támogat, nem pedig benneteket!

A város atyái reszkettek s leveiden mentek vissza a városházba, készek teljesíteni mindent, amit a tábornok kívánhatna. A nép

érzelmei este világosan nyilvánultak egy általános önkényes kivilágításban s azon őrjöngő éljenzésben, melylyel Garibaldi mindig találkozik, valahányszor mutatja magát. Tegnap az ebéd után, melyet Biscari herczeg adott, áttette főhadiszállását a benczések nagyszerű kolostorába, mely a tenger mellett, a város legmagasabb pontján fekszik, épen a régi római színház és Odeon felett. Őr áll a kupola galériáján, ki a hajók mozdulatait a kikötőben kémleli; úgy látszik, a tábornok azon van, hogy minél előbb Calabriába tegye át hadműveleteit. Időközben a királyi sereg Catania körül minden nap gyarapodik, de a szökés is divattá lett nála. Tegnap láttam egy őrmestert huszonnyolcz emberrel, kik fegyverrel vállukon érkeztek, kicserélni jó fizetésöket és ellátásukat Garibaldi táborának fáradaimaival és veszedelmeivel. Aci Reáléból jöttek, honnét el kellett távolítani a helyőrséget, nehogy tömegesen menjen át az önkéntesekhez. Misterbiancóból is érkeznek; hol egyenkint, hol többed magokkal, hatvanan jöttek már, mióta itt vagyunk; ez mutatja, mily szellem uralkodik a seregben. Beszélvén erről a tábornokkal, említette, hogy semmiképen sem szereti ezt, nem akarja a sereget desorganizálni; de olyan a kormány élehetlensége, hogy nem képes ezen nagyszerű fegyvert felhasználni s az éri nem tudja, nem kellene-e azt egészében kiragadni kezéből. Azon ügyetlenségre czélzott, mely megengedte neki, hogy a királyi tábornokok különböző hadoszlopai közt keresztül csúszhasson önkényteseivel, holott szoros parancsuk volt minden áron megakadályozni bevonulását Cataniába; ő maga nagy jelentékenységet tulajdonít marsának Regalbutóból Cataniába s ezt élete legszerencsésebb napjának tekinti.

A toborzás minden nap halad; két új zászlóalj szerveztetek Catania ifjúságából, az egyik Laporía ezredes vezénylete alatt, ki székéről a parlamentben lemondott, hogy veres inget ölthessen. Az olasz szárazföldről ma csak kevés önkénytes került hozzánk, a hatóságok figyelmeznak reájok s nem könnyű a rendőrséget Genuában s Nápolyban kijátszani. Palermóból azon meglepő hírt vettük, hogy hétfőn, ugyanazon éjjel, midőn Garibaldi Cataniába vonult be, a nép a fővárosban nagy tüntetést csinált s hirdette, hogy Garibaldi Cataniában van. A kormányzó, Cugia, leküldte segédjeit a városba, hogy a néppel tudassa, miként ez egészen lehetetlen; de

ugyanakkor vette a táviratot, mely bebizonyította a hírt, melyet a palermóiak sejtésből kiáltottak ki. Tegnap még komolyabb tüntetés volt Messinában; a nép összegyűlt s kiabált: «Jöjjön Garibaldi vagy valamelyik főtisztje, mi felcsapunk hozzá, mi követjük.» Oly nagy volt a lelkesedés, hogy a kormányzó megijedt s holmiját a kormánygőzösre küldte, mely rendelkezésére áll s készül a várost elhagyni.

Míg Sziciliának három legfőbb városa ily módon Garibaldi vállalatát helyben hagyta, a kormány felejtve, hogy Victor Emanuel csak a nép akaratából király, felhatalmazva érzi magát az ostromállapotot kihirdetni! A kiáltvány azonban csak papíron marad: a sziciliaiak kik nem ijedtek meg a Bourbonoktól, nem fognak sokat gondolni Rattazzi fenyegetéseivel. Úgy hallok, Garibaldi ellenkiáltványt ír Cugia rendelete ellen. Miután a posta csak holnap indul, valószínűleg megküldhetem Önnek, hacsak Depretis meg nem akadályozza levelezésemet.

Augusztus 22-én.

A desertio a királyi seregtől táborunkba minden nap növekszik annyira, hogy a királyi tábornokok visszavonták táborukat a város szomszédságából, nehogy általános desorganisatio álljon be. Messinában lefegyverkezették a nemzetőrséget, mert, az ezredest kivéve, minden tisztje garibaldinus volt. Egy angol fregattá érkezett tegnap a cataniai kikötőbe s horgonyt vetett a «Genuai herceg» olasz hadihajó s a város közt, a vén asszonyok nagy vigasztalására, kik tegnap már a város bombázásáról beszéltek. Mondják, hogy az angol és francia consulok írásban is tiltakoztak a hadihajó kapitányánál egy esetleges megtámadás ellen. Természetes, hogy erkölcsileg lehetetlen bármi várost Sziciliában bombáztatok mert Victor Emanuel itt csak a nép jószántából király; eddig, ámbár a piemonti burocratiát általában utálják, elismerik a királyt, kit Garibaldi neve, mely mélyen gyökerezik a sziciliaiak szívében, még akkor is fed, midőn kormánya a tábornokot pártütőnek jelenti ki.

A toborzás folytattalak, a szervezés előre megy. A századok és zászlóaljok rendesebb alakot nyernek, ami pár nap előtt csak lefegyverezett csöcselék volt. az most tisztességesen kezd kinézni. A tiszteket csak arról lehet megismerni, hogy kardot viselnek;

a közlegények közt van néhány magyar, kiknek 49-ben tiszti rangjók volt; egészben kevés az idegen a táborban, körülbelül hús magyar, öt-hat lengyel, egy montenegrinus, egy angol, német és francia nincsen. Hírlaptudósítót sem láttam még; egy francia levelező útban volt ugyan Garibaldihoz, de Palermóban eljlesztették, hogy kémnek fogják tartani. A «Diritto»-nak van az önkénytesek közt néhány régi levelezője, csakhogy nincs idejük a levelezésre; de az Agenzia Stefani táviratai általános visszatetszést idéznek elő szemtelen hamisságaikkal.

VI.

Ugyanazon londoni lapban, melyben az előbbi levellem megjelent, közöltetett az olasz kormány hivatalos lapjából, hogy Garibaldi augusztus 24-én este két postagőzöst foglalt el a cataniai kikötőben s önkényteseinék egy részével azokra szállott, erejének nagyobb részét azonban hátrahagyta. Két olasz fregatt, a «Vittorio Emanuele» cs «Duca di Genova» azon este Cataniában voltak. A kormány nem vett még részletes tudósítást azon körülményekről, melyek a két fregattot akadályozták, hogy Garibaldi állíttassék meg átszállításánál, holott szabatos rendelet adatott ki e tekintetben. A tengerészeti miniszter megérkezvén Messinában, a következő napon tüstént elfogatta a két fregatt parancsnokait s Genuába küldte őket haditörvényszék elé. A kormány elhatározta, hogy a legnagyobb szigor alkalmaztassék azok ellen, kik parancsait nem teljesítik. 25-én reggel a sereg elfoglalta Cataniát és közel 800 önkénytest fogott el, akik még nem széledtek volt el. E szerint a király tekintélye helyreállíttatott Cataniában s az egész szigeten. Garibaldi, amint látszik, Melitónál partra szállott Calabriában.

Nápoly, augusztus 28-án.

Nevezetes események leírása helyett ma személyes kalandomat veszi levelezésemben, mely egyébiránt a nápolyi állapotokról legjobban tanúskodik.

Kedden délután érkeztünk ide s a kikötőből szállodánkba hajtvá, minden szegleten láttuk a falragaszt, mely a várost és a régi királyság mind a tizenhat tartományát ostomállapotba helyezi.

Leveleimet kerestem és egyik barátomnál találtam, ki a városon túl, Posilippo felé, egy tengeri villában lakik. Csak késő éjjel jöttem liaza s nem is tudtam, hogy az alatt a rendőrség összeütközött a néppel s vér is folyt. Éjjel megírtam leveleimet s reggel épen a kikötőbe akartam sietni, hogy a gőzhajót el ne mulasztom, midőn egy pillanatra Mordini szobájába léptem, hogy megkérdezzem, nem jön-e velem? Egy rendőr ült a szobában, kit nem is vettem észre, míg Mordini meg nem mondta, hogy ő fogoly. Elbúcsúztam tőle s ki akartam nyitni az ajtót, midőn egy másik rendőr, aki épen belépett, kijelentette, hogy én is fogoly vagyok; parancsa világos, elfogni a két képviselőt, Mordinit és Fabrizzit s letartóztatni mindenkit, aki őket meglátogatná. Én ezen különös kaland felett nevettem, felírtam nevemet, mint esetleges látogatót, szivarral megkínáltam a rendőri, aki azt szívesen elfogadta és bevártam az események kifejlését. Figyelmeztettem Mordinit, hogy Brioschi, az ő képviselő-kollegája, a közoktatási minisztérium államtitkára, ugyanezen szállodában lakik; ő tehát egy pár sort írt ennek s a rendőr megígérte kézbesítésüket. — Nem sokára Fabrizzit is bejött s hat carabinieri megjelent egyszerre, a biztos pedig jelentette, hogy parancsa van mindakét képviselőt a Cast el nu óvába vitetni; ez azon államfogház, mely oly festőileg emelkedik a kis szigeten, a nápolyi pari közelében. A két parlamenti tag mentelmi jogára hivatkozott; a rendőrbiztos parancsára hivatkozott. Mordini és Fabrizzit ekkor tiltakozást írtak az alkotmány ezen sérelme ellen, elbúcsúztak tőlem s elvitettek. Nekem be kellett várnom a quaestor rendeletét. Megmondtam a biztosnak, hogy sajnálom azon helyzete miatt, melyben áll s ő elismerte, hogy csakugyan szegényli; a Bourbonok alatt maga is be volt zárva. «A svájcziak», így szólt, «1848-ban kifosztották atyám házat s megölték nővéremet s most nekem oly uraságokat kell elfognom, akik iránt tisztelettel viseltetem.» Körülbelül fél óra múlva jött egy másik biztos, hogy szabad vagyok, azon feltétel alatt, hogy tüstént elhagyom Nápolyt a gőzhajón, hová egy rendőr fog kísérni. Ez épen találkozott szándékkal s igen szívesen egyeztem bele, hogy a gőzösre kísértessem. Elhelyezkedvén a kabinomban, a biztos kijelentette, hogy parancsa van engem a gőzös elindulásáig megfigyelni; ha azonban becsület-szavamat adom, hogy vissza nem szököm a városba, szívesen távo-

zik. Természetesen megértem ezt neki s Ő elment. Nemsokára: liajő ellenőre lépett be, hogy a hajón a legnagyobb zavar uraik» élük; zár alá tették, aztán ismét felszabadították; a kapitánytól kikérdeztek minden körülményt, miként ment át Garibaldi Sziciliából Calabriába. Carabinierik is vannak a hajón. Azalatt gyülekeztek az utasok s biztosom is újra megjelent; kételkedett bennem azért szemmel akart tartani az elindulásig. Két óra tájban csakugyan mozogni kezdett a csavar, a biztos elhagyott, de kevés pillanatra múlva újra megállították a gőzöst: a biztos a carabinierikkel ismét a fedélzetre jött, az utasoknak igazolni kellett magukat és partra szállni; a kapitányt őrizet alá tették, engem pedig a quasturára vittek. Ott körülbelül egy óráig kellett várnom, míg a rendőrség titkára, signor Amore megjött s megkezdte a vizsgát: ki vagyok? mi vagyok? miért jöttem Nápolyba s mit láttam itt az utolsó időben? Zsebemben lévén egy levél Matencei minisztertől evvel bizonyítottam be loyálisomat: megmondtam, hogy a «Daily News» levelezője vagyok s ha egy pár napig várni akar, megolvashatja abban a legnagyobb részletességgel mindazt, amit láttam és hallottam. Ő a legnagyobb udvariassággal bánt velem, többször mentegetőzött, feleleteimet mind felírta s különösen kikérdezett a két kormányfregatt magaviselete felől a cataniai kikötőben. Én részemről megmondtam neki, hogy a kormány különös politikáját nem tudom megmagyarázni magamnak: Sziciliát blockirozzák akkor, midőn Garibaldi azt már elhagyta: zár alá teszik a hajót, mely Garibaldit Calabriába vitte, midőn az Nápolyba visszaérkezik és Genuába készül, s engem pedig letartóztatnak itt, ahol veszedelmesnek tartanak, azon pillanatban, midőn Turinba szándékozom, hol bajt nem csinálhatok. Egy irodába vezettek az első emeleten s kijelentették, hogy itt én leszek az úr, addig, míg le vagyok tartóztatva, ami soká nem fog tartani. Kaptam jó ebédet s roszsz ágyat, engedelmet leveleket írni s ismerősöket fogadni ha volnának s a folyosóban sétálgatni; szóval, tehetek ide bennt amit akarok. Szándékom volt államfogoly-állomásomnak minden előjogait kihasználni. A rendőrtől egy pohár vizet kértem. Amint ez elég gorombán felelt, hogy vizet csak későbbben fognak hozni, parancsoló helyzetbe tettem magamat s követeltem, hívják tüstént a quastort vagy a titkárt. Tüstént jött két biztos, kérdezve mit kívánok?

Felebbvalójakat akarom látni.

A titkár eljött, mentegette embereit, aztán közlöttem velem a jelentést, melyet első kihallgatásomról írt, s midőn az ellen tiltakoztam, hogy annak részemről nagyon alázatos, sőt néhol anti-garibaldinus színt adott, megjegyezte, hogy ezt épp érdekemben tette; de midőn követeltem, hogy ezt változtassa meg, ezt meg is 'gérte.

Reggeli után ma fogolytársaimmal ismerkedtem meg. Itt van egy garibaldanus orvos, aki már be volt fogadva a rendes seregbe, de elfogatott minthogy állásáról lemondott, midőn Alessandriába helyeztetett át. Itt volt továbbá egy fiatal ember. Signor Bianchi, jó családból való, ki éppen Marseilleből érkezett, s gyanús, hogy a francia legitimistákkal összeköttetésben van, kik a volt nápolyi királylyal conspirálnak. Itt van egy dominikánusa barát, ki a népre hatással van, a keddi zavargások alkalmával fogták el. Itt van továbbá azon gyilkosnak atyja, ki egyik barátját megölte, s darabokra szelte, hogy büntényét könnyebben elrejthesse. A questura másik szárnyában Lupol ül. a garibaldi társulat elnöke, kit már két hét előtt fogtak el, minthogy azonban ez az ostromállapot kihirdetése előtt történt, ő a törvényszékhez fellebezett hol ártatlannak ítélték, ugyanazért még ma el fog hagyni bennünket. Tegnapelőtt Callichio is itt volt, megsebesítve a rendőség által. Midőn testvére, egy capo popolo, azaz a lazzaronik egyik vezére elfogatott, meg akarta bátyját menteni, a verekedésnél golyót kapott nyakába, egy arra menő sétáló megsebesült, egy gverköcz megöletett. de a capo popolo megszökött. A megsebesült ember a questura egyik helyiségében, szobám közvetlen szomszédságában tovább mint egy óráig feküdt, anélkül, hogy egy pohár vizet vagy orvosi segélyt kapott volna, de a garibaldinus orvos bekötözte a sebet kendőjével, míg végre a rendőség figyelme reá is fordult.

Megbarátkoztam az örökkel, az egyik garibaldinus volt, a másik velencei menekült. Mindaketten nagyon röpstelték a helyzetet, nelyben magokat ezúttal találták: «ha bourbonisták vagy osztjátok ellen commandiroznának» így szólt az egyik — »szívesen koczkáztatnám életemet: de minden erőm elhagy, midőn azokat kell megtámadnom, kik csak úgy szeretik a szabadságot, mint én

magam.» A másik elbeszélte nekem, hogy alig fogja viszont látni Velenczét, mert ha Garibaldi közeledik, a nápolyi nép biztosan fölkel s megöli a rendőröket, kiket a számos befogadások következtében gyűlöl.

Kilencz órákor jöttek a tisztviselők s elhelyezkedtek azon szobákban, melyekben alszunk. Nagy rokonszenvvel voltak irántam s helyzetemet oly kényelmessé akarták tenni, amint csak lehet. Nagy figyelemmel hallgattak, midőn elbeszéltem nekik, mikép játszta ki Garibaldi a királyi tábornokokat s a nélkül, hogy egy csöpp vért ontott volna, Cataniába bejött: miként egy század katonának, kik a laktanyában voltak, megengedte, hogy a királyi táborba mehesenek, mindamellet, hogy Mella tábornok lefegyvereztette s visszatartotta mindazon önkényteseket, kik a hosszú mars alatt fáradtam elmaradoztak; miként ő 3000 emberrel kijátsza az olasz hadihajók örökösét és Calabriában szerencsésen kikötött, bonnet reméli, hogy Nápolyba érkezhetik első diadalmas bevonulásának évfordulóján.

A hivatalnokok mélyen érdeklődve kérdeztek, igaz-e, hogy külön közigazgatást nevezett ki s dictatori címet vett fel, amint az a kormány távirataiban hirdtetett s nagyon örültek, midőn hallották, hogy egy szó som igaz ebben. Mondhatom, hogy Nápolyban mindenki meleg rokonszenvvel viseltetik a déli bős iránt, és hogy ily hangulat mellett Lamarmora terrorismusa még a hivatalnokok közt is alig fog sikerülni. Ostromállapotot könnyen keresztül leltet vinni svájczr vagy horvát zsoldosokkal, vagy francia pradorianusokkal; de olaszokkal olaszok ellen, ez soha sem lesz komoly.

Dél tájban hozzám jött a titkár n kijavított jegyzőkönyvvel, melyet alá kellett írnom; megmondta nekem, hogy a kormányzó táviratozott Turinba utasításokért személyemre nézve; feleletet nem kapott még, e szerint egy darabig a rendőrség vendége maradok; azt is hallottam, hogy a képviselőket sokkal szorosabban őrzik, senkivel sem közlekedhetnek, Garibaldiról pedig nincs semmi hír. Semmi hír, jó hír; remélem, hogy mielőtt Cialdini összegyűjti seregét, a tábornok jól halad előre.

A posta gőzös Gennából nem érkezett meg; a kormány lefoglalta, hogy katonákat vigyen Calabriába, mert Napoleon követeli,

hogy Garibaldit nyomják el minden áron, Rattazzi pedig a császárnak legalázatosabb szolgálója. A nap rendes esti mulatsággal végződött, fiatal szomszédom s fogolytársam anyja s öt nővére jöttek öt meglátogatni, egy pár barátai is jelentek meg, engem is meghívtak, sőt a két rendőrbiztost is. hogy egy pár pohár marsalát igyanak velünk, s így azt találtam, hogy a fogolyélet Victor Emanuel alatt mégis sokkal kedélyesebb, mint Bomba király alatt volt. Az egyik biztos elbeszélte nekünk, mily rosszul bántak vele 1848-ban ugyan-ezen szobában, «de akkor» — így szólt — «ellenségek közt találtam magamat, míg önök, remélem, érzik, hogy barátok közt vannak. Mi rokonszenvezünk önökkel s örülni fogunk, ha önöket bänni módon lekötelezhetjük».

Tegnap éjjel százötven camorristát fogtak el. Ha Lamarmora rendkívüli hatalmát csak arra használná fel, hogy ezen csúnya összeesküvést a tisztességes munka ellen megfenyítse, a helyett, hogy országos képviselőket elfogat s az ön levelezőjét letartóztatja, magam is dicsérném erélyességét. Fájdalom, ő nagyobb tekintetbe veszi Nápoly politikai állapotát, mint socialis bajait.

VII.

Nápoly, augusztus 29-én.

Lamarmora rendszabályai mindennap keményebbek; ijeszteni akarja a lakosságot tömeges elfogatások által. A gyanús személyek elleni törvény, melyet Tiberius császár 1800 év előtt adott ki, mindig hatályban maradt ezen szép országban, akár Sejanusnak nevezék a kormányzót, akár Del Carrettónak, akár Lamarmorának.

Ma reggel hat órakor egy kitűnő társat nyertünk, Carbonelli ezredest, a ki életének felét az olasz zsarnokok börtöneiben vagy számkivetésben töltötte; vagyonát elkobozta a bourbon király, s a mi különös, a mostani kormány még mindig nem adta azt neki vissza; Garibaldit követte Rómába, Varesebe. Marsalába, a Volturjj nőig, most azonban csendesén itthon maradt, mert Garibaldi jelenlegi terveit nem tartotta időszerűeknek. Nagyon izgatott volt és szenvedélyes: említé, hogy tegnap intették, szökjék meg, mert Lamarmora már aláírta elfogatása parancsát, de ő bízott ártatlanságában, otthon maradt s hajnalban ágyában fogatott el. Követelte,

híjják elő a quaestort, hadd tudja, miért fogták el. Megmondtam neki, bizonyosan azért bünteti Lamannora, mivel posztját elhagyta, mely Garibaldi mellett van, nem Nápolyban.

«Igazsága lehet,» szólt az ezredes, «úgy látszik, hogy Lamannora régészszé lett és reám alkalmazza Solonnak régi törvényét, hogy: izgatott időkben minden polgárnak kötelessége valamely párthoz állani s hogy azok megbüntetendők, kik neutralisok. Elmehettem volna a tábornokkal, a ki meghítt, hogy kövessem: fellázíthattam volna a tartományt, melyben születtem s hol most is némi befolyással bírok: de jobbnak tartottam csendesen itt maradni Nápolyban s ezért mégis a questurába jutok, melyet a bourbonok idejéből oly jól ismerek».

Megjegyeztem, hogy Lamannora tanulmányai még Solonon is túlmennek, egészen Confucius törvényhozásáig. Íme itt van egy gyilkosnak az atyja, ki nem keveredett be fiának bűnébe; valószínűleg azért fogták el, hogy fiát nem nevelte jobban.

Tíz óra volt, a hivatalnokok mind megjelentek, de sem a quaestor, Signor Aveta, sem titkára, Signor Amore nem szerencsétlenül jelenlétükkel a quaestura mezzanináit, melyeknek tisztasági viszonyai nagyon hiányosak: a bűz betegítő s a hivatalnokok minden kedvessége sem tudja azt édesíteni. Az ezredes, aki személyes tapasztalásból ismeri Nápoly állambörtöneit, követelte, helyezzenek bennünket át a Castell nouvóba, a hol a levegő tiszta, a kilátás a tengerre gyönyörű s a foglyok szobái nincsenek elfoglalva hivatalnokok által kilencz órától reggel négy óráig délután, mint itten, mert az útlevel-irodában vagyunk elhelyezve és a rendőség harmadik osztályának néhány helyiségeiben. Az ezredes türelmetlensége hasztalan volt. a quaestor nem jött, hogy megmondja neki, miért fogták eh Megnyugtattam avval, hogy én sem kaptam a magam ügyében semmi felvilágosítást, ez azonban kevés percz múlva mégis tudomásunkra jutott, mert Signor Minervini, országos képviselő s híres ügyvéd, meglátogatott egy ismerősöm kérésére, ki védőmről ideje korán gondoskodni akart. Az ügyvéd látta már a quaestort s megtudta, hogy mind a ketten, én is. az ezredes is, politikai elővigyázatból tartóztattunk le, nem vádolnak semmivel, nem is gyanúsítanak bűnnel vagy kihágással, letartóztatásunk csupán csak praeventív rendszabály.

Megkérdeztem az ügyvédet, vajon az ily letartóztatás megengedett-e a büntető törvénykönyv által? Mosolygott s figyelmeztetett, hogy ostromállapot alatt hiába szólunk törvényes formákról. Rendes körülmények közt a rendőrség senkit sem tartóztathat le 24 órán túl, akkor minden elfogott személyt át kell adnia a törvénykezősnek.

Miután nézetem szerint esetemben a törvénytelenység tegnap két órákor délután kezdődött, megkértem, újon egy tiltakozást számomra a törvény megszegése ellen, de ő tanácsolta, ne tegyem ezt, hiszen letartóztatásom a túnni miniszterek elhatározásától függvény, csak kevés napig fog tartani. Megnyugodtam, ámbár nem osztom véleményét, hiszem, hogy Lamarmora azt gyanítja, hogy szóbeli utasításaim vannak Garibalditól Felső-Olaszország részére s osztrák módon addig tartóztat le, míg utasításaim, ha csakugyan léteznek, tökéletesen elavulnak.

A nap folytán többen látogattak meg, kik elbeszéltek, hogy a lapok legnagyobb részét elnyomták, a fenmaradottak a rendőrség felügyelete alá helyeztettek, hogy Calvino, az országos képviselő és Sprovieri ezredes elfogattak s még több nevezetes elfogatas várható. Este az angol sajtó egyik érdeemes képviselője (Whitehurst Félix úri látogatott meg s ajánlta szolgálatait; ámbár idegen vagyok Nápolyban, mégis mindenki igyekszik lekötelezni; a szabadság testvérisége nem ismer idegent; ha valaki igazságos ügyben szenved, tüstént barátokra tesz szert.

Augusztus 30-án.

A hivatalnokok beszélnek, hogy távirat érkezett azon rettenetes hírrel, hogy Garibaldi megsebesülve egy gőzösön fogoly. Ha ez igaz, augusztus 29-e végzetes nappá válhatik a monarchikus elvr nézve Olaszországban.

Augusztus 31-én.

Tegnap egészen el voltam kábítva az aspromontei vereség híre által, nem tudtam hozzá szokni azon eszméhez, hogy Garibaldi olasz kéz által sebesült meg s fogoly azon földön, melyet Victor Emanuel számára foglalt el. Éreztem, hogy a golyó, mely lábát érte, visszapattan s Victor Emanuel koronáját találja. Hány barátom lehet a halottak, hány a sebesültek közt? És a foglyok! fogják-e őket bíróság elé helyezni s Olaszország sebeit újra felhasítani?

rossz jelnek nézem barátim sorsára nézve azon tudósítást, hogy Lamarmorának és a quaestornak nem volt semmi köze elfogatósomhoz, hanem hogy Rattazzi egyenes távirati rendelése következtében fogattam el. A miniszter tudta, hogy útban vagyok Turinba s Nápolyban fogat el, hol az alkotmány épen akkor függesztetek fel. Negyedik napja letartóztatásomnak, de hiába várom az elővizsgálatot; itt tartanak mint oly gyanús személyt, ki veszedelmes lehet, ugyanazért felhasználom a levélírási engedőimet, feljegyezvén Önnek lapjában a fogoly-élet viszontagságait Rattazzi kormánya alatt, míg oly fogházba tételtem át, ahol megvonják tőlem a közlekedés szabadságát. Ez pedig nem lehetetlen, mert tegnap este Carbonelli ezredesnek is jeletették, hogy a la Concordia börtönbe tételik át. Elbúcsúzott s ment, két órával később ismét visszahozták; roppantul fel volt izgatva. A börtön, hová vitték, fegyház volt, tele elitét gyilkosokkal, rablókkal s betörőkkel. Az ezredes oly erőszakosan tiltakozott az ellen, hogy ily gazemberek közé tételik, hogy maga a biztos visszament a quaestura titkárához s előadta, hogy ily kemény eljárás politikai fogolynál rossz vélt szülhet. A titkár vállat vonított: «hát hozzák vissza». Így az ezredes visszajött s megígérték, hogy bíróság elé állítják, ahol valószínűleg úgy felmentik, mint múltkor Lupoi urat. Ez tegnap meglátott s ajánlta szolgálatait. Megkértem, kölcsönözzön nekem törülközőket; mert itt felteszik, hogy a fogoly nem mosdik s nem adnak törülközőt.

Éjfélkor ismét megszorodott számunk: egy fiatal volt garibaldinus hadnagy hozatott a quaestorába, azon gyanú alatt, hogy Libertininek, az olasz parlament tagjának segítségül volt, midőn ez a rendőrség elől angol hajóra menekült. A mint a fiatal embert megmotozták, Garibaldi cataniai kiáltványát találták nála, a mi Lamarmora kormánya alatt elégséges, hogy az embert letartóztassák. Minden fogház megtelik most camonistákkal; tegnap ismét sok ily jó madarat hoztak ide.

Dumas Sándort megkértem, szerezze meg az engedelmet, hogy a múzeumot és Pompejít a rendőrség felügyelete alatt látogathassam meg; ily szabályellenes eljárás megjárja talán mostan, ahol minden szabályellenes.

VIII.

Szeptember 3-án.

Még mindig le vagyok tartóztatva. A kormány nem ad törülközőt, de ellát bolhákkal, kemény tábori ágygyal, s esős napokban nagy bűdösséggel s egy piszkos hordárral, a ki ebédünket hozza a vállalkozótól. Ez a quaeatura által jól fizettetik, s csakugyan képes Nápolyban savanyú szőlőre és rothadt gyümölcsre szert tenni. De ezen kisszerű bajok mellett megvan a szabadságunk leveleket írni, barátink látogatását elfogadni, a hivatalnokok minden beleegyezése nélkül, kiknek előzékenységét egyébiránt is el kell ismer-nem. Látogatóink természetesen szívesen köteleznek le, s Lnpoi szerzett törülközőt. La Cecilia külföldi lapokat, Dumas Sándor könyveket. Sandonato herczeg szállót, Dunyov ezredes friss narancsot, Romano képviselő körtét és falernói bort, Wreford úr pedig, a Times levelezője, követem lett a questuránál és Lamarmoránál azon kérdés iránt, vajon megengedik-e, hogy a múzeumot rendőrségi kíséret mellett meglátogathassam.

Lamarmora figyelme utolsó időben különösen a camorristákra irányult, kiket ő Szárdiniába vitet: most azonban más gondja is van. Sok velencei emigráns jött ide az utolsó hetekben, hogy Garibaldi zászlaja alá seregeljen. Ezeket most mind elfogták és szintén Szárdiniába akarják deportálni. Hárman ezek közül itt vannak a quaeatorában s tiltakoznak a deporiatio ellen, nem is álmodták, hogy Victor Emanuel alkotmányos kormánya alatt a belügy-miniszter önkénye szerint Szárdiniába belebbezethetnének, vagy Svájcba kiutasíthatnának. Egy szegény asszony sírva jött hozzám — hivatalnoknak nézett — s kérte tíz éves fiának szabadságát, kit azért fogtak el, hogy garibaldinus nyomtatványokat árul-gatott az utcán.

Úgy látszik, hogy Lamarmora különösen ideges szeptember hetedike miatt, mert ez Garibaldi bevonulásának évfordulója, nyolczadikán pedig, a nagy nápolyi ünnepen, az egész lakosság összejő és Posilippóba zarándokol.

Leveleimben többször szidtam a kormányt: ez egyszer oly levelet teszek közzé, mely inkább dicséretére válik; mindeneset, e mutatja nézeteit a legközelebbi események előtt s némi felvilágosi-

tást az eljárására nézve. Az egyik miniszter (Mateucci) augusztus 14-én ezt írta nekem:

«Tisztelt Úr! Sietek megköszönni levelét, melyet kollegáimmal mindjárt közöltem: Ön, nézetem szerint, közelebb áll az eseményekhez, mint hogy azokat tisztán láthatná, sőt mint magyar száműzött s a szerencsétlen palermói exkormányzó (Pallavicini) barátja, nagyon erősen is ragadtatott el a garibaldinus szellem által. Többet-kevesebbet mindnyájunkra is hat ezen szellem, mert érezzük az igazságtalanságot, melylyel a császár az olasz nemzet iránt viseltetik. Meg vagyok győződve, Ítélvén nemcsak a mindennapi politika, hanem az ész, az igazság, a jog elvei szerint, melyek örökök és változhatatlanok, hogy a császár hibát követ el, midőn a római kérdés megoldását hátráltatja. Kóma most semmi egyéb, mint a legrosszabb irányzatú reakciónak központja, s csak francia katolikus képzelheti, hogy a katolikus egyháznak hasznára válik, ha az a reactiót fen tartja. Kialtó igaztalanság s valóságos absurdum, hogy a szabad Olaszország közepén Rómával s a rómaiakkal úgy bánjanak, amint ezt látjuk, s ők kétségbeesésig vitessenek. A császárnak, aki Rómát katonailag elfoglalja, csak egy teendője van, ha nem akarja azon Olaszországot megrontani, melyet megalkotni segített: minél előbb fejezze be a római kérdést.

Már ami Garibaldit illeti: matematikus lévén és természetbúvár, bizonyos hallucinatióktól ment maradok; de értem, hogy Garibaldi képes a déli népségeket magnetizálni, különösen bizonyos kormányzók és tisztviselők alatt, kik kötelességüket nem ismerik. De mit végezhet ő? mily különös tervet vihet ő keresztül? alkothat-e kormányt és sereget? befolyása fog-e tartani, ha az emberek nem látják át azon zavargások célját, melyeket támaszt.

Garibaldinak sohasem kellett volna arra reáállni, hogy inkább Mazzinival menjen, mint a királyival; most Mazzini kezében van és sehol máshol. Midőn forradalmár volt, hogy a királyt és Olaszországot szolgálja, akkor nagy dolgokat vitt véghez; most semmit sem tehet, csak Olaszország egységét veszélyezteti s tulajdon népszerűségét megrontja, mely bizonyos időben még nagyon hasznos lehet, a francia helyőrséget Rómában szaporítja, hazájának több

milliónyi kárt okoz a nélkül, hogy az olasz ügy ezáltal nyerne; a belháború magvait elhinti a világ előtt mint oly hazafi jelenik meg, aki a törvény s a király szava ellen jár el, s mint egy guerrilla hős, kikérülni igyekszik ellenét, a ki őt üldözi. Garibaldi rosszul járt el s hibás, hogy ezen eljárást folytatja; igazi barátainak kötelessége őt annak idejében megmenteni, tulajdon és hazája érdekében. Ha célja volt bebizonyítani, hogy a római kérdés az olaszokat kétségbe ejti, s hogy nincs komoly kormány, mely fenntarthatná magát, ha ezen kérdés meg nem oldatik: ezen szolgálatot már is megtette. Most azonban álljon meg; mert ha ugyan ezen uton halad, önmagának s Olaszországnak árt. Hogyha megáll, nagy szolgálatot tehet hazájának s megtartja és neveli reputációját.

Írjon nekem időről időre stb.»

Ezen levélből látható, hogy a kormánynak nem volt kifogása némi agitatio ellen, és hogy azért nem akadályozta Garibaldit, midőn keresztadjárát papolta; de megjíedt, midőn ez Napoleon elleni fordulatot vett, s a helyett, hogy komédia maradt volna, komoly vállalattá vált,

Lamannora tegnap nagylelkű volt; jobb ágyat adott nekünk s a velenzeieknek megengedte, válaszszanak helyet, ahol megmaradnak; Nápolyt el kell ugyan hagyniok, de nem vitetnek át Szárdiniába.

A camon-isták ma éjjel fölzendültek a qua?sturában s meg akartak szökni; egynéhány már ki is szabadult az udvarra s lett nagy verekedés; kettő közülök megsebesült, mindnyáját elfogták.

Nápoly; szeptember 0-án.

Kellemes látogatás lepett meg bennünket ebédnél: két éltes apácza egy abruzzai zárdából hallván, hogy Garibaldi néhány barátai le vannak tartóztatva a questurában, meglátogatott bennünket s kedveskedett édességekkel, süteményekkel és borral s tudósítást kért a tábornok sebe iránt, s hogy vajon Kóma meglesz-e Olaszország fővárosa. Lelkesedésük Garibaldi s Mazzini, az olasz egység atyja iránt, a mint nevezték, mélyen meghatott. Midőn megmondtam nekik, hogy Garibaldi vére bizonyosan megnyitja Róma

kapuit, megörültek ennek s megígérték, hogy Rómában meglátogatnak majd, hogy őket Garibaldinak bemutassam. Búcsúzásnál megmondtam nekik, hogy protestáns vagyok; ily vallású emberi nem láttak soha; de azért mégis szívélyesen kezét szorítottak ezen szavakkal: «Mindegy, mi mégis nővérei maradunk.»

Este Farinának, ki velünk be van zárva, azért, mert Libertinit szökésében segítette, anyja látogatott meg, hogy némely csekély szolgálatokért, melyekkel fiát leköteleztem, köszönetét fejezze ki. Elbeszélte, hogy bátyja a Bourbon-kormány alatt ugyanezen qmesturában be volt zárva, s ámbár az elfogatások most is csak úgy az önkénytől függnnek, mint akkor, mégis erősen megváltozott a foglyokkal való bánásmód. Most meglátogathatja fiát bármikor reggeltől estig; akkor egy tallért kellett fizetni a rendőrnek, hogy a fogolyhoz egy kenyeret becsempészhessen, melybe egyik barátjának levele be volt sütvé.

Szeptember 10-én.

Rattazzi tudja, hogy Olaszország jelen állapota nem állja meg a nyilvánosságot. Ő a szabadságot és alkotmányt csak a francia császári értelemben fogja fel, nem az angolban. A «Pungolo»-ban olvasom, hogy Garibaldi megírta jelentését az asproinontei ütközetről s hogy a genuai «Movimento» azt kiadta; de a hatóság lefoglalta a hírlapot. E jelentés lefoglalása, mely oly férfi által íratott, kiről mindenki tudja, hogy soha hazug szót nem ejtett ki, jellemzi a jelen kormányt. Nagyon csodálkozom, hogy még mindig szabad nekem az ön lapjába írni. Eddig a legnagyobb tekintettel bántak velem: tegnap még azt is megengedték, hogy a múzeumba mehessek egy rendőrbiztos kíséretében. Ma megengedték, hogy Pompéjibe mehessek: de azt nem tudom kieszközölni, hogy bíróság elé helyezzenek. — Barátim Turinban kérdezték az egyik minisztert, miért fogtak el engem? mire azt felelte: «Mit monddjak! ez az ostromállapot.» E szerint az ostromállapot semmi egyéb, mint önkénytől függő elfogatási a sajtószabadság eltörlése, az alkotmány megsértése, a mentelmi jog felfüggesztése; valóságos másolata a császári kormánynak, a mint az Parisban 1852 és 1859 közt fennállt. Tegnap Dassi jött hozzánk s elbeszélte, hogy hajnalban négy óraker rendőrök jöttek lakására három biztos vezetése

alatt s kutatták házát és kertjét négy óra hosszat, úgy hogy felesége csaknem elájult ijedtségében. Természetesen nem találtak semmi gyanúst. sőt nevetségessé tették magukat, mert a lefoglalt levelek mind francziák s angolok lévén, Dassit magát kérték meg, hogy fordítsa le azokat és hitelt is adtak fordításának.-----

Nápoly, szeptember 13-án.

Lamarmora lágyul. Azok közül, kiket újabb időben hozzánk zártak, tegnap négyet bocsátottak szabadon s így ismét kényelmesebben élünk. Bianchinak, bourbonista fogolytársunknak, megígérték, hogy hétfőn felszabadul s nekem megengedték, hogy Puzzuoli tájékat a rendőrbiztos felügyelete alatt meglátogassam. — Másrészről Carbonelli ezredes barátomtól elvonták reggelijét: de minthogy, szabad bennünket látogatnia, az ezredes nem marad kávéja nélkül, sőt teljesen lemondva Lamarmora vendégszeretetéről, ebédjét is a Hotel de Roméból hozatja, a mi ellen a rendőrségnek nincsen kifogása. Én is fogom követni példáját.

A turini kormány nagy zavarban van Garibaldi miatt. Sebe nagyon komoly: kezdetben elhanyagolták s most általános a lárma, hogy ez szántszándékkal történt; pedig nem volt benne semmi szándékosság, csak azon piemonti bureaucratikus ügyetlenség, melyet Rattazzi képvisel. A kabinet még mindig politikai pert akar kezdeni Garibaldi ellen a senátus előtt; de Victor Emanuelnek több az esze, mint minisztereinek; ő ki akarja kerülni a botrányt s nem írja alá a rendeletet.

A mi Rómát illeti, reményeink, hogy ezen tüskés kérdés hamar megoldatik, mindinkább elfoszlanak: de Napoleon átkodott akaratára e tekintetben még sem ér c-zélt, mert megbuktatja hű szolgáját, Rattazzit, s megingatja a monarchikus érzést Olaszországban. A francia kormányférfiaknak meg kellene emlékezniük arról, hogy Olaszország minden dicsősége a köztársasági időké, Rómában. Flórenzeben, Velenczében. Genuában s a lombard városokban; a monarchikus hagyományoknak nincs mély gyökerük az országban, hol még élnek emberek, kik a velencei, genuai és luccai köztársaságot tulajdon szemekkel látták.

Szeptember 14-én.

Még mindig nem formuláltak vádat ellenünk, még mindig nem tudjuk, miért tartóztatnak le, s a bánásmód irántunk épen oly önkényes, mint elfogatásunk. Velem például sokkal jobban bánanak, mint társaimmal; azért-e, hogy az ön levelezője vagyok, vagy talán mivel barátaim minden lehetségest elkövetnek érdekemben? Nem tudom, de bizonyos, hogy Turinból jött parancs, hogy a legnagyobb előzékenységgel járjanak el irántam. Azért engedték meg, hogy a múzeumot és Pomp éjít meglátogathassam. Carbonelli ezredes már szorosabban tartják. Papagallo úr pedig, ki tengerész volt s garibaldi mis önkényes, csak egy frankot kap mindennapi ellátásra; ő sem tudja, miért tartóztatták le, hacsak nem azért, hogy bennünket esténkint végtelen kalandjainak elbeszélésével mulattasson. Farina, Libertini titkára, még mindig itt van, pedig ura, kinek szökését előmozdította, visszajött Nápolyba, a hol többé nem bántják.

Garibaldi gözösön, szeptember 15-én.

Alig végeztem reggelimet, midőn a rendőrbiztos jött, hogy a quaestor, signor Aveta, szólni akar velem. Követtem a nagy fogadószobába az első emeleten, hol a quaestor a következő szavakkal fogadott: «Örülök, hogy jelenthetem önnek felszabadulását; e pillanatban vettem a rendeletet, hogy szabadon bocsássam; tegyen amit akar; maradjon Nápolyban, vagy menjen haza. Remélem, hogy azon kellemetlen helyzet heil melyben itt volt, nem talált panaszra okot azon bánásmód ellen, melyben részesült.» Elismerem, hogy mind a rendőrbiztosok gavallér módon viselték magukat s azon voltak, hogy letartóztatásom lehetőleg kényelmes legyen; de figyelmeztettem a quaestort az épület egészségügyi hiányaira; a lakók, tehát a quaestor is, előbb-utóbb tapasztalni fogják, hogy bűz és piszok tönkreteszik az egészséget.

Természetesen oly gyorsan hagytam el Nápolyi, amint csak lehetett, nem akarván maradni oly városban, hol az alkotmányos szabadság fel van függesztve. Alig volt időm azoknak szívességét megköszönni, kik meglátogattak és elbúcsúzni a hivatalnokoktól, kikkel megbarátkoztam. Megöleltem Bianchit és Carbonellit, kikkel sok kellemes órát töltöttem s kik még mindig fogva maradtak, míg én

szintoly önkényes módon felszabadultam, mint ahogy elfogattam, a nélkül t. i. hogy tudnám miért. Hajóra szálltam, három hét-elégséges volt, hogy kitanuljam az ostromállapot természetét, mint oly politikai rendszabályét, melynek célja a népet rettenteni; ugyanazért szükséges ilyenkor az igazságtalanság, a jogsértés s a tisztviselők önkénye. Nápolyban semmi különös kegyetlenség nem kísérte ugyan az ostromállapotot, mert a hivatalnokok régi szabadelvűek. sokan közülök a bourbon üldözések áldozatai s mégis láttuk a sajtót a rendőrség ellenőrzése alatt, a levéltitok nem tiszt éltetett a postán, a felső-olaszországi ellenzéki hírlapok kitiltottak, házkutatások történtek azoknál, kik signor Vivone alkormányzó gyanúját felköltötték, Garibaldi barátai elfogattak vagy kiutasítottak Nápolytól s az utazás nehezítettett az útlevelrendszer alkalmazatlansága által. Sajnálom, hogy azon állam, melynek még nagy szüksége van Európa rokonszenvére, oly kabinet kormánya alá került, mely azt hiszi, hogy engedelmissége Napoleon iránt erénynek tekintetik s nem tudja, hogy Olaszország valódi politikája nem az, hogy a forradalmat leverje, hanem az. hogy a forradalmat vezesse.